

І. О. Варченко

ЛУБЕНСЬКІ ГОВІРКИ
І ДІАЛЕКТНА
СУМІЖНІСТЬ

Видавництво АН УРСР

І. О. ВАРЧЕНКО

ЛУБЕНСЬКІ ГОВІРКИ І ДІАЛЕКТНА СУМІЖНІСТЬ

(ФОНЕТИЧНІ РИСИ
ПРОТЯГОМ ТРЬОХ СТОЛІТЬ)

У монографії розглянуто важливі питання історії західної Полтавщини стосовно до вивчення лубенських і взагалі середньонадніпрянських говірок, що лягли в основу української літературної мови, а також питання заселеності території, на якій поширені досліджувані говірки. На значному сучасному матеріалі, на фіксаціях XVII—XX століть і на зіставленні з даними східнополіських та східнополтавських говорів схарактеризовано результати рефлексії давньоруських звуків у різних фонетичних і морфологічних позиціях, витлумачено явища фонетико-семантичної диференціації, простежено вплив української літературної мови на місцеві говірки і середньонадніпрянських говорів на східнополіські, з'ясовано переймання з російської мови, розв'язано питання про групування лубенських говірок, переглянуто або вточнено ряд відомих наукових положень та ін.

Праця може бути використана викладачами вищої і середньої школи, аспірантами і студентами філологічних факультетів, а також фахівцями близьких суспільствознавчих дисциплін.

Відповідальний редактор
кандидат філологічних наук І. Г. МАТВІЯС

*Своїй невтомній матері присвячує
цю книжку автор*

ПЕРЕДМОВА

Питання про територіальні межі, як і про характерні риси діалектної основи української національної мови, уже тривалий час привертає увагу багатьох мовознавців. Проте справді по-науковому розглянути більшість діалектологічних проблем, отже, й проблему основи національної мови, учені змогли лише останнім часом, коли розгорнулося збирання матеріалів до Атласа української мови.

Звичайно, одному дослідникові не під силу охопити на першому етапі роботи всю систему говірок середньонадніпрянського діалектного масиву, що визначається як основа української національної мови. Через те, доцільним було розчленування цього масиву та обрання об'єктом дослідження окремих говірок, що групуються залежно від історико-економічних особливостей території, на якій вони поширені. Саме в згоді з таким поглядом розпочато було обстеження лубенських говірок, певні результати дослідження яких викладаються в цій книжці.

Перед тим як готувати працю до друку, на основі деяких її матеріалів було опубліковано кілька статей¹, що знайшли вже прихильну оцінку в критиці.

Під час роботи над цією монографією автор послуговувався порадами й підтримкою завідувача відділу діалектології Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР Ф. Жилка, якому складає вельми глибоку подяку. За добрі зауваження автор також висловлює ширю вдячність проф. В. Ващенко, ст. наук. працівникові П. Горещькому, доц. П. Тимошенкові і докторові історичних наук В. Дядиченкові. Не можна тут не подякувати й тим ентузіастам — збирачам діалектних матеріалів, — що ними були колишні студенти Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка Ф. Бордюженко, О. Луценко, А. Могила, Г. Савченко, О. Ставицький, О. Терех та ін.

¹ Див. зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 49—67; «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 15—30; вип. VI, К., 1956, стор. 58—70; вип. VII, К., 1960, стор. 24—33; зб. «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 75—99; газ. «Зоря Полтавщини» від 7. XII 1957 р., стор. 4.

Деякі питання історії Лубенщини в зв'язку з вивченням лубенських говірок і середньонадніпрянських говорів

Говірки, узяті за об'єкт цього дослідження з огляду на значну вагу, яку має вивчення їх для історії українського народу і його мови, лежать на правобережжі нижньої течії Удаю, у басейні Сліпороду та Оржиці і на лівобережжі Сули — на схід від м. Лубен. У минулому, за полкового членування України, ця територія становила значну частину Лубенського полку, а з запровадженням повітового поділу (1803 р.) майже вся належала до Лубенського повіту. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції (до 1932 р.) вона входила до Лубенської округи. За нинішнім районуванням, у межах колишнього Лубенського повіту й округи знаходиться, приблизно, Лубенський район, більша (південна) частина Пирятинського і північно-західна околиця Хорольського району, Полтавської області, тобто мало не весь її західний кут¹.

Перші відомості про населеність Лубенщини стосуються ще дописемних часів. Тут знаходжувалося знаряддя праці кам'яного віку і вироби з кісток мамонта (с. Гінці, на березі Удаю) та інші речі первісної людини (села Гінці, Духова, Лушники і Тишки), предмети скіфського періоду, перський і ассирійський посуд (у Лисій горі, біля м. Лубен), стародавні римські монети і т. ін. У долині р. Вільшанки (притока Сули) і на її високих берегах було знайдено сліди первісної культури.

За перших століть н. е. на Надсуллі і далі на північ (по берегах Десни і Сейму) жили сіверяни — східнослов'янське плем'я, яке становило основну масу населення в Чернігово-Сіверській землі. Сіверяни, що населяли район Сули (її правий берег), звалися ще суличами. Лівобережжя Сули наприкінці VII ст. займали хозари, які нападали на суличів і накладали на них данину.

На початку X ст. жителів Надсулля підкорив Олег і звільнив їх від сплати данини хозарам. Сула стає свідком багатьох боїв з ворогами слов'ян, а Надсулля — одним з важливих районів слов'янської колонізації. Небезпечними сусідами сіверян на сході, крім хозар, були печеніги, половці й інші племена. Літописи згадують, що давньоруські поселення траплялися також далеко на схід від Сули, проте корінне населення постійно трималося земель на захід від Сули.

На світанку давньоруської історії територія Лубенщини була південно-східною околицею Русі. З утворенням Київської держави та об'єднанням навколо неї східнослов'янських земель київські князі виявляють піклування про південно-східні кордони, зокрема про укріплення на р. Сулі — природній лінії оборони від кочівників.

¹ З географічного погляду зазначена територія окреслюється такими приблизними даними: крайні пункти — 32°05' і 33°25' східної довготи та 49°18' і 50°15' північної широти; віддаль зі сходу на захід 90 км, із півночі на південь — від 20 до 60 км; площа — понад 3500 км².

Після розгрому нападників-печенігів (988 р.) київський князь Володимир Святославович, за свідченням літописців, сказав: «Се не добро, еже малъ городъ около Киева». И нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ»¹. Про зміцнення кордонів на сході свідчить і сучасник Володимира мерзебурзький архієпископ Брунон². Для будівництва і заселення міст-фортець Володимир набирав людей на підлеглих йому землях. Даючи свідчення про будівництво міст, літописи часто не згадують назв цих міст. Можна думати, що такі надсульські фортеці-міста, як Снітин, Лубни, Лукім'я та ін., згадувані в літописах пізніше, виникли саме за часів Володимира Святославовича. Деякі з них, імовірно, існували значно раніше, а решту збудував уже Володимир, оскільки варяги ще до виникнення Київської держави називали Середню Наддніпрянщину «країною міст»³.

Деякі городища і поселення здавна відомі також по берегах Удаю (Повстин, Курінка, Пирятин та ін.), що свідчить про помітну вагу цієї річки в житті минулого. Проте найважливішою річкою в Переяславському князівстві була Сула. Міста над Сулою мали велике воєнне і військове (стратегічно-сторожове) та політичне значення.

За ранньої феодальної доби населення Лубенщини зосереджувалось, отже, на правобережжі Сули, зрідка проникаючи й на схід, де часто з'являлись кочівники.

Східна околиця привертає увагу київських князів і пізніше. Для постійної і посиленої охорони держави в XI ст. чимало зробив Ярослав Мудрий. Він виділив Переяславську землю в окреме князівство (1054 р.), віддавши його перед смертю синові Всеволоду. Лубенщина входила до складу Переяславського князівства.

З кінця X до початку XIII ст. Надсулля (і переважно лівобережжя Сули) було ареною майже постійних боїв з половцями. 1092 р. половці спустошували береги Удаю⁴, гирло якого становило своєрідні ворота в західнонадсульські поселення. Руські князі прибували сюди з метою зміцнити ці «ворота» (у літописі згадується, напр., про прибуття Володимира Мономаха в район Снітина⁵, що лежав недалеко від гирла Удаю). 1107 р. половці зупинились біля Лубен. Руські князі виступили проти половців, перейшли через Сулу і, громлячи їх та забираючи в полон, переслідували аж до р. Хоролу. Додому руської воїни, за свідченням літопису⁶, повернулися з великою перемогою. Такою була перша літописна згадка про найбільше місто краю — Лубни. Головними пунктами перемог над половцями були також Горошине, Варва, Хорол та ін.

1179 р. повелює ордн Кончака, спустошуючи Надсулля, досягли Переяслава, проте втекли, як тільки довідалися про військові сили Святослава Всеволодовича. 1185 р. Святослав розбив Кончака на берегах р. Хоролу. Однак після невдалого виступу Ігоря Сіверського (1185 р.) половці захопили всі міста над Сулою.

Незважаючи на постійні битви, на Лубенщині і поза її межами, крім раніш відомих, виникають нові міста. Як місця історичних подій XI—XII ст., у літописах згадуються *Лубно*, *Кснятинъ*, *Лукомль*, *Горошинъ*, *Пирятинъ*, *Полкостънь* та ін. У цих стародавніх топонімах легко пізнати назви сучасних міст і сіл Полтавщини (*Лубни*, *Снітин*, *Лукім'я*, *Горошине*, *Пирятин* і *Повстин*). Згадані міста сприяли осіlosti давньоруського населення на всій місцевості від Сули до Полтави і на схід від неї.

¹ «Повесть временных лет», ч. I, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 83.

² Див. Л. В. Падалка, Прошлое Полтавской территории и ее заселение, Полтава, 1914, стор. 11.

³ Див. там же, стор. 30.

⁴ Див. «Повесть временных лет», ч. I, стор. 141.

⁵ Там же, стор. 161.

⁶ Там же, стор. 186.

За доби чисельного зростання міст Переяславського князівства і зміцнення їх як оборонних, колонізаційних, а подекуди й торгових центрів відбувалось посилення феодальної верхівки. Розвиток феодальних відносин приводив до феодальної роздробленості і до виникнення феодальних князівств, які вже не мали військової моці для захисту місцевого населення і своїх володінь.

У XIII ст. на давньоруські землі почали наступати татари. Протягом 1238—1239 рр. вони вчинили кілька походів на захід і насамперед на Чернігівську та Переяславську землі, спустошуючи їх. Від татар найбільше лиха зазнало Переяславське князівство, а, отже, й Лубенщина. З нападами татар дальше освоєння і заселення краю припинилось. Більшість населення або загинула, або потрапила в полон, або втекла в сусідні, менш приступні для татар, землі. Частина людності змушена була переховуватись серед боліт, у лісах. Проте, як випливає з різних тогочасних свідчень, спустошення краю в середині XIII ст. цілковитим не було. Як тільки минала небезпека, люди повертались до своїх жител і згарищ та продовжували господарську діяльність, сплачуючи данину ханам. До того ж, залежно від географічних особливостей, населення страждало від татарського нападу і панування неоднаково: якщо значна частина південно-західної Лубенщини спустошувалась, то північно-західна, посульсько-удайська, Лубенщина зазнавала лихоліття меншою мірою.

Загалом же від чужоземних наскоків найбільше терпіли міста. Свідчення папського посла Платона Карпіні, який 1246 р. проїздом до татар відвідав Київську Русь, про те, що більшість населення була перебита або потрапила в полон, стосується міст, зокрема Лубен, Снітина, Луким'я, Сліпорода, мешканці яких, утримуючись за міськими стінами й фортецями, чинили загарбникам рішучий опір. Дані про міста 50-х років XIII ст. засвідчують успіхи нового заселення. Незважаючи на пізніші напади татар, на постійній грабежі й руйнування, населення трималося місць давніх поселень. До приходу татар межею цих поселень була, як уже зазначалось, переважно р. Сула. На цій території поселення залишались і під час татарського панування.

Після навали татар культурно-політичне життя Русі переміщується в основному на захід і, частково, на північ, де зосереджується князівсько-феодальна і церковна знать. На заході центром життя стає Галич, а на півночі опорою культурно-політичного відродження південної Русі, зокрема й Надсулля, починає служити Любеч, а також Чернігів.

Таким чином, татарське ярмо ослаблювало економічний і затримувало культурно-політичний розвиток Лубенщини, як і всієї Середньої Наддніпрянщини.

Наприкінці XIII ст. Литовське князівство виявило прагнення підкорити руські князівства. Підкорювати руські землі першим почав князь Гедимін (1316—1341 рр.). До середини XIV ст. його влада поширилась до Сожі і нижньої Прип'яті, а вплив Литви спостерігавсь і в Києві. Тоді ж до Києва, разом з іншими наддніпрянськими містами, тяжить надсульське місто Сліпорід. Лубенщина, очевидно, мала зв'язки з Києвом. За князювання Ольгерда Гедиміновича (1345—1377 рр.) литовці остаточно підкорили Київщину, Сіверщину та інші землі, особливо після перемоги над татарами (1362 р.) на Синіх Водах (притока Південного Бугу). Уже з кінця першої чверті XIV ст. над південноруськими землями запанували литовські намісники і воеводи. Намісник Георгій Андрійович 1355 р. (у грамоті магістрів Ливонського ордену) перший став іменуватися «князем усієї Малоросії». Звідси випливає, що підлегла йому територія була населена нащадками жителів давньої Русі — руськими.

За князювання Вітовта (1392—1430 рр.) посилилась залежність Лубенщини від Литви. У зв'язку з цим татарське панування над Лубенщиною тривало порівняно недовго, приблизно 150 років. До того ж, литовський наступ на Русь відрізнявся від татарських нападів. Поневолене населення не зазнавало того знищення, а міста й села — того руйнування, що за татарської навали. Литовська держава в завойовані землі вносила дуже

мало литовського політичного й етнічного елемента. Надсулля, як і інші руські землі в складі Литви, зберігало внутрішній лад.

У результаті ряду переможних походів Вітовта в татарські володіння (перша чверть XV ст.) на Середній Наддніпрянщині появились п'ятигірські черкеси, що осіли десь у районі м. Черкас і колишнього Сліпорода (Сніпорожа) на Сулі. Можливо, якась частина черкеського племені осіла на Дніпрі, а ще менша — біля Сліпорода, проте вважати її за значний етнічний прошарок, а тим більше за суспільно-організаційний фактор у житті української народності, яка складалась, ніяк не можна.

Після перемоги над татарами Вітовт поширив межі Київщини і змінив нові кордони далеко на південний схід від Лубенщини, що не могло не сприяти активізації господарської діяльності її населення.

1380 р. Дмитрій Донський завдав великої поразки Золотій Орді, яка після цього почала слабнути і розвалюватись. У першій чверті XV ст. на Ворсклу і Сулу прибули вихідці з Золотої Орди на чолі з мурзою Лексадою. Від Вітовта Лексада — родоначальник князів Глинських — одержав землі понад Ворсклою й верхньою Сулою. 1498 р. один із Глинських дістав у спадщину все Надсулля, а, отже, й Лубенщину, за винятком Повстина і Курінки. Близько 1500 р. Глинські залишили Литовську державу і перейшли на бік Москви. Пізніше Надсулля дісталось Байбузі, родичеві Глинських. Ні з етнічного, ні з політичного погляду татарський (чи отатарений) елемент помітного значення також не мав, хоч у зв'язок з ним можна ставити деякі лубенські прізвища (*Кочубей, Басмаченко, Гасан, Бей, Башенко, Візір*) і різні назви (*Чевельч, Мечеть, халаш та ін.*).

З діяльністю Вітовта під час розпаду Золотої Орди пов'язане деяке переселення на середньонаддніпрянське Лівобережжя жителів з верхніх приток Дніпра, з території колишніх сіверян і, частково, радимичів, тобто для цього періоду була характерна руська колонізація, а не литовська і тим більше не польська.

Завдяки зусиллям місцевого населення в XV ст. було відновлено кілька міст на старих городищах. У документах XIII—XV ст. згадуються Сліпорід, Лубни, а також поза Лубенщиною — Глинське і Прилуки. Кримський хан Менглі-Гірей у ярлику 1506 р. називає *Сокнятин* (Снітин), *Сніпорож* (Сліпорід), *Синець* (Сенча) та інші міста. Безперечно, що Надсулля на початку XV ст. було краєм населеним і навіть зміщеним.

З кінця XIII до початку XV ст. Лубенщина, як і вся Переяславська земля, була під пануванням трьох держав: золотоординської, литовської і польської. Це не могло не відбитись на характері економічного і політичного розвитку краю та на характері дозаселення місцевості. Проте, незалежно від подій, основним етнічним ядром краю залишалися нащадки південноруського населення, у масі якого розчинялись інші зайшли елементи.

У середині XV ст. польська влада почала ліквідацію залишків автономності князівств на Україні. Після смерті останнього литовського князя — намісника в Києві польський король утворив Київське воеводство (1471 р.), поділивши його на староства і повіти. Несудові староства, які не мали міських судів, були визначені в кількох містах і, зокрема, в Лубнах. Київське воеводство охоплювало землі і на схід від Сули.

Київське князівство, для якого захист околиці був життєвою справою, уже не існувало. Для Литовської держави, що ослаблювалася, справа захисту околиці стала чужою. Від нових нападів кочівників місцеве населення повинне було захищатись своїми силами. Феодали більше дбали про власну вигоду, ніж про підтримку міських общин для зміцнення і будівництва замків. Таке становище викликало незадоволення місцевого населення, а також полегшувало напади татар, які саме тоді, у XV ст., заснували Кримське ханство. Незадоволені почали тікати в степ і поселятися за дніпровськими порогами. Нерідко господарями становища на Надсуллі були татари, про що свідчить венеціанський посол Амвросій Контаріні, який 1474 р.

переправлявся на Лівобережжя біля Черкас: «Дніпро служить кордоном між Польщею і Татарією»¹.

Особливо жорстокими в XV ст. були наскоки Менглі-Гірея. Так, 1480 р. Менглі-Гірей пройшов майже всією територією Полтавщини, грабуючи та руйнуючи міста і села. Від татарських нападів терпіла й Лубенщина, проте вона не ставала пустою. Певна частина місцевого населення залишалась біля міст-замків або переховувалась в труднопрístupних місцях, яких на Лубенщині було досить.

Татарські наскоки траплялись і в XVI ст., притому систематичніше і вже з участю турків. Тягар боротьби з цими нападниками лягав на місцеву людність. Звичайно, як і раніш, найбільше лиха від татар зазнавали міста, тому що, по-перше, вони приваблювали своїм багатством і, по-друге, мешканці їх намагались будь-що оборонитися за міськими стінами. Бої українського народу з татарами і турками мали величезне значення, оскільки навала останніх, за словами К. Маркса, «загрозувала всьому європейському розвиткові»².

На початку XVI ст. на Сіверщині ще сильнішим стало тяжіння до Москви. 1500 р. до Москви приєдналися чернігово-сіверські князі. Михайло Глинський очолив виступ групи українських і білоруських князів та бояр (1508 р.), маючи намір визволити українські і білоруські землі з-під польсько-литовського панування. Зі свого боку, Російська держава прагнула захистити Наддніпрянщину. Уряд Івана Грозного влаштовував сторожі і випалював степові пустирі, щоб перешкодити татарським нападом. У середині XVI ст. Іван Грозний почав наступати на кримських татар (ряд походів Ржевського, Адашева та українського феодала Д. Вишневецького).

Литовські князі, як відомо, роздавали близьким особам українські міста і цілі області. 1535 р. польський сейм прийняв постанову про перевірку прав власності. Під час ревізії 1545 р. претензію на Лубенщину заявили жителі Канева, які нібито здавна мали там володіння («уходи»). У зв'язку з цим постає питання про час проникнення правобережних наддніпрянців на Надсулля та про початок тісних зносин населення лівобережжя і правобережжя Середньої Наддніпрянщини — території, що мала дуже важливе значення в формуванні української нації. Очевидно, початок таких зносин був покладений жителями Надсулля після навали татар, за якої місцеве населення шукало порятунку за Дніпром і після тривалого часу поверталося звідти разом з частиною правобережців.

Ревізією 1545 р. Надсулля було приписане до Канева. Канівці займалися тут промислом звіра, риби і меду. В описі надсульських «уходів» Канева 1552 р. значаться м. Лубни і землі: Жолудева, Хорошківщина, Ширківщина, Демківщина та Лубни³. Канівський замок, на той час досить зміцнений, міг захищати й підтримувати як «уходників», так і місцеве населення. «Уходи» належали замкові, духовенству, поміщикам («зем'янам»), боярам і міщанам. Пирятинською землею володів, наприклад, боярин Чайка, лубенською — Канівський замок, а оржицькою — Козакевич і Колоденський. На промисел прибували також мешканці Києва, Бихова, Чорнобиля, Могильова, Мозиря та інших міст. Усе це, звичайно, сприяло нівеляції місцевих говірок Надсулля. Крім Лубенщини, Канівському замкові в XVI ст. належали землі над Россю, Пслом і Хоролом (аж до кордонів Московської держави).

Історичні джерела початку XVI ст. відзначають у районі Сули так званих «сєврюків». Шукати в них якогось тюркського елемента і не бачити нащадків згадуваних у літописі сєврян було б помилкою, тим більше, що сєврюків боялись татарські послі і через те обминали їхні поселення по дорозі з Криму до Москви. Якщо про Лубенщину губляться історичні свідчення до останньої чверті XVI ст., то це є доказом не запустіння, а ступеня

¹ «Записки Русского географического общества», кн. XI, СПб., 1856, стор. 348.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 6, К., 1960, стор. 176.

³ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, стор. 102.

пограбування і зруйнування міст, ступеня економічного і політичного занепаду їх, у результаті чого вони не встигли піднятися і взяти участь у важливих подіях. Лише в такому розумінні можна говорити про запускання Лубенщини. Незважаючи на руйнування міст і сіл, населення, хоч би частково, лишалося в краї і завдяки цьому зберегло давньоруські географічні та етнографічні назви. До того ж, різні джерела доносять деякі згадки й про міста. Так, Воскресенський літопис у першій половині XVI ст. згадує *Сокнятин* (Снітин), *Грошин* (Горошине) та ін. «Книга Большому Чертежу», складена 1627 р., називає міста Лукім'я, Лубни, Снітин, Сенчу, Лохвицю, Коренку (с. Курінька) і Пирятин¹. Є також інші свідчення, що Полтавщина взагалі і Лубенщина зокрема не були на цей час пустирем.

Після Люблінської унії (1569 р.), за якою Польща і Литва об'єднувалися в одну державу, на Україні посилюється національне й релігійне гноблення. Польські феодали закріпачували українське селянство. Експлуатовані маси, шукаючи порятунку від жорстоких польських порядків, прокладали нові шляхи колонізації. Переселенці з Волині пішли на Правобережжя і Лівобережжя, незважаючи на те, що про захист південних околиць польський уряд не дбав після унії 1569 р. так само, як і до унії.

Законом 1590 р. польський сейм дозволив королеві роздавати шляхетству степи по обох берегах Дніпра. На підставі цього польські націоналісти приписують польському урядові заслуги в колонізації України. Проте не ці заходи сприяли переселенню. Не сприяло йому й приватне землевладіння (Глинські і Байбузи, напр., були великими землевласниками, однак справа переселення від цього нічого не виграла). Успіхові дальшої колонізації могла сприяти економічна вигода і безпека поселень від татарських наскоків. Щоб заохотити нових переселенців, необхідно було створити (бодай тимчасово) порівняно кращі умови життя, ніж до переселення. Цьому служили, зокрема, такі заходи, як звільнення переселенців від усіх або від більшої частини повинностей строком на 20—40 років.

Для захисту поселенців від татар потрібні були зміцнені замки. Через відсутність їх оборона особливо тяжко лягала на плечі біднішого населення, з середовища якого виділялися козацькі загони. Переселенці заступали втрати, що виникли під час татарських нападів, посилювали міські общини Лубен, Лукім'я, Снітина та інших міст. На Лівобережжя і, зокрема, на Лубенщину в другій половині XVI ст. переселенці йшли здебільшого з Правобережжя та Волині. Оскільки справи про втікачів розглядав Люблінський трибунал, то його акти дозволяють простежити напрям переселення. У Лубнах осіли переселенці з Рожева, Ходоркова, Паволочі, Губкова, а також із Жереб'ятина і Домонтова; у Лукім'ї — з Минієв, Мізякова і Трипілля².

Отже, першими переселенцями з Правобережжя на Лубенщину були в XVI ст. так звані «уходники», а потім біднота, що йшла на переселення під тиском соціальних, економічних і релігійних причин.

Як до унії 1569 р., так і після неї на Надсудля продовжували прибувати вихідці з півночі — переселенці з українського і білоруського Полісся³, а також із Російської держави. Число переселенців було, проте, значно меншим від числа корінних жителів. Загалом наприкінці XVI ст. помітно зростає населення Лубенщини і роль деяких міст (передусім Лубен), розвиваються містечка (Оржиця, Яблуневе), виникають нові села (Пулинці, Золотухи, Новаки, Вищий Булатець, Нижній Іржавець, Піски та ін.).

¹ «Книга Большому Чертежу», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 108—109.

² Див. Н. М[аркевич], Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации, «Киевская старина», 1896, № 4-6, стор. 99—100.

³ В «Инвентаре имения Касыни» (див. «Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией», т. XIV, стор. 372) є безпосередня вказівка на це.

Хоч Лубенщина з навколишніми землями була приписана до Канівського замку, проте в 70-і роки XVI ст. вона закріплюється польським королем за давнішим власником Байбузою. Крім того, Надсулля привертало увагу волинського феодала-воеводи і канівського та черкаського старости О. Вишневецького, який почав витискувати Байбузу. Останній змушений був поступитися своїм володінням. О. Вишневецький зайнявся зміцненням Лубенщини. У Лубнах, Пирятині і, можливо, Сліпороді він збудував нові замки й одержав 1591 р. королівські грамоти про надання Лубнам і Пирятину магдебурзького права¹.

Деякі буржуазні історики перебільшували заслуги О. Вишневецького і його наступників. Так, О. Лазаревський твердив, що на місці давньоруського *Лубно* Вишневецький збудував 1589 р. нове місто, назвавши його на честь свого імені Олександровом, при Сліпороді — ще одне містечко Олександрів, а його брат Михайло заснував на місці стародавнього Пирятини містечко Михайлів. Одночасно Лазаревський зауважує, що літописне *Лубно*, напевне, не зникло з народної пам'яті². Твердження Лазаревського спростовуються згадуваною ним же самим скаргою вдови М. Вишневецького (1618 р.), у якій вона називає Старі й Нові Лубни, та актом Р. Вишневецької (1619 р.), в якому місто назване Лубнами. Збудований О. Вишневецьким замок і був, звичайно, Новими Лубнами.

До заяв про будівництво нових міст на пустих городищах слід ставитися дуже обережно. Польський уряд дозволяв великим землевласникам, які будували замки, зачислити свої маєтки до категорії міст. Таким містам передавалось право повинностей і суду, яке, до речі, перехоплювали самі ж власники. Час, коли поміщик домігся магдебурзького права, і вважався за дату «збудування» міста. Якщо покластись на цю дату, то виходить, що за кілька років у різних кінцях України населення встигло довідатись про намір феодала збудувати нове місто, прибуло на місце будівництва, спорудило понад тисячу будинків (у Пирятині на початку XVII ст. було 1749 дворів, у Лубнах — 2646), після чого феодал зачислив нове поселення до категорії міст і одержав для нього магдебурзьке право.

На території володінь Вишневецьких польський уряд створив військове підприємство для вироблення селітри і включив до цього підприємства підданих Яблунева, Миргорода, Хомутця, Остапівки та ін. К. Вишневецький захопив ці поселення. 1590 р. частину Надсулля (Сліпорід і Горошине) Варшавський сейм затвердив за «трьома особами», у тому числі за коронним гетьманом С. Жолкевським. Вишневецькі, зміцнившись на Надсуллі, захопили й цю частину.

Вотчина Є. Вишневецького, який перейшов на службу Польщі, на Лівобережжі України охоплювала мало не всю Полтавщину. Дії Є. Вишневецького відзначалися свавіллям і насильствами. Український народ зненавидів його як відступника й запродаця. Піддані Вишневецького не витримували експлуатації і тікали до Російської держави. Зміцнення замку-палацу, упорядкування шляхів, будівництво млинів, заснування хуторів — усе це було результатом визискування бідного населення. Напередодні 1648 р. Вишневецьким належало 53 міста і великих села, поблизу Лубен було 40 млинів, а в самих Лубнах — 2646 дворів. Замок Є. Вишневецького над Сулою прикрашувала вишукана розкіш. До замку прилягав парк, а долину Луб'янки займали сади, виноградники і плантації лікарських рослин Бернардинського монастиря. У Лубнах організувалися цехи, на передмістях будувались фільварки, слободи і млини. Вотчина Вишневецьких на Надсуллі була одним із тих володінь, які виникали за часів феодальної роздробленості.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. густіше заселяються береги Удаю і Сули. Райони Правобережжя України, які найбільше терпіли від гноблення і війни, постачали переселенців на Лубенщину і взгалі

¹ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, стор. 293—295, 297—299.

² А. Лазаревский, Лубенщина и князья Вишневецкие, «Киевская старина», 1896, № 1, стор. 119.

на Лівобережжя. Наявність серед жителів Лубенщини правобережців potwierджують, крім історичних фактів, також лубенські пісні, які часто збігаються з київськими¹. До речі, серед населення північносхідної Лубенщини помічено відмінність антропологічних типів, зовнішності, одягу, характеру сіл і кутків².

Переселення в XVII ст. зумовлювалось тими ж причинами, що й у XVI ст. Крім того, йому сприяло ослаблення Кримського ханства і ріст потреб у сільськогосподарській продукції. Для задоволення внутрішнього та особливо зовнішнього ринку хлібом і м'ясом розширювалося хліборобство, освоювались нові землі. Переселення правобережців посилювалось після 1654 р. у зв'язку з возз'єднанням України з Росією і жорстокими репресіями польських властей на Правобережжі та Поділлі. У результаті цього на Лубенщині, як і по всій Полтавщині, виростають нові поселення і розширюються старі. Французький інженер Левасер де Боллан, який у першій половині XVII ст. тривалий час будував фортеці і слободи на Наддніпрянщині, повідомляє про значні успіхи колонізації³. Про участь Правобережжя в доселенні Лубенщини певною мірою свідчить і частина місцевих прізвищ (*Канівець, Білоцерківець, Коломиєць, Задніпровський, Волинець* і т. ін.), що простежуються в середині XVII ст.⁴ (деякі з них — у Лубнах, Кононівці, Новаках, Гіннях, Вишому Булатці, Березоточі та інших селах).

У першій половині XVII ст. на Лубенщину прибувають також північні (північноукраїнські, південнобілоруські) переселенці, про що дозволяють судити назви сіл (*Мацьківці, Михівці, Литвяки*) і кутків (*Литва* в с. Калайдинях, *Литівщина* в с. Крем'янці), прізвища (*Литвїн, Литвіненко, Литвеченко*)⁵ і народні вірування та творчість⁶.

Поява на Лубенщині російських переселенців у другій половині XVII ст. зумовлена переважно заходами російського уряду, який послав на Україну різних чиновників, служителів культу та ін. Наявність цих переселенців простежується здебільшого за прізвищами (*Яковлев* у Березоточі, *Алашвилов* у Чуднівцях, *Колнов* у Вишому Булатці та ін.).

У другій половині XVII ст. на Лубенщині перебував охочекомонний полк, який складався з українців, волохів (румунів), поляків і сербів. Частина службовців полка оселялась на Лубенщині, становлячи дуже незначний прошарок, який не мав ніякого впливу на корінне населення і швидко розчинився у його масі. Про оселення цього прошарку також свідчать прізвища і прізвиська (*Волшин* у Литвяках, *Волох* у Крем'янці, *Ляшівко* і *Козловський* у Єрківцях, *Сербин* у В'язівку та ін.).

Отже, уся Лубенщина середини XVII ст. була переважно залюдненою. Невелика карта Боплана (друга чверть XVII ст.), одна з перших географічних карт України, не могла, звичайно, відобразити всіх поселень. Вона засвідчила назви лише тих міст і містечок, що були на той час ширше відомі. Однак і за цієї умови з населених пунктів Лубенщини позначені Лубни, Снітні, Повстин, Яблуневе, Березоточа, Лукім'я, Оржиця, Плехів, Денисівка, Булатець (Вищий), Пулинці, Черевки, Піски, Олександрівка та ін. (усього понад 20).

Про значення міст Лубенщини в її економічному і політичному житті XVII ст. можна міркувати на основі короткої характеристики деяких із них. Найбільшим на той час містом були Лубни. У лубенському замку містився гарнізон козаків, які захищали населення, оскільки татари зрідка ще появлялись і в XVII ст. 1623 р. Лубни дістали міське самоврядування. Виявом економічного і культурного розвитку міста були численні цехи

¹ Див. В. Милорадович, Снетинская старина, К., 1898, стор. 18—19.

² Там же.

³ Див. Боплан, Описание Украины. 1630—1648, «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896, стор. 289—388.

⁴ Див. «Малороссийские переписные книги 1666 года», К., 1900.

⁵ Там же.

⁶ В. Милорадович, Снетинская старина, стор. 19—20.

(кравці, шевці, стельмахи, склярі, лучники, цегельники, кушнірі, слюсарі, лимарі, гутники, бердники, котлярі, костирі та ін.). Протягом другої чверті XVII ст. Лубни дуже зросли і стали багатонаселеним містом. До великих маєтностей Вишневецьких належали також Лукім'я, Сліпорід, Снітин та ін. Лубни, Лукім'я і Снітин виділялись як значні міста в тодішньому Київському воеводстві. До заснованого на початку XVII ст. Переяславського староства ввійшло містечко Яблонків (Яблуневе). Сотенним містом утвореної 1649 р. Оржицької сотні стала Оржиця. Узагалі в другій чверті XVII ст. Лубенщина досягла чималого господарського розвитку.

У XVII ст. на Лубенщині продовжує розвиватися феодалізм: зростають маєтки землевласників і їхні багатства, посилюється закріплення селян, а також вибухають виступи їх проти поміщиків. Збагачується місцева козацька старшина. Лубенський полковник Свічка перший захоплює громадські землі і володіє великими маєтками. Гетьманський універсал узаконює як його власність села Давидівку, Дейманівку, Короваї, Коломийці, пізніше — Малютинці, Городище (біля Гребінки), Каївку та ін.

Великими поміщиками стали Кулябки, які привласнили села Клепачі, Новаки, Губське, Вищий Булатець, Засулля і Березняки, захопили Солоничку, Матяшівську та інші землі. Особливо розбагатіли Кулябки, а також Оріхівські після втечі Вишневецьких.

Наприкінці XVII ст. найбільшим землевласником швидко став охочекомонний полковник І. Новицький, який привласнив Снітин, Висачки, Литвяки, Шеки і Гребище.

Великі багатства на Лубенщині наживало духовенство. Значними феодалами були Бернардинський, Сліпорідський і, особливо, Мгарський монастирі. Так, наприклад, Бернардинський католицький монастир володів долиною Луб'янки, де вирощував фруктові сади і мав фармацевтичні плантації, і Тернами. 1648 р. сам монастир і його маєток були розгромлені повсталим народом, а землі дісталися Мгарському монастиреві, який різними способами ще 1624 р. привласнив с. Мгар і потім рік у рік добивався «узаконення» прав на захоплені або куплені поля, ліси, луки і села. Наприкінці XVII ст. Мгарському монастиреві належали Хитці, Лука, Мгар, Вільшанка, Терни, Піски, В'язівка, Тишки, частково — Воронинці, Пулинці, П'ятигірці, Вовчок, Засулля, Березоточа, Ісківці, а також млини на Сулі (біля Лисої гори), Матяшівська і Крем'янська землі та ін.

З середини XVII ст. на Лубенщині посилюється класове розшарування населення. У гострих суперечностях відбувалась диференціація села. Козацька старшина, не вдовольняючись селянськими наділами, почала захоплювати землі біднішого козацтва і закріпачувати самих козаків. До закріпачених потрапляли також збіднілі міські ремісники.

Пограбоване і пригноблене населення Лубенщини шукало порятунку в утечах, а також відгукувалось на ті повстання, що вибухали поза межами Лубенщини. 1637—1638 рр. виникли повстання Павлюка, а потім Гуні й Острянина. Спільник Павлюка чигиринський полковник Скидан у жовтні 1637 р. випустив у Лубнах універсал, після чого, поповнюючи козацькі лави повстанцями з Лубенщини, направляв їх на Правобережжя. Зазнавши поразки під Кумейками, Скидан утік на Запоріжжя, а на Надсуллі продовжували діяти два загони повсталих, один з яких громив католицький монастир бернардинів.

Навесні 1648 р., коли розпочалась визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, володар Лубенщини Є. Вишневецький поспішив на допомогу польській шляхті, проте був змушений розпустити свій ненадійний загін. Повсталі лубенці перебили сторожу, розгромили й спалили замок-палац Вишневецького, Бернардинський монастир, ратушу — усе, що було пов'язане з перебуванням польського панства. Надсульські володіння Вишневецьких перейшли в загальну військову власність, а Лубенщина — під управління Лубенського полку¹.

¹ Уперше цей полк був утворений гетьманом Ружинським (незадовго після обрання його 1514 р.) і проіснував тоді до 1575 р.

Після Зборовського миру (1653 р.) частина Лубенщини належала до Миргородського (Лубенська сотня), а частина — до Кропив'янського полку (Оржицька, Яблунівська і Курінська сотні). До 50-х років Лубни знову вирости в значне місто, і через те 1658 р. був відновлений Лубенський полк. Крім названих сотень, до складу цього полку ввійшли Лукімска, Снітинська та інші сотні. Узагалі Лубенський полк XVII ст. охоплював територію всього Надсулля.

Протягом XVIII ст. тривало деяке дозаселення Лубенщини. Гетьманський універсал, згідно з наказом Петра I (1712 р.), закликав жителів Правобережжя, які перебували під польським пануванням, переселитись на Лівобережжя. Селянські втечі з Правобережжя були відповіддю і на цей заклик і на шляхетське гноблення. Прибували на Лівобережжя також козаки і старшина, незадоволені або пограбовані польською шляхтою. Переселенці осідали переважно на крайніх західних степах Лубенщини. До XVIII ст. малолюдними були також крайні східні степи: Солоницький, Матяшівський, Крем'янський і Путівський. У першій половині XVIII ст. великі землевласники (Мгарський монастир, Кулябки, Оріхівські, Новицькі), яким належали ці степи, почали влаштовувати тут стоянки і будувати хутори. Заселялись ці хутори переважно селянами з надсільських лубенських сіл, а також переселенцями з інших районів. Наприклад, у селах Крем'янці і Солониці осіли, крім лубенців, вихідці з Хорольщини, у колишніх хуторах Путивцєві і Церковнім — вихідці з Лохвиччини, у с. Оріхівці — з Роменщини і Правобережжя. Наприкінці XVIII ст. вся Лубенщина була порівняно густо заселеною. За приблизними даними (по п'яти сотнях — двох полкових, Снітинській, Лукіській і Яблунівській), 1782 р. на Лубенщині налічувалось п'ять містечок, більше трьохсот сіл і хуторів і понад 33 тис. чоловік населення¹.

З економічного погляду історія Лубенщини XVIII ст. характеризується дальшим розшаруванням козацтва, збагаченням верхівки і зростанням пригноблення та закріпачення селянства і біднішого козацтва. Особливо збагачувалися землевласники на західних степах Лубенщини після закріпачення селян.

Дії старшини викликали обурення, а то й виступи козаків і селян. 1707 р. проти старшини на Лівобережжі вибухнуло повстання, яке в другій половині 1708 р. охопило також Лубенський полк. Царський і гетьманський уряди придушили це повстання.

Значні події протягом XVIII ст. сталися у військово-адміністративному житті Лубенщини. 1731 р. лубенські селяни і козаки брали участь у будівництві так званої Української лінії для оборони від татар. 1740 р. з цією ж метою Лубенська і Снітинська сотні ремонтували Лубенський вал, а в Лубнах були організовані дві полкові сотні. Прагнучи цілком ліквідувати етнічні особливості і залишки автономії України, царський уряд 1781 р. скасував полковий адміністративний поділ, а потім запровадив поділ на намісництва і повіти. Утворений Лубенський повіт увійшов до складу Київського намісництва.

Під час відібрання в казну церковних і монастирських маєтків на Україні (1786 р.) села, що належали Мгарському монастиреві, були переведені на становище державних (економічних).

Незважаючи на збільшення населення, ріст містечок і сіл, у XVIII ст. на Лубенщині не було жодного навчального закладу. Поміщики і духовенство віддавали своїх дітей до Київської духовної академії, що була тоді осередком освіти і культури на Україні. Можливості дістати освіту (для заможних) збільшилися з відкриттям семінарій у Переяславі (1738 р.) і Полтаві (1775 р.) та Полтавського народного училища (1799 р.). Пізніше (указом 1803 р.) було запропоновано заснувати в кожному повітовому місті повітову школу, а в Полтаві — гімназію. Проте з закладенням їх царська влада не поспішала.

¹ Див. А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 78—79.

Царат прагнув перетворити Україну на звичайнісіньку провінцію, шукаючи в цьому підтримку серед українського дворянства і наділяючи його різними привілеями. Шляхом адміністративних заходів царський уряд зміцнював свою владу на Україні і надавав їй військового характеру. Утворені 1802 р. Полтавська і Чернігівська губернії були об'єднані в одне генерал-губернаторство. Полтавська губернія поділялась на 15 повітів, серед яких був і Лубенський.

Кінець XVIII і початок XIX ст. в Російській імперії характеризуються далішим розширенням поміщицьких земель коштом дрібних селянських володінь, розоренням маси селянських дворів, зародженням куркульства і, головне, визріванням капіталізму в надрах феодалізму. Розорені селяни тікали на малозаселений Південь, де їм уже не загрожувала татарська небезпека і де були потрібні робочі руки. У другій чверті XIX ст. лише з паспортами з Лубенщини відходило щороку близько 2 тис. чоловік. Зубожіння посилювалось і серед державних селян. Зате поміщики постійно збагачувались. Землевласник П. Андреев, напр., вів багатогалузеве господарство в Снітині й Височках і одним з перших застосував нові, капіталістичні методи виробництва. Він запровадив на Лубенщині культуру тютюну, збудував цигаркову, тютюнову, паперову і крохмальну фабрики, на яких працювали кріпаки під керівництвом французьких і німецьких спеціалістів, почав розробку і видобування гіпсу (у Височках) та ін.

Широко практикувалось на Лубенщині винокуріння, що було внутрішнім ринком для збуту хліба. Винокурні в середині XIX ст. діли у Вільшанці, Новаках, Нижньому Іржавці, Плехові, Рудці, Снітині, Чутівці і Чевельчі. У Чевельчі працювала також броварня. Селітряні підприємства були в Лазірках, Рудці, Снітині і Чутівці.

Селяни займались різним дрібним ремеслом. Ремісники збували на ринку шкіру, сукно, чоботи, столярні вироби тощо. Селяни в Клепаках, Новаках, Хитях, Қалайдинцях і Халепцях були здебільшого кустарями-деревообробниками. Вони виготовляли вози, сани, колеса, борони, плуги та інше знаряддя. Кустарі с. Хитців забезпечували населення ложками.

Товарна продукція сільського господарства і поміщицьких підприємств, а також продукція селян-ремісників збувалась переважно на місцевих базарах і ярмарках. Лише частина товарів потрапляла в центральні губернії і ще менше — за кордон. На ярмарки Лубенщини почав надходити російський крам (металеві і текстильні вироби, посуд, скло та ін.). Транспортванням краму займались возії («хурщики») і чумаки. Візництво і чумацтво, що були одними з головних промислів селянства, сприяли розвитку торгівлі, а з другого боку — зв'язкам із жителями інших областей, різним запозиченням і деякому мовному вирівнюванню. Положення Лубенщини між Кременчуком і Ромнами, Полтавою і Прилуками, тобто між важливими торговельними пунктами, сприяло розвитку торгівлі. У середині XIX ст. в Лубенському повіті було 42 щорічних ярмарки, з них по три-чотири в Лубнах, Березоточі, Засуллі, Литвяках, Оржиці, Чевельчі, Черевках, Чутівці і Яблуневі. Розвиток товарної продукції ставив поміщиків у залежність від ринку, а це підривало кріпосництво, було «провісником розпаду старого режиму»¹.

З розкладанням натурально-патріархальних і зростанням капіталістичних відносин на Лубенщині виникають навчальні та інші культурні заклади. 1814 р. в Лубнах була заснована повітова школа, у середині XIX ст. — духовне училище, пізніше — класична і жіноча гімназії, сільськогосподарська школа, музей місцевої старовини, міська бібліотека, театр, клуб, книгарня та ін.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. становище з освітою трохи поліпшилося, хоч селянство в основній своїй масі залишалось неписьменним. Згідно з переписом 1897 р. у селах Лубенщини було ледве 14% письменних, у тому числі серед селян і козаків — 12,4%. Серед жінок письменних

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

було ще менше — 5,5%¹. 1908 р., напр., із 100 дітей шкільного віку навчалася тільки 57, а закінчували початкову школу 132 учні з 1000.

Найприступнішим для селянських дітей було заняття кустарними промислами, найми і заробітчанство. Кустарництво на Лубенщині на початку ХХ ст. поширилося ще більше, як про це свідчить велика кількість кустарно-ремісничих занять і число господарств, члени сімей яких займались ремеслами. Серед кустарів і ремісників Лубенщини були колісники, санники, стельмахи, бондарі, столярі, токарі, скринники, рамники, ложкарі, веретенники, гребінники, решітники, кошикарі, цегельники, ковалі, слюсарі, мідники, бляхарі, мотузники, сіточники, ткачі, кушнірі, чинбарі, сиричники, пилярі, покрівельники, пічники, теслярі, фарбувальники, малярі, шевці, лимарі, кравці, шапкарі та ін. Найбільше на Лубенщині було ткачів, стельмахів, бондарів, кошикарів, теслярів, шевців, кравців, покрівельників і чинбарів. Часто вмілі й досвідчені селяни сполучали по кілька таких фахів. Усього на початку ХХ ст. на Лубенщині ремеслами займалося 4 тис. господарств.

У деяких селах головнішим заняттям було рибальство (Мацьківці), садівництво (Калайдинці і Мгар) тощо. Тим селянам, яким ніде було прикласти рук (особливо безземельним і малоземельним), доводилося йти на заробітки до плантаторів або цукрозаводчиків на Правобережжя і південь України. Капіталізм розкладав дрібних хліборобів «на сільськогосподарських підприємців і робітників»². На початку ХХ ст. із сіл Лубенщини щороку відходило на заробітки до 2 тис. чоловік. Армію заробітчан поповнювали безземельні (652 господарства) і малоземельні селяни (4522 господарства, що мали менш як дві десятини землі), а за тяжких років — також інші шари людності. Крім збезземелювання й зuboжіння, заробітчанству сприяв ще приріст населення. На 1900 р. у Лубенському повіті було понад 110 тис. чоловік людності, а на початку 1908 р. — уже більше ніж 160 тис. Деяке, хоч і незначне, збільшення населення відбувалось також завдяки приїзджим з Правобережжя, Чернігівської і Харківської губерній.

Докорінні зміни в житті Лубенщини сталися після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Лубни стали значним промисловим і культурним містом, а Лубенщина — передовим колгоспним краєм з великою мережею шкіл і суцільною письменністю. За короткий час у Лубнах виріс численний загін передових робітників на верстатобудівному заводі, деревообробній, суконній, тютюновій та інших фабриках і підприємствах міста. Засновані за радянської влади вчительський, і потім педагогічний, інститут, фармацевтичний, деревообробний і медичний технікуми готували кадри радянської інтелігенції.

Мирний розвиток краю був перерваний німецько-фашистською окупацією (1941—1943 рр.). За два роки грабежу і розбою гітлерівці завдали Лубенщині величезної шкоди. Тільки в Лубнах вони закатували, убили або спалили близько 20 тис. громадян. Тисячі мешканців Лубенщини були вивезені на каторгу до Німеччини. Фашисти зруйнували більшість колгоспів, багато шкіл, лікарень та ін., майже повністю спалили Лубни і Снітин. 1943 р. Радянська Армія визволила Лубенщину. За тяжких умов протягом короткого періоду робітники, колгоспники та інтелігенція Лубенщини підняли з руїн підприємства і школи, колгоспи і радгоспи. З кожним роком післявоєнного будівництва завдяки самовідданій праці трудівників дедалі вище підноситься рівень економіки й культурного життя Лубенщини.

Загальна оцінка умов матеріального життя краю та різних поглядів щодо його заселеності і населення

Коротке з'ясування деяких питань історії Лубенщини свідчить про те, що характер місцевості краю, його географічне середовище з дописемних часів були сприятливими для осіlosti і для розвитку суспільного та еко-

¹ Див. «Полтавський земський календарь», Полтава, 1909, стор. 8.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 49.

номічного життя корінного населення. Річка Сула становила головну лінію оборони давньоруських земель. Правий берег Сули, що майже всюди високо підноситься над лівим, здавна мав значення «стратегічної бойової лінії, яка прикривала зі сходу родючі й населені місцевості Переяславсько-го князівства»¹.

Територія Лубенщини щодо її перетятості поділяється на середню (гористу), західну і східну частини. Якщо східна частина була для кочівників завжди приступною, то західну і середню прикривала р. Сула. Розташування Лукіського, Лубенського, Снітинського та інших городищ було дуже зручним для боротьби з східними ворогами слов'ян.

Родючі землі, річки, ліси і т. ін. сприяли ранньому розвитку хліборобства, тваринництва, бджільництва, мисливства, рибальства, деревообробної і будівельної справи, гончарного ремесла і под., а річки, крім того, — також зносинам із зовнішнім світом. Географічне середовище Лубенщини було, звичайно, необхідною умовою матеріального життя, проте воно не могло бути визначальним чинником суспільного розвитку.

З розгляду деяких питань історії Лубенщини стає зрозумілим, що більшість її території була з дописемних часів заселена предками давньоруської народності, що, незважаючи на війни з ворогами, народонаселення Лубенщини з віку в вік зростало і забезпечувало розвиток економічного життя. Найгустіше заселеними були місця по берегах Удаю, Сліпороду, Оржиці та інших приток Сули. На узбережжях річок довго тримались як давні корінні жителі, так і пізніші переселенці. Вивчення історії Лубенщини свідчить про те, що значні події, які стосувались ряду міст або відбувались в цих містах, закріпили в народній пам'яті їхні назви, а народ проніс їх через віки, відбудовуючи раз у раз самі міста. «Одним з досить правильних і обґрунтованих доказів давності великих поселень служить збереження за ними старих назв; тому що ці назви втрималися за ними ще від часів літописних, то, отже, закладені в краї основи народного життя продовжували існувати і розвиватися, незважаючи ні на які зовнішні перешкоди і злигодні»². Перешкод же і злигоднів було дуже багато і вже хоч би тому, що Лубенщина лежала на шляху азійських народів у Західну Європу. Тут проходили або воювали гуни, камські болгари, угри, хозари, половці, татари та ін. Немало городищ, валів, ровів та різних земляних укріплень — живий доказ боїв з кочівниками.

В історичній науці не виникало певних розходжень щодо питання про народонаселення і заселеність Надсулля за доби розвитку феодалізму і феодальної роздробленості Русі (до XIII ст.). Що ж до періоду з середини XIII до початку XVI ст., то в цьому питанні висувалися всілякі міркування і погляди. Приводом для них послужила так звана прогалина в рукописних джерелах.

Польські історики (Яблоновський, Грабовський та ін.) відстоювали думку про запустіння краю під ударами татарської навали і про появу в XIII ст. польських колоністів, які поклали початок нової колонізації і нової народності, ближчої нібито до польської, ніж до російської.

З українських буржуазних істориків одні (напр., П. Куліш) приписували головну заслугу в заселенні Лівобережжя боярам і міщанам, інші (напр., Л. Падалка) вбачали суспільно-організаційне ядро населення Надсулля і Наддніпрянщини в зайшлих південних народностях, діяльність яких виявилась нібито після трьохсотлітнього майже цілковитого запустіння Надсулля. Надаючи особливого значення «общинному ладу», деякі буржуазні історики висували антинаукове твердження про те, що «общинний лад» склався після знищення князівсько-боярської верхівки, а знищенню цієї

¹ В. Ляскоронский, Остатки древнего Лукомльского городища, «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 426.

² В. Ляскоронский, Очерк внутреннего быта Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст., «Лохвицкий исторический сборник», К., 1906, стор. 68.

верхівки і виникненню «общинного ладу» сприяла нібито татарська навала. Насправді ж у самих татар розвивалися феодальні відносини.

Історичні зв'язки між територіальними групами давньоруської народності за часів утворення російської та української народностей заперечувались і деякими буржуазними вченими Росії. М. Погодін висловив гіпотезу про запусиння України після татарської навали. За Погодіним, південноруське населення нібито зовсім утекло від татарської навали на північ, де поклато початок російської народності, а з Карпат на Наддніпрянщині прийшло якесь нове плем'я, що колонізувало пустелю і поклато початок української народності.

Проти цих поглядів ще в 40-і роки XIX ст. рішуче виступив М. Максимович, який доводив, що наявність постійної людності в Суздальському, Галицькому і Волинському князівствах, за всіх татарських руйнувань і татарського панування над ними, не дозволяє припускати знелюднення також Києво-Переяславської землі¹. Думки Максимовича мають немало potwierджень. Свідчення Платона Карпін про перебування 1246 р. в Києві польських, австрійських та інших купців не тільки спростовує «гіпотезу» про запусиння, а й свідчить про наявність торгівлі, отже, про господарську діяльність населення Наддніпрянщини. Навала татар лягла важким тягарем на все населення і могла тимчасово загальмувати, уповільнити суспільний розвиток, проте вона не могла припинити виробництва матеріальних благ — житла, їжі, знарядь, палива, одягу, взуття і т. ін.

Докази про збереження на Наддніпрянщині давньоруського населення як основного заперечують ті гіпотези, за якими місцеве населення склалося з зайшлих народностей. Історичні дані доводять, що в XIV—XVI ст. «Київ зі своєю областю не становив повного запусиння, яке чекало на іноземних колоністів, а, навпаки, брав діяльну участь в історичному житті, здебільшого керував розвитком цього життя, і, в усякому разі, посідав у його перебізі вельми поважне місце»².

У населенні Лубенщини передусім треба вбачати нащадків корінної південносіверської (надсультської) людності і потім нащадків близької за племенною ознакою спорідненої людності (насамперед південнокиївської). Ці етнічні шари на всіх етапах дописаного і писаного життя зазнали майже однакових процесів. Зайшли елементи, які частково осідали на території Лубенщини (татарський, або отатарений, так званий «черкаський», білоруський, або «литовський», російський та ін.), поступово втрачали свої особливості і зникали серед корінного населення.

У дозаселенні Лубенщини основна роль та ініціатива належали українській народності, яка формувалася з народності давньоруської. Дозаселювали Лубенщину вихідці з Полісся і, головним чином, з південної Київщини. Крім того, постійно тривало місцеве, «внутрішнє» переселення (з Лохвиччини, Миргородщини, Хорольщини, Кременчужчини, із села в село або з сіл на хутори). Наявність поліського (чернігівсько-білоруського, або «литовського») елемента на Лубенщині засвідчують прізвища, назви сіл і кутків. Усіх цих даних не можна пояснити тільки спільністю пережитого минулого або тільки взаємовпливами і запозиченнями; це — безпосередня вказівка на походження частини жителів Лубенщини.

Особливості місцевих говірок, народних обрядів, пісень і звичаїв, які найбільше збереглися в середній частині Лубенщини, є свідченням найдавнішої і найгустішої заселеності її. Ні назви стародавніх міст Лубенщини, ні давні звичаї й обряди, ні давні казки й риси побуту не змогли б зберегтися без наявності людей. Наявність народонаселення, його більша або менша густота на території Лубенщини були, звичайно, необхідною передумовою місцевого життя. Однак головною силою суспільного розвитку є, як відомо, способи добування життєвих засобів і виробництва матеріаль-

¹ Див. М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 135.

² В. Б. Антонович, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885, стор. 264.

них достатків. Історія ж цих способів на території Лубенщини відбилася, зрозуміло, в місцевих говірках.

Населення Лубенщини не є чимось окремим і скільки-небудь особливим, це — частина населення Надсудла і Середньої Наддніпрянщини. Унаслідок же своєрідних особливостей історії краю в лубенських говірках (у граматичній будові їх, фонетичній системі і словниковому складі), крім загальнонародного, є і специфічне, місцеве. Вивчення цього специфічного становить одне з завдань діалектології. Успішно ж вивчати лубенські говірки, глибоко розуміти їхню систему і специфіку розвитку можна лише в зв'язку з історією населення, яке цими говірками користувалось і користується в щоденному житті.

Проблема вивчення лубенських говірок і завдання цієї праці

Лубенські говірки, згідно з даними історії, становлять частину середньонаддніпрянських говірок. Однією з важливих наукових проблем є вивчення лубенських говірок та визначення їхнього зв'язку з загальнонародною, літературною мовою і різними територіальними говорами.

З огляду на те, що вивчення діалектів у історичному розвитку їх дає можливість більшою або меншою мірою відновити історію (або хоч би якусь ділянку історії) і закономірності національної мови як вищої, стосовно до говорів, форми, а також на те, що Лубенщина має низку місцевих пам'яток письма, датованих другою половиною XVII ст. і пізнішим часом, дослідження фонетичних особливостей здійснюється в порівняльно-історичному плані, щоправда, переважно без зіставлень з даними немісцевих пам'яток відповідної доби.

Названа вище проблема залежно від наявності певного матеріалу ставити, природно, перед дослідником ряд вузких і конкретніших завдань. Головніші з них полягають у витлумаченні сучасних фонетичних особливостей лубенських говірок; у зіставленні з'ясованих рис з особливостями інших говорів української мови, передусім східнополтавських, середньополтавських і чернігівських; у дослідженні (на основі місцевих пам'яток) фонетичних особливостей лубенських говірок у минулому, починаючи з другої половини XVII ст.; у визначенні діалектного типу цих говірок; у розмежуванні і групуванні говірок Лубенщини; у виявленні факторів розвитку досліджуваних говірок і значення впливу літературної мови.

Розв'язання як головніших, так і деяких другорядних завдань забезпечується розглядом і описом наслідків рефлексії більшості давніх голосних (у наголошених і ненаголошених позиціях), співвідносності багатьох голосних і приголосних, палаталізації і диспалаталізації, одзвінчення й оглушення звуків та ін.

Наявність значного сучасного матеріалу і матеріалу, залученого з пам'яток, сприяє, звичайно, розв'язанню поставлених завдань, проте одночасно змушує відмовитись від з'ясування деяких явищ (з метою не допустити надмірного розширення монографії).

Джерела і матеріали праці

У описах діалектів української мови лівобережні середньонаддніпрянські, а також інші південно-східні говори розглядаються, як відомо, лише в найяскравіших і часто поодиноких особливостях. Досі в українській діалектології не з'явилося жодної синтетичної розвідки не тільки про лубенські говірки, а й узагалі про середньонаддніпрянські говори.

Відсутність сучасних ґрунтовних праць про сусідні діалекти, за винятком, щоправда, чернігівських, окремим говіркам яких за останній час присвячено кілька невеликих розвідок, утруднює дослідження фонетичних особливостей лубенських говірок, надто в тій частині, що стосується зіставлень з іншими говорами.

Матеріалом для цього дослідження є, отже, особисті спостереження автора над більшістю обстежених говірок Лубенщини, а також над двома східнополіськими говірками Пирятинщини, записи, зроблені під час діалектологічних експедицій, очолюваних автором або, рідше, мовознавцями Дніпропетровського та Київського університетів, і записи автора за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР або за «Программой для собирания особенностей малорусских говоров» К. Михальчука й А. Кримського (СПб., 1910).

Головним об'єктом вивчення є говірки сіл Жовтневого, Майорщини, Мар'янівки, Прихідьок, Рудки та Ульяновки, Пирятинського району, Духової, Ісківців, Біївців, Новаків, Нижнього Булатця, Хитців, Чевельчі, Яблунева, Березоточі, Снітина, Червоних Поліг, Крем'янки й Оріхівки, Лубенського району, та с. Тарасівки, Хорольського району. Усі посилання на досліджувані говірки, як і на говірки інших діалектів, документуються скороченими назвами відповідних сіл (див. стор. 243—246).

Для зіставлення з полтавськими і чернігівськими говорами необхідні факти добираються з численних матеріалів, що є в рукописному фонді Атласа української мови. Крім того, стосовно східнополіських говорів до уваги беруться також деякі праці, що опубліковані здебільшого за останні роки. Зіставлення з південно-західними говорами спирається, в основному, на описи цих говорів і відомі дослідження, яких є немало, та на окремі дані, узяті з рукописних матеріалів Атласа української мови.

Усі ілюстрації, що є свідченням сучасного стану говірок, наводяться переважно фонетичною транскрипцією, ужитою в «Курсі сучасної української літературної мови» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (т. 1, К., 1951)¹.

Для вивчення фонетичних особливостей лубенських говірок і, зрідка, сусідніх говірок у їхньому минулому факти добираються з сімейного архіву Стороженків (т. 6), де опубліковані різні документи другої половини XVII — першої половини XVIII ст., з деяких документів (того ж періоду), що стосуються Мгарського монастиря і були видані М. Астрябом та Н. Жеваховим, з двох пам'яток, надрукованих у праці О. Шахматова та А. Кримського, з кількох записів у «Трудах етнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (т. 7), зроблених у 60-і роки XIX ст., з оржицького запису середини XIX ст., опублікованого в «Записках о Южной Руси» (т. 1), а також використовуються описи говірки с. Сушків, Драбського району, Черкаської області (В. Богородицького), і говірки с. Хоцьок, Переяслав-Хмельницького району, Київської області (О. Дорошкевича), та значні діалектні тексти, узяті з історичних, етнографічних і фольклористичних праць кінця XIX — початку XX ст. (В. Милорадовича і В. Ляскоронського). З різних причин лише подекуди залучено дані з «Етнографічного збірника», 14-й том якого присвячений народній творчості с. Оржиці, і з «Українських фонограмм в фонетической транскрипции» В. Ярошенка, записаних у с. Оріхівці наприкінці 1909 р.

¹ З технічних причин у праці не розрізняються палатальність і палаталізація (пор. *д'ід*, *л'івий*, *т'ін'* і *з'ірка*, *р'іг*, *с'ік*), а також характер «дифтонгів» за силою складових артикуляційних елементів (пор. *нуйж*, *тубк*). і *нуйж*, *тубк*).

РИСИ ВОКАЛІЗМУ ЛУБЕНСЬКИХ ГОВІРОК У ХРОНОЛОГІЧНОМУ РОЗРІЗІ

НАСЛІДКИ РЕФЛЕКСАЦІЇ ДАВНЬОГО О

Характерною рисою системи вокалізму в українській мові є рефлексія давніх ¹ о, е. Через те необхідно передусім розглянути в досліджуваних говірках особливості рефлексії давнього о в історично закритих складах (у наголошеній і ненаголошеній позиції).

Наголошена позиція

Кореневе о

У закритому наголошеному складі перед твердим або м'яким приголосним і перед й, тобто в позиції перед колишніми складами з ь або ь та перед и, давнє о в лубенських говірках перейшло в і з пом'якшенням попереднього приголосного (рідше -- двох попередніх приголосних) ². Однак звуки г, к, х і б, п, в, м не лише перед і з давнього о, а й перед і, що походить з давніх ь, е, и та ін., у досліджуваних говірках пом'якшуються менше, ніж, напр., зубні, через те позначення палаталізованості г ³, к, х і б, п, в, м є тут не зовсім точним. Перехід о > і та пом'якшення легко простежуються на широко вживаних словах, де давнє о — кореневе: т'ік, с'і'т'іл, д'ійка, н'їж, л'ій, р'їг, с'іл', к'ін', в'іл, б'ік, н'їлка, м'їст і т. ін.

Відповідна зміна характерна, можливо, також для полтавських говорів ⁴: бат'їг, дв'ір, д'ім, сп'ід (ВСороч.); с'т'іл, р'їг, л'ій, н'їд, в'їз (Гр.-Бр., Град.) та ін.

Відмінності від цих особливостей спостерігаються в говірках Березової Рудки та Усівки, що віддалені від західнолубен-

¹ Під давніми тут і далі розуміються звуки, властиві давньосхідно-слов'янській (давньоруській) мові.

² Якщо, за свідченням П. Бузука, говірка Городища справді характеризувалася відсутністю пом'якшення приголосних, то слід визнати, що протягом останньої чверті століття в західнолубенських говірках поширився процес палаталізації (див. П. Бузук, Діалектологічний нарис Полтавщини, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929, стор. 164 і 180).

³ Треба мати на увазі, що пом'якшуватись може варіант звука г, близький до задньоязичних приголосних.

⁴ Поняття «полтавські» охоплює говори східної і середньої Полтавщини.

ських на 15—20 км, проте засвідчують північнодіалектні риси¹. Говіркам Березової Рудки та Усівки властиві рефлекс *и*, *и*¹. У говірках Прохорів і Хорошого Озера, що лежать ще далі на північ (приблизно за 90 км), на місці давнього *о* в корені слова зберігаються «дифтонги» і монофтонги: *вуиз*, *виз*, *туик*, *стуил*, *домуї́йка*, *домі́йка*, *руйг*, *луйй*, *облуйг*, *нуїж*, *ниж* і т. ін.²

Рефлексация давнього *о* в окремих словах або групі споріднених слів у досліджуваних говірках має низку відхилень від визначеної закономірності. Таким відхиленням є спорадична твердість приголосних у вимові літніх людей: *зліст*³, *ослін*, *стіл* (Жвт., Мар. і Прих.)³ — та збереження *о* в говірках, територіально близьких до східнополіських говорів. Звук *о* зберігається, можливо, завдяки іншим відмінковим формам, проте не виключене діяння також істотніших факторів⁴.

У деяких говірках (Прих., Жвт., Рудка та ін.) немає переходу *о > і* в іменнику *дом*. Як і в попередніх випадках, звук *о* не є тут, звичайно, північнодіалектною рисою, тому що в наголошеній позиції сусідні східнополіські говірки виявляють ре-

флекси *и*¹, *и*, *у*, *уи*. Крім того, у багатьох лубенських говірках зустрічаються паралельні варіанти з семантичним розрізненням: *дом* — «великий, світлий цегляний будинок», *д'ім* — «господа, домівка (будь-яке житлове приміщення)».

Зв'язок фонетичної і семантичної диференціації простежується і в інших парах: *ход* — «віз» (Бвц., НБул. та ін.) або «основна частина воза, колеса з віссю і насадом» (Жвт., Прих.)

¹ У говірках західної Роменщини наголошене *о* частіше зберігалось і рідше переходило в *і* (див. П. А. Гнедич, Матеріали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд, вып. I, Полтава, 1915, стор. I).

² Див. також Ю. Виноградський, До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 150—151; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 23 і 25; Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області, там же, стор. 37; В. М. Бражнов, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 23—25; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., 1953, стор. 10 і 12; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської обл., там же, стор. 26.

³ Відсутність палаталізації перед рефлексом *і* є типовою рисою південно-західних говорів — навіть тоді, коли простежується вплив літературної мови (пор. О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеської обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 47).

⁴ Про діяння цих факторів ітиметься у відповідних місцях нижче.

і *х'ід* — «ходьба, прохід, рух»; *п'ідб'ор* — «тверда набивка на підошві взуття» і *п'ідб'ір* — «зібрання, вибирання»; *сход* — «сільські збори» і *сх'ід* — «сторона світу» або «поява сонця над горизонтом»; *пр'ізвище* — «вуличне найменування (людей)» і *пр'ізвище* — «загальноприйняте найменування»; *пол* — «настил, підлога» і *п'іл* — «нари для спання»; *к'ішка* — «яко-рець» і *к'ішка* — «домашня тварина»; *п'ідб'ійка* — «підкладка в одязі» і *п'ідб'ійка* — «залізничний молоток з довгим держак-ом і трохи загнутими та потовщеними кінцями для підбиван-ня ґрунту під шпали».

У більшості лубенських говірок відзначено паралелі *гос(')т'* і *гіс(')т'* без семантичного розрізнення їх.

Фонетичним варіантом супроводжується також іменник *пир'єв'бз*. Так, у частині говірок (Тарас., Литв., ЧПол., НБул. та ін.) *о* переходить у *і*, а в деяких (Іск., Дух. та ін.) — збері-гається. Збереження *о*, як і в інших випадках (*прон'бс*, *нав'бз* та ін.), пояснюється природним відштовхуванням від омонім-ного дієслова (пор. *в'ін пирив'із*) і, можливо, впливом непря-мих відмінків. Похідне *пе"ре"в'бжчик* послідовніше виявляє *о* завдяки спорідненим *пе"ре"в'бз*, *пе"ре"в'бзит'*. Збереження *о* в по-хідному *пе"ре"в'бжчик* властиве більшості говірок, тимчасом як перехід у *і* — лише деяким (Тарас., Ябл., Май.) і притому зрідка з хитанням.

У прислівникові *н'бч'ч'у* діє аналогія до інших відмінкових форм *і*, напевне, до російського зразка. Прислівник *н'бч'ч'у* іноді впливає на форму ор. відм. одн. (у значенні об'єкта): *л'уб'ій'ус' ц'ій'ей'у н'бч'ч'у* (Хит., Чев. та ін.).

Фонетичними, а зрідка також акцентними особливостями в лубенських говірках відзначаються ще *пот'ом*, *к'он'чит'*, *по-м'ишник*, *розб'бйник*, *обх'бд*, *р'бзка* (-га), *роск'бшний*, *к'омната*, *тр'бйка*, *к'онний*, *н'бжка* та ін., які свідчать про роль аналогії фонетичних і лексичних відповідників, а часом і про безпо-середнє запозичення з російської мови. Зрідка в цих словах трапляється перехід *о > і* (*розб'ійник*, *р'ізка* і т. ін.). Те, що на результататах рефлексії позначилась певна риса російської мови, часом видно не тільки з наголосу, а й із фонетичної бу-дови цілого слова. Можливо, що збереженню *о* в частині цих випадків сприяли ще споріднені й неспоріднені слова, у яких наголошене *о* знаходиться в відкритому складі (пор. *по т'бму*, *пом'бже*, *к'он'і*, *к'он'ух*).

У східнополіських (чернігівських) ¹ говорах на місці *о* в роз-глянутих випадках виявляються звичайно «дифтонги» або мо-нофтонги (*переву'оз*, *ну'ичу*, *гу'ист'* і т. ін.), а в полтавських говорах, як і в лубенських, може зберігатись *о*: *пе"ре"в'бз*,

¹ Означення «чернігівські» вживається в ширшому розумінні порівняно з теперішніми адміністративними межами області.

печер'явѣжчик (Гр., Град.); дом, гост' (Гр., ВСороч., Град.); нѣч'у (ВБаг.) і под. Це явище зустрічається і в інших південно-східних діалектах, зокрема в говірках, поширених на південь і південний схід від Лубенщини, де звук *о* фіксується в словах *потѣм, кѣнчит', помѣшник, кѣнный* та ін. Звідси випливає, що звук *о* в цій лексичній групі не є вузькодіалектною рисою.

Різні документи XVII—XVIII ст., що складалися міськими, сотенними й монастирськими писарями на основі свідчень, розповідей і скарг мешканців сіл західної і середньої Лубенщини, зокрема документи з архіву Стороженьків, дають підставу зробити припущення, що в північно-західній частині лубенських говірок два-три століття тому на місці давнього *о* в наголошеній позиції були деякі монофтонги і серед них звук *і*.

Щодо рефлексії наголошеного *о* в різних позиціях (перед *и* і складами з давніми *ъ, ъ*) певної послідовності згадані документи не засвідчують. У цих пам'ятках не зустрічається написання двох літер відповідно до *о*, проте низка фактів може наштовхнути на припущення про спорадичне збереження в окремих говірках «дифтонга» *уо*.

Так, у документі від 1698 р., що стосується мешканця с. Прихидьок, є написання *бикув* і *биков* (Стрж., 162); у документі від 1691 р., складеному за участю жителів с. Єнківців, — *потокъ* і *потук* (Стрж., 431); у документі від 1701 р., що виник у справі громадян с. Яблунева, — *шматкув* і *шматков*, *домуви*, *в домувъ* і *домовки* (Стрж., 181—183) та ін. Подвійні написання могли бути викликані тим, що писар віддавав перевагу одному з компонентів

«дифтонга» *уо*, хоч імовірнішою видається думка, що написання *у* зумовлене справжнім звучанням, а літера *о* вжита за традицією, як про це слушно зауважив П. Житецький¹.

Порівнянням документів, що стосуються кількох сіл, поплутань у написанні можна виявити більше, однак до цього слід підходити обережно, тому що говірки окремих сіл мали свої відмінності, що й відбилося в записях. Зіставлення однакових або структурно подібних слів з різних пам'яток лише підтверджує висловлені припущення, не додаючи чогось нового: *вузь* (Губ. — Стрж., 444; Прих. — Стрж., 8) — *воз* (Вільш. — Стрж., 142); *муй* (Остап. — Стрж., 212) — *мой* (Вільш. — Стрж., 8; Сел. — Стрж., 69); *Малкув син* (Ябл. — Стрж., 183) — *Ясковъ лѣсъ* (Губ. — Стрж., 444); *дум* (Ябл. — Стрж., 182) — *дом* (Дейм. — Стрж., 35) та ін.

Написання *у* на місці давнього *о* взагалі зустрічається рідше, ніж написання *о* (з 14 говірок, пам'ятки про які довільно взято, — у 8). Монофтонг *і* або рефлекс, близький до *і*, спостерігається частіше, ніж *у*, проте в небагатьох словах: *тил(ъ)ко* (Ябл., Губ., Остап., Сел., Михн., Савц. — Стрж., 183, 444, 212, 69, 73, 211); *скільки* (Бвц. — Стрж., 447); *рик* (Дейм. — Стрж., 106); *спокийном* (Прих. — Стрж., 25); *вѣз, сую* (Пир. — Стрж., 170, 226) та ін., притому подекуди трапляється також написання *о* (пор. *только*). У структурно подібних словах частіше вживається літера *о*: *добровольно* (Стрж., 441), *больше, вольно* (Стрж., 447 — Бвц.)²; *вольно, большъ* (Губ. — Стрж., 444); *сполною, волно* (Нов. — Стрж., 419); *обополне* (Остап. — Стрж., 212); *добровольно* (Михн. — Стрж., 73); *больше* (Лука — Жевахов, 287); *волно* (Мгар—Астряб, 25) та ін. Лише в пам'ят-

¹ Див. П. И. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 138.

² У випадках, коли дані однієї й тієї ж говірки взято з різних фіксацій минулого, кожна група цих даних чи поодинокі факти документуються лише за належністю до фіксації і відокремлюються від іншої групи комою, а скорочена назва села наводиться після зазначення останнього джерела і вся сукупність даних однієї говірки відокремлюється крапкою з комою.

ках про Ябл. і, частково, про Савц. у подібних випадках на місці *о* послідовно пишеться *и*¹.

Цікаво відзначити, що відповідні наслідки рефлексії або збереження *о* виявляються і за даними написів, зроблених на берегах книжки Гізелі «Миръ челоуѣка съ богомъ» близько 1669 р. священиком із Полтавщини (Нариси, 181—182), а також у віршах гадяцького поета З. Дзюбаревича від 1730 р. (Нариси, 187).

Деякі дані про рефлексію наголошеного *о* в лубенських говірках XVIII ст. засвідчив О. Шафонський. Говори, що лежать між Пслон і Сулою та на південь від лінії Лубни — Канів, О. Шафонський називає твердими і грубими, а так звані середні говори, що поширені на захід і північ від перших, південно-східних, — найчистішими. У «середніх» говорах наголошене *о* перейшло в *у* (*кунь, нуж, вул*), а в південно-східних — у *і* (*кінь, ніж, віл*)². Отже, згідно з даними письмових пам'яток і свідченням О. Шафонського, за характером рефлексії давнього наголошеного *о* в закритих складах досліджувані говірки поділялися на південно-східну і північно-західну частини, межа яких відповідала приблизно тій, що була визначена в 70-і роки XVIII ст. О. Шафонським між так званими середніми і південно-східними говорами. Зокрема, у пам'ятках про Остапівку, Селецьке, Михнівці і Савинці, тобто про села південно-східної Лубенщини, на місці *о* зустрічається написання у один лише раз (*зять муй* — Стрж., 212), тимчасом як у численних випадках пишеться *о* або *и*.

Свідчення О. Шафонського про перехід *о* > *у* в усіх «середніх» говорах (до Сули) О. Потебня вважав за помилкове, хоч і застерігав, що «від Шафонського нас відокремлює майже сто років. За цей час у мові могло дещо змінитися»³. Зрозуміло, що за сто років середньонаддніпрянські діалектні риси в ближчому до сучасного стану вигляді виявились трохи послідовніше, фонетичні особливості середньонаддніпрянських говорів територіально значно поширились, а частина вузьколокальних явищ і північнодіалектні риси, якщо вони виявлялися, занепали.

Цікаві факти, записані в 60-і роки XIX ст. за програмою І. Новицького (Труды, 527), потверджують щойно висловлені міркування. У говірці Чорнух, за цими записами, давнє *о* пере-

¹ Наявність рефлекса *і* або звука, близького до *і*, під наголосом (а також у ненаголошеній позиції, як і відповідно до давнього наголошеного *е* перед складом із *ъ*, про що йтиметься нижче) свідчить про те, що в лубенських говірках XVII ст. рефлексія *о* пройшла стадію «дифтонгів», отже, заперечує висловлене вище припущення щодо «дифтонга» *уо*. У зв'язку з цим видається сумнівним твердження П. Бузука, за яким «дифтонги» «обіймали більшу частину полтавських говірок» (див. П. Бузук, згадана праця, стор. 163).

² А. ф. Шафонский, згадана праця, стор. 24—25. Лінію через Лубни — Канів тут визначено згідно з описом Шафонського.

³ А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, «Филологические записки», вып. I—V, Воронеж, 1870, стор. 5.

йшло в і (з пом'якшенням попереднього приголосного); у говірці Світличного — в середній між и та і звук з незначною твердістю приголосного (Труды, 577); у говірці Піщаного — теж у і (Труды, 580), а в говірці Іванкова — в и (Труды, 592). Згідно з записами, зробленими в Оржиці, звук і був властивий і оржицькій говірці: *звідки, свій, тій, тільки* (ЗОЮР, 8—9). Ці, а також інші дані послужили К. Михальчукові за підставу для визначення межі так званого канівсько-полтавського різноріччя з ніжинсько-переяславським по лінії, приблизно, Лохвиця — Пирятин — Переяслав-Хмельницький¹, тобто далі на північ, ніж за визначенням О. Шафонського.

Особливості рефлексії давнього наголошеного о простежуються і за матеріалами кінця XIX — початку XX ст., знаходжуваними в працях В. Ляскоронського і В. Милорадовича. Ці матеріали, щоправда, не зовсім задовільні щодо точності фіксації мовних явищ, проте вони свідчать, що 50—60 років тому в досліджуваних говірках порівняно часто виступало о в наголошеному закритому складі. Передусім це стосується північної частини лубенських говірок. Зберігалося о незалежно від позиції (перед колишніми складами з ъ, ь та перед и): *боль, прогной* (Калайд. — ЛЛ., 58, 74); *бой* (Губ. — ЛЛ., 92); *ход* — «прохід», *розбой* (Хит. — ЛЛ., 8, 10); *червонці, були войни*² (Мгар — ЛЛ., 26—27); *боль, ножку* (ЛЛ., 71, 74); *воз, дом* — «панський будинок» (ССт., 14, 16), *розбойничка*³ (Сніт.); *дом, кончив* (Кон. — СЛ., 69); *покойний* (Шерш. — СЛ., 59); *кочивсь* (Крем. — СЛ., 21); *зборню, сборщик, спокойний* (Іск. — СЛ., 111); *ход* — «рух», *заброд* (Литв. — СЛ., 11—12); *мог* (Лук.)⁴; *пол* — «підлога», *комнату* (Оріх. — Ярош., 230)⁵ та ін. Нерідко трапляється розбіжність, коли в тому самому слові або в споріднених словах уживається то о, то і: *розбійник* — *розбойники* (Хит. — ЛЛ., 5, 9); *невольників* — *вільні* (Литв. — СЛ., 10, 13); *дзвон* — *дзвін* (Сніт. — ССт., 7) і т. ін.

За поодинокими винятками, рефлекс і найпослідовніше зберігали говірки Мгаря (віз, тій, більш, скільки — ЛЛ., 26—27), Литвяків (на тій, покійна, тільки — ССт., 13—14; розбійниками, двір, скільки — СЛ., 6—7), Яблушева (ніжці, постій, тій — К. вopr., 4), Лукім'я (тільки, рів, в тім)⁶,

Оріхівки (двір, тій, тільки, біл'ш, післ'а — Ярош., 230—232)⁷ та ін.

Про говірку Мгаря В. Милорадович, між іншим, зауважив, що вона є південною (тобто, належить до південно-східних діалектів) і що в вимові чоловіків характерне і часто замінюється звуком о (ЛЛ., 30).

¹ Див. К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7, СПб., 1872, стор. 477.

² У цих прикладах замінено літери ы, и на и, і та пропущено ъ наприкінці слів.

³ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 147.

⁴ Там же, 1893, № 9, стор. 431.

⁵ Ілюстрації з цього джерела наводяться сучасною транскрипцією.

⁶ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431, 432, 435.

⁷ З огляду хоч би на дані В. Ярошенка про пом'якшення зубних перед і викликає сумнів повідомлення П. Бузука, згідно з яким у сусідній говірці с. Ромодану, Миргородського району, майже двадцятьма роками пізніше були тверді приголосні перед і з давнього о (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 164).

Давнє **о** у власних назвах на **-овък-а**, **-овъщин-а**
і в основі та закінченні род. відм. мн.
деяких іменників

Власні назви сіл, кутків, урочищ і т. ін. на **-іўк-а**, **-іўщин-а**, досить поширені на Лубенщині, виявляють послідовну зміну **о > і**: *Дрик'іўщина*, *Макух'іўка*, *Соц'к'іўка* (НБул.); *Зацї'рк'іўка* (Нов.); *Гром'іўка*, *Б'із'ук'іўщина* (Бвц.); *Супро'н'іўка* (Тарас.) і под. У групі слів, об'єднуваних за цією морфологічною і семантичною ознакою, не зустрічається, здається, жодного випадку, де б не було переходу **о > і**.

Деяка своєрідність рефлексії давнього наголошеного **о** спостерігається в род. відм. мн. двоскладових іменників жің. роду на **-а** (типу *нога́*, *гора́*). Тут, в основному, співіснують паралельні варіанти. Досить згадати, що їх не позбавлена і літературна мова (пор. *лоз* — *ліз*, *нор* — *нір*). До речі, не всі іменники цієї групи відомі досліджуванним говіркам, а деякі не вживаються в формі род. відм. мн. Частина цих іменників у розгляданій формі має **о** (*лоз*, *ос*, *соў*, *вод*), інші в більшості говірок виявляють **і** (*к'ін*, *к'іс*, *н'іг*, *п'ір*), тимчасом як у говірках північної Пирятинщини (БРуд., Ус.) і тут відсутній перехід. Кільком іменникам щодо цього властива несталість (напр., у говірках Хитців, Жовтневого, Майорщини, Березоточі, Чевельчі, Яблунева). Зрідка така несталість пояснюється семантичним розрізненням: *кос* — «заплетених пасом волосся», *к'іс* — «сільськогосподарських знарядь» (напр., у говірці Снітина).

Отже, в одних іменниках і говірках відзначається вплив аналогії інших відмінків (*коз*, *нор*, *соў*, *лоз*, *ос*, *стоп*), у других — виявлене діяння фонетичної закономірності (*к'із*, *н'ір*, *н'іг*, *к'іс*, *с'іх*, *к'ін* та ін.), а в третіх — непослідовність обох факторів (*к'із* — *коз*, *н'ір* — *нор*, *п'ір* — *пор*).

Разом з формами род. відм. мн. трискладових іменників жің. роду, що зберігають, як і в літературній мові, звук **о** (*то[у]пóл'*, *п'ідтóк*, *п'ідпóр*, *оснóў*, *сухóт*, *ворóн* і т. ін.) або змінюють давнє **о** в **і** (*п'ідв'ід*, *роб'іт*, *пор'ід*, *п'ідк'іў* і т. ін.), у деяких говірках північно-західної та, зрідка, південно-східної Лубенщини трапляється відхилення, коли **о** не переходить у **і** (*п'ідвóд*, *порбóд*, *п'ідкóў*, *удбóў* і т. ін.), як наслідок вирівнювання за аналогією до інших відмінків і споріднених слів, де звук **о** знаходиться в відкритому складі.

У закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду з твердою основою наголошене **о** в досліджуваних говірках переходить, як правило, в **і** (*вол'іў*, *пуд'іў*, *раз'іў* і т. ін.), проте в говірках північно-західної, а часом (здебільшого у вимові чоловіків) і в говірках південно-східної Лубенщини подекуди зберігається **о**, як у російській мові: *годóў*, *пудóў* (Жвт.), *часóў* і *час'іў*, *годбóў* (Май.), *разбóў* (Мар.) і под.

Відносно рефлексії **о** у власних географічних назвах і род.

відм. мн. іменників жін. роду полтавські говори характеризуються такими ж результатами, як і лубенські говірки: *Житник'ї́ука*, *к'із* і *коз*, *н'ір* і *нор* (ВСороч.); *Чиєриєпах'ї́уки*, *Вас'к'ї́ука*, *к'із*, *н'ір* (Град.); *Сел'ї́ука*, *коз*, *нор*, *соў*, *топóл'*, *ворóн*, *хворóб* (Гр.-Бр.) і т. ін. У закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду давнє *о* в полтавських говорах переходить, звичайно, в *і*: *вол'ї́у*, *пан'ї́у* (ВСороч.); *цепк'ї́у*, *огірк'ї́у*, *кот'ї́у* (Супр.) та ін.

Чернігівським говорам, як і в інших випадках, властиві «дифтонги» і монофтонги: *Шилки'ї́ука*, *ки'із*, *ни'р*, *си'ў*, *ш'іс'ц'* *синуй'ї́у*, *л'ікари'ї́у* (НБас.); *куоз*, *нуор*, *суоў* (Смол.); *куиз*, *нуир*, *воруин*, *воли'ў* (Прох.); *нор* і *нир* (БРуд.) і под.¹

Проте деякі іменники в чернігівських і полтавських говорах, як і в досліджуваних говірках, у цій позиції зберігають *о*. Наскільки дозволяють судити наявні діалектні записи, такими іменниками є: *пуд*, *раз*, *год*, *ч'ас*. Збереження *о* в лубенських, полтавських і чернігівських говірках свідчить про те, що завдяки підтримці аналогій і переймань з російської мови це явище поширилося в значній групі південно-східних і, частково, північноукраїнських говорів, становлячи один із факторів, діяння якого позначається на з'явленні або збереженні *о* також в інших випадках.

Іменники жін. роду на *-а*, за даними XVII—XVIII ст., у род. відм. мн. зберігали в лубенських говірках або, принаймні, в північно-західній частині їх звук *о*, оскільки в цій позиції здебільшого пишеться літера *о*, або, зрідка, мали також *у*: *пять коп* (Прих. — Стрж., 25); *коп вусѣм* (Ябл. — Стрж., 182); *десять копѣ, копѣ за десять* (Єнк. — Стрж., 431—432); *особ* (Дейм. — Стрж., 35); *грошми куп вусим, особ* (Стрж., 28); *пул не рѣзали, не рѣжучи им полѣ* (Стрж., 140); *осми куп грошей* (Стрж., 227 — Пир.) та ін.

Щодо рефлексії *о* в род. відм. мн. іменників чол. роду, то вже була нагода розглянути деякі випадки (пор. *биков* і *бикув* — Стрж., 162, *шматков* і *шматкув* — Стрж., 181—182). В інших випадках, які зустрічаються в пам'ятках, частіше, очевидно, зберігалось *о*: *дубковѣ* (Бвц. — Стрж., 447); *бунтов* (Сел. — Стрж., 69); *шагов* (Ябл. — Стрж., 279); *Новакуювѣ* (Нов. — Стрж., 419); *часовѣ* (Мгар—Астряб, 26); *попув*, *мужику(в)* (із зауважень на книжці Гізеля — Нариси, 181—182) та ін.

За даними записів Російського географічного товариства (60-і роки XIX ст.), давнє *о* перейшло в *і* в род. відм. мн. іменників жін. роду на *-а* в говірках Чорних і Світличного (Труды, 579), тобто далі на північ від Лубенщини, тимчасом як на заході, у говірці Іванкова, зберігався рефлекс *и* (Труды, 593).

Як свідчать матеріали кінця XIX — початку XX ст., у власних (і загальних) назвах з давнім суфіксом *-овък-а* (і похідними від нього) наголошене *о* переходило в *і*, очевидно, непослідовно або ж ця непослідовність була характерною для окремих говірок: *Орехоушчина* (Оріх. — Ярош., 230); *Балганівка* (Шерш. — СЛ., 60); *Оріхівщини* (Крем. — СЛ., 21); *Суківці*, *Кононовку* (Кон. — СЛ., 68—69); *петрівку* (Іск. — ЛЛ., 47);

¹ Див. ще В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 24; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10.

тернівки (Калайд. — ЛЛ., 58); Безюківщина (Бвц. — ЛЛ., 76); Одміківщина (Хит. — ЛЛ., 5); петрівки (ЛЛ., 71), Козубівкою (ССт., 10), підківки¹ (Сніт.) та ін. Випадки збереження *о*, як спорадичні, виникли тут у результаті, ймовірно, переймання російської вимови відповідних назв.

Рефлекс *і* (<*о*) наприкінці XIX — на початку XX ст. був, як правило, також у род. відм. мн. іменників жін. роду на -а та іменників чол. і середн. роду з твердою основою: *коло Браніх ліз* (Вовч. — ССт., 15); *тіх пор* (Шерш. — СЛ., 60); *воров* (Литв. — СЛ., 13); *тих пір* (Калайд. — ЛЛ., 74); *тіх пір* (Хит. — ЛЛ., 11); *пудів* (Мгар. — ЛЛ., 26); *часів, волів* (ССт., 7), *ніг, зубів, панів* (ССт., 24, 25, 32 — Сніт.) і т. ін.

Звук *і* в розгляданих позиціях був характерним і для говірки Хоцьок (*кіп, разів, волів, боліт*)², а також для говірки Сушків³.

Друге *о* в повноголосних групах

На особливу увагу заслуговує рефлексія наголошеного *о* в закритому складі повноголосних груп. За нормами української літературної мови, повноголосні групи мають перехід *о > і* в закритому складі тоді, «коли, за свідченням інших слов'янських мов, їм у давнині належала новоакутова інтонація»⁴, чим і пояснюються такі випадки, як *борідка, голівка* і под. Проте в більшості слів з повноголосними групами є відступ від переходу *о > і*. Досліджуваним говіркам властиві, в основному, паралельні варіанти (*корб'юка — кор'їюка, борбд — бор'ід* та ін.), хоч зрідка фонетичний закон діє послідовніше⁵: варіант *солімка*, напр., зовсім не відомий, а варіант *дор'іг* (*дор'іжка*) зустрічається лише подекуди (Чев., Ябл., Оріх. та ін.). Більша послідовність, відповідно до відсутності новоакутової інтонації в давнину, простежується на паралелях *кор'їу — корб'ю* (і похідних), оскільки перехід *о > і* тут зафіксовано в 11 селах, а збереження *о* — в 13 селах Лубенщини, з наявністю обох варіантів у деяких із них (Оріх., ЧПол., Крем., Іск., Ябл. та ін.), причому певної закономірності в поширенні і вживанні цих варіантів не спостерігається.

У повноголосних групах з рухомим наголосом, тобто там, де в давнину була новоакутова інтонація, досліджувані говірки в закритому складі часто зберігають *о* (*борбд, борбн, голб'ю, сторбн*) за аналогією до інших форм, хоч нерідко в одній і тій же говірці звук *о* то зберігається, то переходить у *і* (*гол'їюка, бор'ін, бор'ід, бор'ідка*), виявляючи, отже, паралелізм (Крем., Хит., Рудка, Жвт. та ін.). Проте на повноголосні групи помітно

¹ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 187.

² О. Д[орошкевич], Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок., «Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука», К., 1915, стор. 116—117.

³ В. А. Богородицький, Диалектологические заметки. III. Говор села Сушки, Золотоношского уезда, Полтавской губернии, Казань, 1901.

⁴ Л. А. Булаховський, Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи, «Мовознавство», т. 4—5, К., 1947, стор. 11.

⁵ Більша послідовність фонетичного закону спостерігається і в деяких подільських говірках (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 47, п. 5).

впливає літературна мова, що відзначається навіть у відкритому складі (пор. *гол'івон'ка* — *голубон'ка* в говірці ЧПол.).

Паралелі *голуб'юка* — *гол'їюка*, тотожні значенням, у ряді говірок семантично різняться: *голуб'юка* — «передня частина чобота» або «плід городніх культур (часнику, маку, капусти)», *гол'їюка* — «частина тіла людини» (здрібн., здебільшого про дитячу голову), — що зауважено в Березоточі, Оріхівці, Новаках, Яблуневі, Майорщині та ін. Подекуди (напр., у говірці Снітина) за значенням диференціюється й інша пара фонетичних варіантів: *сторонка* — «рідний край», *стор'інка* — «один бік листка в книжці, зошиті».

Повноголосні групи в наз. відм. одн. іменників чол. роду в літературній мові не змінюють *о* в *і* (*гороб*, *мороб* і под.), за винятком іменника *пор'їг*. Навпаки, у род. відм. мн. іменників середн. роду або тих, що мають лише форму мн., перехід *о* > *і* відбувається: *вор'їт*, *дол'їт*, *бол'їт* (і *болот*), *пол'їг* (від *оло́ги* — «степова низовина»). Діяння першого правила в досліджуваних говірках простежується майже аналогічно, як і в літературній мові: лише деякі говірки (Чев., Ябл. та ін.) паралельно до переходу *о* > *і* в іменнику *пор'їг* зберігають також *о*. У род. відм. мн. буває незначне відхилення від літературної норми, оскільки поряд з переходом у *і* зрідка *о* зберігається: *вороб*т (Чев., Ябл. та ін.), *болот*, *долот* (Сніт. та ін.).

Говіркам південної і центральної Полтавщини властиві такі ж особливості рефлексії наголошеного *о* в повноголосних групах, як і лубенським говіркам¹. У повноголосних групах зі сталим наголосом звук *о* або зберігається: *короб'юник* (Град., Гр.-Бр., Піщ.), — або непослідовно переходить у *і*: *короб'ї* і *кор'їю*, *кор'їюник* (Супр.). У полтавських говорах звук *о* не змінюється в *і* в род. відм. мн. іменника *воробна*. При рухомому наголосі або зберігається *о*: *голуб'юка* (Град., Піщ.), — або відзначається паралельний перехід у *і*: *голуб'юка* — *гол'їюка* (ВСороч., Гр.-Бр., Супр.) — без семантичного розрізнення. Іменник *пор'їг* у полтавських говорах має переважно *і*, лише подекуди зберігаючи паралельно *о*: *пор'їг* — *поробг* (Гр.-Бр.). Те ж спостерігається і в род. відм. мн. іменника *воробта*.

У чернігівських говорах давнє *о* повноголосних груп перейшло в «дифтонги» або монофтонги: *коруїю*, *поруїг*, *голуїюка*, *воруїи* (Прох.); *корію*, *поріг*, *воріт* (БРуд., ХОз.); *кори'їун'а*, *пори'г*, *вори'т*, *голи'юка* (НБас.) і т. ін.²

¹ Щодо цього значну відмінність становлять лебединські говірки, слобожанські за своїм типом. Тут відсутній перехід другого *о* в *і* (див. А. Бескровний, К диалектології слобожанських говорів, «Язык и литература», т. II, вып. I, Л., 1927, стор. 133).

² Див. також В. М. Бражнов, згадана праця, стор. 24; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10 і 12; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 26.

Пам'ятки XVII—XVIII ст. майже не засвідчують фактів відносно рефлексії *о* в повноголосних групах. Відзначено лише поодинокі випадки вживання: *обох сторон* (Прих. — Стрж., 7; Ябл. — Стрж., 128); *долот двоє* (Мал. — Стрж., 53); *запорозцовъ* (із зауважень на книжці Гізеля — Нариси, 182). Ураховуючи дані щодо рефлексії *о* в інших позиціях, можна припустити, що в лубенських говірках XVII—XVIII ст. звук *о* повноголосних груп зміни не зазнавав.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. перехід другого *о* повноголосних груп у *і* був у досліджуваних говірках явищем, очевидно, спорадичним: *коров, запорозців* (Крем. — СЛ., 18, 20); *запорозці* (Хит. — ЛЛ., 7); *Запорожжя* (ССт., 32); на *Марусеній голови*¹ (Сніт.); *дорожку*² (Літв.) та ін.

Щодо цього від лубенських говірок майже не відрізнялась говірка Хоцьок, у якій перехід другого *о* в *і* був необов'язковим: *поріг, борозд, борін, дорожка і доріжка*³.

Ненаголошена позиція

Початкове *о*

Наслідки рефлексії давнього *о* в ненаголошеній позиції виявляються трохи іншими. Їхня відмінність виразно спостерігається в словах з колишнім початковим *о* перед складом із зредукованим *ъ* або *ь*⁴. Після занепаду *ъ, ь* початкове *о* подовжувалось і переходило в «дифтонги» або монофтонги, а перед ним розвивалося приставне *в*. У досліджуваних говірках ця зміна відбулась не всюди або непослідовно. Зокрема, у слові *в'їуц'а* майже в усіх говірках *о* перейшло в *і* і розвинулося приставне *в* (говіркам Майорщини, Прихідьок, Мар'янівки та ін. властиве переважно *овéчка*). Похідне від *в'їуц'а* — *в'їуціниц'* (*-ч'арн'а, -ч'арник*) відоме всім східним і окремим західним говіркам Лубенщини, а похідне від *оуц'а* — *оуц'арник (-ч'арн'а)* — лише західнолубенським говіркам (Рудка, Май., Жвт., Ульянов., Прих., Мар.)⁵.

Непрямі відмінки і похідні слова від іменника *овéс* у досліджуваних говірках характеризуються значно меншою виразністю щодо рефлексії *о*, а також відносно інших особливостей, зокрема акцентних (у кількох говірках або в вимові деяких мешканців відзначається наголошення початкового *о*). Ненаголошене *о* зберігається в непрямих відмінках і навіть у наз. відм. мн. (*оу́си, -а́*) в ряді говірок західної і середньої Лубенщини (Прих., Ульянов., Май., Дух., Іск. і, зрідка, Ябл., Рудка

¹ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 141.

² Там же, стор. 134.

³ О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 108.

⁴ Слід мати на увазі, що в деяких випадках, розгляданих нижче, початкове *о* може бути наголошеним.

⁵ У тих середньолубенських говірках, де не зафіксовано ні першої, ні другої назви приміщення для овець, поширене тільки *коша́ра (-р'а)*.

та ін.). Похідна назва площі, на якій скошено овес, утворюється не завжди відповідно до основного іменника (у говірці Бвц. — *в'ї́са*, але *оўсі́шче*; у говірці Рудки — *оўсі́*, але *в'ї́сишче*). У східнолубенських, а також подекуди і в інших говірках (Нов., Чев., Жвт.) виступають послідовні зміни: *в'ї́сі* (-а), *в'ї́са*, *в'ї́си(')шче*, — притому наголошення і — спорадичне явище в західних і середніх та основне в східних говірках Лубенщини. Отже, давніша риса, близька до північнодіалектної, в окремих досліджуваних говірках виявляється або паралельно до сучасної середньонаддніпрянської, або вже зникає.

Останній висновок ще більше підтверджується такими випадками, як *в'і́кно* (*в'і́конце*, *в'і́конниц'а*), *в'ї́торок*, *в'і́ко́*, *в'і́чійм*, *в'ї́с'ї́ге*, *в'і́л'хобий*, *в'і́спува́тий*, а також *в'ін*, *в'і́л'ха*, *в'і́сна*, *в'і́л'шанка* тощо. За винятком небагатьох говірок (Чев., Май., Жвт., Ульянов. та ін.), де *о* зрідка не переходить у *і* (*окно́* і под.), у решті говірок *о* змінюється в *і*, перед яким виникає *в*.

Значне поширення в лубенських говірках має применник-префікс *од*, тимчасом як паралель *в'ід* зустрічається рідко, зокрема в таких випадках: *в'ід'хóди*, *в'ідлі́га*, *в'ід'кóли*, *в'ід'крі́т'*, *в'ід'по́чийнок* та ін. У поодиноких словах уживанню префікса *од* може протидіяти дисиміляція голосних (пор. *од'хóди*, *од'кóли*, *од'по́чийт'*). Якихось семантичних або стилістичних особливостей у вживанні *од*- і *в'ід*- не спостерігається, проте в прислівниках

в'ід'к'і́л'(-л'а), *в'ід'т'і́л'(-л'а)*, *в'ід'з'ч'і́л'(-л'а)* буває тільки *в'ід*-, а в інших прислівниках можливий і *од*- (пор. *од'кóли*, *од'ра́зу*).

Зіставлення особливостей рефлексії давнього *о* на початку слова в досліджуваних говірках і полтавських та чернігівських говорах допомагає схарактеризувати ці особливості з лінгвогеографічного погляду, виявити вузькомісцеві і поширені в більшій діалектній групі явища, а також висвітлити питання про діалектний тип лубенських говірок. Так, у полтавських говорах початкове *о*, незалежно від наголосу, переходить у *і*, перед яким виникає *в*, за винятком применника-префікса *в'ід*-, що має паралель *од*-' : *в'ін*, *в'ї́ц'а*, *в'ї́сішче*, *в'ї́торок* (ВСороч.); *в'ї́с'а́нишче*, *в'ін*, *в'ї́ц'а* (Супр.); *тод'і́ в'ідда́ў*, *воні́ одвиді́т'*, *тебе́ оддава́ти*, *в'ї́сішче*, *в'ї́ц'а* (Гр.-Бр.); *в'ід'ї́йшо́ў*, *в'і́конце*, *в'ін*, *в'ї́ц'а* (Дмитр.) і т. ін.

¹ Лебединським говіркам відомий тільки префікс *од*-, як і взагалі перевага *о* в ненаголошеній позиції (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 133—134). У говірках Старобільщини наприкінці XIX ст. було, навпаки, відзначено перевагу і над *о*: *ві́сі*, *підті́калась*, *од*, *місто́чка*, *піді́*, *пішо́в* і т. ін. (див. А. Ветухов, Говор слободи Алексеевки Старобільського уезда Харьковской губернии, «Русский филологический вестник», 1894, № 1—2, стор. 306), а в путивльських говірках, тобто далі на північ від Лубенщини, — послідовне збереження ненаголошеного *о* (див. П. Попов, Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України, «Записки іст.-філолог. відділу УАН», кн. VII—VIII, К., 1926, стор. 8 окремого відбитка).

У чернігівських говорах слова з початковим **о** можуть також розвивати приставне **в**, хоч при цьому бувають зовсім інші зміни **о**, зокрема в випадках його наголошення. Приставне **в** виникає перед наголошеною позицією: **вин**, **в'ин**, **вуй'усище**, **вуйсна** (НБас.); **вуйн**, **вй'уса** (ХОз.); **вин** (БРуд., Ус.) і под. Навпаки, перед **о** в ненаголошеній позиції **в** не виникає (особливо в прийменнику-префіксі од): **оконце**, **оўсі**, **од мёне**, **колі оддохнуў** (НБас.); **оконце**, **оўчарник**, **оўсийище** (БРуд., Ус.); **оўса**, **од'д'іліў**, **одкідай** (Ус.); **оўсийище**, **одліга**, **од й'ару** (Прох.) і т. ін.¹

Отже, за рефлексцією початкового **о** в новому закритому складі лубенські говірки найбільше зближуються з полтавськими говорами.

Численні факти з сімейного архіву Стороженків та інших джерел певною мірою дозволяють припустити, що в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. слова з початковим **о** в лубенських говірках не мали приставного **в**, а ненаголошене **о** залишалося без змін: **от того часу** (Стрж., 141), **отправляв**, **отходячи** (Стрж., 182), **овчар** (Стрж., 278 — Ябл.); **одвюз** (Стрж., 8), **откопавъши** (Стрж., 146), **отцвещину**, **по отходъ** (Стрж., 162 — Прих.); **одняли** (Остап. — Стрж., 212); **откупили**, **одъ л'са**, **одъ потоку** (Губ. — Стрж., 443); **отчинивши**, **осмачок** (Вільш. — Стрж., 142); **одкладати** (Нов. — Стрж., 419); **отказала** (Стрж., 441), **одъ Воробювъ** (Стрж., 447 — Бвц.); **отступили**, **от того** (Мгар—Астряб, 25—26); **отвъзъ**, **отпочилъ**, **окно** (Лука—Жевахов, 287) і т. ін. Як видно з деяких випадків: **от толя** (Вільш. — Стрж., 142) і **оттол** (Кур. — Стрж., 114), — у досліджуваних говірках зберігалося **о** і не виникало приставне в навіть у тих прислів'яних, які зазнали цих змін у сучасних чернігівських говорах.

Якщо ж на початкове **о** падав наголос, то воно зазнавало зміни і перед ним виникало **в**: **вись у воза** (Вільш. — Стрж., 142); **вуецъ** — мн. (Стрж., 278), **вусъм** і за аналогією — **вусъмнадцять** (Стрж., 181—182 — Ябл.).

Подібне явище спостерігається в сучасних чернігівських говорах: **вуйспу**, **вуй'усище** (НБас.); **вуйн**, **вуй'уса** (Прох.) та ін. Зіставлення цих фактів показує, що явище, характерне для лубенських говірок ще два-три століття тому, у чернігівських говорах виявляється за нашого часу. З другого боку, факти з історичних джерел дають підставу вважати, що приставне **в** у досліджуваних говірках спершу виникло перед рефlekсами наголошеного **о** і лише потім з'явилося перед рефlekсами ненаголошеного **о** на початку слова².

Протягом 150—170 років, до збирання матеріалів Російським географічним товариством, у лубенських говірках могли, звичайно, статися певні зміни, проте судити про них, як зауважив іще О. Потебня³, важко, оскільки питання програми І. Но-

¹ Див. також В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29.

² Навіть ці нечисленні відомості про лубенські говірки в минулому і про сучасні чернігівські говори не можуть не послужити запереченням проти висловленого О. Потебнею припущення, згідно з яким приди́х в українських діалектах є давнішим від зміни **о** в новому закритому складі, зокрема на початку слова (див. А. Потебня, цит. праця, стор. 88).

³ Див. А. Потебня, цит. праця, стор. 23.

вицького, за якою зібрано матеріали, надто обмежені (особливо ж ті, що стосуються рефлексії давніх *о*, *е*) і внаслідок обмеженості їх у записах не вистачає багатьох необхідних даних.

На основі цих матеріалів (з говірок навколишніх сіл — Піщаного, Іванкова, Чорнух і Світличного) та матеріалів з Оржиці за рефлексією ненаголошеного *о*, як і за рефлексією наголошеного *о*, говірки всієї західної Полтавщини слід уважати за належні до двох груп з тим приблизним розмежуванням їх, що визначав К. Михальчук. Якщо в говірках Піщаного, Чорнух (Труды, 577) та Оржиці (ЗОЮР, 8—14) початкове *о* переходило в *і* з виникненням приставного *в* (*вікно*, *вівця*; *звідки*), за винятком префікса *од-* (*оддам*; *одлучивсь*, *очині* — з асиміляцією і спрощенням, *одробилось*, *одсахнулося*), то в говірці Іванкова ці зміни відсутні (Труды, 592—594).

У зв'язку з питанням про поділ говірок західної Полтавщини на групи цінними видаються матеріали О. Дорошкевича з Хоцьок. На місці початкового *о* в цій говірці переважно виступає рефлекс *і*: *він*, *вікно*, *овса*, *вівси*, *вісь*; *відкіля*, *відціль*, *од*; *вівторок*, *вівці* і под.¹

За даними кінця XIX — початку XX ст., лубенським говіркам відповідно до давнього початкового *о* (за винятком прийменника-префікса *од-*, який іздебільшого не мав паралелі *від-*) був властивий звук *і*: *одійзду* (Оріх. — Ярош., 232); *вівці* (Ябл. — К вопр., 4); *відлогою*, *звідсіля* (Черк. — СЛ., 8); *вікно*, *одчинить*; *одрубать*, *отправив*, *оддав*, *овса* (Литв. — СЛ., 6, 9—10); *одбутки*, *односить* (Іск. — СЛ., 111); *одчини*, *отправляя* (Крем. — СЛ., 6, 18); *одвіз*, *однієм* (Шерш. — СЛ., 59—60); *од чого*, *відсіля*, *відтіля* (Губ. — ЛЛ., 92); *одправить*, *вівці* (Хит. — ЛЛ., 8—9); *оддасть*, *одвернув* (Мгар — ЛЛ., 29); *одказує*, *од лихорадки* (ЛЛ., 71), *одливали*, *вікно* (ССт., 24), *відсиля*, *вівцю*² (Сніт.) і т. ін.

Давнє *о* в іменниках типу *кісся*³

Іменники з подвоєним приголосним (перед закінченням *-а*) в досліджуваних говірках виявляють на місці давнього ненаголошеного *о* звук *і*: *рі'л'л'а*, *кі'с'с'а*, *гі'л'л'а*, *ві'й(й)а*, *угі'л'л'а*. Лише зрідка трапляється відхилення: *гол'л'а* (Чев.), *угол'л'а* (Прих., Ульянов.), *рил'л'а* (у вимові переважно літніх — Тарас., НБул. та ін.), — де звук *о* є залишком давнини і споріднює деякі говірки з чернігівськими говорами, а звук *и* — наслідком, очевидно, деетимологізації кореня.

У полтавських говорах на місці давнього *о* слова цієї групи зберігають *і*: *кі'с'с'а*, *гі'л'л'а*, *на рі'л'л'і* (ВСороч., Град., Гр.-Бр.,

¹ О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 107, 109, 111, 115.

² «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 138, 186.

³ Через відсутність відповідних фактів у письмових джерелах простежити рефлекс давнього *о* в цій групі іменників у XVII—XVIII і XIX — на початку XX ст. неможливо. Лише так слід розуміти і всі дальші поодинокі випадки відсутності порівняльно-історичного екскурсу стосовно того або іншого явища чи того або іншого періоду.

Дмитр.), — тимчасом як чернігівським діалектам тут властиве послідовне *о*: *кос'с'а, гол'л'а, на рол'л'і* (БРуд.); *кос'с'е, гол'л'е, на рол'і* (ХОз., НБас.); *кос'е, гол'л'е* (Прох.) і т. ін.

Давнє *о* в прикметниках на -лив-ий

Відповідно до давнього *о* в прикметниках на -лив-ий літературна мова, як відомо, вноرمувала нефонетичне *і*. У досліджуваних говірках, навпаки, подекуди зберігається фонетичне *о*: *шкодлівий, клопотлівий, гомонлівий, жалосливий* (Рудка, Ябл. та ін.). У східнолубенських говірках тут переважає звук *і*. З другого боку, у тих основних прикметниках, від яких утворені похідні на -лив-ий, деяким говіркам властиве давнє *о* в закритому складі: *шкодний, гомонкий* (Бвц., Ябл., Рудка та ін.). Притому збереження фонетичного *о* в одних випадках і давнього *о* в інших (*гомонлівий* — *гомонкий*) припадає, в основному, на західні говірки Лубенщини. Шукати пояснення цього явища в діянні чернігівських говорів не доводиться, оскільки є підстава вбачати тут місцеву рису, про що йтиметься нижче. Лубенським говіркам, яким властива ця риса, здебільшого відома й літературна норма, за винятком, можливо, кількох говірок (Ябл., Рудка та ін.).

Хоч у матеріалах мало зафіксовано випадків уживання прикметників обох груп, проте можна без перебільшення зазначити, що в середньонадніпрянських говорах звук *о* в цих позиціях переходить у *і*: *гомінлівий* (Кел.); *гомінкий* (Супр., ВСороч., Піщ.) та ін. Якщо ж у прикметниках обох груп і трапляється збереження *о*, то цим характеризується переважно вимова людей старшого покоління: *гомонлівий* (ВТрост., Сем., Глоб., Єрки, ВСороч.); *гомонкий* (Гр.-Бр.); *говорлівий* (Мирг.) і под. Це і є підставою вважати випадки збереження *о* в обох групах прикметників за місцеву особливість, за відгук давньої системи. Таке *о* зустрічається і в говірках Правобережжя (Шелепухи, Піщана та ін.).

Похідні, «вторинні» прикметники, так само як і основні, синонімічні з першими і часто паралельні до них, у чернігівських говорах не мають зміни *о > і*: *гомонлівий* (СБас.); *гаманл'ів'і, гаварк'і* (Уб.); *говорлівий* (Вах.); *гомонк'ій* (БРуд.); *гоминкий* (Прох.); *гаманкі* (Кіп., Сав.); *говоркий* (Рудк.) та ін.

Давнє *о* в жіночих назвах по батькові і власних назвах на -ов'я-а

Збереження *о* в лубенських говірках характерне також для жіночих назв по батькові і власних назв сіл, кутків, урочищ і т. ін. з тією відмінністю, що варіанти з *о* є надто вживаними і здебільшого не мають паралелей.

У жіночих назвах по батькові досліджувані говірки зберігають ненаголошене суфіксальне *о* в закритому складі досить послідовно: *Сиеме́ноўна*, *Лу́коўна*, *Григо́роўна* та ін. Проте в жіночих назвах на означення родинних зв'язків або походження, де давнє *о* потрапляє в наголошену позицію, відбувається перехід *о* > *і*: *Стука́л'іўна* (від *Сту́кало*), *Куз'ми́н'к'іўна* (від *Куз'ме́нко*), *Сти́пан'іўна*, *Іва́н'іўна* (від *Сти́пан*, *Іва́н*) і т. ін. Збереження *о* в жіночих назвах по батькові зумовлене впливом відповідних чоловічих назв, де *о* знаходиться в відкритому складі, а також, можливо, відштовхуванням від семантично відмінних назв на означення родинних зв'язків або походження та аналогією російських жіночих назв по батькові.

Назви сіл, кутків і т. ін. з давнім суфіксом *-овък-а* в досліджуваних говірках, за незначними винятками, не мають переходу ненаголошеного суфіксального *о* в *і*: *Са́лоўка*, *Со́тнікоўка* (Ульян.); *Йіскоўц'і* (Іск.); *Бу́чваноўка* (Дух.); *Сту́калоўка*, *Миха́йлоўка* (Ябл.); *Си́лоўка* (Хит.); *Св'і́коўка* (Оріх.) та ін. У східнолубенських говірках відзначається схильність до зміни *о* > *і*: *Ду́бр'іўка* (ЧПол.); *Новосе́л'іўка* (Крем.); *Мізи́н'іўка* (Сніт.) та ін. Відсутність переходу *о* > *і* в географічних назвах викликана як наслідуванням російської вимови та аналогією жіночих і чоловічих назв по батькові (пор. *Максі́мови́ч* → *Максі́моўна* → *Максі́моўка*), так і, напевне, іншими факторами, про значення яких ітиметься в наступному розділі.

Щодо жіночих назв по батькові та географічних назв у полтавських говорах помітна тенденція до зберігання ненаголошеного *о*: *Григо́роўна*, *Кале́нікоўна*, *Новосе́л'іўка* (Піщ.); *Буцу́лоўка* (Гр.-Бр.); *Обу́х'іўка* (ВСороч.); *Пан'і́йва́ноўка*, *Тари́соўка* (Сем.) і под. З другого боку, у чернігівських говорах суфіксальне *о* виявляється досить стало: *Гра́бароўка*, *Плато́ноўка*, *Онис'коўна* (БРуд.); *Удо́доўка*, *Лопато́ушчина* (Рудк.); *Пили́поўна*, *Ліскоўка*, *Косоўка* (НВас.) і т. ін.

Як впливає з даних письмових пам'яток, ненаголошене *о* жіночих назв по батькові і топонімічних назв у лубенських говірках XVII—XVIII ст., очевидно, не змінювалося: *Деймановку* (Дейм. — Стрж., 106), *Анастасія Черевковна* (Лубни — Стрж., 62) та ін. Проте наголошене (у деяких випадках) *о* зазнавало певних змін: *Левадувнѣ* і *Левадовну* (Пир. — Стрж., 174); *Петрувнѣ*, *Шерстюковна*, *Петрувною* (Он. — Стрж., 80); *Конокунною* (Вільш. — Жевахов, 311), *Зоркувѣна* (Ябл. — Стрж., 141) і т. ін.

За записами кінця XIX — початку XX ст., у жіночих назвах по батькові *о* зберігалось, а в географічних назвах було заступлене звуком *і*: *Семеновна* (Литв. — СЛ., 14); *Йіськівці* (Іск. — СЛ., 107), *Силівкою* (Хит. — ЛЛ., 10), *Мизинівка* (Сніт. — ССт., 7) та ін.

Давнє *о* в абстрактних іменниках на *-ость*

Деяка специфіка спостерігається в лубенських говірках на ґрунті давнього *о* в колишньому суфіксі *-ость* абстрактних іменників жін. роду, утворених від прикметників. У всіх говірках на місці *о* в цій позиції виступає *і*, проте в частині з них (пере-

важно в західних, а також у середніх) паралельно може зберігатися *о*: *ра́дос'(')т'*, *хі́трос'(')т'*, *мо́лодос'(')т'* та ін. (Ульян., Жвт., Май., Прих., НБул., Бвц. та ін.), — притому найчастіше звук *о* спостерігається у вимові літніх людей. Для східнолубенських говірок характерний здебільшого звук *і*.

Подібну, приблизно, картину засвідчують полтавські говори, де на місці суфіксального *о* буває, як правило, нове *і*; лише зрідка (у вимові старіших людей) *о* не змінюється в *і*, що відзначено в різних говірках (Піщ., Гр.-Бр., Дмитр. та ін.). Це потверджує думку про притаманність більш або менш спорадичного *о* в таких і подібних випадках, про його залишковий, локальний характер і заперечує думку про впливи чернігівських говорів, які, доречно кажучи, також і в цій позиції не знають переходу *о > і*: *ра́даст'* (Нав.); *ра́дост'*, *ста́рост'* (Ус., ХОз., Прох.); *ра́дос'ц'*, *ста́рос'ц'* (БРуд.) і т. ін.¹

Переходу *о > і* в цій категорії слів не знали також лубенські говірки XVII—XVIII ст., як дозволяють судити тогочасні записи: *карно́сть* (Он. — Стрж., 80), *справедливо́сть* (Ябл., ВБул. — Стрж., 128, 77); *вѣчно́сть* (Мгар — Астряб, 26) та ін. Цілком відповідні факти виявляються і в фіксаціях кінця XIX — початку XX ст.: *хитро́сть* (Литв. — СЛ., 12), *невслу́шность* (Хит. — ЛЛ., 45) і под.

Префіксальне о

Давнє *о* в префіксах *до-*, *по-*, якщо вони стояли перед складом з колишнім зредукованим (*ь*, *ъ*) або перед *и*, а також у прийменнику-префіксі под перейшло в літературній мові в *і*, з можливими, притому, паралелями в окремих випадках (пор. *дібра́ти* — *добра́ти*). У лубенських говірках паралелізм спостерігається досить часто: *дібра́т'* — *добра́т'*, *діжда́ц'ц'а* — *дожда́ц'ц'а*, *дібі́йц'* — *доб'і́йц'*, *пі́рнұ́т'* — *порнұ́т'* (здебільшого з уканням: *пурнұ́т'*), *сп'і́ткнұ́ц'ц'а* — *споткнұ́ц'ц'а* (частіше з збереженням *и*, отже, з органічним *о*: *спотикнұ́ц'ц'а*), *ді́йті́* — *дойті́*, *пі́ймат'* — *поймат'* та ін. Паралелі наявні і в аналогічних утвореннях: *ді́стат'* — *достат'*, *ді́зна́ц'ц'а* — *дозна́ц'ц'а*, *пі́зна́т'* — *позна́т'*.

Префікс *по-* в частині слів послідовно зберігає *о*: *порва́т'*, *посла́т'*, *помсти́ц'ц'а* (і в похідних), — а в деяких випадках, навпаки, виступає виключно з *і*: *пі́т'ма́*, *пі́ткан'н'а* — і в наголошеній позиції: *пі́жмурки*, *пі́сна*, *пі́шва*, *пі́лга*. Те ж стосується префікса *до-*, який уживається або лише з *о*: *добра́т'*, *допр'іва́т'*, *догна́т'*, *дол'л'у́*, *домнұ́*, *дозву́с'*, — або лише з *і*: *зд'і́йн'ат'*, *зд'і́ймат'* (обоє маловживані) — і під наголосом: *ді́йсний*, (ни) *ді́йшлий*, (ни) *ді́ждиеш*, (ни) *ді́ждиес'с'а* (але без наголосу — з *о*: *ни́еждес'с'а*).

Притому в західнолубенських говірках частіше зберігається *о*: *пойма́ли*, *дойті́*, *пошли́* (Май., Прих., Жвт., Ульян., Дух.

¹ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 152.

та ін.)¹; середньолубенським говіркам зрідка властива розбіжність: *п'ішбѹ* — *пошла, познайѹ* (НБул.); у східнолубенських говірках відзначається послідовніша зміна *о > і*: *п'іімат'*, *п'іишл*, *сп'іткнѹц'а*, — хоч і тут трапляється хитання в окремих словах (ЧПол., Орех., Тарас. та ін.).

Прийменник-префікс *под*, відомий ряду говірок із звуком *о*, частіше виступає як прийменник і рідше — як префікс. У ролі префікса він зустрічається, напр., у словах *подкатний, подзакат, подн'імут'* (НБул., Рудка, Ябл., Жвт. та ін.). Звук *о* знаходить своє пояснення аналогічно до флексивного *о* в род. відм. мн. іменників чол. роду з твердою основою: *годбѹ, пудбѹ, б'ілетоѹ, колгоспникоѹ* (Май., Мар. та ін.). Зрідка на місці *о* буває *и* або *и'*: *пидн'ірат', пиддаш'ш'а, пиднав'іс, пидт'оки, пид'н'ат', пидв'ід* та ін. (НБул., Рудка, Жвт., Прих., Мар., Ульянов.); *пидк'отний* (Іск., Жвт.) тощо. Звук *и* в цій позиції треба розглядати, ймовірно, як наслідок подовження і монофтонгізації давнього *о* не без залежності від артикуляційної особливості попереднього твердого *п*².

За незначними винятками, що стосуються вимови молоді, префіксальне *о* в чернігівських говорах не переходить у *і*: *пойм'али, пошбѹ, пидг'ейстер* (БРуд.); *пиймат', пид Лубн'ами* (Ус.); *пойдѹ, п'ийде, пудж'оги, пудведѹ* (НБас.); *пидем, пойдѹ, пуд в'озом* (ХОз.); *пудп'єрти, пудт'оки* (Прох.) і т. ін.³. Навпаки, полтавським говорах властивий перехід *о > і*. Лише спорадично (здебільшого в прийменнику-префіксі *под*) у них зберігається давнє *о*.

Численні приклади на вживання в пам'ятках префіксів *до-* і *по-* та прийменника-префікса *под* свідчать, що в XVII—XVIII ст. лубенські говірки зберігали в цій позиції давнє *о*. Можливо, що писарі часто дотримувались традиційного написання (і тоді це стосується всіх морфологічних і лексичних груп), проте факти збереження і заміни префіксального *о* становлять, у всякому разі, дуже нерівномірні групи.

У ненаголошеній позиції пишеться виключно *о*: *подъ арештомъ, пойшовѣ* (Лука — Жевахов, 286—287); *послалѹ* (Мгар — Астряб, 25); *послал, под коровою, подн'ємался* (ВБул. — Стрж., 77—78); *дойшли, под хижѹ, подкопавшись* (Михн. — Стрж., 73); *пойшовиши, подъ Енковцями* (Губ. — Стрж., 443—444); *пойду* (Остап. — Стрж., 212); *пошли* (Стрж., 182), *подпиваючи* (Стрж., 141 — Ябл.); *пошли, под млином, поймали* (Стрж., 102—103); *подглядаѹ* (Стрж., 114 — Кур.); *дойшли, поймали* (Пов. — Стрж., 36—37), в аналогічних утвореннях: *познав* (Михн. — Стрж., 73); *познали* (Савц. — Стрж., 211) та ін. У наголошеній позиції трапляється подвійне написання: *поймано* (Пов. — Стрж., 37) і *пуйман* (Стрж., 65); *пуйдет* (Нарисн. 182).

Цікаво, до речі, що прикметники (займенники) жің. роду в місц. відм. одн. засвідчують три різні випадки написань: *по самой истинной правдѣ* (Ябл., 1701 р. — Стрж., 182), *по самуй правдѣ* (Остап., 1703 р. — Стрж.,

¹ Пор. ще свідчення про говірку Городища: *пойм'ати*, а також *возка, жонкѹ, дворцѹ* (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 163).

² Роль знем'якшеного губного дістанє належне висвітлення в зв'язку з дослідженням результатів зміни давніх *ы, и*.

³ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 152; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 23; В. М. Брахов, згадана праця, стор. 23, 25 і 33.

212), в Лубенський державі (Лубни, 1689 р. — Стрж., 51), — а в вірші 3. Дзюбаревича розбіжність позначилась на префіксі по- в одній і тій же позиції: *пѣду* і *пойду* (Нариси, 187).

Безсумнівно, що процес зміни префіксального *о*, відповідно до початкового *о*, передусім почався під наголосом, а потім за аналогією — і в ненаголошеній позиції. У процесі зміни *о*, як про це свідчать сучасні чернігівські говори, у лубенських, а також у полтавських говірках паралельно могли існувати два-три рефлексі давнього *о*. Крім того, на письмі позначалася існа традиція, унаслідок чого й виникала розбіжність у написанні.

У середині XIX ст., за даними оржицької говірки, на місці префіксального *о* виступав, як правило, звук *і* (*пійшов, пійде, підійстив, піймать*, за аналогією *пізнав*, але з збереженням *о*: *дождать* — ЗОЮР, 8—14). У говірці Іванкова (Труди, 592—594) такої зміни не було і виявлялись, крім того, ще інші північнодіалектні риси.

Про переважне вживання звука *і* в прийменниках-префіксах можна говорити також на підставі записів кінця XIX — початку XX ст.: *пійшоу, познау* (Оріх. — Ярош., 230); *підступа, пійде* (Дук.)¹; *пойшов і пішов* (Ябл. — К вопр., 3); *під поміщика, дїждавши* (Церк. — ССт., 33); *під вікно, поймаєсь* (СЛ., 6), *пішов, підходить, піймали* (СЛ., 9—10), *дождав* (СЛ., 11 — Литв.); *підняв* (СЛ., 107), *пойду, поїде, піймали* (СЛ., 111 — Іск.); *піймають* (Крем. — СЛ., 14); *поймали* (Берзт. — СЛ., 47); *пішли, поймали, дознали, піймали, дойшли* (ЛЛ., 10—11), *підїїздила, дознає* (ЛЛ., 45—46, — Хит.); *післав, пійди, дойшло, пішла* (Мгар — ЛЛ., 27); *піду* (ЛЛ., 71), *підходить* (ЛЛ., 74), *піймавь* (ССт., 17), *поймали*² (Сніт.) і под. Отже, приблизно півстоліття тому збереження прийменниково-префіксального *о* становило в досліджуваних говірках поодинокі винятки, як це залишається характерним і тепер.

Давнє *о* в інших випадках

На окрему увагу заслуговують порівняно численні випадки збереження *о* за аналогією до споріднених слів, до непрямих відмінків (у наз. відм. одн.), до наз. відм. одн. (у непрямих відмінках) та внаслідок запозичень з російської мови. Певною мірою на цих випадках могла позначитись північнодіалектна риса, особливо коли йдеться про застарілі або взагалі суто місцеві явища, близькі до північнодіалектних або й однотипні з ними.

За аналогією до споріднених слів *о* зберігається, напр., в іменниках *война́, возни́ця, йáлоу́ка*. Звук *о* слів *войува́т', войáка, войéнний* підтримує збереження *о* в іменнику *война́*. Відповідно за аналогією до слів *возови́ця, вози́т', возо́к* та *йáловий, йáлов'и́т', йáлови́ця* давнє *о* не зазнає зміни в іменниках *возни́ця* і *йáлоу́ка*. Крім того, збереженню *о* могли сприяти й споріднені російські слова. Розглянені випадки не належать до сталих, оскільки в значній частині досліджуваних говірок бувають паралельні варіанти з переходом *о* > *і*

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431—432.

² Там же, 1890, № 7—9, стор. 185.

(Жвт., Прих., Чев., Рудка, Мар., Оріх., ЧПол. та ін.). У східно-лубенських говірках розглядане *о* частіше змінюється в *і*.

У деяких словах за аналогією до непрямих відмінків зберігається *о* в наз. відм. одн.: *вігон*, *остроў*, *хўтор*, *йáвор* і под. У ряді говірок (Прих., Дух., Ульянов., Чев., Хит. та ін.) звук *о* може то виступати, то змінюватися в *і*. У небагатьох говірках (Май., НБул., Бвц. та ін.) здебільшого не буває зміни *о*, а в решті (переважно в східнолубенських) виявляється, як правило, звук *і*.

За аналогією до наз. відм. одн. в досліджуваних говірках подеколи зберігається *о* в непрямих відмінках: *гойц'á*, *вїводка*, *остроўц'á*, *бойц'á* (теж — *молотобйц'á*), причому в різних словах і говірках відзначається нерівномірність щодо збереження *о*. Найпоследовніше *о* виступає, напр., у непрямих відмінках від іменників *вїводок* і *бойц'á*, менш последовно — від іменників *гонц'á* і *островц'á*. У деяких західнолубенських говірках (Дух., Жвт., Прих. та ін.) *о* не змінюється в *і*: *остроўцём*, *гонцём*, *бойцём* і т. ін.; у частині говірок (в основному середньо-лубенських: Бвц., НБул., Чев.) перехід відбувається непослідовно, а в східнолубенських *о* змінюється в *і* майже без хитань. Отже, збереження *о* за аналогією до наз. відм. одн. простежується переважно в говірках, що поширені на захід від Сули.

Подібна територіальна диференціація виразніше спостерігається в лексичній групі, де не діє аналогія інших відмінків або споріднених слів. Сюди належать: *колкі*, *коңц'і*, *косткі* і т. ін.; *у п'я́том*, *ди́с'я́том* і т. ін., *ла́стоўка*, *роўча́к* і под.

Поряд із збереженням *о* нерідко виступає рефлекс *і*, що є характерним для говірок Чевельчі, Прихідьок, Майорщини, Жовтневого, Ульяновки та ін., тобто здебільшого для західно-лубенських говірок. У говірках середньої і східної Лубенщини (за винятком Бвц., Чев. і Хит.) низка розгляданих випадків має звук *і*: *к'і́лкі* і т. ін., *ла́ст'іўка*, *р'іўча́к* і под.; у говірках же, названих як виняток, відзначається варіантність. Проте відносно таких випадків, як *п'я́том*, *ди́с'я́том* і т. ін., паралелями характеризуються також говірки середньої і східної Лубенщини.

Головніші з розглянутих явищ характерні і для полтавських говорів, де *о*, як правило, перейшло в *і*, а поодинокі факти вживання слів із звуком *о* зафіксовані переважно в вимові людей старшого віку: *хўтор* (Гр.-Бр., Сем.); *войні* (ВСороч., Піщ.); *остроўко́м*, *войні* (Град.) та ін.

Рефлексія давнього *о* в цих групах слів у чернігівських говорах має значні відмінності проти особливостей лубенських і полтавських говірок. Поряд з відсутністю рефлекса *і* і збереженням *о* в чернігівських говорах трапляються (за аналогією до наголошеної позиції) ще й інші звуки: *йáлоўк'і*, *война́*, *хўтор*, *вігон*, *остроўцём*, *у де"в'я́том*, *плато́ниўц'і*, *косткі* (БРуд.); *у двана́дц'я́том*, *спа́соўки*, *косто́к*, *риўча́к* (Ус.); *обод*,

хуторцем (Рудк.); *война́, ви́гон, куо́сток, куйсткі́* (Прох.); *астрау́цем* (Сорок., Кіп.) і т. ін.¹

Наприкінці XVII ст. деякі досліджувані говірки мали, без сумніву, рефлекс і відповідно до давнього ненаголошеного *о*, що й становило, можливо, відмінність їх від решти говірок. З уживаних, напр., паралельних варіантів *потом(ъ)* — *потим*, що, до речі, відомі всім сучасним лубенським говіркам, у записях XVII—XVIII ст. переважає написання *потим* і за числом говірок (Лубни, ВБул., Ябл., Он., Дейм., Лука та ін.), і за кількістю вживань. Однак звук *о* послідовно зберігався в місц. відм. одн. коротких прикметників чол. роду, у кореневій частині деяких слів і в тих лексичних групах, де тепер відзначається вплив за аналогією непрямих відмінків: *на високом горбу, писаном, способ* (Остап. — Стрж., 212); *в Тарасовом, вивод, Нечипор, Кондрата* (Прих. — Стрж., 7, 8, 25, 162); *Яков, Ничипор, лагодними* (Михн. — Стрж., 73); *Сидор* (ВБул. — Стрж., 78); *хутор* (Лубни — Стрж., 52); *концемъ* (Бвц. — Стрж., 441); *концем, пастовника* (Єнк. — Стрж., 431); *способъ* (Мгар — Астряб, 25) та ін.

Розглядані лексичні групи в записях кінця XIX — початку XX ст. знайшли різне відбиття щодо давнього ненаголошеного *о*. Зокрема, в закінченнях місц. відм. одн. коротких прикметників відповідно до *о* виявляється і: *на пёрвім* (Оріх. — Ярош., 231); *в Холоднім яру, у Хрестовім* (Крем. — СЛ., 20—21); *по червонім поясу* (Литв.)² та ін. Рефлексія ж кореневого, а також суфіксального *о* характеризується наявністю варіантів, що простежується на одних і тих же або споріднених та структурно подібних словах: *півгода, хутор* (Щерк. — ССт., 33); *обід з колеса* (ССт., 14). *хутір, кімнату* (СЛ., 6—7), *потім, табор, котьюю, потом* (СЛ., 9—13, — Литв.); *Остановської, потім* (Іск. — СЛ., 108, 110); *гвоздьми, косники* (Крем. — СЛ., 21); *у косниках, Єнківську* (Берзт. — ЛЛ., 72); *різзѳо, мостка, потім, вигін, колками* (Губ. — ЛЛ., 92—93); *концем, потім* (Хит. — ЛЛ., 8, 11); *Федор* (ССт., 16), *косничках, ягідкі, чоботки*³ (Сніт.) і т. ін.

* * *

Вивчення фактів, узятих з етнографічних, фольклористичних та історичних праць (хоч на ці факти не можна покладатися з цілковитою певністю, оскільки в діалектні записи потрапляли помилкові вставки і виправлення), дає змогу зробити висновок, що наприкінці XIX — на початку XX ст. в лубенських говірках ще спостерігалися сліди тієї звукової особливості (випадки збереження ненаголошеного *о*), яка за нашого часу є типовою для чернігівських говорів. Територіальна близькість цих говорів, а також, звичайно, переймання аналогічних явищ з російської мови залишались тими чинниками, під дією яких звук *о* міг з'являтися там, де раніше його не було. На з'явлення *о* впливала, можливо, ще аналогія інших фонетичних змін у самих досліджуваних говірках (зокрема, рефлексія давнього ненаголошеного *е* в закритих складах).

Як впливає з усього викладеного про рефлексію давнього ненаголошеного *о* в досліджуваних говірках, вона має тут

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 151—152; В. М. Бражнов, згадана праця, стор. 25.

² «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 134.

³ Там же, стор. 136, 140, 187.

менш послідовний і менш виражений характер, ніж рефлексация наголошеного **о**. Значні відхилення (наявність паралелей або навіть збереження давнього ненаголошеного **о**) спостерігаються в словах з колишнім початковим **о**, у групі основних і похідних прикметників, у жіночих назвах по батькові та географічних назвах, в абстрактних іменниках жін. роду, у префіксах, аналогічних утвореннях та ін. Ці випадки більше поширені в говірках на захід від р. Сули. Відносне зберігання тих або інших відхилень може пояснюватися впливом чернігівських говорів. Наявність паралелей або й послідовного переходу **о** > **і** в розглянутих позиціях та випадках свідчить про посилення середньонадніпрянської діалектної риси, а також про вплив літературної мови.

У підсумку до не в усьому вичерпного висвітлення далеко не всіх питань, що стосуються рефлексції давнього наголошеного і ненаголошеного **о** в нових закритих складах за сучасними й історичними даними, не можна не підкреслити обгрунтованості думок О. Шафонського, К. Михальчука та О. Потебні про особливості рефлексції **о** в говірках західної Полтавщини¹ і про діалектні групи або приблизні міждіалектні межі на цій території в минулому.

З вивчення рефлексції давнього **о** на різночасному матеріалі видно, що давніша говіркова риса північнодіалектного типу, яка спостерігалася в північно-західних говірках Лубенщини, протягом приблизно століття (від О. Шафонського до О. Потебні і К. Михальчука) значно звузилася внаслідок того, що виразніше виявилася середньонадніпрянська діалектна риса в її новішому вигляді. Пізніш, у зв'язку з діянням української літературної мови, особливості середньонадніпрянського діалектного типу виявляються послідовніше навіть у говірках, що знаходяться далі на захід і частково на північ від Лубенщини. Однак, незважаючи на це, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. і навіть за нашого часу в досліджуваних говірках більш або менш спорадично зберігається як ненаголошене, так і наголошене **о** в різних позиціях.

Побіжне зіставлення особливостей рефлексції давнього **о** в лубенських говірках і в полтавських та чернігівських говорах свідчить про належність досліджуваних говірок до середньонадніпрянського діалектного масиву як у їхній основі, так і в відмінностях від літературної мови та від полтавських говорів.

Дослідження різночасного матеріалу і всілякі зіставлення виявляють як розходження між середньонадніпрянськими і чернігівськими говорами, так і спільні між ними риси, зокрема ті, які лубенськими, а також полтавськими говірками здебільшого пережиті, а чернігівським говорам властиві ще й тепер.

¹ Як і в інших випадках, тут під Полтавщиною розуміється територія на одиниця в її сучасних межах.

Розгляд окремих випадків рефлексії наголошеного і ненаголошеного **о** дає підставу вважати, що деякі спорадичні явища (або, принаймні, більшість із них) у лубенських говірках є реліковими, а причину наявності їх або відновлення певною мірою вбачати в територіальній близькості чернігівських говорів, у деяких перейманнях з російської мови та в інших, менш значних, факторах.

Утрата архаїчних особливостей рефлексії **о** в досліджуваних говірках і стирання подібних або аналогічних особливостей у говірках на заході й півночі від Лубенщини доводять, що в стиканні різнодіалектних, чернігівських та середньонаддніпрянських, рис поступово перемагають останні, які розвиваються й зберігаються, а чернігівські діалектні риси відмирають і зникають.

Вивчення рефлексії давнього **о** в лубенських говірках означає три основні фактори, що викликають ті або інші зміни. Цими факторами є діяння місцевих діалектних закономірностей, роль української літературної мови і різні переймання. Якщо говорити про останні два з них, то, звичайно, переймання з російської, а тим більше вплив української літературної мови не призводять до порушення своєрідності досліджуваних говірок. Про роль української літературної мови свідчить вивчення сучасних даних і матеріалів минулого та порівняння з особливостями інших говорів української мови.

ГОВІРКОВІ ЯВИЩА НА ГРУНТІ РЕФЛЕКСАЦІЇ ДАВНЬОГО **Е**

Давнє **е** в нових закритих складах має більшу своєрідність щодо переходу в **і**, ніж давнє **о**. Зокрема, у позиції перед колишнім складом із зредукованим **ь** і в позиції перед колишнім складом із зредукованим **ъ** результати рефлексії давнього **е** в лубенських говірках виявляються відмінними і неоднотипними.

Наголошене **е** перед здавна м'яким приголосним

Перед колишнім складом з **ь** давнє **е** в наголошеній позиції перейшло в **і**. Приголосні, що стоять перед новим **і**, зберігають пом'якшення, відповідне до відзначеного в розгляді рефлексії **о**¹. Перехід **е** > **і** і палаталізація попередніх приголосних простежуються в різних морфологічних позиціях, зокрема в кінцевих складах: *кул'ш, пост'іл', йайм'ін', у твійм* і т. ін., — а також у складах кореневих: *зі'л'л'а, кор'ін'н'а, с'ім, п'іч*,

¹ Нерозрізнення за м'якістю (передньоязичних) перед **і** (< **о**, **е**, **ъ**) простежується також у говірках Лебединського району, віддаленого на північний схід від Лубенщини приблизно на 100 км (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 133).

у ц'ім, нап'ірни́к, шч'і́лно, ос'і́н'ній, м'і́тлі (мн.), пл'і́чка (мн.) та ін.

Отже, за винятком деяких відмінностей, що стосуються консонантизму, результатами рефлексії наголошеного **е** перед колишнім складом з **ь** лубенські говірки загалом не відрізняються від літературної мови.

Проте в окремих випадках досліджувані говірки зберігають давнє **е**, часто там, де воно властиве й літературній мові. Зокрема, це виявляється в флексіях 2-ї ос. одн. дієслів I дієвідміни теперішнього часу: *ве"зе́ш, дмеш, л'л'еш* (у говірці Рудки — *іл'л'еш*) і под. Відсутність переходу флексивного **е** в **і** могла бути зумовлена, на думку Л. Булаховського, давнішим закінченням 2-ї ос. одн. **-ши**, у якому редуція **и** не викликала подовження **е**, а також формами 3-ї ос. одн. (*везе́, дме*)¹. Однак, якщо говорити про впливи, не можна обмежуватися вказівкою лише на форми 3-ї ос. одн. і не підкреслювати значення також 1-ї і 2-ї ос. мн., де звучить (у говорах) наголошене **е** або (в ненаголошеній позиції) звужені варіанти — **е", и", и**, за способом артикуляції відмінні від **і**. Небезпідставно шукати пояснень збереження флексивного **е** (в дієслівних формах 2-ї ос. одн.) у зв'язках з акцентно і структурно подібними випадками серед іменників (пор. *ме́й, пле́й, ме́ж* та ін.).

Давнє **е** зберігається в досліджуваних говірках у таких словах, як *ме́й, чеп'і́чик*, а також *ме"ре́жка, попе"ре́дник (попе"ре́дниц'а), се"ле"зе́н'*. Відсутність переходу **е** > **і** в слові *ме́й* пояснюється, певне, тим, що лубенські говірки відбивають давній варіант *мьчь*². У здрібнілому *чеп'і́чик* **е** зберігається за аналогією до основного *чеп'і́ць (чеп'і́ць'а)*. Непорушний наголос, що є історичним відбиттям найдавнішої акутової інтонації, зумовив збереження **е** в повноголосних групах слів *ме"ре́жка* і *попе"ре́дник*. За аналогією до численних іменників, де **е** випадне (походить з давнього сильного **ь**), звук **е** не змінюється в слові *се"ле"зе́н'*.

Немає переходу **е** > **і** також у род. відм. мн. іменників жіночого роду на **-а**: *осе́л', ме́ж, стел', те"те́р'()*, *ве"чеп'()*. Однією з причин збереження **е** в цих випадках є вплив (за аналогією) решти відмінків, а в формі *ме́ж*, крім того, — відстохування від прийменника *м'і́ж*. Оскільки від деяких іменників частіш утворюються паралельні форми род. відм. мн. (*осе́лей*), то ці останні теж сприяли збереженню звука **е** в нових закритих складах. Однак поза увагою не повинні лишатись і такі важливі причини, як місце наголосу і роль певних аналогій (зміни **е** в позиції перед колишнім складом з **ь**, зміни ненаголошеного **е** перед складом з **ь**).

¹ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, К., 1946, стор. 104.

² Пор. А. А. Потебня, цит. праця, стор. 68—69; Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 104—105.

Більш-менш виражено, тобто паралельно до варіантів з переходом у *i*, давнє *e* може виступати в лубенських говірках ще в інших випадках, притому, як правило, без стилістичного або семантичного розрізнення: *ш'іст'* — *шест'*, *пл'і́* — *плеч'* (род. відм. мн.), *п'ідни́б'ін'н'а* — *п'ідни́еб'є́н'н'а*, *плим'інник* — *пле́-м'є́нник*. У деяких випадках звук *e* зберігається внаслідок виразного переймання з російської мови (пор. *шест'*). Паралелі *п'ідни́б'ін'н'а* — *п'ідни́еб'є́н'н'а* зрідка семантично диференціюються: *п'ідни́б'ін'н'а* — «верхня частина порожнини рота», *п'ідни́еб'є́н'н'а* — «склепіння в хатній печі». У формі род. відм. мн. *плеч'* *e* зберігається за аналогією до паралельної і вживанішої форми *плечей*.

Навпаки, у паралельних формах род. відм. одн. *пром'їжка* — *проме́жка* виявляється семантична диференціація, внаслідок чого в наз. відм. одн. послідовно зберігається або *i* або *e*: *пром'їжок* — «відрізок часу, інтервал» (має паралель *проми́жж'ю-ток*), *проме́жок* — «вузька польова дорога між двома ланами». Іноді розрізняються за значенням також пара: *кр'ісло* — «просторий стілець з опорами для ліктів», *крёсло* — «спинка стільця» (НБул.).

У кількох випадках досліджувані говірки не знають переходу *e > i*, тимчасом як у літературній мові він відбувається. Так, на місці давнього *e* в позиції після пом'якшеного приголосного (проте не після шиплячого, *й* або *л*) виявляється *o* в слові *заст'обжа*. Імовірною причиною цього заступлення є також аналогія російського відповідника. У здрібнілому *пёрца* (наз. відм. мн.) як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції зберігається *e* за аналогією, очевидно, до основних *перо́*, *пёра*.

Частині лубенських говірок відомий іменник *битільня*, що відзначається строкатістю рефлексії давнього *e*: у говірках Оріхівки і Яблунева *e* не змінюється (*бите́л'н'а*), у говірці Чевельчі *e* заступлене звуком *a* (*бита́л'н'а*), у говірці Жовтневого наявні одні паралелі (*бите́л'н'а* — *бита́л'н'а*), а в говірках Мар'янівки і Духової — інші (*бите́л'н'а* — *бит'і́л'н'а*). Звук *a* в цьому іменникові з'явився, певне, за аналогією до численних слів із суфіксом *-л'н'-а* (пор. *спáл'н'а*, *чи́тал'н'а* та ін.), чому могло сприяти обниження й розширення *e* перед сонорним *л'* (пор. *Пала́жка*).

Поодинокі слова виявляють зміну *e > i* там, де в літературній мові вона відсутня. Повноголосна група в прислівнику *напе́р'є́д*, (*упе́р'є́д*, *поне́р'є́д*) зберігає *e* перед твердим приголосним, тобто в позиції перед колишнім складом з *ъ*, і змінює в *i* перед пом'якшеним приголосним (*напир'і́д*, *попир'і́д*, *упир'і́д*), тобто там, де в давнину після *e* мав би йти склад із зредукованим *ь*. Цей характерний випадок свідчить про залежність рефлексії *e* від наступного зредукованого *i*, ймовірно, від твердості або м'якості наступного приголосного. До літератур-

них *жмѣн'ка*, *жмен'* (род. відм. мн.) досліджувані говірки за-свідчують паралельні варіанти з переходом *е > і*.

Говорам Полтавщини подекуди властивий послідовніший, ніж у лубенських говірках, перехід *е > і* в наголошеній позиції перед колишнім складом з *ь*: *лѣм'іш*, *йачм'ін*, *с'ім*, *к'іс'іл'* (*кис'іл'*), *п'іч*, *ш'іс'т'*, *нас'ін'н'а* і т. ін. (Супр., Піщ., Гр.-Бр., Град., Дмитр., ВСороч.). Зрідка, як і в лубенських говірках, тут зберігається давнє *е*: *попеч'рѣдниці'а*, *попеч'рѣдник*, *селеч'зѣн'* та ін. (Супр., Град.). Не змінюється, звичайно, також *е* в дієслівних закінченнях 2-ї ос. одн. теперішнього часу і в род. відм. мн. іменників жіп. роду на *-а*.

Чернігівські говори на місці давнього *е* перед колишнім складом з *ь* у наголошеній позиції виявляють «дифтонг» *іе* або монофтонги (в числі останніх — спорадично *і*), зокрема в кінцевих складах: *с'іем*, *кис'іел'*, *п'іеч*, *ш'іест'* (Стар., Кіп.); *мет'іел'* (Мак.); *йачм'іен'* (Граб.); *лем'іш* (Над., Вихв.); *с'ем* (Задер.); *мет'іл'* (Став.); *п'іч*, *ш'іст'*, *йачм'ін* (БРуд., Ус., НБас., Прох., ХОз.) і т. ін.; у кореневих складах: *кор'іен'е*, *см'іет'е*, *нас'іен'е* (Стар., Біл., Макс.); *п'іер'йа* (Мак.); *с'міт'е*, *вес'ел'е*, *нас'ен'е*, *каміс'н'е* (Сорок.); *кар'ен'н'е* (Граб.); *корін'н'а* (Ус.); *нас'ін'н'е*, *кам'ін'н'е*, *вес'іл'л'е* (Рудк., НБас., Прох., ХОз.) тощо¹.

За матеріалами другої половини XVII — початку XVIII ст. на місці *е* в новому закритому складі зрідка виявляються різні монофтонги *і*, зокрема, звук *і*. Згідно з цими матеріалами результати рефлексії давнього *е* перед колишнім складом з *ь* відрізняються від результатів рефлексії давнього *е* перед колишнім складом з *ѣ* (відповідно перед давнім *и*). Відмінність результатів спостерігається не лише в наголошеній, а частково навіть і в ненаголошеній позиції.

Перед здавна м'яким приголосним відповідно до наголошеного *е* в пам'ятках XVII—XVIII ст. частіше пишеться літера *ѣ*, рідше — *е* або *о*: *вєѣлля* (ВБул. — Стрж., 77); *рєѣнным*, *вєѣлля* (Ябл. — Стрж., 127, 182); *рѣч*, *сѣм* (Остап. — Стрж., 212); *вєѣлѣ*, на актѣ *вєселном*, у дому *моем* (Савц. — Стрж., 211); *по всем селу* (Прих. — Стрж., 146); *крадеж* (Михн. — Стрж., 74); *ни в чомѣ* (Нов. — Стрж., 419) і т. ін.

Зіставлення тих розглянутих випадків, де зустрічається літера *ѣ*, з іншими, де також пишеться *ѣ*: *Охрѣма* (Губ. — Стрж., 443); *в хатѣ* (Стрж., 141), *зятєвѣ*, *Климовѣ*, *Тарасєнковѣ* (Стрж., 182 — Ябл.); *недѣлѣ* (Прих. — Стрж., 162), — або де на місці давнього *ѣ* пишеться *и*: *умзду* (Сел. — Стрж., 70), *зиздѣ* (Мгар — Астрѣб, 33), — дозволяє зробити висновок, що літера *ѣ* відповідає звукові *і*, який був властивий частині лубенських, точніше південнолубенських, говірок і який виник у результаті рефлексії давнього *е* в наголошеній позиції, а також унаслідок рефлексії давнього *ѣ*.

Із частини розглянутих фактів впливає також, що писар, над яким тяжіла книжна традиція, зрідка віддавав перевагу орфографічному чи ети-

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 150—151 і 153; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 26 і 27; його ж, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10.

мологічному *е* (пор. по *всем, веселном, крадеж*). Крім того, досліджуваним говіркам кінця XVII — початку XVIII ст. була властива зміна *е > о* в позиції після шиплячих і в інших випадках.

Висвітлені факти, таким чином, не вповноважують на припущення, що в XVII—XVIII ст. лубенські говірки мали «дифтонг» на місці давнього *е* в наголошеній позиції перед складом із зредукованим *ь*.

Дані оржицької говірки середини XIX ст. свідчать про те, що в досліджуваних говірках сталися дальші зміни, порівняно з даними фіксацій XVII—XVIII ст. (пор. *шість, жміль* — ЗОЮР, 10—11).

У говірках Лубенщини кінця XIX — початку XX ст., за матеріалами, опублікованими в різних працях, простежуються особливості рефлексії давнього *е*, подекуди відмінні від з'ясованих за сучасними даними особливостей (це стосується також інших позицій).

Перед колишнім складом з *ь* наголошене *е* наприкінці XIX — на початку XX ст. майже послідовно змінювалося в *і*, оскільки в записках на місці *е* вживається, як правило, літера *і* (в кінцевих і кореневих складах іменників, прикметників та ін.): *сім, шість* (Хор. — СЛ., 119); *на сім же куті* (Кон. — СЛ., 68); *на сім самім місті* (Мацьк. — СЛ., 92); *шість* (П'ят. — СЛ., 105); *тарілку, черіння, сім* (Іск. — СЛ., 109—111); *лучшим був, ніж тепер* (Лук.)¹; *сельський* (Губ. — ЛЛ., 93; місце наголосу тут неясне); *граділь, шість* (Мгар — ЛЛ., 26); *між очима, тарілку, срібний* (Хит. — ЛЛ., 7—8); *у сім місці* (ЛЛ., 72), *Сторожівня* (ССт., 13 — Литв.); *боріння* (ССт., 17), *срібний, пірячко; злля, весілля*² (Світ.); *з пір'ями* (Ябл. — К. вopr., 4) і т. ін.

Ненаголошене *е* перед здавна м'яким приголосним

Перед колишнім складом з *ь* давнє *е* в ненаголошеній позиції перейшло в лубенських говірках у *і*, за винятком низки випадків, частина яких зустрічається і в літературній мові. Зміна ненаголошеного *е* простежується як у кінцевих складах: *кóр'ін', грéб'ін', мáт'ір, нáўст'іж, уне'рém'іж*, — так і в складах серединних: *кол'ішн'á, п'ічнік, кор'інній, м'іж* (прийменник) і т. ін.

У досліджуваних говірках немає переходу *е > і* в іменниках на *-тел'*: *у́чите'л', визво́лите'л'* або *у́читил'* і т. д. Відсутність переходу пов'язана, можливо, з відбиттям давнього варіанта з редукованим *ь* у сильній позиції (*оучитель*), проте ймовірнішим є вплив книжної традиції, що складалася за старослов'янським і російським зразком³.

Давнє ненаголошене *е* не змінюється в *і* також у віддієслівних іменниках з суфіксом *-ен'н'-а*: *наро́дже'н'н'á, п'ідве́де'н'н'á* і т. ін. Відсутність тут переходу *е > і* підтримується впливом структурно подібних іменників, де *е* наголошене: *на́ймeн'н'á, возне'сeн'н'á* та ін. Однак обидві ці групи слів (з ненаголошеним *і* наголошеним *е*) за походженням є книжні, тому-то на збереження *е* могла вплинути книжна традиція. З другого боку, збереження *е* залежить, очевидно, і від паралельних варіантів типу *заве'дeн'ііє, возне'сeн'ііє*, що мають *е* в відкритому скла-

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 432.

² Там же, 1890, № 7—9, стор. 137, 142, 164.

³ Пор. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментарів до української мови, стор. 105.

ді і зустрічаються в лубенських говірках (за аналогією до російських слів).

Перехід $e > i$ відсутній ще в повноголосних групах і в групі **-еле**: *де"ре"ўце*, *їе"ре"ўце*, *дже"ре"л"це*, *о́че"ре"д'*, *зеле"н'*, *о́жиче"ле"д'* (або *дири"ўце* і т. д.). Те, що e не змінюється тут у i , пояснюється діянням відповідних основних форм або споріднених слів, де давнє e знаходиться в відкритому складі: *де"ре"во*, *їе"ре"во*, *дже"ре"ло*; *їе"ре"да*, *зе"лєний*, *о́же"лєдиц"а*.

Досліджуванням говірок властиві ще такі випадки рефлексії e , яких немає в літературній мові. Давнє e не переходить у i в словах: *пе"рце*, *ре"ше"їце* (але *п'їдриш"їтка*), *пле"ме"нний* і, зрідка, в прикметнику *сил"с"кий*. Це пояснюється зв'язком як з основними словами (*пе"ро*, *ре"ше"то*, *плє"м"я* — *плє"ме"н"ї*, *се"ло*), так, очевидно, і з вокальною гармонією. У східнолубенських говірках, відповідно до літературної норми, не з'являється i на місці e в іменнику *ве"рвєчка* (*вирвєчка*), тимчасом як у говірках середньої і західної Лубенщини тут виступає i : *в'їрвєчка* (також у відкритому складі: *в'їр"оўка*). Ці говірки відбили, очевидно, давньоруський варіант *вервь*, а говірки східної Лубенщини, разом з іншими полтавськими говорами, відбивають варіант *вьрвь* (пор. у говірці Градизька: *вирвечки* і *вервечкі*).

Частині досліджуваних говірок, переважно східним і середнім (Оріх., ЧПол., Крем., НБул., Чев., Ябл., Жвт. та ін.), відомий звук i в прислівнику *наўст"їж*. У деяких зберігається **е(є)**, потрапляючи у відкритий склад: *наўсте"жєй"н'* (НБул., Нов., Іск., Дух., Прих., Май., Рудка, Мар.); зрідка на місці цього e трапляється **а**: *наўст"ажєн'* (Хит., Крем.), — i , навпаки, звуки e , а бувають у закритому складі (подекуди під наголосом): *наўстєж* (Оріх.), *наўст"аж* (ЧПол.), *наўст"аж* (Бвц.). Така фонетико-морфологічна строкатість зумовлюється взаємозаміною сонорних (давньоруське *стежеръ* $>$ *настежеръ* $>$ сучасне *наўсте"жєн'*), заміною середньоязичних (*наўсте"жєн'* $>$ *наўсте"жєй*), деетимологізацією слова і пов'язуванням за змістом з іншим коренем (*наўст"ажєн'* утратило зв'язок з давнім *стежер* і набуло його з коренем *тяг*; фонетично a не могло розвинути-ся після t' , оскільки м'які приголосні звужують наступне ненаголошене e), а також переходом $e > i$ або його відсутністю (*наўст"їж* — *наўстеж*).

Зрідка e не переходить у i в кінцевих та кореневих складах. Переважно в західнолубенських говірках зустрічається відхилення (лексикалізованого характеру) від загального напрямку рефлексії e : *миз[ж]* (Прих., НБул., Ульянов.); *колишн"а* (Жвт., Прих., Май., Мар.); *каме"н'* (Чев., Ябл.); *шашил'* (ЧПол.); *гїбил'* (Ульян.); *лєбе"д'* (Прих., Мар.); *молóд"аж*, *óд"аж* (Ульян. та ін.). Звук a в останніх двох словах розвинувся за аналогією до a , що походить з давнього e (пор. *колóд"аз'*, *м'їс"ац'*, *п'їат'*

тіс'аї), а в іменнику *од'аж*, крім того, ще й завдяки спорідненим словам (*од'ага́т'*, *од'а́гниєний*). Рефлексія *е* (здебільшого звуження до *и*) в інших випадках є архаїчною рисою, частково близькою до північнодіалектної, яка раніше виявлялася, можливо, ширше. Проте в позиції після губних (унаслідок диспалаталізації їх і впливу на *і*) міг зазнати зміни рефлекс *і*, який перейшов у ширший звуковий варіант.

Відповідно до збереження *е* в закінченні 2-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів I дієвідміни з основою на голосний у літературній мові досліджуванам говіркам властива зміна *е > і*: *пита́йш*, *гада́йш*, *ду́майш*, *слуха́йш*, *зна́йш* і т. ін. Цій зміні сприяє, очевидно, вплив *й* на ненаголошене *е*, а також аналогія 2-ї ос. одн. дієслів II дієвідміни (*усто́йш*, *по́йш*, *кро́йш* та ін.), де звук *і* органічний. Ненаголошене *е* переходить у *і* також у 1-й ос. мн.: *пита́йім*, *ду́майім*, — і в зворотних дієсловах: *пита́йіц'а*, *налива́йіц'а*. У взаємозв'язку з цією зміною перебуває також перехід нового *е* (*< е, ь*) у *і*: *окра́йіц'*, *за́йіц'*, *парт'і́йіц'* і т. ін. Зрідка в деяких говірках флексивне *е* дієслівних форм зберігається або лише наближується до *і* (*зна́йєш*, *пита́йєш*) чи, навпаки, звужується в напрямі до *и* (*зна́йєш*, *пита́йєш*, *гра́йєш*).

Як і в наголошеній позиції, рефлексія *е* перед колишнім складом з *ь* у ненаголошеній позиції характеризується в полтавських говорах трохи більшою виразністю і послідовністю, ніж у лубенських говірках, що спостерігається в кінцевих і кореневих складах: *ре́м'ін'*, *о́с'ін'*, *ка́м'ін'*, *ле́б'ід'*; *м'іж на́ми*, *ко́л'ішн'а*, *ма́т'ір'ю* та ін. (Супр., Піщ., Град., Дмитр., Гр.-Бр., ВСороч.). Відбиваючи, очевидно, давньоруський варіант *ска́тьрть*, полтавські говори не мають зміни *е > і* в цьому іменникові (*ска́те'рт'*), що властиво й досліджуванам говіркам. Полтавським говорам також відомі паралелі *на́(ў)ст'іж* — *на́(ў)ст'аж*. Проте тут порівняно рідше звужується *е* в закінченнях дієслівних форм з основою на голосний¹: *зна́йш* (Піщ., Дмитр.), *зна́йєш* (Супр., ВСороч., Град.), — а разом з тим і *е* іншого походження: *окра́йіц'* (Дмитр.), *окра́йєц'* (Супр., ВСороч., Піщ.).

У чернігівських говорах ненаголошене *е* перед колишнім складом з *ь* здебільшого зберігається і лише зрідка звужується до *и* або *і*, зокрема в кінцевих складах: *ре́мен'*, *на́ўстеж*, *ка́мен'*, *ле́бед'* (Прох., ХОз.); *ка́мен'*, *ле́бед'*, *оче'ре'д'*, *о́с'ін'* (НБас.); *ма́тер'ю* (Ус., ХОз.); *ка́мин'*, *ле́бид'*, *ре́м'ін'* (Ус.); *ма́тир'ю*, *о́с'ін'*, *ре́м'ін'* (Бруд.) і т. ін.; у серединних складах: *ко́лешн'а*, *миж на́ми* (ХОз.); *верве́чки* (Лем., НБас.); *ко́лешн'а*,

¹ Те ж характерне і для лебединських говірок (див. А. Бескряпний, згадана праця, стор. 131), тимчасом як у роменських говірках звичайним є звук *і*: *шука́йш*, *собіра́йтця* (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII).

вирвѣчки, миж нами (БРуд.); *вирвѣчки, кол'ишн'а* (Ус.); *ве"рвѣчки* (Рудк.) і под.¹

Значно розходяться лубенські говірки з чернігівськими говорами також відносно флексивного *е* в дієсловах І дієвідміни (з основою на голосний) теперішнього часу, оскільки в чернігівських говорах або зберігається *е*: *дўмайеш, знайєш* і т. ін. (Прох., ХОз., НБас., Рудк., Ус.), — або замість *е* виявляється *а* (Ком., Мак., Вихв. та ін.). Лише подекуди в говірках, територіально близьких до лубенських, *е* в цій позиції звучується до *і* (БРуд., Ус.)². Подібних змін зазнає також *е* відмінного походження: *окраїйц', зайїц'* (БРуд.) і *акраїяц, зайац* (Лоп., Люб., Мак.) і т. ін.

У фіксаціях XVII—XVIII ст. на місці давнього ненаголошеного *е* перед складом із зредукованим *ь* уживаються літери *ю, и і*, частіше, *ѣ*: *Стеблювця* (Мал. — Стрж., 52); *на вдовим столцу* (Сел. — Стрж., 70); *сѣлский, сѣлским* (Прих. — Стрж., 162); за аналогією до числівника *сѣм* — *вусѣмнадцять, вусѣм* (Ябл. — Стрж., 182). За літерами *и, ѣ* неважко розпізнати звук *і*, що виникав з ненаголошеного *е* навіть у північно-західних лубенських говірках (Прих., Ябл. та ін.). Написання *ю* відповідало, можливо, звукові, близькому до *і*.

На місці ненаголошеного *е* в позиції після шиплячих значно частіше, ніж відповідно до наголошеного *е* (перед складами з *ь, ѣ* і перед давнім *и* — пор. *ни в чомъ* — Стрж., 419, 447; *в хатѣ чужой* — Стрж., 141; *копачов* — Стрж., 183), уживалася літера *о*: *вичорниці* (ВБул. — Стрж., 78); *полюшотнадцеть, в селѣ нашом* (Дейм. — Стрж., 27, 35); *у нашомъ* (Губ. — Стрж., 443); *вечорниці, вечорниц* (Ябл. — Стрж., 141) тощо. Очевидно, загальною особливістю рефлексії *е* після шиплячих була його зміна в *о*.

Згідно з записами кінця XIX — початку XX ст., ненаголошене *е* перед колишнім складом з *ь*, напевне, лише спорадично не переходило в *і*, зокрема в кінцевих і кореневих складах: *каменні, шістьдесят* (Мацьк. — СЛ., 90); *сельце* (НБул. — СЛ., 73); *матерью* (Іск. — СЛ., 111); *матір, почепляють, пічкй* (Крем. — СЛ., 20—21); *шістьдесят* (Литв. — СЛ., 10); *камінцем* (Губ. — ЛЛ., 93); *колішню, Підоплічка* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *камінь* (ЛЛ., 72), *вервечки, матірв* (К. вopr., 5—6), *сімдесят, сімсот*³ (Сніт.); у суфіксі *-тель*: *жительці* (Пул. — ЛЛ., 115); *неприятель* (Іск. — СЛ., 107); *старожительців* (Крем. — СЛ., 19); у дієслівному закінченні: *покаїшся* (Литв. — СЛ., 10).

Наголошене *е* перед здавна твердим приголосним у іменниках чол. роду

Рефлексія давнього *е* перед колишнім складом із зредукованим *ь* відбувалася менш послідовно і складніше, з низкою обмежень і винятків, ніж перед складом із зредукованим *ь*.

Давнє наголошене *е* перед колишнім складом з *ь* в іменниках чол. роду літературною мовою здебільшого зберігається.

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 153; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 24; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 37.

² Див. ще В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 32.

³ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 133 і 136.

Збереження *е* розглядається на тій підставі, що в ряді говорів, які лягли в основу української літературної мови, з занепадом *ъ* давнє *е* не переходило в довге *е*, а потім у *і*. Спеціальною умовою подовження *е* й переходу в *і* була інтонація, що належала давньому *е* і вважається за паралельну до спільнослов'янської «новоакутової інтонації на колишніх довготах»¹.

Лубенським говіркам властиве збереження *е*: *мед*, *замёт*, *намёт*, *клен*, *реў*, *сплеск* *і*, зокрема, в повногосних групах: *обе"рёмки*, *пе"рёд*, *попе"рёк*, *просе"рénки*, *оче"рёт*. У поодиноких випадках *е* перейшло в *і*: *гн'іт*, *загн'іт*, *пол'іт*, *ч'ін*, *л'ід* — або в *о*: *з'л'от*, *пол'ёт*, *пас'л'он*, — і навіть у *и*: *клин* (Ульян., Жвт., Рудка, Мар.). У частині говірок співіснують варіанти: *л'ід* — *л'од* (Жвт., Чев., Ябл., Хит., Тарас., Крем. та ін.).

Звичайно, звуки *о*, *и* в розглянутих випадках виникли переважно аналогічно: у слові *клин* — за аналогією до поширенішого *клинók* і спорідненого *ч'орнókлин* та близьких звучанням *лин*, *блин*, *млин*, *клин*, у яких звук *и* — фонетичний; в іменниках *л'од*, *пол'ёт*, *з'л'от* — у результаті діяння непрямих відмінків (поряд *е* також паралелі: *л'ід*, *пол'іт*, *зл'іт*; загалом же тут більшу вагу має фонетична зміна *е* > *о* після м'якого приголосного перед твердим і особливо перед зубним приголосним). У слові *пас'л'он* *о* з'явилося завдяки близькозвучному *л'он* (із *льнѣ*) і внаслідок фонетичної причини (*е* після м'якого приголосного).

Як і в лубенських говірках, у полтавських говорах давнє *е* в іменниках чол. роду або зберігається: *замёт*, *клен*, *оже"рёд* (Піщ., Град., Гр.-Бр., ВСороч.), — або переходить у *і* (з деякими відхиленнями): *л'ід* — *л'од* (Гр.-Бр.); *ч'ін*, *л'ід* (Град.); *л'од*, *зл'іт* (Піщ., ВСороч.). Крім того, у слові *клен* тут трапляється звук *о* (напр., у говірках Піщ., Гр.-Бр. та ін.).

Навпаки, у чернігівських говорах наголошене *е* перед колишнім складом з *ъ* в іменниках чол. роду перейшло в «дифтонги» або, рідше, в монофтонги (переважно з пом'якшенням попереднього приголосного): *л'уод*, *кл'он*, *мед* (Лоп.); *л'уод*, *л'уд*, *л'од* (МКоц.); *м'ед* (Плех.); *л'уид* (Рудк.); *л'уід* (Прох., ХОз.); *замёт*, *мед*, *клен* (Ус., БРуд., НБас., Рудк., Прох., ХОз.); *л'ід* (НБас., ХОз., Ус.) і т. ін.²

Дані XVII—XVIII ст. щодо наголошеного *е* перед колишнім складом із зредукованим *ъ*, а також перед давнім *и* (> *й*) виявляються трохи іншими, ніж факти відносно наголошеного *е* перед складом з *ь*. За незначними ви-

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови, стор. 103—110; див. ще його ж, Східнослов'янські мови як джерело відбудовування спільнослов'янської акцентологічної системи, стор. 15.

² Див. також Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 25—26 і 27; його ж, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10.

нятками, на місці **е** перед колишнім складом з **ъ** у пам'ятках здебільшого пишеться літера **ю**. У такому написанні можна вбачати свідчення того, що в досліджуваних говірках був поширений монофтонг **у**, або, правильніше визначаючи, **ѹ** (звук переднього ряду, близький до **і**). Монофтонг **у** ставив, отже, передостанній етап у рефлексії давнього наголошеного **е** перед складом з **ъ** та перед **и** на шляху до виникнення **і**: *Яблуневский* (Стрж., 127), *Яблуневскои, Яблуневский, дал юй* (Стрж., 181—182), *Шаблювѣна і Шаблювна* (Стрж., 201 — Ябл.); *по смерти моею* (Дейм. — Стрж., 35); *матери своею* (Остап. — Стрж., 212); *на моею дочце, Яблуневскою* (Савц. — Стрж., 211); *удовиця Ненювна* (Прих. — Стрж., 231); *Догтярувскою, Воробювъ* (Бвц. — Стрж., 447); *черницювъ, Ювгою, Марією Іляшувною*, (Мгар — Астряб, 25, 45, 47); *Ювга* (Лука — Жевахов, 287); *Сурмачувских, Сурмачивские* (Мал. — Стрж., 50); *Воробюв, Воробѣвской* (Кур. — Стрж., 91) та ін.

Як видно з групування фактів за населеними пунктами, монофтонг **у** на місці **е** в новому закритому складі перед твердим приголосним або перед **й** у XVII—XVIII ст. був властивий західним і середнім говіркам Лубенщини (приблизно до р. Сули).

У тій же позиції **і** в даних тих же говірок після шиплячих частіше пишеться **о**: *копачов, в хатѣ чужой* (Ябл. — Стрж., 183, 141) та ін. Очевидно, шиплячі не сприяли виникненню монофтонга **ѹ** і після них давнє **е** змінювалось або в **о** (частіше), або в **у**, які, в свою чергу, переходили в **і** за аналогією до **і**, що виникло з монофтонга **ѹ**.

Зрідка відповідно до наголошеного **е** в тих же пам'ятках пишеться літера **е**: *жони моей* (Дейм. — Стрж., 35); *жунцѣ своей* (Остап. — Стрж., 212); *отцевский* (Прих. — Стрж., 25); *тютци моей* (Бвц. — Стрж., 441); *по моей* (Мгар — Астряб, 26); *въ допроси своемъ* (Лука — Жевахов, 287) та ін. Збереження **е** пояснюється тут, очевидно, впливом книжної традиції, хоч у позиції перед **й** написання **е** могло відбивати справжній стан говірок.

У короткому описі так званого середньоукраїнського піднаріччя, яке охоплювало територію лубенських говірок, К. Михальчук у середині XIX ст. відзначав, що в цьому піднаріччі давнє **е** завжди переходить у **і** (Труды, 478). Це ж потверджують і записи, зроблені в 60-і роки XIX ст. в Чорнухах і Світличному (Труды, 578) та в Піщаному (Труды, 580). У сусідніх ніжинсько-перелявських говірках, як видно з програми І. Новицького (Труды, 527—534), **е** в закритому складі переходить у **і** тільки під наголосом, тимчасом як у ненаголошеній позиції зберігається (без пом'якшення попереднього приголосного). Свідчення І. Новицького потверджуються записами, зробленими в Іванкові (Труды, 592). У свою чергу, факти, узяті з оржицьких записів середини XIX ст. (ЗОЮР, 8—14), дозволяють твердити, що в оржицькій говірці давнє **е**, як правило, перейшло в **і** незалежно від наголосу і що в досліджуваних говірках відбулися дальші зміни, порівняно з даними XVII—XVIII ст.

Отже, протягом приблизно півтора століття (часу, що минув після написання пам'яток XVII—XVIII ст.) в лубенських говірках тривало, очевидно, поширення монофтонгів **ѹ**, **і** та перехід першого в другий у наголошеній і ненаголошеній позиції. У результаті цього особливість, характерна для сучасних середньо-наддніпрянських говорів, ставала в досліджуваних говірках основною, типовою, виявляючись послідовніше і чіткіше, а дав-

ніша риса, певною мірою близька до сучасної чернігівської, стиралась і зникала.

Про закінченість процесу рефлексії давнього *е* в говірках, поширених на південний захід від Лубенщини, свідчать праці В. Богородицького (про говірку Сушків) і О. Дорошкевича (про говірку Хоцьок). У говірці Сушків на місці *е* в нових закритих складах виступає *і* з пом'якшенням попереднього приголосного¹. У говірці Хоцьок на місці *е* під наголосом і в ненаголошеній позиції чується *і*, лише після фрикативних та африкат — звук, трохи відмінний від *і*, внаслідок чого ці приголосні вимовляються твердіше. Зрідка, як і в лубенських говірках, *е* гут зберігається, хоч подекуди переходить у *і* послідовніше².

На підставі записів кінця ХІХ — початку ХХ ст. рефлексі наголошеного *е* перед давнім складом з *ъ* або перед і простежуються в словах різних категорій (іменники чол. роду, присвійні або відносні прикметники і деякі займенники): *двогтем* (Луки)³; *на прічілку, їй* (П'ят. — СЛ., 106, 105); *Колесники* (НБул. — СЛ., 73); *мед* (СЛ., 6), *на твоїй* (ЛЛ., 72 — Литв.); *Галичів куток* (Пул. — СЛ., 114); *королівське* (Берзт. — СЛ., 48); *Андрей, Забілівських* (Сніт — ССт., 15, 17); *Андр'їй, Андрей, мойїй* (Оріх.—Ярош., 230, 232) і т. ін. Зіставлення цих випадків з сучасними даними виявляє поодинокі незначні зміни в результатах рефлексії розгляданого *е*. Сюди належить звуження вживаності *е* перед *й* у деяких іменниках, зокрема власних імен, що здавна мали по два варіанти (пор. *Андрій* і *Андрей*), з яких літературно-нормативний стає вживанішим.

Наголошене *е* перед колишнім складом
з *ъ* у род. відм. мн. деяких іменників жі. роду
і середн. роду

Для загальнонародної мови загалом не характерна зміна наголошеного *е* в формі род. відм. мн. іменників жі. роду на *-а*, де це *е* знаходиться перед здавна твердим приголосним. Фонетичний бік рефлексії давнього *е* та *е* повноголосної групи *ере*, як і вплив інших відмінків на род. відм. мн., має, за Л. Булаховським⁴, свої специфічні риси. Відносно цієї позиції звука *е* інші слов'янські мови виявляють інтонаційні і часокількісні особливості. Спеціальні акцентологічні моменти, як з'ясується, діяли також в українській мові. Вплив інших відмінків у двоскладових іменниках жі. роду найбільше позначився на назвах істот (пор. *жон*), хоч уживані після збірних понять виявилися стійкішими (пор. *р'їй бдж'їл*). У трискладових іменниках з наголосом на середньому складі решта відмінків діє на род. відм. мн. повністю⁵. Група *ере* в іменниках з рухомим наголосом змінює *е* в *і* (пор. *че"ре"да* — *чир'їд*). Виняток у літе-

¹ Див. В. А. Богородицький, згадана праця, стор. 3.

² Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 104, 105 та ін.

³ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431.

⁴ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 81.

⁵ Там же, стор. 82.

ратурній мові становить перехід $e > i$ в іменнику зі сталим наголосом — *бе^ерѣза* (*бир'із*).

У досліджуваних говірках двоскладові іменники жін. роду в род. відм. мн. або зберігають *e* (*ш^еен*), або виявляють *i* (*бж'іл*), або мають паралельні варіанти (*йч'ік* — *йч'ок*). У такий же, приблизно, спосіб рефлектується *e* в род. відм. мн. трискладових іменників жін. роду: *ле^елѣк*, *пе^е(ш)чѣр*, *потрѣб*, *пашчѣк*, (*не^е*)*нажѣр* і в повноголосній групі — *чир'ід*. Іменник *бе^ерѣза* в більшості говірок зберігає *e* в род. відм. мн., а частині говірок властиві паралельні варіанти *бе^ерѣз* — *бир'із* (Бвц., Хит., НБул., Ябл., Прих., Ульянов., Май., Мар.). Отже, у лубенських говірках послідовніше, ніж у літературній мові, зберігається *e* в розгляданій позиції.

Порівняно більша послідовність у збереженні *e* спостерігається також у род. відм. мн. іменників середн. роду. Багатоскладові іменники або зберігають *e* (*ве^ере^етѣн*, *стре^емѣн*, *імѣн*, *чудѣс*), або мають паралельні варіанти (*кол'іс* — *колѣс*, *риш'іт* — *ре^ешѣт*, *оз'ір* — *озѣр*). Група *ере* в род. відм. мн. іменників середн. роду зберігає друге *e* (*де^ерѣў*, *дже^ерѣл*, *че^ерѣў*), а двоскладові виявляють *e* (*пер*) або виступають у двох варіантах (*с'іл* — *сел*). Наявність варіантів *e*, очевидно, характерною рисою говірок західної і середньої Лубенщини, хоч ця риса й не охоплює всіх випадків, про які йшлося (напр., у говірці Ульяновки — *сел*, але *кол'іс*; у говірці Рудки — *с'іл*, *кол'іс*; у говірці Біївців — *колѣс*).

Отже, у род. відм. мн. іменників середн. роду, як і іменників жін. роду на *-а*, досліджувані говірки в минулому мали, ймовірно, подовження *e*, проте внаслідок аналогії інших відмінків, а також фонетичної тенденції не подовжувати *e* перед твердим (ствердлим) приголосним (яскравий приклад також — розглянуте *попе^ерѣд* — *попир'ід'*) перехід $e > i$ не відбувся.

Рефлексациєю *e* в род. відм. мн. іменників жін. (на *-а*) і середн. роду лубенські говірки майже не відрізняються від полтавських говорів, у яких *e* здебільшого зберігається або більш-менш послідовно змінюється в *i*: *пе^ечѣр*, *бе^ерѣз* (Супр., Піщ., Град., Дмитр.); *колѣс* (Піщ.); *кол'іс* — *колѣс* (Град.) і т. ін.

Чернігівським говорам у цій позиції, як і в інших випадках, властиві «дифтонги» й монофтонги: *бер'уо^з* (Жев.); *беруи^з* (Кіп., Рудк.); *беруи^з* (Сав.); *беруе^з* (СГута); *бер'у^з* (Пат.); *бер'о^з* (Коти); *бері'з*, *пешчѣр*, *оз'ир* (НБас.); *п'е^чуор*, *п'е^чор* (Лоп.); *печу^{ор}* (Граб.); *берѣз*, *пешчѣр* (БРуд.); *с'уол* (МҚоц.) і т. ін.

Записи минулого, на жаль, майже не засвідчують випадків уживання розгляданих форм. Відзначено лише два факти, що безпосередньо стосують-

ся цієї позиції, у фіксації початку XX ст.: *двоє сел* (П'ят. — СЛ., 106) і з *трѣох сел* (Литв. — СЛ., 10). Протягом останніх десятиліть у говірках відбулося, очевидно, деяке фонетичне вирівнювання форми род. відм. мн. від іменника *село*, що пояснюється впливом літературної мови (пор. *сел* > *с'іл*).

У пам'ятках разом з тим відзначено позиційно аналогічні дані, пов'язані з рефлексцією *е* в іменниках жіп. роду на *-к-а* (пор. *жена* > *женѣ* > *женѣка*), проте вони будуть розглянуті окремо.

Наголошене *е* в іменниках на *-ѣк-а*

Результати занепаду зредукованого *ѣ* і рефлексції наголошеного *е* в середині слова, зокрема в іменниках жіп. роду з суфіксом *-к-а*, в досліджуваних говірках майже відповідні до тих, що спостерігаються в кінцевих складах іменників чол. роду або в род. відм. мн. іменників жіп. і середн. роду. Однак, якщо в літературній мові виявляються порівняно значні результати діяннн найдавнішої спеціальної «новоакутової» інтонації в іменниках з колишнім суфіксом *-ѣк-а*, то в лубенських говірках подібні результати малоістотні. «Новоакутова» інтонація, як відомо, супроводжувалася подовженням давнього *е* після випадіння *ѣ*, унаслідок чого й розвинулось і відповідно до *е* в літературному *пе^{ре}н'ілка*.

У досліджуваних говірках давнє наголошене *е* в таких іменниках перейшло в *і* порівняно в небагатьох випадках: *ѣпе^рідка*, *нап'ітка*, *гре^бінка*, *пови^дінка*, *ж'інка*, *п'ідриш'ітка*, *пш'інка* («кукурудза»; відоме переважно говіркам середньої й західної Лубенщини), *п'ідпе^різка*. Ширше перехід *е* > *і* виявляється у власних назвах: *Сторож'іўка* (Чев.); *Ма^таш'іўка* (Оріх.); *Ярош'іўка*, *Гул'ай'іўка*, *Хил'іўка* (Берзт.); *Та'ўкач'іўка*, *Мал'ій'іўка*, *Кушн'ір'іўка* (НБул.); *Шк'ір'іўка*, *Кори^ен'іўка* (Нов.) та ін.

Більшість говірок не знає зміни *е* > *і* в слові *бе^резка*, тимчасом як у деяких говірках (Хит., НБул., Бвц., Прих., Мар.) відзначаються варіанти *бе^резка* — *би^ер'ізка*, однак без семантичного розрізнення. Лише кільком говіркам (Ябл., Ульянов., Май.) властивий зв'язок фонетичної і семантичної диференціації: *бе^резка* — «невелике дерево з білою корою», *би^різка* — «повійка» (бур'ян).

Зв'язок фонетичної і семантичної диференціації простежується послідовніше й виразніше на інших парах: *пл'ітка* — «побрехенька, поговорі» і *пл'отка* — «нагайка»; *т'ітка* — «будьяка жінка» і *т'отка* — «батькова або материна сестра»; *шч'ітка* — «жмуток для підмазування стін, печі» і *шч'отка* — «туалетне приладдя»; *пш'інка* — «кукурудза» і *пш'онка* — «пшоняна каша». Звук *о*, що фонетично відрізняє кожне друге слово з розглянутих пар, виник, як відомо, внаслідок зміни *е* в позиції після м'яких приголосних перед твердими. Можливе тут також переймання з російської мови.

Значно частіше, особливо на тлі норм літературної мови, давнє *е* в іменниках жін. роду з суфіксом *-к-а* зберігається (після м'яких, зрідка диспалаталізованих приголосних, змінюється в *о*): *п'ідмётка*, *скрѣбка*, *клѣпка*, *заклѣпка* — *закл'опка*, *шчѣпка* («прищепа»), *грѣбка*, *мётка* («низка»), *пе^нре^нѣлка*, *пли^тонка*, *п'ят'орка*, *се^нле^зонка*, *вишн'оўка*, *пи^рцоўка*, *спринцоўка*, *кле^нйонка*, *пут'оўка*, *каз'онка*, *шал'оўка*, *ножбоўка*, *жил'отка*, *похл'обка*, *дубл'онка*, *хвил'онка*, *чи^чотка*, *марганцоўка* та ін. (пор. літературні *гімнаст'орка*, *гал'орка*, *п'ід'д'оўка*).

Отже, в іменниках жін. роду з суфіксом *-к-а* (випадіння *ѣ*), як і в іменниках чол. роду та в род. відм. мн. іменників жін. і середн. роду (випадіння *ѣ*), досліджувані говірки здебільшого не знають переходу *е > і*, що свідчить про обмеженість або й відсутність діяння в давнину «новоакутової» інтонації, у зв'язку з чим можна припустити, що випадки зміни *е > і* (*загн'іт*, *ч'іп*; *че^нр'ід*; *с'іл*; *т'ітка* і т. ін.) є фактами порівняно пізнішими, усталеними в лубенських говірках унаслідок переймання з інших говорів і впливу літературної мови.

Наголошене *е* іменників жін. роду на *-к-а* в полтавських говорах переходить у *і* трохи послідовніше, ніж у лубенських говірках, хоч обмеженість даних не дозволяє стверджувати це категорично: *ж'інка*, *шч'ітка*, *бе^нр'ізка* (Гр.-Бр., Град., ВСороч.); *пов'ітка*, *бе^нрѣзка* (Супр., Град., Дмитр.) і т. ін.

Для чернігівських говорів характерне збереження «дифтонгів» і монофтонгів (останніх — переважно в перехідних говірках): *гребй'оунка* (Плех., Жев.); *веч'уорки*, *веч'урки*, *т'уотка*, *т'утка*, *т'отка* (МКоц.); *шч'уйтка* (Біл.); *бер'узка* (Пат.); *шч'ітка*, *ж'інка* (Ус., БРуд., Прох.); *шч'уйтка*, *жу'инка*, *ж'інка*, *нам'ітка* (ХОз.); *нам'іетка*, *беру'изка* (Кіп.); *шч'ітка*, *ж'інка*, *ж'у'інка* (Рудк.); *нам'ітка* (Ус., НБас., Прох.) і т. ін.¹

Пам'ятки XVII—XVIII ст. в розгляданій групі іменників відповідно до *е* фіксують, як правило, *ю* і в поодиноких випадках — *ѣ*, *у*, *о*: *Сурмачуви* (Мал. — Стрж., 51); *тютци* (Бвц. — Стрж., 441); *Гуляювцѣ* (Мгар — Астряб, 46); *Голюнка*, *Голънцѣ*, *Голънка* (Ябл. — Стрж., 183); *жу^нцѣ* (Остап. — Стрж., 212); *жонка* (Михн. — Стрж., 83) та ін. Переважання літери *ю*, а особливо факт різнобою в написанні, виявлений у одній і тій же пам'ятці (пор. *Голюнка* і *Голънка*), служать аргументом на користь уже висловленої думки про наявність у лубенських говірках XVII—XVIII ст. монофтонга *у* на місці наголошеного *е* перед давнім складом з *ѣ*. Уживання після *ж* літери *у* або *о* знаходить своє пояснення, напевне, в тому, що шиплячі не сприяли передній артикуляції монофтонга *у*.

Фіксації діалектних матеріалів кінця XIX — початку XX ст. майже послідовно засвідчують замість давнього *е* літеру *і*: *жінка* (Олекс., П'ят. — СЛ., 97, 106); *Щілка* (Губ. — ЛЛ., 92); *тридньовку* (Іск. — СЛ., 109); *жінка*, *у вершінці* («зарість»?) (Крем. — СЛ., 20—21); *Матяшівка* (Терн. —

¹ Див. ще В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 24; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10.

СЛ., 40); *маїво, бжілка, берізки, росплітки* (Сніт.)¹ і т. ін. Із зіставлення цих фактів з сучасними випливає, що в результатах рефлексії є сталися поодинокі зміни. Вони полягають у діянні і, можливо, поширенні тенденції до збереження (також переходу в о) давнього е (пор. *бжілка > бжёлка, Щіпка > шчёлка*), а останнє пояснюється сталістю діалектної риси (обмеженість позначення в минулому найдавнішої «новоакутової» інтонації) і перейманням з російської мови.

Наголошене е перед здавна твердим приголосним у деяких дієслівних формах

Наголошене е перед колишнім складом з ъ у дієсловах минулого часу одн. чол. роду в досліджуваних говірках послідовно перейшло в і: *гр'іб, н'ік, в'із, зав'іу, прин'іс, ут'ік*; також у повноголосній групі ере: *стиєр'іг, биєр'іг*. Ця зміна відбулась і в дієприслівниках докананого виду минулого часу: *гр'ібиши, н'ікиши, зав'іуши, стиєр'ігиши*. Отже, відповідні дієслова і дієприслівники минулого часу становлять відхилення від тенденції зберігати давнє наголошене е перед колишнім складом з ъ.

З'ясоване відхилення є характерною рисою також полтавських говорів. Тимчасом у чернігівських говорах давнє е в розглянутій позиції перейшло в «дифтонги» і різні монофтонги:

дан'ієк, дан'ік (Біл.); *ут'уок, привіуоу, н'уос, привіуоз, н'ус, ут'ок* (МКоц.); *допи'к* (НБас.); *дон'ік* (Ус., БРуд., Прох., ХОз.) та ін.²

Писарі досліджуваних пам'яток XVII—XVIII ст. у дієслівних формах минулого часу відповідно до е вживають літеру ю і рідше — ъ, е, причому останні дві трапляються в тих же словах і тій самій фіксації: *прієюз* (Дейм.)³; *прієюс, нюс* (Остап. — Стрж., 212); *прієюв* (Прих. — Стрж., 162); *зав'єзз* (Мгар — Астряб, 25); *отв'єзз, привезши, отвезз, повезз* (Лука — Жевахов, 287—288) і т. ін. Написання ю, як і в інших морфологічних позиціях, доводить повну вірогідність монофтонга у, а факти з літерою ъ є свідченням того, що деяким лубенським говіркам, зокрема північно-східним (Лука і Мгар), на той час був властивий звук і. Уживання е (поряд з ъ) зумовлене, безперечно, традицією.

Згідно з записами кінця XIX — початку XX ст. дієслівні форми в лубенських говірках того часу мали на місці е послідовне і, оскільки в усіх випадках уживання відзначено літеру і: *пріобріє* (П'ят. — СЛ., 105); *усмотріє, приніє, утіє* (Іск. — СЛ., 107, 111); *віє, довіє* (Крем. — СЛ., 6, 19); *привіє, посмотриє* (Литв. — СЛ., 9, 11); *привіє, перевіє* (Ябл. — К вопр., 3—4); *огріє, поніє* (Мгар — ЛЛ., 26—27) і т. ін. Якщо в російських запозиченнях написання і постало відповідно до вимови, то слід зазначити, що за нашого часу досліджувані говіркам тут властивий звук и (*приобрій, посмотрий*).

Усі розглянені досі факти з пам'яток XVII—XVIII ст. щодо рефлексії наголошеного е перед здавна твердим приголосним та перед й належать до різних морфологічних і лексичних груп (дієслівні форми минулого часу, іменники жін. роду з суфіксом -к-а, род. відм. мн. іменників чол. роду II відміни, присвійні або відносні прикметники, займенники та жіночі імена і назви

¹ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 134, 153, 161 і 179.

² Див. ще В. М. Брашноу, згадана праця, стор. 24.

³ «Киевская старина», 1891, № 1, стор. 125.

по батькові). Як уже говорилося, деякі з цих груп характеризуються відхиленнями в написанні на місці давнього *е* (пор. *завѣвъ, повезѣ; Голѣнка, жонка; копачов; своемъ* і т. ін.). Ці відхилення або частину з них загалом можна пояснювати не тільки впливом книжної традиції, а й місцевими особливостями деяких говірок.

Ненаголошене *е* перед колишнім складом з *ъ*

У ненаголошеній позиції перед колишнім складом з *ъ* давнє *е* в лубенських говірках не переходить у *і* в повноголосній групі *ере: бѣре"г, ѿери"слѣ, биери"сткі (бѣре"ст — маловживане), жиери"бці, жиери"бкі, ѿери"нкі, ѿере"н, ѿери"пкі* і под., — а також у род. відм. мн. іменників жі. роду на *-а: щічѣле"н, пѣле"н*. Ця особливість властива як полтавським говорам (ВСороч., Град., Піщ., Дмитр., Супр., Гр.-Бр. та ін.), так і чернігівським (Лем., Кіп., Пат., Прох., ХОз., Ус., НБас. та ін.).

Здебільшого немає переходу *е > і* в кінцевих складах іменників чол. роду: *йаси"нкі (йасе"н), п'ідми"т, пѣгри"б, пѣпи"л, стрѣпи"т, пѣре"пел, канѣпи"р"* (род. відм. одн.). Лише після шиплячого замість *е* виступає *і: вѣч'ір, нѣч'іс*. Отже, досліджувані говірки рідше, ніж літературна мова, мають *і < е* в іменниках чол. роду.

Проте більшості східнолубенських говірок, а зрідка й деяким іншим (Нов., Ябл., Прих., Чев.) властива зміна *е > і* в словах *пѣп'іл* і *пѣгр'іб*. У частині говірок північно-західної Лубенщини (Бвц., Жвт., Май. та ін.) трапляється паралельний варіант зі зміною *е > о* після шиплячого: *вѣч'ор*.

З'ясування рефлексії ненаголошеного *е* в групі іменників чол. роду, як і наголошеного *е* в аналогічній групі, свідчить про те, що (за винятком позиції після шиплячого, де *е* здебільшого дало *і*) давнє *е* перед колишнім складом з *ъ* не переходить у *і*. Поодинокі випадки з звуком *і (пѣп'іл, пѣгр'іб)* становлять фонетичні норми, що виникли, можливо, завдяки літературній мові.

Полтавські говори щодо розгляданої позиції сходяться з говірками східної Лубенщини, оскільки здебільшого виявляють зміну *е > і: пѣгр'іб, пѣп'іл, вѣч'ір* (Піщ., Град., ВСороч. та ін.). Винятком тут є лише та група іменників, де зберігається *е*, як і в літературній мові.

Найбільшою ж сталістю в збереженні ненаголошеного *е* перед колишнім складом з *ъ* в іменниках чол. роду відзначаються чернігівські говори (Лоп., Прох., ХОз., Рудк., НБас., Ус., Пат. та ін.).

У XVII—XVIII ст., як свідчать тогочасні дані, лубенські говірки мали в розгляданій позиції (також перед колишнім *и*) рефлексі *ѹ* (графічно *ю*) та *е*, притому зрідка з паралелями в одному й тому ж слові, зумовленими, цілком імовірно, книжною традицією або фонетичною особливістю тих чи інших говірок: *Бѣювская, бѣювскихъ, Биевскую* (Стрж., 441), *бѣевского, Беевцями* (Стрж., 447 — Бвц.); *на третью части* (Сел. — Стрж., 70); *Стеблевицу* (Мгар — Астряб, 28).

Півстоліття тому досліджувані говірки загалом не виявляли якихось істотних відмінностей у порівнянні з сучасними даними, оскільки переглянуті тогочасні записи не фіксують чогось незвичайного для говірок: *погреб* (Вовч. — ССт., 16; Хит. — ЛЛ., 8); *вечір*¹ (Сніт.); *анцифір* (Черк. — ССт., 33); *озирце* (Шеки — ЛЛ., 75) і т. ін.

Ненаголошене *е* в іменниках на -*ьк-а*

На відміну від наголошеного *е* в іменниках жіп. роду з суфіксом -*к-а*, яке переважно зберігається або змінюється в *о*, ненаголошене *е* іменників з тим же суфіксом у досліджуваних говірках переходить у *і*: *йайш'ірка, заст'ібка, заг'ірка, маг'інка, зач'інка, зайш'інка, прич'інка, п'йат'інка* і т. ін. Зрідка в деяких говірках західної Лубенщини (Прих., Жвт., Ульянов., Май.) ненаголошене *е* після шиплячих змінюється в *о*: *жонкі*. У тих же, як правило, говірках на місці давнього *е* в слові *йайш'ірка* зустрічається звук *у* (*йайш'урка*), що виник з *о* внаслідок звуження і підвищення, а також завдяки близькозвучним *ш'ч'ур, йайш'ур*.

Полтавським говорам властива послідовна зміна *е > і*, без тих винятків, що відзначені в досліджуваних говірках, а в чернігівських говорах розглядане *е* або зберігається, або змінюється в *о* (*а, у*), або звужується (в перехідних говірках) до *і*: *маг'унка* (Рудк.); *п'йат'унка, зашчебка, маг'унка, застежка, затерка, йайшчерка* (Чеп.); *заст'еажка, зашчеанка, йайшеарка* (НБор.) і т. ін.²

За даними кінця XIX — початку XX ст., звук *і* в цій позиції був, як і тепер, характерний для лубенських говірок: *Шіпкі* (Губ. — ЛЛ., 92); *жіпкі* (П'ят. — СЛ., 105); *зайцінку* (Литв. — СЛ., 6) і под.

Звук *е* в закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду з давня м'якою основою

У досліджуваних говірках послідовно змінюється *е* в *і* в закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду з давньою м'якою основою незалежно від місця наголосу: *товариш'іў — двох товариш'іў, м'іс'ац'іў — двох м'іс'ац'іў, краўц'іў, учитил'іў, воз'ііў; хлбц'іў, в'іхт'іў, сарай'іў, рбдич'іў* і под.

Цілком відповідна зміна флексивного *е* властива полтавським говорам. Тимчасом у чернігівських говорах це *е* зберігається або переходить у *о(а)* та інші монофтонги: *хлбцеў, м'іс'ацеў* (Коти); *хлбц'оў* (Лем.); *хлбц'уў* (СГута); *хлбц'аў* (Пат.); *хлбц'оў, м'іс'ац'оў* (НБас.); *хлбц'іў* (Ус., Прох., ХОз., БРуд.) і т. ін.

Як уже зазначалось (див. стор. 52), наголошене *е* в закінченні род. відм. мн. іменників чол. роду м'якої основи могло давати в лубенських говірках

¹ «Киевская старина», 1890, № 7—9, стор. 134.

² Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 152.

XVII—XVIII ст. монофтонг *ѹ*. Однак цей звук простежується, згідно з дальшими фактами, незалежно від наголосу: *Беевъцювъ* (Бвп. — Стрж., 447); *Прихудоук* (Прих. — Стрж., 161); *москалювъ, викариювъ* (Нариси, 182) та ін. Разом з тим у пам'ятках трапляються написання *о* (після шиплячих), *е* і розбіжні написання (то *е*, то *и*) перед *й*: *кришталев, талярій і талярей* (Михн. — Стрж., 73); *талярій і талярей, копачов* (Ябл. — Стрж., 181—183); *господарей* (Лука — Жевахов, 287) і под. Очевидно, в деяких говірках був уже наявний і звук *і*, а вживання літери *е* зумовлювалося впливом книжної традиції. Про звук *о* після шиплячого вже говорилося з іншого приводу вище.

Послідовність уживання літери *і* в записях кінця XIX — початку XX ст. дозволяє твердити, що лубенські говірки цього періоду мали в розгляданій позиції сталий перехід давнього *е* в *і* безвідносно до місця наголосу: *старожительців, запорожців, колодязів, книшів* (Крем. — СЛ., 19—21); *карбованців, рублів, плачів, купців* (Литв. — СЛ., 10, 14, 25); *німців* (П'ят. — СЛ., 105); *князів* (Мащк. — СЛ., 90); *ченців* (Іск. — ЛЛ., 47) і т. ін.

* * *

Вивчення рефлексачії давнього *е* в нових закритих складах у лубенських говірках шляхом зіставлення особливостей, властивих цим говіркам і полтавським та чернігівським говоровам, потверджує ту думку, що досліджувані говірки, й особливо східна частина їх, мають з полтавськими говорами далеко більше спільностей, ніж відмінностей, і що лубенські говірки як у своїй основі, так і в низці особливостей рефлексачії давнього *е* є говірками середньонаддніпрянського діалектного типу. Незважаючи на розходження з чернігівськими говорами, досліджувані говірки виявляють немало тотожного з ними в рефлексачії давнього *е* (пор., зокрема, збереження *е* в ненаголошеній і наголошеній позиції перед колишнім складом з *ѣ*). Поодинокі явища, що розглядаються як давніші релікти і подекуди простежуються в досліджуваних говірках та більш або менш нагадують північнодіалектні особливості, завдяки літературній мові поступово втрачаються. Отже, у лубенських говірках триває процес нівеляції в напрямі до літературних норм. Діяння літературної мови, а також середньонаддніпрянських говорів виразно зазнають чернігівські говори, де в зв'язку з цим давнє *е* переходить у *і* або звужується, наближуючись до *і*, *ї*, як наслідок, діалектні межі відсовуються далі на північ від Лубенщини.

У результаті з'ясування рефлексачії давнього *е* в досліджуваних говірках за даними різних пам'яток XVII—XVIII ст. можна прийти до висновку, що в говірках західної і середньої Лубенщини відповідно до наголошеного і ненаголошеного *е* перед колишнім складом з *ѣ* (також перед *й*) були поширені монофтонги *у* й особливо — *ѹ*. Крім того, усім досліджуваним говіркам був відомий звук *і* на місці наголошеного і ненаголошеного *е* перед колишніми складами з *ѣ* або *ѣ* та перед *й*. Після шиплячих у наголошеній і ненаголошеній позиції перед твердими й м'якими приголосними та перед *й* давнє *е* в лубен-

ських говірках могло змінюватися в **о**. Слід також підкреслити, що на пам'ятках позначалась книжна традиція, яка вела до поплутань або до збереження **е**.

Загалом особливості рефлексії давнього **е** в досліджуваних говірках XVII—XVIII ст. стоять ближче до сучасного стану їх, ніж до особливостей рефлексії **е** в сусідніх чернігівських говорах. Цілком імовірно, що в минулому зміна **е** > **о** після шиплячих була в досліджуваних говірках поширена більше, ніж тепер.

Зіставлення фактів п'ятдесятирічної, приблизно, давності з сучасними даними дозволяє відзначити, що протягом цього часу в лубенських говірках не сталося якихось істотних змін. З другого боку, деякі слова з наголошеним і ненаголошеним **і** на місці давнього **е**, давніше безваріантні, тепер зустрічаються з паралельними варіантами. У середньолубенських говірках, навпаки, варіантність спостерігалася в окремих випадках у минулому (пор. *каменні, матерью, сельце* і т. ін.). Письмові дані також потверджують думку про те, що східнолубенські говірки в окремих словах відбивають не давнє **е**, а **ь** у сильній позиції (*вервечки*), що випадки збереження **е** простежувались і простежуються частіше в ненаголошеній позиції і що збереження **е** або перехід у **і** в дієслівних закінченнях, як і збереження **е** в суфіксі **-тель** були однаково властиві досліджуванім говіркам давніше і тепер.

У цілому факти кінця XIX — початку XX ст. свідчать про діяння різних чинників, що відбиваються на результатах рефлексії давнього **е** в лубенських говірках. Згідно з цими фактами, давнє **е** частіше зберігалось в ненаголошеній позиції (пор. *сельце, матерью*), у чому якраз і виявлялася давніша місцева особливість говірок. Проте нерідко **е** не змінювалося в **і** також у наголошеній позиції, зокрема в іменниках жіп. роду на **-к-а**, де в позиції після м'яких приголосних **е** здебільшого переходить у **о**. Якщо в першому випадку локальну особливість могли підтримувати чернігівські говори, то на другому позначалось переймання з російської мови. Фонетична риса російської мови сприяла також з'явленню або збереженню **е** в наголошеній позиції (пор. *шест', с'ѣмдиес'ат*).

Процес фонетичного вирівнювання, тобто витиснення говіркового варіанта з **е** (пор. *сел > с'іл, Андрѣй > Андр'іа*), відбувається завдяки літературній мові. Випадки збереження **е** простежуються в усіх говірках, хоч і меншою мірою, ніж випадки збереження **о**. Послідовніше звук **і** зберігається в східнолубенських говірках. Узагалі зіставлення даних кінця XIX — початку XX ст. з сучасними доводить, що за минулий період у досліджуваних говірках не відбулося серйозних змін на ґрунті давнього **е** в нових закритих складах.

Розгляд фактів, узятих з матеріалів минулого, і зіставлення їх із сучасними дає достатню підставу для відзначення

певних фонетичних змін, що сталися в досліджуваних говірках протягом двох-трьох століть. У процесі цих змін лубенські говірки втратили найпоширеніший наприкінці XVII ст. монофтонг *у* (він перейшов у голосний *і*). Крім того, послабився процес переходу *е > о*, а змінене в *о* і незмінене давнє *е* звузилося в частині випадків до *і*. Як видно, давніша фонетична особливість, що багато чим нагадує сучасну рису чернігівських говорів, у лубенських, а також, напевне, і в полтавських говірках поступово занепадала, тимчасом як остання стадія в рефлексії давнього *е* дедалі більше наближалась до свого завершення. Літературна мова сприяла завершенню рефлексії давнього *е* в досліджуваних говірках або, в усякому разі, наближенню до того стану, який є загальнонародною нормою.

Наслідком пережитих змін було те, що говірки внормували перехід *е > і* перед колишнім складом з *ь* — у кінцевих і кореневих складах численної групи слів, в особових закінченнях дієслів І дієвідмини з основою на голосний теперішнього часу і в інших випадках; перед колишнім складом з *ъ* — у деяких іменниках чол. роду та в окремих іменниках жін. роду на *-к-а*, у формах чол. роду одн. дієслів минулого часу і дієприкметниках доконаного виду та в закінченнях род. відм. мн. іменників чол. роду на м'яку основу.

У результаті різних причин не відбулось переходу *е > і* перед колишнім складом з *ь* — у закінченнях 2-ї ос. одн. дієслів теперішнього часу, у деяких іменниках чол. роду (*ме́ч*, *че́пчик*), у род. відм. мн. іменників жін. роду на *-а* (*осе́л*, *ме́ж*), у іменниках на *-тель* і *-ення*, у повноголосній групі *ере* (*ме́р-ре́жка*) і, крім того, в похідних формах іменників (*пе́рцє*) та, зрідка, в корневих і кінцевих складах різних слів (*миж на́ми*, *ка́ме"н*); перед колишнім складом з *ъ* — у групі іменників чол. роду, у тому числі з повноголоссям (*ме́д*, *заме́т*, *бе́рег*), а також у род. відм. мн. іменників жін. і середн. роду і в більшості іменників жін. роду з суфіксом *-к-а*. Отже, відсутність переходу *е > і* в лубенських говірках простежується частіше, ніж у літературній мові. Разом з тим ці говірки мають значно більше випадків фонетико-семантичної диференціації і переходу *е > о* після здавна м'яких приголосних.

Нарешті, ще один важливий висновок, на який уповноважує з'ясування особливостей рефлексії давнього *е* в досліджуваних говірках. Як уже відомо, незважаючи на певне зменшення випадків переходу *е > о* після здавна м'яких приголосних перед твердими, ця фонетична зміна виявляється в лубенських говірках ще відносно стійко і простежується, зокрема, в наголошеній і ненаголошеній позиції в іменниках чол. роду (пор. *пол'о́т*, *ве́ч'ор*), у іменниках жін. роду з суфіксом *-к-а* (пор. *пли"т'о́нка* — *пли"т'о́нкi*, *шал'о́ўка* — *шал'о́ўкi*) і в род. відм. мн. деяких іменників (пор. *йч'о́к*). Фонетичні явища, зокрема перехід *е > о*, як і будь-які інші явища, не повинні, зви-

чайно, розглядатись ізольовано і відірвано одне від одного. Численні факти збереження лубенськими говірками наголошеного і ненаголошеного **о** в нових закритих складах, як стає зрозуміло, перебувають у безпосередньому зв'язку з явищем зміни **е > о**. Так, іменники чол. роду, у яких **е** перейшло в **о** (*зл'от, пасл'он* і под.), сприяють збереженню звука **о** також у іменниках чол. роду, часто близьких структурно, а то й звучанням (*пе"ре"гон, осл'он, обх'од; вігон, х'утор* і т. ін.); звук **о**, що виник з давнього **е** в іменниках жін. роду на **-к-а** (*пли"т'онка, заст'ожка* та ін.), викликає збереження давнього **о** в структурно подібних іменниках (*дорб'ожка, ком'орка, винт'оўка, хв'ортка, торг'оўка, н'орка, г'орка, н'ожка; й'агодка — й'агодк'і* тощо); за аналогією до род. відм. мн. *йч'ок*, а також до здрібнілих *н'орка, н'ожка* і под. підтримується збереження давнього **о** в закритому складі род. відм. мн. *ног, нор, гор* і т. ін.

ПОЗИЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ГОЛОСНИХ **Е** ТА **О** (ЗРІДКА — **А**)

Дослідження наслідків рефлексії давнього **е** виявило, що в лубенських говірках порівняно часто **е** переходить у **о** в позиції після здавна м'яких приголосних перед твердими в закритих складах (пор. *л'од, шал'оўка, бжол*). Це явище нагадує процес лабіалізації **е > о** після шиплячих і **й** перед здавна твердими приголосними в літературній мові, з тією, однак, відмінністю, що лабіалізація **е** відбулась дуже давно і обмежується позиційно, тимчасом як перехід **е > о** в лубенських говірках є новішим і відбувається не лише після шиплячих та **й**, а й після інших приголосних.

Крім того, лабіалізація **е** в літературній мові пов'язується з чергуванням голосних **е** та **о**, у якому **е** зберігається перед здавна м'якими приголосними, а також перед складами з голосним **и**, що походить з колишнього **и**, та з голосним **е** (пор. *жен'їти, ш'єстеро*), і переходить у **о** перед здавна твердими приголосними, а також перед складами з **а, о, у** та з **и**, що походить з колишнього **ы** (пор. *жон'атий, в'єчора, ж'облудь, ш'обстий*). Чергуванню **е — о** підлягає і звук **е**, що виник з давнього **ь** (пор. *черн'єтка і чорн'от'а*). Узагалі чергування **е — о** є історично-фонетичним і пов'язується з морфологією та семантикою слів. Від правила про чергування **е — о**, як відомо, є низка відхилень, що розвинулися в результаті вирівнювання у відміні іменників і прикметників та в дієвідміні і дієприкметниках, унаслідок узагальнення словотворчих засобів та інших причин.

Щодо позиції після шиплячих і **й** досліджувані говірки не виявляють виразних відмінностей проти літературної мови. Не відзначено істотних розходжень і відносно початкового **е**. Проте цим говіркам властивий перехід **е > о** в позиції після інших приголосних, що дозволяє вбачати деяку спорідненість між явищем переходу **е > о** на ґрунті рефлексії давнього **е** в закритих

тих складах і з'явленням **о** замість **е** після шиплячих, **й** та інших приголосних як у закритих, так і в відкритих складах з ширшою етимологічною основою нового **е** (з давніх **е** і **ь**).

Звук **е**, що стоїть після шиплячого або **й** перед здавна м'яким складом

У позиції після шиплячих і **й** перед здавна м'яким складом звук **е**, незалежно від його походження, в лубенських говірках не змінюється, як правило, в **о**: *чи^ерисл^о, жи^еніх, дош^ієм, шчи^етіна, шчи^ен'а, товарише^ев'і, наші^есе^ерце, нож^ем, че^етв^ер, чи^ен'іа, же^еур'іт, че^ебр^ец', же^ен^е, гай^ем (гай^ем), рої^ев'і* тощо.

Однак в окремих випадках спостерігається заміна **е** > **о**: *шості* (Тарас., Хит.); *товаришов'і* (Оріх., Берзт., Нов., Іск., Прих., Жвт., Рудка та ін.); *дойч'ом* (Ябл., Чев., Нов.); *зл^о-д'ійов'і* (Ульян.); *крайом* (Мар.); *раїом, гайом* (Бвц., Ябл., Жвт., Рудка, Май., Мар.) та ін., хоч такі випадки бувають лише варіантами, виникнення яких зумовлюється не стільки фонетичними причинами (диспалаталізація приголосних), скільки морфологічними (аналогія до твердої основи).

Майже подібний стан засвідчують полтавські говори: *че^е-ре^есл^о, же^ен^е, же^енітис'а (же^еніц'ц'а), товарише^ев'і, гай^ем, раї^ем, дош^ієм, ше^есті* і т. ін. (Супр., ВСороч., Град., Гр.-Бр., Піщ., Дмитр.). З другого боку, полтавським говорам властиві, в основному, такі ж відхилення, як і лубенським говіркам: *шості* (Супр., Гр.-Бр.); *товаришов'і (-о^ев'і)* (Град., Гр.-Бр.) і под.

Навпаки, у чернігівських говорах звук **е** в цій позиції переходить у **о** або в **а**: *шчотіна* (Став.); *шчатіна* (Нав., Кіп., Лем., Пат.); *шчан'а, жан'е* (Мак.); *жан'іцца* (Миси); *жан'іх* (Вихв.); *ачарет* (Ком., Мак.); *гайом, раїом* (Сорок., СГута, Жев.) тощо¹. І лише в перехідних говірках та в вимові молоді є збереігається або зрідка звужується до **и**, що свідчить про вплив середньонадніпрянських говорів і літературної мови: *женіц'ц'а, доужелізний, жениху, гай^ем, раї^ем, шесті, очерет, же^еур'іт* (ХОз., Прох., Рудк.); *же^ен^е, же^еніц'ц'а, ше^есті, оче^ерет* (НБас., Ус., БРуд.) і т. ін.

За архівними матеріалами середини XVII — початку XVIII ст. можна (з деякою умовністю) простежити рефлексацию звука **е** в позиції після шиплячих і **й**, а також після інших приголосних та на початку слова. Розгляд документів майже трьохсотлітньої давності дозволяє судити як про зміни, що сталися за цей час, так і про послідовність певних особливостей, які визначають, зі свого боку, діалектний тип лубенських говірок.

¹ Див. ще Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 20.

У позиції після шиплячих перед здавна м'яким складом у пам'ятках постійно вживається літера *е*: *пшеницею* (Кур. — Стрж., 102); *пшеницю* (Стрж., 127), *шевца, женця, пшеницею* (Стрж., 182—183, — Ябл.); *Шерстюкува* (Он. — Стрж., 80); *пшеницу* (Вільш. — Стрж., 142); *черницею, чернцямъ, четвертій, черць* (Мгар — Астряб, 25—26) та ін. З цієї послідовності написання випливає, безперечно, те, що після шиплячих перед здавна м'яким складом досліджувані говірки середини XVII — початку XVIII ст. зберігали звук *е*. Отже, відзначається особливість, що була властива говіркам майже три століття тому.

Аналогічна послідовність написань у розгляданій позиції спостерігається також у фіксаціях кінця XIX — початку XX ст.: *четверті* (Хит. — ЛЛ., 7); *чепіги, четверту, плечем* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *чернечі, ченців* (Іск. — ЛЛ., 47); *повечеряв* (Берзт. — ЛЛ., 72); *ченці, ченець, четверг* (Крем. — СЛ., 19, 21); *подушечку* (Ябл. — К вопр., 4); *пшениці* (ССт., 14), *вечеряти, шестериком* (СЛ., 11, 13 — Литв.); *пшеницю* (ССт., 14), *ножем, шензнув, челядь* (ССт., 24—25, — Сніт.) і т. ін. Ця графічна сталість зумовлена, звичайно, тим, що досліджувані говірки зберігали звук *е* в позиції після шиплячих перед здавна м'яким складом.

Звук *е*, що стоїть після шиплячого або й перед здавна твердим складом

У позиції після шиплячих і й перед здавна твердим складом звук *е* в лубенських говірках переходить у *о*: *шолудівий, веч'орій, ч'отір'і* (-ри), *шбстий, бжолá, ч'орнішка, жбўтий, жбўна* («хвороба шийних залоз»), *жбўна* («іволга»), *жболоб* (-уб); *жонáтий, уч'бр'а, ч'бўгат', пшонó, їч'окá, ч'брний, гайóвий* і т. ін.

Відомо, що для загальнонародної мови характерна низка відхилень, які здебільшого не мають іще достатнього пояснення (*щéдри́й, рéшето, дешéвий, чéрга, пáщека, чепурний* та ін.). Крім цих відхилень, зрідка супроводжуваних фонетичними паралелями (*грушóвий, деш'шóвий*), у досліджуваних говірках трапляються ще й інші: *ч'арствій; же'нáтий, ше'стій, че'хóн'а, же'стóкий, че'хóл*. Фонетичне з'явлення *о* (*де'шóвий, обжóра*), з одного боку, та збереження *е*, з другого, знаходять пояснення в аналогіях російської мови, що дістає також потвердження в особливостях наголошення (*ше'стій*) і звуковій оболонці окремих слів (*же'стóкий*).

Лабіалізацією *е* перед твердими приголосними лубенські говірки не відрізняються від полтавських говорів, де в відповідній позиції теж виступає звук *о*: *на́шого, на́шому, веч'()* *орі(-á), ч'()* *отір'і(-ри), шолудівий, шбстий, бжолá (бдж'())ола, пч'()* *ола*) і т. ін. (Супр., ВСороч., Град., Гр.-Бр.). Однак у полтавських говорах зрідка бувають відхилення від цієї закономірності (з паралелями або без них): *веч'ері́, че'тір'і, че'тир'óх* (Гр.-Бр.); *вечи́рі, читі́р'і і чотир'óх* (Дмитр.). Відхилення, характерні для літературної мови і досліджуваних говірок, властиві також полтавським говорам: *де'шéвий, хре'шчéний, коче'ргá, пє'чєра, чєрга* тощо (Супр., Гр.-Бр., ВСороч., Піщ.).

У чернігівських говорах *е* в розгляданій позиції зберігається або переходить у *а*. Факти, відповідні до лубенських та полтавських, зустрічаються здебільшого в перехідних говірках. Крім того, простежується лабіалізація *е* там, де її не знає літературна мова і, як правило, досліджувані говірки та полтавські говори, зокрема в прикметниках (дієприкметниках): *вечер'ї(-рі, -ра)* (Лем., Плех., Коти); *вечар'ї* (Пат.); *чатір'ї(-ри), чатир'ї*⁽¹⁾ (МКоц., Жев., Пат., Стар.); *нашого, нашаму* (Нав.); *нашаго* (Мак.); *пчелá* (Коти); *пчалá* (Кіп., Пат., Плех., МКоц.); *шелудів'ї* (Люб.); *шалудиви* (Зм.) та ін.; *шбстий, пчолá*

(*ббжолá*), *вечор'ї(-рі), чотири(-р'ї), нашого* (ХОз., БРуд., Рудк.) та ін.; *шчарбáти, качаргá, чаргá* (Мак.); *шчербáти* (Кіп., Лем., Пат.); *хрещбони* (МКоц.); *д'ешбвий* (Плех.) і под.¹

Отже, за даними щодо зміни *е* перед здавна твердим складом лубенські говірки не становлять з чернігівськими говорами єдиного діалектного типу. Разом з тим вивчення цих даних свідчить про значний відступ (у територіальному розумінні) північнодіалектних рис перед рисами середньонадніпрянськими.

Відповідно до історичного *е* (або *ь*) у позиції перед здавна твердим складом, а в деяких формах слів і перед м'яким, у документах XVII—XVIII ст. уживається, як правило, літера *о*: *чотирох* (Кур. — Стрж., 102); *пошовши, н'чого* (Сел. — Стрж., 69); *чоломъ, жона* (Бвц. — Стрж., 447); *стоячого, меншого, жона* (Стрж., 7); *н'вчому, жонъ, Чорныша* (Стрж., 25); *винайшол* (Стрж., 146); *нашого, Чорнухами* (Стрж., 161—162, — Прих.); *пошол, ничого, чотири* (Остап. — Стрж., 212); *знайшол, жону* (ВБул. — Стрж., 77—78); *товарищом* (Стрж., 141); *изнайшов, чоловіка, прийшовши, жона* (Стрж., 181—182, — Ябл.); *жони* (род. відм.), *жона* (Нов. — Стрж., 419); *нашого, стоячого, нашого, ставочокъ, малжонце* (Губ. — Стрж., 443—444); *творячого* (Пов. — Стрж., 37); *бывшого* (Мгар — Астриб, 26) і т. ін. Лише зрідка в цій позиції пишеться літера *е*: *малженство* (Сел. — Стрж., 69); *поишедши* (Прих. — Стрж., 162); *Вишшего* (ВБул. — Стрж., 77); *чергою* (Стрж., 141); *щербатий, вечера, малженство* (Стрж., 181—182, — Ябл.); *поишедши* (Стрж., 142); *жены* (Жевахов, 311 — Вільш.); *жена* (Лука — Жевахов, 287).

Постійне написання літери *о* на місці давніх *е* або *ь* указує на те, що в лубенських говірках середини XVII — початку XVIII ст. звук *е* в позиції після шиплячих перед давнім твердим складом перейшов у *о*. Цей перехід, очевидно, зберігався і в зміненій фонетичній позиції (напр., *жонъ* — Стрж., 35). Спорадичне вживання літери *е* або *а* є відбиттям іншомовного впливу або даниною традиції і здебільшого, звичайно, не відповідає справжньому станові вимови. Відзначаються польські запозичення (пор. *малженство*), а також усне й правописне запозичення з російської мови (пор. *Вишшего, жены, вечера; сидячого, лежачого* — Жевахов, 287—288). Численні факти написання (у тих же позиціях і в тих же пам'ятках) літери *о* (*меншого, стоячого, жона* і т. ін.) доводять, що навіть в окремих випадках і в окремих говірках не могли звучати *е* або *а* там, де пишуться літери *е* та *а*. Проте в кількох словах (*чергою, щербатий*) не трапляється іншого написання, у зв'язку з чим тут визнається звук *е*, що зберігається внаслідок діяння інших форм та споріднень (пор. *черз'ї, щербїна*) і, ймовірно, впливу російської мови (пор. *черед, ущерб*). Отже, зміни *е* після шиплячих перед здавна

¹ Див. також Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 12; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 26.

твердим складом у лубенських говірках середини XVII — початку XVIII ст. були, по суті, такими ж, як і останнім часом.

Літера *е* завжди пишеться в суфіксі пасивних дієприкметників: *отлічену, речений* (Бвц. — Стрж., 441, 448); *вираженого, заволочено* (Ябл. — Стрж., 181, 183) і т. ін. Це свідчить про зберігання лубенськими говірками в минулому, як і тепер, звука *е* відповідно до дієприкметникових утворень (пор. *заведений* — Стрж., 419), незважаючи на наявність фонетичних умов для переходу *е* > *о* (такий перехід простежується в сучасних чернігівських говорах).

Як видно з програми І. Новицького, говіркам Лубенщини в середині XIX ст. було властиве збереження *е* в прикметниках: *грушевий, рожевий* (Труды, 528). Це коротке свідчення доповнюється даними оржицьких записів і матеріалів Географічного товариства, згідно з якими в позиції після шиплячих перед здавна твердим складом звук *о* замість *е* виступав не тільки в досліджуваних говірках (пор. *сорочок, вчбра, нічого, чотирнадцяти, нашою* — Оржиця — ЗОЮР, 9—13), а й у говірках на захід від Лубенщини (пор. *чорною* — Піщане — Труды, 580; *чоловіку* — Іванків — Труды, 593), проте в останніх він міг виявлятися також у прикметниках: *грушовий* і *грушевий* (Іванків — Труды, 592), *грушовий* (Піщане — Труды, 580). Розглянені факти дозволяють припускати, що в середині XIX ст. за особливостями збереження *е* або переходу *е* > *о* в різних позиціях не лише досліджувані говірки, а й говірки частини території на захід від Лубенщини мали середньонадніпрянський діалектний тип і що північнодіалектні особливості або особливості, давніше властиві лубенським говіркам, протягом періоду від середини XVII ст., коли, як доведено, вони частково простежувалися в цих говірках (і, можливо, були також у полтавських говорах), до середини XIX ст. згубилися внаслідок системнішого вияву середньонадніпрянських діалектних особливостей.

Спільні, в основному, з рисами досліджуваних говірок особливості на початку XX ст. відбиває говірка Хоцьок, у якій аналогічно змінюється *е* в *о*: *жобтий, жовна, жоблоб, бджолá, жонáтий, обніжок, чóрний, шóбтий, пино́, ші́па, нашо́му*¹.

Про середньонадніпрянський діалектний тип позиційних зв'язків *е* та *о* в розгляданій позиції в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. свідчать численні факти з діалектних текстів, де вживається, як правило, літера *о*: *чоловіка, чотири, бочонок, пішов* (Хит. — ЛЛ., 7—8); *чотирі, вчора, чоловік* (ЛЛ., 26—27), *нічого* (ЛЛ., 45 — Мгар); *рибачого, ложок, чоловіку* (Іск. — СЛ., 109); *чоловік, чого, пишо* (Крем. — СЛ., 18—21); *великожони, чоловік, чотири* (Пул. — СЛ., 116); *бочонки, незнайомому, чого, чоботи, дрючок* (СЛ., 7—13), *чорноброва* (ЛЛ., 72 — Литв.); *чужого, чоловік, нічого* (ЛЛ., 71), *пелюшок, пішов, синочок* (К вопр., 5—6, — Сніт.) і т. ін. Срозуміло, що ця графічна однотипність зумовлена сталістю звука *о* відповідно до історичного *е(ь)*.

Збереження *е* простежується в прикметникових (дієприкметникових) суфіксах: *упущений* (Хит. — ЛЛ., 8); *научений* (Ябл. — К вопр., 4); *Печеним* (Черк. — ССт., 33); *вичищене* (Сніт. — ССт., 7) та ін.

¹ О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 107.

Перехід **е > о** в позиції перед м'яким
приголосним

Крім відхилень, де **е** не переходить у **о** в позиції перед твердими приголосними, досліджуваним говіркам відомі зворотні випадки, коли замість **е** виступає **о** в позиції перед м'якими приголосними, зокрема перед складом з **і**. Це стосується похідних утворень (*ч'орн'іт', ч'орніло, веч'ор'іт'*), відмінювання іменників, прикметників і займенників (*йч'оу'і, бдж'ол'і, у пшон'і, с'в'іжойі, міншойі, б'іл'шойі; в'ішойі*), а також іменникових суфіксів (*с'в'іжост'і, зл'уч'ост'і, б'іл'шост'і*).

Подібні відхилення зумовлені, зрозуміло, впливом аналогії (фонетичних елементів основних форм на елементи похідних утворень, прямих відмінків на непрямі — в іменниках; твердої основи на м'яку — у прикметниках і займенниках та одного типу іменників жін. роду на інший — у іменникових суфіксах).

Зрідка (в окремих словах) діяння аналогії порушується: *че'рн'іт', чирн'іт'* (Крем., Рудка, Мар.); *веч'е'р'іт'* (Крем.); *по'черн'іло* (Мар.); *чирніло* або й *чирн'іло* (Ульян., Берзт., ЧПол. та ін.). Останні випадки є результатом запозичення з російської мови, оскільки зустрічаються в різних пунктах Лубенщини і, крім того, звуковий склад окремих слів (*чирн'іло*) ясно свідчить про джерело.

На російську мову як на певний фактор змін указують також дані полтавських говорів, де відсутність лабіалізації **е** в позиції перед м'яким приголосним простежується то послідовно, то паралельно до випадків лабіалізації не рідше, ніж у лубенських говірок (напр., у говірках Град., Піщ. і Дмитр.), проте виключно в похідних утвореннях (*веч'ер'іт'*), тимчасом як у відмінюванні іменників, прикметників і займенників, у суфіксах іменників та ін. збереження **е** не зустрічається. Отже, відносно неорганічного з'явлення **о** на місці **е** досліджувані говірки не розходяться з полтавськими.

У чернігівських говорах, особливо не в смузі перехідних говірок, досить часто спостерігається збереження **е**, хоч поряд із цим звук **е** часом переходить у **а**: *черн'іѣти, вечер'іти, на чел'і* (Нав.); *вечер'іѣт'* (МКоц., Жев.); *на чел'іѣ, нашої* (МКоц.); *чарн'іт', на чал'і* (Кіп.); *чарн'іти, вечар'іти, нашої* (Пат.); *чарн'іѣт'* (Жев., МКоц.) і т. ін. Лише в перехідних говірках (ХОз., НБас., БРуд. та ін.) відповідно до **е** може бути звук **о**, як і в полтавських та лубенських говірках.

Письмові пам'ятки XVII—XVIII ст. дозволяють простежити голосний на місці **е** в розгляданій позиції порівняно в небагатьох випадках, які стосуються лише відмінювання іменників і прикметників (дієприкметників). Проте на підставі послідовності написань можна прийти до висновку, що досліджувані говірки вже тоді виявляли тут звук **о**: *жонѣ* (Прих., Дейм., Пир., Кур. — Стрж., 25, 27, 28, 35, 93 та ін.), *держачои* (Пар. — Стрж., 301), *лѣпшое моци* (Губ. — Стрж., 444) і т. ін.

Звук *е* різного походження в позиції після зубних, плавних та інших приголосних

Після зубних і плавних, де в літературній мові немає переходу *е > о*, крім поодиноких винятків (здебільшого в позиції після *л*: *пасльбн*, *сльоза́*, *льон*, *льбду*, *льбту*, *дьбготь*), у досліджуваних говірках зміна *е > о* трапляється порівняно часто і фактично не обмежується позиційно та спостерігається після різних м'яких приголосних як в успадкуваннях¹, так і в запозиченнях.

Замість *е* здебільшого виступає *о* в успадкованих словах (або їхніх формах): *кот'ол*, *л'бду*, *пасл'бн*, *кон'ом*, *дн'ом* та ін., — і зрідка в запозиченнях: *монт'ор*, *контрол'ор*, *сухл'ор* і под. Звичайно, звук *о* відповідно до *е* не в усіх цих випадках є послідовним. Особливо це стосується відмінкових форм, де зміна *е > о* буває спорадично² (напр., у говірках Тарас., Бвц., Ябл. та ін.). Досить стало звук *о* (незалежно від походження) зберігається в небагатьох словах: *кот'ол*, *кот'оло́к*, *сл'ота́*, *сл'оза́*, *л'он*, *пасл'бн*, *пос'олок*, *забр'о́ха*, *д'оргат'*, *д'огот'*, *ос'оло́к*, *монт'ор*, *контрол'ор* і под.

Деякі паралелі (з збереженням *е* або з переходом *е > о*) більш або менш послідовно виявляють відмінне значення: *козёл* — «цап», *коз'ол* — «худа, некорисна тварина» (переносно), «високий, дерев'яний ослін»; *днем* — «частина доби» у формі ор. відм. (пор. *однім днем далеко ни ўйдиши*), *дн'ом* — «удень» (пор. *лїчїе дн'ом п'їду*). В окремому випадку для семантичної диференціації в більшості лубенських говірок (східних і середніх) уживається відмінне наголошення: *сл'ота* — «осіння або зимова негода», *сл'ота́* — «нав'язлива, причеплива людина»³.

У цілому переважна частина випадків з'явлення *о* в позиції після зубних і плавних не є суто фонетичного походження. Зміна *е > о* здебільшого відбувається за аналогією до фактів російської мови (як в успадкованих словах, так і в запозиченнях), хоч поряд із цим нерідко ще залежить від морфологічного впливу (пор. *кон'ом* і *кот'ом*, *з'ат'ом* і *сіном*, *монт'ор* і *прокур'ор*). На російську мову як фактор переходу *е > о* вказують, зрозуміло, безпосередні запозичення (*ос'оло́к*, *д'оргат'*, *пос'олок*, *дн'ом*). Фонетична передумова переходу *е > о* полягає в м'якості попередніх приголосних, особливо *л* і зубних.

До іншого типу змін належать такі випадки, як *лалёка*, *тоўсталёзний*, *баргамота*, *парсённий*, *махан'ік*, *цабё* і под.,

¹ Цей термін стосується слів, які є здавна українськими, тобто такими, що ввійшли до словникового складу української мови з давньосхіднослов'янської мовної спільності.

² Явище зміни *е > о* дуже поширене в південноpodільських говірках (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 47).

³ До цього пор. на іншому фонетичному ґрунті: *толо́ка* («пасовище») і *толока́* («гуртова допомога»).

а також відомі *Гарасім, Пала́жка, Мала́нка* (власне ім'я і назва застарілого етнографічного поняття), *барл'їг*. Тут перехід *е > а* відбувся з участю наступного сонорного (*л* чи *р*) і дисиміляції голосних (пор. *лелéка, цебé*) або, навпаки, асиміляції (пор. *бергамóта, мехáн'їк, Мелáнка*). Можлива роль і попередніх губних (*б, п, м*).

Аналогічно, очевидно, *е* змінюється в *о* після зубних і плавних приголосних також у полтавських говорах, з поодинокими відмінностями, виявленими, зокрема, на прикладі непрямих відмінків (збереження *е: конéв'ї* — Супр., Гр.-Бр., Град., Дмитр., — або зміна *е > о: кл'óна, кл'óном* — Пшч. і Гр.-Бр.)¹.

Там, де в досліджуваних говірках не простежується звук *о*, у чернігівських говорах виявляється *о* або *а: арóл* (Плех., Коти, Ком., Вихв.); *ст'óбран* (Мак., Вихв.); *ст'áрен* (Плех.) і под. В інших випадках, навпаки, *е* зберігається або переходить у *а: л'енйшче* (Сорок., СГута); *ленй[н'ї]шче* (МКоц., Нав.); *л'анйшче* (Пат.)². Для чернігівських говорів типове заступлення *е < о* в відмінкових наголошених закінченнях: *кон'óв'ї* (Біл.); *кан'óм* (Нав., МКоц., Коти, Жев., Плех.); *рубл'óм* (Коти, Мак., Вихв., Плех.)³. Факти, відповідні до лубенських, і в цьому разі бувають здебільшого в перехідних говірках: *конéв'ї* (БРуд.); *орéл* (ХОз., Прох., НБас., Рудк.); *стерн'á* (ХОз.); *л'онйшче* (Прох., НБас., БРуд.) і т. ін.

Документи XVII—XVIII ст. в розгляданій позиції послідовно фіксують літеру *е: до него* (Кур. — Стрж., 102; Лука — Жевахов, 287); *сего* (Губ. — Стрж., 444); *конем, третего, сего* (Прих. — Стрж., 162); *у него* (Он. — Стрж., 80); *пашнею* (Вільш. — Стрж., 142) і т. ін. На підставі цієї послідовності неважко визначити характер звука *е* після зубних і плавних. Якщо в прикметникових закінченнях після шиплячого досліджувані говірки мали *о* (пор. *нашого, стоячого, меншого* — Стрж., 443, 444, 7), то в цих же закінченнях після інших приголосних виступав, можливо, звук *е*, підтримуваний формами займенника 3-ї ос. одн. (пор. *до него*)⁴. У флексіях іменників м'якої основи, можливо, ще не спостерігалось діяння тих чинників, які простежувались на сучасних даних.

За свідченням І. Новицького (Труди, 528), у так званих східних говорах, до яких належали лубенські говірки, *е* не переходило в *о* в іменникових закінченнях також і в середині XIX ст. (пор. *Василеві, коневі; конем; землею, бурєю*).

Властиві досліджуваним говіркам риси на початку XX ст. виявляє говірка Хоцьок (пор. *льон, льоду, слъози, слъота, дьоготь, котьол* та ін.)⁵.

¹ У говірках на північ від Полтавщини (захід Роменського району), як видно з відомостей сорокарічної давності, звук *о* відповідно до *е* виявлявся частіше і позиційно і лексично (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. V—VI).

² Див. ще Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 12; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 33.

³ Див. там же.

⁴ Ширше про це див. далі.

⁵ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 107.

Риси досліджуваних говірок простежуються за фіксаціями кінця XIX — початку XX ст. Засвідчено такі, напр., факти: *сьома, третього* (Хит. — ЛЛ., 5, 10); *котьол* (Берзт. — СЛ., 47); *сього* (НБул. — СЛ., 73); *третього* (Литв. — СЛ., 7); *льоду* (Сніт. — ССт., 24) та ін. Порівняно з фактами XVII—XVIII ст. розглянені випадки свідчать про певні зміни на місці давнього *е*. Проте в деяких говірках були наявні окремі відмінності: *полеву* (Хит. — ЛЛ., 46); *казенною* (Пул. — СЛ., 116); *слезить* — «тече, воду пропускає» (Сніт. — ЛЛ., 74).

Характерно, що тут були необхідні умови для зміни *е > о* і відповідна зміна тепер здебільшого простежується (пор. *пол'овий, каз'онний, сл'озит'*), хоч з приводу останнього необхідно вказати на наявність у говірках Лубенщини фонетико-семантичної диференціації: *сл'озит'* — «лити сльози, плакати», *слез'ит'* — «протікати, пропускати рідину» (пор. *ра́на сле"зит'*).

Початкове *е*

На початку слова давньому *е* в лубенських говірках здебільшого відповідає *о* з збереженням або втратою середньоязичного *й*. Проте зрідка спостерігаються поодинокі відхилення або різні наслідки в зміні початкового *е*.

В успадкованих початкове *е* перейшло в досліджуваних говірках у *о* (*й'бржик, й'огб, й'омі, й'омкий; одина́к, бс'ін', бзе"ро, ожі́на* і т. ін.) або в *а* (*й'алі́на, й'алі́нка, й'ахі́дний, й'алоб'ит', й'аломо́к*). У деяких говірках (Берзт., Жвт., Мар., Ульянов. та ін.) є відхилення від переходу *е > а*. Це явище постало внаслідок запозичення слова з російської мови і пов'язується з семантичною диференціацією: *й'олка* — «новорічна прикраса», *й'алі́нка* — «невелике шпилькове дерево» (здрібн.). Загалом щодо зміни початкового *е* в *о* або *а* в успадкованих словах лубенські говірки майже не відрізняються від літературної мови.

Навпаки, у запозиченнях говіркам властиві порівняно значні розходження з літературною мовою. Стосуються вони, як правило, власних імен. Якщо в загальних назвах постали приблизно однакові результати зміни *е* (*опани́'а, оса(в)у́ла, олі́ва, й'акон'ов'і́а*), то у власних іменах такі результати є спорадичними (*Оле́на, Омéл'ко, Оста́п*). У більшості імен літературна мова допускає паралельні варіанти (з збереженням *е* і переходом у *о* або в *а*). Лубенські говірки мають переважно *о* або *а*: *Оу́с'і́й, Охр'і́м, Олихв'і́р; Й'алисе́й, Й'алосове́та, Й'армола́, Й'ау́т'і́х, Й'ау́докі́м, Й'аре́ма* і т. ін. Лише зрідка можна відзначити паралелі, хоч не завжди відповідні до літературних: *Йеу́дба́ха* — *Йау́дба́ха* (Чев., Ябл.), *Йеу́докі́м* — *Йоу́докі́м* (Ульян.). Крім того, західним і середнім говіркам Лубенщини властива зміна *е > о* в незвичайних випадках: *Йоу́дба́ха, Йоу́хі́м, Йоу́т'і́х, Йоу́докі́м, Йоу́ме́н*. Перехід *е > о* тут відбувся, очевидно, завдяки наступному нескладовому *й*, наслідком чого виник губний дифтонг *оу̞*.

Згідно з сучасними даними полтавські говори не відрізня-

ються від досліджуваних говірок щодо зміни початкового **е** в успадкованих словах: *його́, оди́н, йали́на, йали́нка, йало́зит'* (-ти), *йому́* (Супр., ВСороч., Град., Дмитр. та ін.). З другого боку, у запозиченнях — власних іменах для полтавських говорів характерна відсутність зміни **е** > **о** перед нескладовим *й*: Щодо інших слів — пор. *Оме́л'ко, опанча́* (Супр.); *Оста́н, Йаре́ма* (Супр., Град., Дмитр., ВСороч.) і т. ін. — полтавські говори не розходяться ні з літературною мовою, ні з досліджуваними говірками.

Чернігівські говори частіше зберігають початкове **е**¹: *йего́, йему́* (Коти, Люб., Плех., Нав., МКоц.); *йели́на, Йере́ма, Йеу́дба-ха* (Зм.); *йело́зит'* (Загр.); рідше **е** розширюється в них до **а**: *йаго́* (Мак., Стар., Коти); *йаму́* (Пат.); *Аста́н* (Став., Стар., Нав., Жев., СГута), — або змінюється в **о**: *йбо́лка* (Коз.); *Оста́н* (Лем., ХОз., НБас., БРуд.); *його́, йому́, Йоу́дбаха* (ХОз., Прох., БРуд.) та ін.²

Отже, у лубенських говірках лексична група з переходом початкового **е** в **о** виявляється трохи більшою, ніж у полтавських говорах (особливо щодо запозичень-імен), а в чернігівських говорах зміна **е** > **о** — взагалі спорадичне явище, відзначуване нерідко в інших випадках, ніж це властиво досліджуваним говіркам. Розподіл фонетичних варіантів імен, виявлений зіставленням різнодіалектних даних, дозволяє говорити про відбиття в літературній мові змішування говіркових фактів з послідовним переходом початкового **е** в **о** або в **а** (говори Полтавщини) і фактів з майже повною відсутністю такого переходу (чернігівські говори). Унаслідок, імовірно, цього відбиття в літературній мові з'явилися паралелі *Євту́х — Явту́х, Євсєві́й — Овсі́й* і под.

Пам'ятки XVII—XVIII ст. на початку успадкованого слова (також у середині слова після голосного) фіксують, як правило, літеру **е**: *своего, его, един* (Кур. — Стрж., 102); *едно, едну* (Сел. — Стрж., 69); *едну, его* (Бвц. — Стрж., 441); *едного, моего* (Стрж., 7), *у его, еднaк, ему, своего* (Стрж., 162 — Прих.); *его, одно* (ВБул. — Стрж., 77—78); *един, один, ему* (Ябл. — Стрж., 182); *своего* (Он. — Стрж., 80); *еден* (Савц. — Стрж., 211); *его* (Нов. — Стрж., 419); *своего, его* (Вільш. — Стрж., 142); *его, ему, своего* (Лука — Жевахов, 287—288); *его, брату его, ему* (Мгар — Астряб, 25—26); *едною, моего, ему* (Нариси, 181—182) та ін.

За цією послідовністю написань, порушеною лише в одному слові (числівник *один — един*), неважко визначити фонетичну рису досліджуваних говірок у минулому. Можливо, що в розгляданій позиції їм був властивий звук **е**, характерний для сучасних чернігівських говорів. Очевидно, близько трьох століть тому на лубенські говірки помітно впливали ці говори (у ре-

¹ Це фонетичне явище характерне і для ряду південно-західних говорів, зокрема для гуцульських, притому незалежно від наголосу (див. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 28).

² Див. ще П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 23; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 24.

зультаті хоч би переселень їхніх носіїв) або ж для досліджуваних говірок збереження початкового *е*, як і *е* в прикметникових закінченнях (див. стор. 70), було властивою рисою, підтримуваною до певного часу чернігівськими говорами. Збереження *е* в числівнику *єдин* свідчить, цілком імовірно, про південно-західне діалектне нашарування.

Отже, відносно збереження або зміни *е* на початку слова (також у середині слова), як і щодо особливостей рефлексії *е* після губних та плавних, лубенські говірки, за даними XVII—XVIII ст., близько стояли до сучасних чернігівських говорів. Певно, що фонетична риса, спільна в давньоруських діалектах, за наступної доби розвитку говірок, попередників сучасних чернігівських і середньонадніпрянських говорів, зазнавала різних змін, а це відбилося, з одного боку, в частині чернігівських говорів (збереження початкового *е* і *е* після зубних та плавних, напр. *йемі́*, *л'єні́шче*) і, з другого боку, в досліджуваних говірках (зміна *е > о*, пор. *його́*, *ц'ого́*, *л'оні́шче*).

На початку слова в запозиченнях і їхніх похідних записи XVII—XVIII ст. фіксують літеру *о* і зрідка — *а*, як: *асаула* (Кур. — Стрж., 102); *Яремою* (Прих. — Стрж., 146); *Остап* (ВБул. — Стрж., 77); *асаула* (Ябл. — Стрж., 183); *Остапувці* (Савц. — Стрж., 211); *Охр'яма* (Губ. — Стрж., 443); *Оленою* (Вільш. — Жевахов, 311); *Омелько* (Лука — Жевахов, 287); *Остапомъ*, *Омелченко* (Мгар — Астряб, 45—46). Порівняння цих фактів з сучасними даними свідчить про те, що лубенські говірки в XVII—XVIII ст. лише зрідка виявляли північночернігівську діалектну рису (пор. *асаула*), тимчасом як здебільшого (у власних іменах, де відповідно до давнього *е* був звук *о* або *а*) вони вже тоді відрізнялись від частини чернігівських говорів, хоч і вживання *а* могло бути місцевою рисою.

У середині XIX ст. чернігівські говори, як зазначає І. Новицький, на початку слова зберігали звук *е* (Труды, 527). Це свідчення доповнюють і уточнюють записи Російського географічного товариства, за якими початкове *е* в сусідніх з Лубенщиною говірках змінилося в *о* або *а*: *до його́*, *к йому́* (Чорнухи і Світличне — Труды, 577—579); *ялина*, *його́* (Піщане — Труды, 580); *ялина*, *до його́*, *при йому́* (Іванків — Труды, 592—593). Аналогічна зміна спостерігається на той час і в лубенських говірках (за оржицькими записами): *Явдо́шка*, *його́*, *один*, *одна́ково* (ЗОЮР, 12—14).

Риси, дуже подібні до особливостей досліджуваних говірок, на початку XX ст. виявляла говірка Хоцьок (пор. *йому́*, *Йовхім*, *Йовдокім*, *Йовдоха*, *Йовтух* і *Явдоха*, *Явтух*, *Оле́на*, *Омелько*, *Оста́п*; *йахидний*, *йавре́й*, *йаконівіа*)¹.

Особливості досліджуваних говірок кінця XIX — початку XX ст. простежуються за діалектними записами, що є в різних працях: *до його́*, *один*, *йому́*, *його́* (Хит. — ЛЛ., 5, 8, 10); *Остаповської*, *його́*, *йому́*, *Асаула* (Іск. — СЛ., 108—109); *його́* (Берзт. — СЛ., 47); *його́*, *Євхім*, *Євхима* (НБул., СЛ., 73; за сучасними даними — *Йоухім*); *йому́*, *його́* (Ябл. — К вопр., 4; Церк. — ССт., 33); *один*, *його́*, *йому́* (Литв. — СЛ., 10, 12); *Євтуше*, *йому́* (Сніт. — ССт., 16, 26) і т. ін. Порівняно з даними XVII—XVIII ст., коли, як з'ясовано, зберігався звук *е*, протягом наступного періоду на місці *е* в розгляданій позиції розвинувся звук *о*. Проте в деяких говірках зрідка траплялися спорадичні відмінності (пор. *Асаула*, *Євхім*, *Євтуше*).

Отже, особливості зміни *е > о* (рідше *е > а*) та збереження *е* (на місці давніх *е*, *ь*), з'ясовані за матеріалами кінця XIX — початку XX ст., як і за попередніми даними, свідчать

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 106—107.

про те, що переймання зі східнополіського діалекту, які давніше простежувалися в певних позиціях і випадках, у процесі фонетичного вирівнювання відповідно до основних звукових рис середньоаддніпрянських говорів, а далі також літературної мови заступались місцевими фонетичними особливостями, здебільшого типовими і загальними для середньоаддніпрянських говорів.

* * *

Вивчення особливостей зміни **е > о (а)** або збереження **е (< е, ь)** у різних позиціях на сучасних та історичних матеріалах і зіставлення з відповідними явищами в полтавських і чернігівських говорах на тлі літературних норм дозволяє з повною підставою говорити про діалектний тип лубенських говірок, про відмінності і спільності їх з полтавськими говорами, про впливи середньоаддніпрянських говорів і літературної мови і зникання північнодіалектних рис, про значення і місце аналогій російської мови та ін.

Сукупність визначених особливостей указує, безперечно, на те, що досліджувані говірки мають відмінну проти чернігівських і спільну для полтавських говорів діалектну основу. Лишаючи поза увагою незначні, другорядні розходження лубенських і полтавських говірок, треба підкреслити, по-перше, що спільним для них є збереження звука **е** після шиплячих і **й** перед здавна м'якими приголосними, тимчасом як у чернігівських говорах (за винятком здебільшого перехідних говірок) **е** змінюється тут у **о** або **а**. По-друге, їх споріднює перехід звука **е** після шиплячих і **й** перед твердими приголосними в **о**, на відміну від чернігівських говорів, де **е** здебільшого зберігається або зрідка розширюється до **а**, а також заступається голосним **о** в тих випадках, де цього не спостерігається ні в полтавських, ні в лубенських говірках. По-третє, в обох цих діалектних групах на місці **е** виступає **о** в новій фонетичній позиції (у відмінюванні іменників, прикметників, у дієвідмінюванні, похідних утвореннях тощо), а чернігівським говорам властиве збереження **е**, яке подекуди може переходити в **а**. Нарешті, слід наголосити й на тому, що в лубенських і полтавських говірках звук **е** після зубних і плавних не змінюється, як правило, в **о**, тимчасом як для чернігівських говорів у цій позиції характерне переважно **о** або його ширший варіант — **а**, і що в обох перших діалектних групах початкове **е** заступлене звуком **о** або **а**, а в чернігівських говорах воно зберігається або спорадично переходить у **а (о)**.

Разом з тим досліджувані говірки мають певні відмінності від полтавських говорів, зокрема в змінах голосного після шиплячих перед твердими приголосними, після зубних і плавних і на початку слова (пор. *вечері (-а)*, *че^ттір'і*, *кл'ону* та ін.

у полтавських говорах і *же^натий, ше^стій, ос'ол, Йоўдба, Йоўтх* тощо в лубенських говірках). Цими відмінностями від полтавських говорів досліджувані говірки розходяться, в основному, і з літературною мовою.

Утрата лубенськими говірками такої риси, як збереження початкового *е* та *е* після зубних і плавних, що простежувалося за даними XVII—XVIII ст., вирівнювання в інших позиціях, проникнення зміни *е > о* після шиплячих, *й* і на початку слова в чернігівські говори і, навпаки, уникання зміни в невідповідних позиціях, що також часто спостерігається в чернігівських говорах, є виявом накладання особливостей середньонаддніпрянських говорів (коли йдеться про перехідні говірки) і літературної мови (якщо питання стосується чернігівських говорів загалом).

Як і на ґрунті інших звукових змін та звукових комплексів, у переході *е > о* і в розширенні *о > а* або збереженні *о* простежується також діяння російських мовних зразків. Аналогії російської мови викликають відхилення в переході *е > о* після шиплячих перед твердими приголосними (пор. *же^натий, ше^стій, же^стокий*), збереження *е* після зміни фонетичної позиції (пор. *че^рніт', че^рніло, ве^че^ріт'*) та зміну *е > о* після зубних і плавних (пор. *коз'ол, ос'олбк, пос'обок, д'оргат', дн'ом, монт'ор, сухл'бр*).

За певних фонетичних умов у досліджуваних говірках подекуди виявляється ще діяння морфологічного фактора, тобто деякі зміни викликаються фонетичними і морфологічними причинами. Це, зокрема, перехід *е > о* в відмінкових закінченнях іменників (*доиш'ом, крайом*), збереження *о* в похідних та аналогічних утвореннях за зразком елементів основних (споріднених) форм (*иш'оц'і, нашої, з'л'йч'ост'і*), а також з'явлення *о* після зубних і плавних (пор. *кон'ом і котом, монт'ор і прокурор*), притім як у цьому випадку, так і в попередніх той або інший фактор часто діє не відокремлено, а разом із суміжним.

Зрідка діяння різних факторів призводить до стикання їх і боротьби, унаслідок чого з наявністю конкретних звуків, що хронологічно виникли в лубенських говірках або одночасно виступають у певному слові в двох діалектах (мовах), пов'язується відмінне значення (*днем — дн'ом, слезіт' — сл'озіт', козел — коз'ол*). Якщо в результаті стикання один з варіантів витискується, то для семантичної диференціації використовується акцентне розрізнення (*сл'отá — сл'обта*).

Нарешті, наявність у досліджуваних говірках варіантності, ускладненої звуком *а* і навіть *у* (на початку слова: *Йеўдба — Йоўдба — Йаўдба, Йоўхім — Йухім, Йеўдокім — Йоўдокім — Йаўдокім* і т. ін.), є, очевидно, свідченням того, що процес зміни початкового *е* в запозиченнях був ступеневим (*е > о > а, е > о > у*), а не прямим (*е > а, е > у*).

РЕЗУЛЬТАТИ ЗМІН НА МІСЦІ ДАВНЬОГО Ъ

Як відомо, відповідно до давнього Ъ північноукраїнські говори в наголошеній позиції мають здебільшого «дифтонг» *іе* або, рідше, монофтонг *і*, при звичайному збереженні монофтонга *е* в ненаголошеній позиції. Південно-східним говорам у всіх позиціях, незалежно від наголосу, властивий монофтонг *і* (з поодинокими випадками заступлення Ъ звуком *е* в ненаголошених складах).

У лубенських говірках давній наголошений і ненаголошений Ъ перейшов у *і* (з пом'якшенням попереднього приголосного), хоч наприкінці або в середині як наголошеного, так і ненаголошеного складу зрідка трапляється відсутність такого переходу.

Наголошений Ъ на початку складу

Давній Ъ у наголошеній позиції на початку складу (на початку слова або після голосного в середині слова) в усіх досліджуваних говірках послідовно змінився в *і*: *йїсти*, *йїздит'*, *йїжа*, *ййй*; з(')м'йй — род. відм. одн.; *пойїхаў*, *пойй* і т. ін. Як виняток, зрідка зустрічається *е*: *об'йежчик*, *зайежжий* (*зайезний*), — що пояснюється перейманням з російської мови.

Послідовним переходом наголошеного Ъ в *і* на початку складу характеризуються також полтавські говори: *йїздити(-т')*, *йїжа*, *йїсти*, *ййй* — род. відм. (Гр.-Бр., Піщ., Супр., Дмитр.. ВСороч. та ін.).

Чернігівським говорам у цій позиції властиві рефлекс *іе*, *е*, *и* і спорадично — *і*: *йїехат'*, *йїєсти*, *йїєжа*, *йейе* (СГута); *йїехат'*, *йїєздит'*, *йїєсти*, *йїєжа* (Жев.); *йїсти*, *йїжа*, *йїздит'* (Рудк., НБас., ХОз.) і т. ін.

Як свідчать матеріали другої половини XVII — початку XVIII ст., тогочасні писарі більш-менш правильно вживали давній Ъ (пор. *приѣхавши* — Астряб, 15), намагаючись, певне, зберегти етимологічний правопис. Проте нерідко трапляються різні порушення (написання на місці давнього Ъ літер *е*, *и*, написання Ъ на місці давнього *и*), причому поплутання зустрічаються в одному й тому ж тексті, у записі висловлювань, що належать жителів одного й того ж села.

Характерним порушенням є вживання літери *е* в наголошеній позиції на початку складу: *отъехали́смо* (Остап. — Стрж., 212); *уезду́* (Нов. — Стрж., 419); *поехавши́* (Вільш. — Стрж., 142); *приехал*, *надъехал* (Ябл. — Стрж., 278, 183) і т. ін. Уживання літери *е*, як і в інших випадках (див. нижче), не зумовлене, треба думати, якимись особливостями рефлексії Ъ у будь-якій говірці. Дотримуючись книжної традиції, писар, однак, усвідомлював, що Ъ не відповідав звукові, який доводилось чути в вимові місцевих мешканців. Тому-то замість Ъ уживалась літера *е*, хоч і вона не могла служити графічним знаком для того звука, який виступав за нею. Ось чому в записях дедалі частіше простежується літера *и*, що найправильніше відображала рефлекс давнього Ъ.

Написання *и* зустрічається в багатьох документах: *свои* — знах. відм. мн. жін. роду (Савц.—Стрж., 211); *пойихали*, *издячого* (Михн.—Стрж., 73—

74); *уизду*, *еи* (Сел. — Стрж., 69); *з тои* (Прих. — Стрж., 146); *еи* (Ябл., Он. — Стрж., 183, 80); *заизками* (Мгар — Астряб, 45) та ін. Якщо врахувати й інші позиційні випадки, то слід сказати, що заступленням **ѣ** > **и** відзначаються майже всі зафіксовані висловлювання мешканців різних лубенських сіл, тобто майже всі говірки.

Перед рефлексом давнього **ѣ** у розгляданій позиції досліджувані говірки мали, очевидно, звук **й**, як про це свідчить написання *пойихали*, а також *розѣхались* (Михн. — Стрж., 73). Цілком імовірно, що на манері писаря могли позначитися книжні або іншомовні (російські) впливи, а це й знайшло своє відбиття в документах (пор. *уезду*, *поехали*).

До 60-х років XIX ст., коли були зібрані діалектні матеріали Російським географічним товариством, простежити особливості рефлексакції **ѣ** не вдається через відсутність будь-яких даних. Із «Программы» І. Новицького видно, що в чернігівських говорах **ѣ** у наголошеній позиції перейшов у **і**, а в ненаголошеній — у **е** (без пом'якшення попереднього приголосного), тимчасом як у інших говорах (звичайно, і в лубенських говірках) перехід у **і** відбувся незалежно від наголосу (Труды, 528). Про це свідчить також К. Михальчук (Труды, 478), коли говорить про так зване середньоукраїнське піднаріччя, масив якого охоплював і досліджувані говірки.

На початку XX ст. тип рефлексакції **ѣ**, характерний для лубенських говірок, територіально виявлявся значно далі на захід від Лубенщини. У цьому можна пересвідчитися за даними говірки Хоцьок¹.

Широке охоплення фактів дають записи народної мови, зроблені в селах Лубенщини наприкінці XIX — на початку XX ст. Згідно з цими записами, на місці **ѣ** у розгляданій позиції виступав звук **і** з попереднім **й**, хоч графічно самі факти виявляються трохи неоднорідними: *ѣйхагь* (Церк. — ССт., 7); *ѣйхав* (Крем., Шерш. — СЛ., 5, 59); *ѣйзили* (НБул. — СЛ., 73); *ѣйде*, *прийѣхав*, *ѣйде*, *пойѣв*, *тїй* (Ябл. — К. вопр., 3—4); *ѣйхала*, *пойѣште* (Лука — ЛЛ., 47); *прийѣхав*, *пойѣхав* (Мгар — ЛЛ., 45); *ѣй*, *пойѣхав* (Хит. — ЛЛ., 10, 46) і т. ін. Значним відхиленням від загального способу написань тут є лише один випадок — *ѣйде*, який на тлі кількарязового вживання цього ж слова в іншому графічному вигляді може бути витлумачений як помилка письма або друку. Певним недоліком або хибною друку є й такий факт, як *тїй* (без попереднього **й**).

Наголошений **ѣ** наприкінці та в середині складу

Наприкінці або в середині складу давній наголошений **ѣ** здебільшого заступлений у лубенських говірках рефлексом **і**: *б'їлий*, *об'їд*, *в'їра*, *м'їра*, *п'їна*, *д'їло*, *д'їд*, *ц гн'їзд'ї*, *т'їн'*, *слиз'їт'*, *с'їно*, *ц'їлий*, *л'ївий*, *на стол'ї*, *н'їколи*, *гр'їх*, *бир'їм* і т. ін.

На відміну від давнього **е**, яке в досліджуваних говірках часто змінюється в **о** в іменниках жін. роду з суфіксом **-к-а**, давній **ѣ** не переходить у **о** навіть у цій аналогічній позиції: *гор'їлка*, *д'їжка*, *б'їлка*, *с'їтка*, *сон'їлка*, *низ'їстка*, *ц'їўка*, *пл'їўка*, *р'їчка*, *сн'їжка*, *кал'їчка*, *тр'їска* та ін. Подекуди тут

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 104.

зустрічається тільки **е** (з пом'якшенням попереднього приголосного): *д'ётка, б'ёлка, н'ёшка, сн'ёжка, с'ётка*.

В іменнику *б'ёлка* звук **е** більше властивий західнолугенським говіркам (Мар., Май., Рудка, Жвт., Дух. та ін.). Думається, що це **е** з'явилося внаслідок перейняття з російської мови. Про вплив північнодіалектної особливості свідчить варіант *бйёлка*, що зустрічається в говірках Духової та Ісківців і є привнесеним (пор. таку заяву: *у нас не"ма ц'огó з'в'ірка, де то йё йа чуў — бйёлка називайец'а*). Збереження **е** (*б'ёлка, с'ётка* і т. ін.) подекуди простежується в вимові молоді (Мар.), тимчасом як у вимові старіших людей цього не спостерігається, що також потверджує здогад про недавнє переймання з російської мови.

Наслідком тієї ж причини, як і відповідно до певної стилістичної настанови, на місці давнього **ѣ** у досліджуваних говірках зрідка буває **е** також у інших словах: *д'ёло, б'ёлий, л'ёвий, В'ёра* (ім'я), *бес'ёдуют', б'ёдний*.

У слові *хрон* звук **о**, що властивий деяким говіркам (Ульян., Рудка, Нов., Хит. та ін.), виник на місці **ѣ** у результаті, можливо, фонетичної «деетимологізації», тобто переходу в сферу діяння закону про чергування **і** — **о** в закритому і відкритому складах на місці давнього **о**.

Нез'ясованими слід визнати такі загальнопоширені випадки, як *св'ідѣтил'* і *ѣсих* (під питанням залишається діяння аналогії: пор. *учѣтил'* і *такѣх*).

Як і в лугенських говірках, полтавським говорам у середині або наприкінці складу властива зміна давнього наголошеного **ѣ** в **і**: *н'іве"н', б'ілка, в'іс'')т', дв'іст'і (-с'ц'і), сид'іти, хр'ін, с'')л'ід, р'ічка, с'іно, т'іло, в'іра, л'ізти, на стол'і, до зе"мл'і, не-с'ім(о) і т. ін.* (Супр., Піщ., Гр.-Бр., Град., ВСороч)¹. Разом з тим тут спорадично виявляється звук **е**, як паралель до **і** (*б'ёлка — б'ілка*), або звук **о** (*хрон*). Голосний **е** простежується в вимові людей різного віку (НКоч., Запс., ВКринки, Гр.-Бр., Град. та ін.). Характерно, що й у полтавських говорах зустрічається вказівка на причину вимови конкретного слова з **е**: *б'ёлок у нас не"ма, бо не"ма л'іс'іў* (НКоч.). За відсутності в певній місцевості самого носія назви остання потрапляє в говірку або з літературної мови, або з інших говірок, або з сусідньої (зокрема російської) мови, де згадана назва поширена, і в тій фонетичній оболонці, у якій узвичаєна або літературною мовою, або іншими говірками, або сусідньою спорідненою мовою. Звук **о** в іменнику *хрон* зустрічається в полтавських говорах рідше (Супр.) і теж паралельно до варіанта з **і**.

Чернігівські говори відповідно до наголошеного **ѣ** у середині

¹ Найпоследовніше переходить наголошений **ѣ** у **і** в деяких південно-західних говорах, проте з вужче виявленою палаталізацією попередніх приголосних (пор. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 48).

та в кінці складу зберігають різні рефлексі, проте найчастіше — «дифтонг» *іе*: *в'ієтер*, *д'ієд*, *л'ієзти*, *сн'ієг* (Прох.); *с'н'ієг*, *с'ієно*, *пн'ієн'*, *чоловік* (НБас.); *сл'ієд*, *т'ієла*, *д'ієти*, *с'ієна*, *с'ієтка*, *б'ієлий*, *аб'ієд*, *п'ієшки*, *р'ієдка* (МКоц., Кіп.); *у гнезд'іє*, *на стал'іє*, *у хлев'іє*, *на стерн'іє*, *т'єн'*, *д'в'єс'т'і* (СГута); *пн'ієн'*, *бн'ієка* (Сорок.); *б'єлка*, *сл'ід*, *д'ід*, *т'іло*, *на стол'і*, *об'ід* (Ус., БРуд., Рудк., НБас.)¹. Аналогічно рефлектується давній *ѣ* у слові *хрін*: *хр'ієн* (Стар., СГута, МКоц.); *хр'єн* (Лем.); *хр'ін* (Ус., БРуд., НБас., ХОз., Прох., Рудк.). Отже, у цьому випадку в чернігівських говорах не відбулась фонетична «деетимологізація», як і заступлення і або інших рефлексів *ѣ* звуком *о*, оскільки на основі давнього *о* тут розвинулись відмінні рефлексі, які й перешкоджали заступленню.

Записи XVII—XVIII ст. на місці наголошеного *ѣ* наприкінці або в середині складу переважно фіксують літеру *ѣ*: *лѣсѣ*, *хотѣѣ* (Нов. — Стрж., 419); *минѣ*, *освѣдчили* (Савц. — Стрж., 211); *набѣжи* (Вільш. — Стрж., 142); *сусѣд*, *свѣта*, *захорѣлий* (Дейм. — Стрж., 35); *стрѣчу*, *дѣло*, *в селѣ*, *дѣву*, *сѣни*, *собѣ*, *грѣх* (ВБул. — Стрж., 77—78); *мѣрою*, *дѣда*, *мѣх* (Остап. — Стрж., 212); *смѣлѣ*, *вѣчність* (Бвц. — Стрж., 441); *повѣту*, *бѣлих*, *чоловѣк* (Михн. — Стрж., 73); *невѣстка* (Сел. — Стрж., 69); *помѣрком*, *свѣже*, *перелѣтовали* (Прих. — Стрж., 7, 146, 162); *хотѣла*, *мѣсячних*, *завѣсов*, *злодѣйка* (Ябл. — Стрж., 181—183); *мѣсце*, *улѣзѣ*, *вѣчність*, *велѣлѣ* (Мгар — Астряб, 25—26); *дѣвою*, *сидѣвѣ* (Лука — Жевахов, 287), а також: *у Литѣѣ*, *подѣнется* (з напісів на книжці Гізеля — Нариси, 181—182); *хлѣба*, *бѣдний* (з віршів З. Дзюбаревича — Нариси, 187).

Оцінка відзначених фактів без розгляду інших співвідносних даних, зокрема можливих відхилень у написанні, видається справою не тільки важкою, а й не зовсім певною. Різні ж відхилення в пам'ятках не поодинокі. Одними з них є, напр., випадки вживання *е*: *вѣхал* (ВБул. — Стрж., 77); *члѣкѣ* (Мгар — Астряб, 25); *килка недел* (Ябл. — Стрж., 182); *звѣхали* (Прих. — Стрж., 162) та ін. Проте літера *е* зумовлена тут, очевидно, не звуковими особливостями говірок, і тому вона нічого істотного в розглядане питання не вносить.

До інших відхилень належить написання *и* на місці *ѣ*: *бидаючись* (Сел. — Стрж., 69); *горилку* (Ябл. — Стрж., 141); *в том грисѣ* (Нариси, 182). З цими фактами слід зіставити ті, у яких пишеться *ѣ* відповідно до наголошеного *и* (або *ы*): *на конѣ*, *на печѣ*, *Коломѣйцу*, *три днѣ* (Ябл. — Стрж., 127, 183, 278, 279); *у Мгарѣ*, *черцѣ* (Мгар — Астряб, 25—26). Зіставлення випадків уживання і замість *ѣ* і *ѣ* на місці давнього *и* (або *ы*) найкрасномовніше свідчить про наявність у лубенських говірках XVII—XVIII ст. звука і відповідно до наголошеного *ѣ* у середині і наприкінці складу. Отже, написання літери *ѣ* відповідно до звука і в розгляданій позиції було зумовлене вже не просто традицією, а й природним станом говірок.

¹ Ще 50 років тому «дифтонг» *іе* відзначувало в перехідних говірках Роменщини: *бієлий*, *отдієльно* (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. IX); див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 153—156; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 24—25, 26—27; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 25; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 10—11; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 25, та ін.

Перехід **ѣ** > **і** переконливо простежується за оржицькими записами середини XIX ст. (пор. *вік, білу, ціле, горілки, неділь, дітки, звісно, хліба, колійку* — ЗОЮР, 8—14).

Ширше охоплення різноманітних випадків дають етнографічні і фольклористичні праці кінця XIX — початку XX ст., де є фіксації народної мови. Тут послідовно вживається літера **і**: *чоловіка, мілко, кріпость, стіни* — мн., *доліз, річці, послідніх* (ЛЛ., 7—8), *ліс, пожаліла, горілки* (ЛЛ., 10 — Хит.); *покоління, собі, хліба* — род. відм. (Мгар — ЛЛ., 26); *дівка, квітка, стрічка, сісти, осліп* (Берзт. — ЛЛ., 72); *світло* (Бвц. — ЛЛ., 76); *на посвітті* (Дух. — ЛЛ., 84); *помірку* (ЛЛ., 71), *виризували* (ССт., 14 — Сніт.); *на горі; дід, тісно; вертівся, поміщика, цілий* (ССт., 24, 32, 33), *хотіли* (СЛ., 7 — Церк.); *зłodійщини, бездітний, чоловічище* (СЛ., 5—6), *обідать, горілки* (СЛ., 15, 21 — Крем.); *давнійш* (Шерш. — СЛ., 59); *півники, на хребті* (Іск. — СЛ., 109); *звелі; місто, обідню, прибігли* (Литв. — СЛ., 7, 10, 11) і т. ін.

З розглянутих даних випливає, що приблизно півстоліття тому всі лубенські говірки мали в наголошеній позиції на місці **ѣ** звук **і** і що відхилень (у напрямі з'явлення **е**) не спостерігалось ні в іменниках на **-к-а**, ні в інших випадках (пор. *кріпость* і под.), де за нашого часу трапляється звук **е** (з пом'якшенням попереднього приголосного).

Деякі морфологічні і лексикалізовані відхилення в рефлексії наголошеного **ѣ**

Паралельно до переходу **ѣ** > **і** в формах 1-ї ос. мн. дієслів наказового способу [пор. *ви^ед'ім(о), пли^ет'ім(о), би^ер'ім(о), ни^ес'ім(о)*] у лубенських говірках на місці **ѣ** виступає також **о**: *ход'ом, ве^од'ом, ни^ес'ом* і под. Заступлення рефлекса давнього **ѣ** звуком **о** однаковою мірою спостерігається і в ненаголошеній позиції: *ві^івид'ом, ві^іжин'ом*.

Звук **о** у формах наказового способу поширився за аналогією до відповідної риси російської мови. Проте на основі припущення, згідно з яким давній **ѣ** у процесі рефлексії зазнавав у говорах Полтавщини зміни в **е** (під наголосом), з'явлення **о** можна розглядати як результат переходу **е** > **о** після м'яких приголосних перед твердими.

На ймовірність зміни **ѣ** > **е** вказують деякі факти збереження **е** (звуження до **и** в ненаголошеній позиції) в сучасних досліджуваних говірках: *устрѣлит', стрѣл'бище* («стрілянина»), *кр^еѣпост', н'іднав'ѣс* і т. ін. Відсутність переходу **ѣ** > **і** в цих словах є, можливо, відгуком давніших фонетичних особливостей середньонадніпрянських говорів. Про можливість виникнення **о** на місці **ѣ** дозволяє гадати наявність звука **о** в слові *зв'я́бстка*, а також (не під наголосом) у слові *сокіра*, що поширені в усіх досліджуваних говірках, хоч перше з них може розглядатись як відбиття давнього варіанта *известь*, а друге — варіанта *соқыра*.

Полтавським говорам звук **о** відповідно до **ѣ** у формах 1-ї ос. мн. наказового способу, можливо, менш відомий, ніж лубенським говіркам, оскільки з довільно взятих шести говірок східної й середньої Полтавщини таке **о** засвідчує лише одна говірка (Град.), та й то паралельно до варіанта з голосним **і**.

У чернігівських говорах дієслівний **ѣ** зазнає типової для них рефлексії: *хад'ієм, бер'ієм, нес'ієм* (Стар., Макс., СГута, МКоц.); *хад'єм, бер'єм, нес'єм* (Коти); *ход'ім, бер'ім, нес'ім* (Ус., Бруд., НБас., ХОз., Прох., Рудк.). Проте зрідка й тут трапляється звук **о**: *ход'ом, нес'ом* (Рудк., Бруд.); *хад'ом* (Кіп.) та ін. Отже, у формах 1-ї ос. мн. дієслів наказового способу на місці давнього **ѣ** у чернігівських говорах відбулися такі ж зміни, як і в інших позиціях та лексичних групах під наголо-сом, з відсутністю явища лабіалізації, хоч умови для нього, здавалося б, наявні, тому що перед звуком **е** приголосні зберігають м'якість, тимчасом як для лубенських говірок ця особливність зовсім не характерна.

Звук **і** на місці **ѣ** у дієслівних формах наказового способу виступав у досліджуваних говірках, очевидно, ще в XVII—XVIII ст., як про це можна здогадуватися на підставі розбіжності в написанні (пор. *озмиѣ* і *озмѣте*, Лука — Жевахов, 288, 287) і зіставлення дієслівних форм з іншими позиційними випадками.

Згідно з даними говірки Хоцьок, за якими розгляданий **ѣ** після різних приголосних перейшов у **і**, а після шиплячих — у звук, близький до **і**¹, наявність у лубенських говірках початку XX ст. рефлекса **і** відповідно до **ѣ** у формі 1-ї ос. мн. дієслів наказового способу видається річчю безсумнівною.

Ненаголошений **ѣ**

У ненаголошеній позиції давній **ѣ** у всіх лубенських говірках послідовно заступлений звуком **і** як на початку складу (з **й**): *пійїзд, йїда, йїдкій, над'йїї* (наз. відм. мн.), *йакійї, сін'ойї* і т. ін., — так і наприкінці або в середині складу: *ц'іп'ок, пл'івá, с'інок'іс, м'іш'ок, ц'іна, гн'їзд'о, б'іл'м'о, п'іс'ок, в'ідр'о, л'ітáт', стр'івáт', д'іліт'* і под.

Ця послідовність зміни властива й полтавським говорам: *йїда* (Град.); *йїздéц', над'йїї, в'йїї, зм'йїї* (наз. відм. мн.); *с'іг'і-на, м'іш'ок, д'ід'ок, п'іс'ок, в'ідр'о, д'іла, р'ічкі* (Супр., Гр.-Бр., ВСороч., Град.) та ін.

У чернігівських говорах відповідно до ненаголошеного **ѣ** здебільшого виступає **е**, рідше — **і** та подекуди — **іе** (за аналогією до наголошеної позиції), зокрема на початку складу: *йедá, йездáк* (Коти); *йездáвий* (Жев.); *йїздéц'* (Рудк., НБас., ХОз.) тощо; у середині й наприкінці складу: *вен'ок, ценá, бел'ит', мес'ит'* (НБас.); *бедá, стенá, дед'ок, меш'ок, нес'ок* (МКоц., Лем.); *д'іла, м'іш'ок, л'іса́ми, п'іс'ок, д'іжа́* (Ус., Бруд., ХОз.); *ст'іенá, д'іед'ок* (Прох.); *д'іелá* (МКоц.) і т. ін.²

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 104.

² Див. також Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 24; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38;

Для деяких лубенських говірок характерні випадки переходу **ѣ** в інші звуки: *цилува́т'* (Дух., Іск., НБул.), *сирні́к, вістрили́т', стрил'а́т', обич'а́йка, миро́шник, мирошникува́т', крипа́к*¹ — «закабалений селянин» (ЧПол., Крем., Тарас., Берзт., Литв., Бвц.; *кр'іпа́к* тут — «міцний тютюн»), *витришкыва́тий, вітришчи́т'* (подекуди на сході Лубенщини). У частині говірок співіснують варіанти *цилува́т'* і *ц'ілува́т'* (Мар., Бвц., Нов., Тарас.); *симн'а, бєси́да* і *с'імн'а, бєс'іда* (Ульян.).

У полтавських говорах частіше спостерігається лексикалізоване **и**: *цилува́ти(-а́т')* (Супр., Піщ., Гр.-Бр., Град., Дмитр., ВСороч.), — тимчасом як літературний варіант відзначається спорадично (*ц'ілува́т'* — Супр., Піщ.). Настільки ж послідовно, як і в досліджуваних говірках, тут фіксується лексикалізоване **о** (*сокі́ра*, з поодинокими випадками звуження **о** до **у**).

Відхилення від типової особливості окремі розглядані слова виявляють також у чернігівських говорах: *цилува́ти* (Рудк.); *цилова́т', цилува́т'* (НБас.); *ц'ілова́т'(-ува́т')* (Прох., БРуд. Ус.); *цалава́т', целава́т'* (МКоц.); *соки́[к'і]ра* (Ус., БРуд., НБас., ХОз.); *сукі́ра* (Кіп.); *сакі́ра* (Лем.).

Аналогічно до інших позицій, на місці ненаголошеного **ѣ** пам'ятки XVII—XVIII ст. засвідчують, як правило, літеру **ѣ**: *повѣщаеѣ, в коморѣ* (Савц. — Стрж., 211); *до стайнѣ* (Вільш. — Стрж., 142); *у Клименковоѣ, звѣнчалѣ* (ВБул. — Стрж., 77); *мѣским, по правдѣ, отмѣнили, к Рудиѣ* (Остап. — Стрж., 212); *Демчиѣ* (Бвц. — Стрж., 441); *на дорожѣ* (Сел. — Стрж., 69); *лѣчити, Лукурчиѣ* (Ябл. — Стрж., 183); *на снѣгу, вѣ господѣ, на лавѣ* (Лука — Жевахов, 287); те ж — у написах на книжці Гізеля: *на Украинѣ* (Нариси, 182) — і в віршах гадяцького поета З. Дзюбаревича: *тѣсний, роздѣляеѣ, бѣда* (Нариси, 187).

Проте майже в кожному документі можна відзначити написання **е** замість **ѣ**: *власние, тие* — знах. відм. мн. жін. роду (Савц. — Стрж., 211); *виехали, дочки Клименковое, телесний* (ВБул. — Стрж., 77—78); *Свѣѣце; сеножать, доброе монети; заменяѣти* (Бвц. — Стрж., 441, 447, 448); *светлицу* (Сел. — Стрж., 69); *бики тие* — знах. відм. (Прих. — Стрж., 162). Уживання літери **е** є відхиленням, що не викликалось, очевидно, фонетичними особливостями. Це видається правдоподібнішим, якщо порівняти з даними стосовно наголошеної позиції. Можливо, що окремі говірки зберігали звук **е**, проте категорично цього сказати не можна.

Нерідко замість **ѣ** у пам'ятках трапляється літера **и**: *с комори замкненои, ноинои доби* (Савц. — Стрж., 211); *комори Иляшевои, которои* (Вільш. — Стрж., 142); *Лукомѣскои* (Он. — Стрж., 80); *жаднои, найменшои* (Дейм. — Стрж., 27); *слипого* (Мал. — Стрж., 48, 49); *вичорниѣ буваѣи* (ВБул. — Стрж., 78); *ночнои* (Остап. — Стрж., 212); *небожѣи, тѣтѣи* — місц. відм. (Бвц. — Стрж., 441); *Селецкои, святои* (Сел. — Стрж., 69); *до тои, жаднои* (Прих. — Стрж., 146, 162); *Прокопишинои, у оиои* (Ябл. — Стрж., 183); *на рицѣ* (Мгар — Астряб, 44); *кѣ его хати* (Лука — Жевахов, 288) і т. ін. Написання і спостерігається загалом як на початку, так і в середині та наприкінці складу і відповідає фактам, що стосуються наголошеної позиції.

В. М. Бра хнов, згадана праця, стор. 25; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 24 і 25.

¹ Пор. також прізвисько *Крипа́к* (Литв., ЧПол.).

У багатьох випадках, навпаки, **ѣ** пишеться відповідно до ненаголошеного **и**: в *церкѣѣ* (Дейм. — Стрж., 27); *злочинцѣ* (Остап. — Стрж., 212); *ближнѣѣ*, *дальнѣѣ* — наз. відм. мн. чол. роду (Бвц. — Стрж., 447); в *стайнѣѣ*, *Тимошевѣѣ*, *Тарасенковѣѣ*, *нѣяких*, *Василевѣѣ*, *у хижѣѣ*, *у скринѣѣ* (Ябл. — Стрж., 181—183); *у Лукомлѣѣ*, *монастыревѣѣ* (Мгар — Астряб, 25—26); *на улицѣѣ* (Лука — Жевахов, 287); також — у зауваженнях на книжці Гізеля: *конѣѣ*, *хлопцѣѣ* (Нариси, 182).

Поплутання в написанні **ѣ** і **и** простежуються в документах, що відбивають говірки Дейманівки (*в церквѣѣ* — *в церквѣѣ*, *жадноѣѣ* — *славнѣѣ*), Остапівки (*злочинцѣѣ* — *Савинци*), Пирятини (*Снѣгиренка* — *Снигиречко*), Біївців (*небожци* — *Демчиѣѣ*), Яблунева (*Матѣвѣѣ* — *Івановѣѣ*), Мгаря (*рицѣѣ* — *рѣцѣѣ*, *намістники* — *монастыревѣѣ*), Луки (*на улицѣѣ* — *на улицѣѣ*, *кѣ го хати* — *вѣ хатѣѣ*), Вищого Булатця (*вичорниці* — *у Булатцѣѣ*) та ін.

Переважання літери **ѣ** і, з другого боку, поплутання **ѣ** та **и** свідчать про те, що лубенським говіркам XVII—XVIII ст. був властивий звук і відповідно до давнього ненаголошеного **ѣ**.

Вивчення даних другої половини XVII — початку XVIII ст. доводить, що близько трьох століть тому в досліджуваних говірках відбувалися відмінні явища на ґрунті **ѣ** порівняно з сучасними чернігівськими говорами. Хоч у пам'ятках за кількістю випадків переважає літера **ѣ**, проте не тільки широкое вживання і замість **ѣ**, а й уживання **ѣ** замість **и** є доказом того, що в більшості лубенських говірок (Дейм., Остап., Михн., Ябл., Мгар, Лука, Вільш., Сел. та ін.) виступав звук і відповідно до **ѣ** у наголошеній і ненаголошеній позиції. Отже, якщо не завжди, то в переважній частині випадків графічний **ѣ** XVII—XVIII ст. відбивав звук і.

Як видно з записів середини XIX ст., **ѣ** переходив у і в говірках Чорнух і Світличного (*біда*, *стіна* — Труды, 578) та в говірці Піщаного (*біда*, *мішок*, *стіна*, *пісок*, *відро* — Труды, 580), тобто територіально рефлекс і виявлявся далі на північ і південний захід від Лубенщини. У говірці Іванкова, навпаки, зрідка траплявся звук е (Труды, 592).

Про послідовний вияв звука і в говірках південної Лубенщини свідчать оржицькі записи (ЗОЮР, 8—13). Крім випадку *слипий*, що стався, можливо, через редакційний недогляд, відповідно до давнього **ѣ** тут уживається літера і (*проспівѣѣ*, *в хаті*, *пісні* і т. ін.).

Звичайно, ці дані сусідніх говірок і південнолубенської говірки Оржиці не охоплюють усієї різноманітності випадків рефлексії давнього **ѣ**. Вони створюють лише загальне уявлення про наслідки змін **ѣ** у досліджуваних говірках середини XIX ст. Однак можна твердити, що близько ста років тому ці говірки мали перехід **ѣ** > і, тобто характеризувалися далеко послідовнішим виявом рефлексії **ѣ**, ніж сучасні чернігівські говори, навіть територіально близькі до Лубенщини. З розглянутих даних випливає також, що тип рефлексії **ѣ**, властивий досліджуваним говіркам, значно поширився на північ і захід від Лубенщини.

Згідно з записами кінця XIX — початку XX ст. на місці **ѣ** не виступав звук і лише в кількох словах. У переважній більшості випадків відповідно до **ѣ** виявляється літера і, що є, безперечно, відбиттям звука і: *притіснили*, *Різника*, *сінокоси* (Хит. — ЛЛ., 5, 10, 73); *відро* (Мгар — ЛЛ., 29); *співать*, *пісень* (Берзт. — ЛЛ., 72); *сікачку* (Бвц. — ЛЛ., 77); *на ниві* (Сніт. — ЛЛ., 71); *снітинці*, *притісняли* (Церк. — ССт., 24, 32); *засіпило*, *співакам*

(Крем. — СЛ., 21); *дітей, перестрляють* (Шерш. — СЛ., 59); *пасіка* (НБул. — СЛ., 73); *співали* (СЛ., 109); *посідали, біжить* (ЛЛ., 47 — Іск.); *сідлайте* (Литв. — СЛ., 7) і т. ін.

Зрідка на місці **ѣ** уживається літера **е**: *смейство, стреляли* (Крем. — СЛ., 15, 20); *стреляй* (Іск. — СЛ., 107); *стрелять, смейство* (Сніт. — ССт., 4, 32); *стреляв* (Дух. — ЛЛ., 83). Як зазначалося, сучасні лубенські говірки також можуть мати **е** в корені цих слів, притому навіть під наголосом (*стрѣл'бище, наші сѣм'ї (сѣмн'ї)*). Дієслово *стрелять* (і похідні) зберігає **е** відповідно, як і в чернігівських говорах. В іменнику *смейство* (і похідних) відклався, очевидно, давній варіант, що мав **е**, а не **ѣ**, і тільки завдяки літературній мові в сучасних говірках тут усталилось **і**.

У матеріалах кінця ХІХ — початку ХХ ст. іменник *сокира* пишеться тільки з літерою **о**: *сокиру* (Литв. — СЛ., 9), *сокирою* (Мгар — ЛЛ., 26). З **о** цей іменник писався і в пам'ятках ХVІІ—ХVІІІ ст.: *сокиру; сокѣру, сокѣроу* (Ябл. — Стрж., 128, 182). Історичні дані потверджують, імовірно, думку про відсутність давнього **ѣ** у цьому слові¹.

Зіставлення даних середини ХІХ ст. і, особливо, кінця ХІХ — початку ХХ ст. з найновішими даними свідчить про те, що протягом відзначеного періоду, як і за попередній час, ці говірки не виявили якихось істотних змін, пов'язаних з рефlekсами давнього **ѣ**. Зміни на місці **ѣ** ще більше, ніж на місці давніх **о, е**, були незначними і поодинокими.

Вивчення різночасних даних відносно **ѣ** обґрунтовує ту думку, що процес рефlekсації **ѣ** відбувався послідовніше від рефlekсації **о** та **е**. У лубенських говірках на місці давнього **ѣ** сталося значно менше змін, ніж на місці давніх **о, е**. Це пояснюється тим, що рефlekсація **ѣ**, яка була в досліджуваних говірках, можливо, інтенсивнішою від рефlekсації **о, е**, до сформування літературної мови майже вирівнялась і закінчилась, притому без скільки-небудь виразних розходжень з літературною мовою, а також з іншими говірками Полтавщини.

Проте, незважаючи на закінченість процесу і вирівнювання завдяки літературній мові, у поодиноких випадках трапляються відхилення або тенденції до певних змін. Здебільшого відхилення і зміни, як з'ясовано, є спорадичними і такими, що виникли внаслідок переймань або за аналогією до іншомовних (іншодіалектних) особливостей. Частина відхилень і змін пояснюється як давніший залишок або як результат діянн інших фонетичних рис.

Характеристика рефlekсації **ѣ** у лубенських говірках за сучасними й історичними матеріалами дає підставу вважати ці говірки за середньонадніпрянські. Крім того, порівняльно-історичне розв'язання порушених питань проливає світло на проблему впливу середньонадніпрянських говорів і наслідків цього впливу — стирання північнодіалектних особливостей.

Зіставлення різнодіалектних даних показує, що в спеціальній літературі не повністю схарактеризовано риси рефlekсації давнього наголошеного **ѣ** у чернігівських говорах, що особли-

¹ Див. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, вид-во «Радянська школа», К., 1953, стор. 87.

вості змін на місці **ѣ**, властиві середньонаддніпрянським гово-
рам, з підтримкою літературної мови проникають на північ,
витискуючи північнодіалектний тип рефлексії **ѣ**.

Як часткове, слід підкреслити, що лексикалізований звук **о**
в іменнику *сокіра*, властивий лубенським, полтавським і деяким
чернігівським говіркам, або варіанти цього звука з наближен-
ням до **у** (особливо в полтавських говорах) чи з переходом у **а**
(в чернігівських говорах) потверджують думку, згідно з якою
в цьому слові (давньоруське *секира*) голосного **ѣ** історично не
було¹. Разом з тим наявність у лубенських, полтавських і черні-
гівських говірках звука **и** відповідно до **ѣ** у дієслові *цилувати*
наштовхує на припущення, що деяким давньоруським говорам
був відомий варіант із звуком **и** (*циловати*), який і відбився
в ряді сучасних лівобережних говорів та зберігається в вимові
різних поколінь, незважаючи на вплив літературної норми.

ЗВУК **А**, ЩО ПОХОДИТЬ З ДАВНЬОГО **Ѣ**, І ЙОГО РЕФЛЕКСИ

Відповідно до голосного **а**, що походить з **е** носового (старо-
слов'янського **А**), південно-східним говорам властиве послідовне
а (часто з пом'якшенням попереднього приголосного) і тільки
в ненаголошеній позиції тут спорадично трапляється **е**. Північні
говори звук **а** зберігають лише під наголосом, тимчасом як у
ненаголошених складах виступає **е**.

На основі цих загальних відомостей про дві діалектні групи
слід широко простежити особливості рефлексії давнього
а (<Ѣ) у лубенських говірках, зіставивши з рисами чернігів-
ських і полтавських говорів та розглянувши особливості реф-
лексії в досліджуваних говірках у минулому.

Наголошена позиція

На місці **а** (<Ѣ) у наголошеній позиції лубенські говірки
виявляють новий звук **а**. Цей перехід відбувся в коренях слів:
д'ї[й]атиел⁽¹⁾, *с'в'(й)аго*, *мн'ї[й]аго*, *пор'адо*, *з'ат'*, *д'ака*, *т'ажко*,
бол'ачка, *зйазуват'*, *в'йанут'*, *п'йат'*, *ч'аго*, *жаїчка*, *йашний*; у
кінцевих складах іменників середн. роду: *голубин'а*, *хлоп⁽¹⁾йа*,
кур⁽¹⁾ч'а, *лош'а*, *порос'а*, *кошин'а*, *д'їч'а*, — а також у закінченні
3-ї ос. мн. дієслів II дієвідміни теперішнього часу: *спл'ат'*, *хот'ат'*,
стойат', *крич'ат'*, *лиж'ат'*, *сид'ат'*, *бойац'ц'а* і т. ін.

Полтавські говори так само зберігають у наголошеній по-
зиції звук **а**: *бол'ачка*, *шч⁽¹⁾ас⁽¹⁾т'а*, *мн'аго* (*м'йаго*), *д'акувати*;
курч⁽¹⁾а, *лош'а*, *го^(у)луб⁽¹⁾йага*, *хлоп⁽¹⁾йа*; *хот'ат'*, *стойат'* (Супр.,
Град., Піщ., Дмитр., Гр.-Бр.).

¹ Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка, т. II,
стор. 87.

У чернігівських говорах давнє а (<е) під наголосом також рефлектується як а, здебільшого зі збереженням м'якості попереднього приголосного: *шч'аст'е* (-с'ц'е), *пор'адок*, *бол'ачка*, *д'акуват'* (Прох., ХОз., Рудк., НБас.); *мй'асо* (Нав., МКоц.); *мн'ат'*, *с'ато*, *т'ажко* (Рудк.); *мн'асо*, *пор'адок*, *д'акуват'* (БРуд.) і т. ін.; *лош'а*, *кур'ч'а*, *хлоп'я*, *голуб'я* (Прох., ХОз., БРуд., Ус.); *лош'а*, *кур'я* (Рудк., Лем., Кіп., Нав.); *стой'ат'* (Лем., Прох., ХОз.); *хот'ат'* (Рудк., БРуд., Ус.) і под.¹

Безперечно, що за рефлексцією давнього а (<е) під наголосом чернігівські говори мало чим відрізняються від полтавських і лубенських говірок. Зокрема, палаталізація шиплячих перед рефлексом давнього а (<е) зустрічається тут лише в говірках, територіально близьких до середньонадніпрянського діалектного масиву², тимчасом як у говірках, що лежать далі на північ, ця особливість не відзначається. Те ж стосується прогресивної асиміляції в групі мй, що виникла в результаті диспалаталізації губного перед звуком а: *мн'ати*, *мн'асо* простежуються в територіально ближчих³, а *мй'ати*, *мй'асо* — у віддалених від Лубенщини говірках. Непослідовність змін перед рефлексом а виявляється також у тому, що інколи губні зберігають м'якість і після них не розвивається й (с')в'ато), або, при збігові приголосних, вони зникають (с'ато)⁴, чого не спостережено в досліджуваних говірках.

Однак деякі лубенські говірки мають відхилення в окремих словах або формах від загального вияву рефлексії а. Одні з таких відхилень пояснюються діянням аналогії ненаголошеної позиції, де, як видно на прикладі сучасних чернігівських говірів, зберігалось е. Так, у словах *доглед'іли*, *заглед'іли* (Ульян.), *поглед'* (Чев.) наголошене е постало відповідно до споріднених слів або форм, де е — ненаголошене (*доглед'ат'*, *поглед'іт'*). У говірці НБул., крім того, певну вагу могла мати тенденція до семантичного розрізнення: *глед'іти* — «дивитися», *глад'іти* — «пилувати, берегти».

Відхилення в формі минулого часу *т'іг* (Берзт., Ульян. та інші північнолубенські говірки) могло розвинутиись аналогічно до таких же форм від інших дієслів (*л'агті* — *л'іг*, *запр'агті* —

¹ Див. ще Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 22; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 13.

² Ця риса властива, напр., лебединським говіркам (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 133), а також говіркам Роменщини (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII і IX); на Путивльщині (див. П. Попов, згадана праця, стор. 9) вона помічена лише в дієслівних формах 3-ї ос. мн. теперішнього часу.

³ Група *мн'а* характерна для всіх випадків у лебединських говірках, хоч у деяких запозиченнях тут зустрічається й сполука *м'а* (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 134), а також у говірках Бориспільщини (див. В. М. Б'яхов, згадана праця, стор. 29 і 31).

⁴ Див., напр., Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 39.

запр'їг, де відбувалось фонетичне чергування; пор. укр. *лежати*, рос. *лечь* і *запречь*).

Нарешті, як і літературна мова, досліджувані говірки зберігають *е* відповідно до *а* (< *є*) в іменнику *пе^{ре}вёсло* (пор. рос. *свясло* і білор. *перавясла*) внаслідок, мабуть, деетимологізації.

Розгляд низки фактів, що належать до різних лексичних груп, де давнє *а* (< *є*) знаходилося в наголошеній позиції, дозволяє зробити певні взагалювання.

Перед рефлексом давнього *а* (< *є*) на початку слова або в середині слова після голосного, тобто на початку складу, в лубенських говірках, як і в інших українських говорах та в літературній мові, завжди розвивається *й*: *йáдра*, *йáди^{ер}ний*, *йáш-ний*, *воні^й стойáт*, *бойáц'я*.

Звук *й* простежується в досліджуваних говірках також у позиції після губних *б*, *п*, *в*, *м*, проте з значними фонетичними змінами й ускладненнями. Губні, що палаталізуються менше від інших приголосних, виділяють окремий артикуляційний елемент — *й*: *голубйáта*, *с'вйáто*, *хлопйá*, *мйáсо*, — хоч зміна в такий спосіб відбулася не в усіх випадках з наявністю губних і не в усіх говірках (напр., диспалаталізоване *м* у слові *мйáсо* відзначене в говірках Чевельчі і Жовтневого, а диспалаталізоване *п* у слові *хлопйá* — в більшості лубенських говірок; у слові *с'вйáто* виділення *й* відзначається в говірках Мар'янівки, Ульяновки, Оріхівки і Березоточі, тимчасом як у інших говірках цього виділення немає, тому що губне *в* або зберігає м'якість, або передає її зубному *с* чи то обидва ці звуки виступають палаталізованими).

Деколи поряд з виділенням *й* губний звук залишається м'яким: *м'йáт* (Оріх., Мар.); *м'йáсо* (Ульян., Мар.); *хлоп'йá* (Оріх., Берзт., Рудка, Ульян.) тощо¹.

Ще більше ускладнення спостерігається після носового *м*. У результаті прогресивної асиміляції щодо місця й способу артикуляції (носовий резонанс) нова група *мй* змінюється в *мн'*. Ця зміна властива всім досліджуваним говіркам (*мн'áсо*, *мн'áт* і т. ін.), хоч деяким з них (Оріх., Чев., Мар., Жвт. та ін.) відомий також загальнонародний варіант (*мйáсо*, *мйáт*, а то й з пом'якшенням: *м'йáсо*, *м'йáт*), притому переважно у вимові молоді.

Зміни в складах, де давнє *а* (< *є*) було в позиції після губних, сталися в лубенських говірках, очевидно, завдяки діянню кількох факторів: у ствердінні губних і виділенні внаслідок цього окремого звука *й* виявилася особливість цих говірок, властива й літературній мові; у збереженні м'якості (за відсут-

¹ Щодо змін і ускладнень, які виникли на основі давніх сполук губних з *є*, цікаво згадати зауваження О. Потебні про те, що в одному й тому ж говорі можна зустріти всі три випадки сучасних сполук: *б'а*, *б'я* і *бйа* (див. А. Потебня, цит. праця, стор. 9—10).

ності або наявності **й**) спостерігається риса, подібна до особливості російської мови, де губні палаталізовані і **й** не виникає; у прогресивному уподібненні (зміна **мй** > **мн'**) простежується риса, спільна для лубенських і багатьох інших говірок української мови.

Перед рефлексом давнього **а** (< **є**) у досліджуваних говірках послідовно зберігається м'якість зубних і плавних приголосних (зрідка з явищем заміни палатальних): *д'ака, т'аж, з'ат', поро-с'а, кн'аз'* і т. ін.; *пр'асти, бол'а́чка* і т. ін., а також *йатиел'* (< *д'ате^ил'*), причому останнє (з заміною **д'** > **й**) зафіксоване в говірках Крем'янки, Тарасівки, Хитців, Прихидьок, Жовтневого і Майорщини, тобто в різних пунктах Лубенщини.

Якщо в літературній мові шиплячі перед рефлексом давнього **а** (< **є**) диспалаталізовані, то в досліджуваних говірках вони здебільшого м'які: *ч'асто, лош'а*; особливо ж у дієсловах 3-ї ос. мн. II дієвідміни теперішнього часу: *крич'ат', киш'ат', лиж'ат'* і т. ін. Відхилення бувають у деяких словах і в окремих говірках (напр., у слові *йч'аст'а* звук **ч** часто буває напівм'який; у слові *лош'а* звук **ш** буває твердий дуже рідко, здається — лише в говірці Сніт.).

Нарешті, у лубенських говірках виникають групи **бл'**, **пл'** і под. в позиції перед рефлексом давнього **а** (< **є**) у дієсловах 3-ї ос. мн. теперішнього часу (*рипл'ат', хрипл'ат, сви^рбл'ат'*), тобто виділяється окрема артикуляція (**й**), на основі давньої м'якості губних, з наступним переходом у **л'**.

Про особливості лубенських говірок щодо рефлексії **а** (< **є**) дозволяють судити спостереження над різними матеріалами, починаючи з другої половини XVII ст. Дані цих матеріалів свідчать, що в XVII—XVIII ст. досліджуваним говіркам був властивий послідовний перехід давнього наголошеного **а** (< **є**) в нове **а**: *дитя* (Сел. — Стрж., 69); *пятеро, пятидесять* (Лубни — Стрж., 63); *часть, стоячого, притягъ* (Губ. — Стрж., 443—444); *взяти* (Дейм. — Стрж., 106); *пятьдесят, пять, взявши, часть* (Стрж., 181—183); *ягнят, двадцату* (Стрж., 278 — Ябл.); *князя* (ВБул. — Стрж., 77); *пять, присягу* (Остап. — Стрж., 212); *пятьдесятъ* (Прих. — Стрж., 7); *части, подяковавши* (Мгар — Астряб, 25); *взявши, сидячого* (Лука — Жевахов, 287) і т. ін.

Послідовне написання літери **я** на місці давнього **а** (< **є**) після зубних (*дитя, взяти, ягнят, двадцату* та ін.) є, звичайно, доказом того, що ці приголосні були в лубенських говірках палаталізованими і після них не розвивалися **й** або інший середньоязичний звук. Це, можливо, стосується й губних, оскільки серед порівняно численних даних не відзначено жодного випадку, коли **б** після губного перед літерою **я** стояв **ъ**. Уживання **а** після шиплячих (пор. *части*) вказує, мабуть, на те, що шиплячі були твердими.

Зіставляти з'ясовані особливості з сучасними, звичайно, важко. тому що на письмі в минулому позначалася книжна традиція, яка нерідко приховувала справжнє звучання. Проте з цього зіставлення випливає висновок про відсутність скільки-небудь важливих відмінностей (розуміється, стосовно приголосних перед рефлексом **а**) між сучасними даними й даними XVII—XVIII ст., а, отже, про відсутність значних змін протягом двох-трьох століть.

У стійкості розгляданих рис і поступовості змін, що їх стосуються, переконують і пізніші свідчення, наявні в різних запи-

сах середини XIX і кінця XIX — початку XX ст. За К. Михальчуком (Труды, 478), у так званому середньоукраїнському піднаріччі, територія якого охоплювала й досліджувані говірки, давньому а (<є) завжди відповідає я, тобто звук а з м'якістю попереднього приголосного.

Це повідомлення К. Михальчука підтверджують незначні за кількістю фактичні дані, записані в Чорнухах, Світличному, Пішаному й Оржиці. У говірках Чорнух і Світличного зафіксовано звук а і групу мн' (Труды, 577—579), а в говірці Пішаного група мн' відзначена рідше (Труды, 580). У говірці Оржиці давнє а (<є) послідовно рефлектувалось як а: *п'ятий, потягне* і т. ін. (ЗОЮР, 12—13); тільки в одному випадку виявлено заступлення а > е: *пригледіть*¹ — «доглянути» (ЗОЮР, 12).

Отже, у середині XIX ст. не тільки в досліджуваних говірках, а й у говірках, поширених на північ і захід від Лубенщини, лише зрідка, можливо, зберігалось е < а (<є), тимчасом як загалом у цій позиції виявлявся звук а з пом'якшенням попереднього приголосного. Ця особливість проникала в чернігівські говори, про що свідчать деякі дані говірки Іванкова (*м'ясо, м'нять, імня*, а також звук а в дієслівних формах 3-ї ос. мн. — Труды, 591—594).

Згідно з записами кінця XIX — початку XX ст., на місці а (<є) у досліджуваних говірках послідовно виступав звук а, що на письмі здебільшого передається літерою я: *заряд, п'ятниці, вгляділи* (Хит. — ЛЛ., 7—9); *опять, п'ять, узяв, потяг* (Мгар — ЛЛ., 26); *закляті* (Бвц. — ЛЛ., 76); *п'ятниця, десяту, опять* (Берзт. — ЛЛ., 72); *п'ять, взяв* (Шерш. — СЛ., 59—60); *п'ять, святять* (Крем. — СЛ., 6, 21); *зав'яжуть; пряхами, п'ять; п'ят* — род. відм. мн. (Іск. — СЛ., 108, 110, 111); *глянув, лежать, десятнику, нап'яв* (СЛ., 7—8), *упяť* (ССт., 33 — Церк.); *п'ятницю, в'п'ять, десята* (ЛЛ., 71—72), *дитя, хлоп'я, прясти* (К вопр., 6—7, — Сніт.); *в'п'ять* (Ябл. — К вопр., 3); *сплять; шістьдесят, упяť, п'ять* (Литв. — СЛ., 7, 10, 11, 13); *п'ятьдесят* (Лук.)² та ін.

Розгляд значного числа фактів показує, що наприкінці XIX — на початку XX ст. приголосні перед рефлексом а були в переважній частині випадків м'якими. М'якістю характеризувались зубні, плавні й, очевидно, шиплячі та губні (пор. *узяв; заряд, вгляділи, закл'яті; лежать; п'ять, нап'яв, хлоп'я, зав'яжуть*). Цілком імовірно, проте, що коштом часткової диспалаталізації губних виникав звук й і разом з тим зберігалась їхня м'якість. Це явище, як відомо, нерідко спостерігається і в сучасних лубенських говірках.

Дієслівним формам 3-ї ос. мн. теперішнього часу були властиві, напевне, групи пл', ўл' і под., про що ширше йтиметься нижче.

Відхилення виявлено лише в дієслівній формі минулого часу *одпріг*, поряд із зафіксованим а в ненаголошеній позиції: *випраг* (Литв. — СЛ., 10, 13). Написання і зумовлене, зрозуміло, звучанням, на якому позначило діяння аналогії (пор. *л'агті — л'іг*), хоч узагалі виникнення і на місці а (<є), що зрідка простежується в лубенських і полтавських говірках та в літературній мові, своє пояснення знаходить, очевидно, в південно-західних говорах, де це явище поширене і звідки, думається, потрапило в деякі лівобережні говори.

¹ Випадок, до речі, характерний для деяких лубенських говірок і тепер.

² «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 432.

У ненаголошеній позиції відповідно до **а з ґ** говірки Лубенщини мають, в основному, також **а**. Це спостерігається на численних випадках, коли **а** знаходиться в кореневих складах іменників, числівників, дієслів та ін.: *колóд'аз'*, *м'іс'ац'*, *пáм-н'[й]ат'*, *с'імн'[й]а*, *йазі́к*, *до́гл'ад*, *кн'агін'а*; *тіс'ач'а*; *т'агáт'*. *ч'астувáт'*, *р'адíт'*, *с'агáт'*; *р'абíй* і под.; у закінченнях 3-ї ос. мн. дієслів II дієвідміни теперішнього (майбутнього простого) часу: *хóд'ат'*, *нóс'ат'*, *лóу'ат'*, *л'у́бл'ат'*, *ухвáт'ат'*, *вóз'ат'*, *до́йат'*, *волóч'ат'*, *ворóж'ат'*, *дúш'ат'*; у дієприслівниках і частці **-с'а**: *хóд'а(чи)*, *нóс'ачи*, *лéжа*, *сúд'а*; *пíтáц'ц'а*, *пíкті́с'а* і т. ін.

Проте в деяких словах є відхилення від загальної особливості. Зокрема, як і в літературній мові, немає **а** (< ґ) в іменнику *зáйец'* (пор. рос. і білор. *зáяц*, польське *zajac*). Більше того, зазнаючи впливу сусідніх м'яких, звук **е** перейшов тут у **і** (*зáйіц'*), як про це вже зазначалося, і лише в кількох говірках (Ябл. Чев., НБул., Хит., Тарас., Крем.) паралельно виступає також **е** (чи **е^н**).

Зрідка звук **е** зустрічається і в інших словах: *вос'емнáц'ет'* (Чев.), *пáмíет'* (Жвт.), *йе́йм'ін'* (Хит.); *колóд'ез'*, *м'іс'ец'* (Рудка); *глед'іт'* (НБул., Прих., Жвт., Рудка, Ульянов.); *кле^ні* (в більшості говірок). У говірці Яблунева з участю м'яких приголосних **е** спорадично переходить у **і** (*колóд'із'*)¹. Випадки збереження **е** здебільшого простежуються в вимові старіших людей, що не може не свідчити про занепад цього явища. При тому, як видно, воно подекуди відрізняється від аналогічної чіткої риси північноукраїнських говорів. Виняток становить **е** (**е^н**) в дієслові *кле^ні́*, що в частині говірок (переважно в східнолубенських) виступає паралельно до літературного варіанта (*кл'ані́*). Відсутність голосного **а**, простежувана в більшості досліджуваних говірок, і випадки зміни його (*кле^ні́*) у вимові людей різного віку свідчать, очевидно, про те, що тут ідеться про **е**, яке є органічним відбиттям, або рефлексом, давнього **ь** при збігові приголосних (*кльну*), а не давнього **а з ґ**.

Слід іще раз підкреслити, що лексикалізовані рефлекси **е**, і на місці давнього **а** (< ґ) у ненаголошеній позиції (крім іменника *зáйіц'*) спостерігаються в говірках не як абсолютне, а тільки як паралельне явище (*пáмíет'* — *пáмíят'*, *йе́йм'ін'* — *йáйм'ін'*, *колóд'ез'* — *колóд'аз'* і т. ін.).

Зіставлення особливостей рефлексії давнього **а**, що походить з ґ, у наголошеній і ненаголошеній позиції показує, що в лубенських говірках немає значних відмінностей між позиційними результатами. Подібно до того, як це спостерігалось в наголошених складах, відбуваються фонетичні зміни після

¹ Видозміна, виявлена в словах *зáйіц'* і *колóд'із'*, дуже поширена в південно-західних говорах (пор. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 49).

губних і в ненаголошених складах (*пáм'йат'* — *пáмн'át'*¹, *с'вйáтій* — *с'в'атій*, *мйáснїц'ї* — *мн'áснїц'ї* і т. ін.), тобто після губних виділяється й або, крім того, губні залишаються пом'якшеними (менше, звичайно, ніж інші приголосні), а після м, унаслідок прогресивного уподібнення, й так само може заступатися звуком н'. Як і в наголошених складах, перед ненаголошеним а послідовно зберігають м'якість зубні (*т'агáт'*, *тїс'ач'а*), плавні (*пор'адкуáт'*, *нагл'адáт'*) і, на відміну від норм літературної мови, шиплячі (*шч'аслївий*, *дўш'ат'*, *ворóж'ат'*). Після губних у дієсловах 3-ї ос. мн. теперішнього (доконаного майбутнього) часу, як і в наголошених складах, розвивається окрема артикуляція — звук л' (*рóбл'ат'*, *лóўл'ат'*, *л'їпл'ат'*, *злóмл'ат'*)².

Полтавські говори, як і лубенські говірки, відповідно до а (<є) не під наголосом мають звук а: *дéс'ат'*(¹), *диéв'*(¹)*йáносто*, *колóд'аз'*, *йáдрó*, *йáчм'ін'*, *с'їмн'а*; *хóд'ат'*(¹), *нóс'ат'*(¹), *л'ўбл'ат'*(¹), *дїўл'ац'ї'а*, *толóч'*(¹)*ат'*(¹); *т'агнїти*, *гл'ад'їти*, *вз'алї* і т. ін. (Супр., Піщ., Гр.-Бр., Дмитр., Град.). В окремих тільки словах подекуди зустрічається е або і: *м'їсец'* (Піщ.), *клеñнў* (ВСороч., Піщ.), *зáйец'* (Супр., Гр.-Бр., Град.), *колóд'із'* (Піщ., Град., Дмитр., Супр., Гр.-Бр.).

На місці ненаголошеного а (<є) — як правило, в складі перед здавна м'яким наступним приголосним — чернігівські говори зберігають е і зрідка — а, зокрема в кореневих складах різних слів: *зáйец'*, *дéс'ат'*, *дéвет'*, *дéвенóсто*, *пáмн'ат'*, *с'їмн'а*

(НБас.); *дéвет'*, *йáдрó*, *йáчмéн'*, *мїйéсец'*, *дéсет'* (Сорок.); *дéвет'*, *с'їмн'е*, *глед'їт'*, *пáмeт'*, *колóдeз'* (Рудк.); у закінченнях дієслів 3-ї ос. мн. теперішнього часу: *лóвет'*, *л'ўбет'*, *лóмeт'*, *дївeц'я* (Лем.); *хóдет'*, *нóсeт'*, *вóзeт'*, *прóсeт'* (Нав., МҚоц.); *волóч'ат'*, *хóд'ат'*, *нóс'ат'*, *л'ўбл'ат'*, *дїўл'ац'ї'а* (Ус., БРуд., НБас., ХОз., Прох.); у дієслівній частці -с'а: *жeнїцe*, *пїтáйцe*, *здáйцe* (Сорок.); *жeнїццe*, *здáйццe* (Нав., МҚоц.); *пáсав'етаваўсe* (Плех.); *порáдїўс'а* (Прох., ХОз., Ус., БРуд.) тощо³.

Формі 1-ї ос. одн. теперішнього часу від дієслова *кл'астї* в чернігівських говорах властиве е (*клеñнў*) і тільки в територіально близьких до Лубенщини говірках зустрічається а (БРуд.,

¹ Асиміляція й перед голосним (будь-якого походження) після м — загалом типова риса багатьох південно-західних говорів (пор. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 54).

² Звук л' послідовно зберігається і в дієприкметниках (*рóблїний*, *кўплїний* і под.), звичайно, історично диспалаталїзувавшись, тимчасом як у подільських говорах л' тут відсутнє (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 55).

³ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 157; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 22, 24 і 28; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 37 і 38; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 13—14; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 22—23, 27 і 35.

Ус.). Зрідка *е* в позиції між м'якими звужується до *і*: *дэс'іт'* (Біл.), *зайіц'* (БРуд.).

Факти загалом розподіляються в такий спосіб, що збереження *а*, асимілятивна зміна виділеної в окрему артикуляцію м'якості (*й*) після губного *м* (*с'імн'е*, *пáмн'ат'*), пом'якшення шиплячих (*волбч'ат'*) і виникнення груп *бл'*, *пл'*, *ул'*, *мл'* перед рефлексом давнього *а* (*< ę*) у дієслівних формах (*лбўл'ат'*, *л'ўбл'ат'*), тобто фонетичні явища, характерні для лубенських говірок, простежуються в тих східнополіських говорах, що прилягають до середньонаддніпряньського діалектного масиву. Очевидно, завдяки впливу середньонаддніпряньських говорів на сусідні східнополіські останні розвиваються як перехідні від північних до середньонаддніпряньських на північнодіалектній основі. Необхідно зауважити, що *й* на ґрунті інших фонетичних змін (рефлексія давніх *о*, *е*, *ѣ*) спостерігалось те ж саме.

Східнополіськими говірками, що відповідно до визначених особливостей рефлексії *а* (*< ę*) розглядаються як перехідні до середньонаддніпряньських говорів, є, звичайно, говірки північної Пирятинщини, Бобровицького та інших південних і південно-східних районів Чернігівської області.

В основному ж, як видно з зіставлень, чернігівські говори, особливо більше віддалені від Лубенщини, характеризуються звуком *е* на місці давнього ненаголошеного *а* (*< ę*), — без пом'якшення, як правило, попередніх приголосних, хоч зрідка таке пом'якшення зустрічається (пор. *л'егаѣти*, *т'егаѣт'* — Кіп.), — диспалаталізацією губних *і*, проте, відсутністю можливого *й* (*дэ-вет'*, *пáмет'*), диспалаталізацією шиплячих, зокрема в дієслівних формах (*волóчет'*), уникненням груп *бл'*, *пл'* і под. перед рефлексом *е* в дієсловах 3-ї ос. мн. теперішнього часу (*вони л'убет'*, *лóмет'*), а також послідовним збереженням *е* в дієслові *клену*¹.

Безперечно, що в досліджуваних говірках подібні фонетичні явища або зовсім не виявлені, або зустрічаються дуже рідко — в деяких із них і в окремих словах (напр., *пáмйет'*, *глед'іт'*, *колóд'ез'*, *м'іс'еѣ'*), та *й* то з певними відмінностями проти чернігівських говорів (виділення *й*: *пáмйет'*, пом'якшення приголосних: *колóд'ез'*). Такі поодинокі випадки, відзначені переважно в західнолубенських говірках, слід розцінювати як результат північнодіалектного переймання або як залишок давнішої говіркової особливості (щодо останнього пор. *колóд'із'* і іншого типу, *мáб'іт'* — з явищем гіперизму; *йеѣм'ін'* і, теж іншого типу, *йехідний*, — випадки, зауважувані в лубенських говірках дуже рідко і здебільшого у вимові літніх людей).

З викладеного, отже, з усією очевидністю випливає, що в ділянці фонетичних змін, пов'язаних з рефлексією *а* (*< ę*),

¹ Див., напр., В. М. Брахов, згадана праця, стор. 29.

досліджуваним говіркам, порівняно з чернігівськими, властиві такі особливості, які становлять виразну відмінність їх.

У переважній більшості випадків, за даними другої половини XVII — початку XVIII ст., звук а відповідно до давнього а (<є) у ненаголошеній позиції був властивий лубенським говіркам також і в минулому: *двадцать, тридцять, святои* (Сел. — Стрж., 69); *святого, девяти, десятеро, взяли, пятидесять* (Лубни — Стрж., 62—63); *хотячи, принято* (Нов. — Стрж., 419); *мовячи, утягла* (Губ. — Стрж., 443—444); *привязав* (Пов. — Стрж., 36); *выглядѣласмо, выпряжиши* (Вільш. — Стрж., 142); *десять* (Стрж., 27), *памяти, видячи, святого* (Стрж., 35 — Дейм.); *витягаю, держачи* (Стрж., 127), *мясницях* (Стрж., 141), *нехотячи, вусьмнадцять, мѣсячных, вязання, сгедячи, завязала, мовячи* (Стрж., 181—183), *десятеро, двадцятцетеро* (Стрж., 278 — Ябл.); *мовлять* (Остап. — Стрж., 212); *засягаєть, мовячи* (Бвц. — Стрж., 447); *имя, сердячи* (Астряб., 25—26), *двадцат, святой* (Астряб., 46 — Мгар) та ін. Те ж спостерігається в написах, зроблених на берегах книжки Гізеля: *чинят, любят* (Нариси., 182).

Разом з тим у записах, що стосуються деяких сіл, або в тексті писаря трапляється е: *паметним* (Прих. — Стрж., 25); *десятеро надцетеро* (Ябл. — Стрж., 278); *пошостнадцеть, паметним* (Дейм. — Стрж., 27); *двадцеть, двадцети, десеть, пятнадцеть* (Лубни — Стрж., 62—63).

За майже послідовним уживанням літери я неважко розпізнати звук а. Перед цим рефлексом приголосні зазнавали певних змін, деколи відмінних від простежуваних тепер. Як свідчать факти, перед звуком а палаталізувалися зубні (*тридцять, десятеро, взяли, хотячи, принято, видячи*), плавні і губні приголосні (*выпряжиши; святого, памяти, пятидесять*). Написання а (*двадцать*) очевидно випадкове, оскільки в тій же позиції і в тому ж тексті вживається й літера я (*тридцять*).

Як і в наголошених складах, тут також не відзначено жодного випадку, коли б між губними і я стояв ь (на позначення твердості губного), отже, в цілому, після губних наприкінці XVII ст., мабуть, не розвивався вставний звук. Про це ж свідчать дієслівні форми, де, за сучасними даними, в лубенських говірках виникає л', утворюючи, таким чином, групи *мл', бл'* та ін. Наприкінці XVII ст. таке чергування було, напевне, відоме лише деяким говіркам або виявлялося непослідовно, з несталістю, йому в кількох місцях трапляється написання *мовячи* (Губ., Ябл., Бвц.), *любят* (Нариси., 182) і тільки один раз — *мовлять* (Остап.).

Збереження м'якості губного м було, зокрема, причиною того, що наприкінці XVII ст. досліджувані говірки не мали, очевидно, групи *мн'*. У використаних матеріалах ні разу не зустрілося написання цієї групи (*памяти, мясницях, имя*).

Через обмеженість фактів не можна з цілковитою певністю говорити про особливості шиплячих перед рефлексом давнього а, що походить з є, хоч у кількох випадках (у наголошених і ненаголошених складах), які почастило виявити, після шиплячих постійно пишеться а (*часть, держачи*), що може бути свідченням твердості цих звуків.

Нарешті, про написання е відповідно до а (<є) у ненаголошеній позиції. Як уже з'ясовано, е зустрічається порівняно рідко і в лексичному, і в лінгвогеографічному розумінні, причому здебільшого в тих же словах і говірках (або документах, що фіксують висловлення носіїв говірок), де пишеться також я. Можливо, що паралельні варіанти відбивали справжній стан тієї або іншої говірки. Так, у документах, що стосуються одного й того ж населеного пункту, виявлено: *десятеро надцетеро і двадцятцетеро* (Ябл.), *паметним і памяти* (Дейм.), *десеть і десятеро* (Лубни). Узагалі написання е в ненаголошених складах свідчить про те, що звук е був або північнодіалектним привнесенням або, ймовірніше, відображенням особливості, притаманної лубенським говіркам за давніших часів. Як уже говорилося, збереження звука є зрідка трапляється в окремих досліджуваних говірках і тепер, у чому не можна не відзначити як певної стійкості цієї фонетичної особливості, так і поступовості її зміни та зникання.

У стійкості розгляданих рис і поступовості змін цих рис пересвідчують і пізніші дані. Як зазначалось вище, у говірках Лубенщини в середині XIX ст. на місці а (<є) завжди виступав звук а з м'якістю попереднього приголосного (Труды, 478). Те ж, зокрема в дієслівних формах, відзначає І. Новицький, тимчасом як для чернігівських говорів, за його ж спостереженнями, характерним у цій позиції було е з твердістю попереднього приголосного без виділення й і переходу його в л' (*ходятъ, носеть, робеть, ловетъ, лупеть* — Труды, 534).

Звуком а з м'якістю попереднього приголосного, згідно з записами, характеризувалися говірки Чорнух і Світличного (Труды, 577—579), а також Піщаного, де після губних розвинувся елемент л' (*рябий; ходять, носять; роблять, люблять, ловлять* — Труды, 580).

У говірці Оржиці давнє а (<є) у середині XIX ст. послідовно засвідчене у вигляді рефлекса а: *тридцять, потягті, пристязють, чотирнадцяти, взяли, двадцять* (ЗОЮР, 9—13). Крім губних (*время, святому* та ін.), про які на підставі написання важко судити, чи були вони в оржицькій говірці м'якими і чи був (на основі м'якості їх) розвинений й, — інші приголосні перед голосним а в цій говірці палаталізувалися.

За даними кінця XIX — початку XX ст. в ненаголошеній позиції, як і під наголосом, лубенські говірки, очевидно, виявляли звук а, який у записах фіксується переважно літерою я: *витагнув, випрягли, дивляться, двадцять, глядять; зятагли, оглядісь* (Хит. — ЛЛ., 8—9, 11); *випрягайте, сходяться, носять* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *зв'язали* (Бвч. — ЛЛ., 76); *пштається, обняло, освяти* (Берзт. — ЛЛ., 72); *збирається, десяти* (НБул. — СЛ., 73—74); *двадцять, витяг* (Шерш. — СЛ., 59—60); *дев'яносто; святках, сходяться, жарять, пам'ятку* (Крем. — СЛ., 6, 21); *двадцять; налякали, витяги* (Іск. — СЛ., 109, 111); *пов'язали, зачали, тисяч* (СЛ., 7—8), *злякалась, вирядила* (ССт., 33 — Церк.); *виходять, ставлять, окружать, тридцять* (ССт., 24—25), *священника, лягла* (ЛЛ., 72), *роз'язжу, розв'язала, зв'язала* (К. вопр., 6 — Сніт.); *процідься* (Ябл. — К. вопр., 3); *зав'язали; злякався; полягли; тринадцять, обходять* (Литв. — СЛ., 7, 9, 11, 13, 15); *звещья, помнят, ловлять* (Лук.)¹ і т. ін.

З цих фактів видно, що наприкінці XIX — на початку XX ст. приголосні перед рефлексом а в досліджуваних говірках були м'якими. Це стосується зубних, плавних і, очевидно, шиплячих та губних. Можливо, що шиплячі губили м'якість лише в деяких словах або морфологічних групах (пор. *зачали*). Як свідчить більшість випадків, губні диспалаталізувались тільки при збігові приголосних, коли (як це спостерігається й тепер) м'якість переходила на попередній приголосний, а губний міг зникати (пор. *зв'язали, освяти, священник і роз'язжу, зв'язала*).

Дієслівні форми 3-ї ос. мн. теперішнього часу мали групи їл', пл' і под. перед рефлексом а (пор. *дивляться, ловлять*, а також *сплять* — СЛ., 7).

Про звук м перед рефлексом а в кореневих складах через обмеженість фактів висловити що-небудь певне не видається можливим. На підставі деяких фактів (*пам'ятку, помнят*) і зіставлення з даними говірки Чорнух (Труды, 578) та говірки Хоцьок (*п'амнять, м'ясо, сімня, тім'я*)² можна гадати, що в досліджуваних говірках кінця XIX — початку XX ст. група мн' виступала непослідовно, як це, до речі, відзначається й тепер.

Звук е на місці а (<є) зустрічається в одному тільки випадку: *колодезь* (Хит. — ЛЛ., 7), проте паралельно з збереженням а: *колодязя* (ЛЛ.,

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431, 435, 436.

² О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 110, 117.

8). Цілком імовірно, що говірці Хитців і, можливо, також іншим говіркам були властиві варіанти, наслідком чого з'явилося подвійне написання в фіксації говіркового матеріалу.

Отже, протягом двох-трьох століть у досліджуваних говірках за різними, часто нерівноцінними, матеріалами простежується дальший і послідовніший вияв особливостей рефлексії **а** ($< \epsilon$), характерних загалом для середньонадніпрянських говорів у сучасному вигляді, і стирання та поступове зникання поодиноких слідів, частково властивих східнополіським говорах. Відзначувані факти наявності **е** відповідно до **а** ($< \epsilon$) у ненаголошеній позиції (як у минулому, так і тепер) свідчать про певну стійкість цієї риси, що зрідка, як, напр., у говірці Ульянки, може поновлюватися (звичайно, з підтримкою сусідніх чернігівських говорів).

* * *

Вивчення рефлексії давнього **а**, що походить з **е** носового, доводить, що в досліджуваних говірках або в частині їх є низка більш або менш значних особливостей. До значніших особливостей належить зміна **мй** $>$ **мн'** перед **а** внаслідок прогресивної асиміляції, збереження м'якості шиплячих перед **а** як у іменниках, прикметниках, прислівниках та ін., так і в дієсловах 3-ї ос. мн. теперішнього часу, а також збереження м'якості губних.

Незначні відмінності зустрічаються в окремих говірках і в поодиноких словах (за винятком іменника *зайиц'*). Це, в основному, наявність **е** (або звуження його до **і**) відповідно до давнього ненаголошеного і наголошеного **а** ($< \epsilon$).

Загалом, порівняно з рефлексією давніх **о**, **е**, рефлексія **а** ($< \epsilon$), як і рефлексія **ѣ**, у лубенських говірках пройшла послідовніше з невеликими відхиленнями. Проте, якщо перед **і**, рефлексом давніх **о**, **е**, **ѣ**, приголосні пом'якшуються завжди (з меншим ступенем м'якості **к**, **х** і губних), то перед **а**, рефлексом давнього **а** ($< \epsilon$), пом'якшуються не всі приголосні, не в усіх категоріях слів і неоднаково в різних говірках, хоч і цілісніше, ніж у літературній мові.

Безсумнівно, що за характером рефлексії **а** ($< \epsilon$) досліджувані говірки стоять близько до літературної мови і належать до середньонадніпрянських говорів. У цьому ж пересвідчує навіть коротке зіставлення фактів щодо рефлексії **а** ($< \epsilon$) у чернігівських, полтавських і лубенських говірках.

Спорідненість досліджуваних говірок з полтавськими говорами за характером рефлексії **а** ($< \epsilon$) полягає не тільки в переході цього **а** в нове **а**, незалежно від наголосу, а й у інших особливостях, що так або інакше пов'язані з названим переходом і спостерігаються, в основному, серед приголосних, які передують рефлексу звука **а** ($< \epsilon$).

Такими особливостями є: виділення після диспалаталізованих або напівстверділих (за аналогією також і після м'яких) губних окремого елемента — **й**, хоч у деяких полтавських говірках досить помітна відсутність цієї зміни (напр., у говірці В. Сороч.: *дév'at', nám'at', хлоп'á, голуб'áта, м'áсо, м'áти*); прогресивне уподібнення **й** після губного **м** (*námn'at', mn'áти*), поширеніше, зокрема, в південнополтавських говірках; наявність груп **бл'**, **пл'** і под. у дієслівних формах (*л'убл'at', лóул'at'*), чого, до речі, немає в чернігівських говорах, особливо в територіально віддалених від середньонаддніпрянських; пом'якшення шиплячих перед рефлексом **а** (< **є**), з тим, однак, застереженням, що в полтавських говорах ця особливість менш поширена як у іменниках, прикметниках, прислівниках та ін., так і в дієслівних формах 3-ї ос. мн. (*курчá, лóшá, толóчат'*)¹ — убачати в останньому зв'язок зі ствердінням кінцевого **т'** не доводиться, оскільки зустрічаються обидва варіанти: *толóчат* і *толóчат'*).

Відзначені особливості, що більшою або меншою мірою характерні для лубенських і полтавських говірок, вивчення рефлексії давнього **а** (< **є**) у досліджуваних говірках за матеріалами, що охоплюють приблизно три століття, як і зіставлення з даними чернігівських говірок, свідчать про те, що розвиток лубенських і полтавських говірок низкою моментів відрізняється від розвитку чернігівських говірок.

ЗВУКИ **О** (ЗРІДКА — **Е**) ТА **У** ЗАЛЕЖНО ВІД ПОЗИЦІЇ В СЛОВІ І РІЗНИХ ФОНЕТИЧНИХ УМОВ

Відомо, що в більшості північноукраїнських говірок ненаголошене **о** не звужується до **у**, навіть у позиції перед складом з **у**, тимчасом як у південно-східній групі діалектів помітна схильність до звуження в певних позиціях (перед складом з наголошеними або побічнонаголошеними **у**, **і**), а в південно-західній групі поширене виразне наближення ненаголошеного **о** до **у** і в багатьох говорах — сильне укання¹ (окрім карпатських, де цієї риси немає). У літературній мові лише в деяких словах спостерігається перехід давнього **о** (або давніх **е**, **ь** через стадію **о**) в **у**, причому ці слова відомі з **у** переважно в усіх діалектах.

Перехід в **у** або схильність до такого переходу на місці давніх **о**, **е**, **ь**

Лубенські говірки виявляють у здебільшого відповідно до давнього **о**: *шкураток, шкúра, шкúрка, пáрубок, журавéл', буд'áк, Мус'íй, Супрúн (Супрунénко), ворущít', потрухá, бурд'úk,*

¹ Див., напр., Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 33; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 52 і 53.

муравей, проскура, полум'я(-мн'а), йа́блуко, йа́блун'а, ту́пц'у-ва́т', тупот'іт', тупотн'а, ту́луп («туловище, торс») і т. ін.; рідше — відповідно до давніх е, ъ: ч'ума́рка, ч'ухра́т', ма́ч'уха, ка́ч'ур, жува́т'; ви́пурхнут', ну́рхнут', узва́р.

Окремі названі слова викликають певні зауваження. Паралельно до шку́ра, шку́рка в досліджуваних говірках поширені також шк'і́ра, шк'і́рка, тобто варіанти з переходом давнього о в і. У цьому випадку з фонетичною диференціацією пов'язується диференціація семантична: шку́ра — «знятий для вичинювання або вичинений покрив тварини», «стерво, падло, шкурник»; шку́рка — «тонка шкура» (зрідка), «рослинний покрив», «плівка на молоці або киселі» (частіше); шк'і́ра — «покрив людського тіла»; шк'і́рка — «тоненький покрив на рані». Давнє о зберігається тільки в слові скорі́нка (зрідка шкорі́нка) — «зовнішній твердий шар випеченого хліба». У такому вияві фонетичної і семантичної диференціації немає, здається, відмінностей від літературної норми.

До варіанта з у в іменнику па́рубок подекуди зустрічається паралель із збереженням давнього о (па́робок), що з'явилася, ймовірно, як гіперизм, оскільки її відзначено у вимові молоді (напр., у Нов.).

У власному імені Супру́н, що тепер майже вийшло з ужитку, давнє о під наголосом деколи не переходить в у, а попереднє ненаголошене о розширюється в а, хоч ця фонетична паралель (Сахро́н — з іншим, крім того, рефлексом губного фрикативного ф) скоріше вживається не як ім'я, а як зневажлива, презирлива назва, отже, тут наявний зв'язок фонетичної і семантичної диференціації. За значенням розрізняється також паралель до слова ту́луп без переходу о > у та оглушення б: то́луб — «великий кожух, шуба».

Споріднене з іменником потруха́ дієслово патроші́т' (патро́шит') зберігає о внаслідок, очевидно, відштовхування від близькозвучного потрусі́т'.

Подекуди (напр., у говірці Ульяновки) не переходить в у друге о в повноголосній групі іменника по́ломн'а, проте такий фонетичний варіант не є основним і єдиним у говірці, а виступає як паралельний.

У кількох говірках зберігається давньоруський або староукраїнський фонетичний варіант іменника ч'ума́рка — че́ма́рка (Тарас., Хит. і Бвц.), чо́ма́рка (Прих.). Шукати в цих випадках північнодіалектного впливу мабуть не слід, тому що, по-перше, саме слово маловживане (відоме переважно старшому поколінню) і, по-друге, факти зі збереженням давнього е (о) зустрічаються в територіально різних говірках Лубенщини. Звук е (о) є, певне, давнішою місцевою рисою.

Майже в усіх досліджуваних говірках паралельно до звуження о (< ъ) > у в іменнику узва́р (пор. давньор. възварѣ =

возваръ, рос. *взвар*) або навіть частіше від звуження простежується збереження *о* (*озв́ар*).

Отже, відхилення, відзначені в групі слів, що в літературній мові *і*, здебільшого, в лубенських говірках мають перехід *о* ($\langle \text{о, е, ъ} \rangle \rightarrow \text{у}$, пояснюються або необхідністю семантичного розрізнення двох лексем одного походження, або діянням північнодіалектної чи російської мовної аналогії, або як залишок давніших рис.

Разом з тим у досліджуваних говірках простежується низка випадків переходу *о* $\rightarrow$ *у* або наближення *о* до *у* там, де в літературній мові ці явища відсутні. Звук *у* виступає в таких словах: *тупо́р*, *бутви́на*, *бубі́р*⁽¹⁾, *у́пйáт'*, *ка́дуб*, *тупо́л'а*, *у́гіро́к*, *лавуши́к*, *зна́хур*, *жо́луб*, *хурту́на*, *Бу́ріс*, *куме́д'ї́а*, *кумпа́н'ї́а*, *убува́т'* і под.

У багатьох випадках, як видно, звуження *о* сталося в позиції перед складом з голосними *о*, *а*, *е*, *и* (*тупо́р*, *у́пйáт'*, *куме́д'ї́а*, *бубі́р*⁽¹⁾) або в кінцевому складі (*ка́дуб*, *жо́луб*), тобто в позиції, де, здавалося б, відсутні фонетичні умови для звуження *о* (наступний наголошений або побічнонаголошений склад з *у* або *і* — голосними високого піднесення і дуже вузької артикуляції). Очевидно, звуження голосного *о* викликав наступний губний приголосний (*тупо́р*, *куме́д'ї́а*, *бубі́р*⁽¹⁾). Могла також позначитись дисиміляція (*тупо́р*, *тупо́л'а*, *жо́луб*), а особливо — аналогія співзвучних слів (*ка́дуб* $\leftarrow$ *дуб*, *жо́луб* $\leftarrow$ *луб*, *тупо́р* $\leftarrow$ *тупи́й*).

З приводу ступеня звуження *о* та охоплення цим явищем різних лубенських говірок щодо розглянутих, а також і інших слів необхідні деякі пояснення. Так, у говірках Новаків, Жовтневого, Рудки і Майорщини іменник *тупо́р* не зафіксований зовсім або зберігає *о* (*топо́р*). У ряді говірок (НБул., Дух., Прих. та ін.) *о* не звужується в іменнику *бобі́р*. Слово *ка́дуб* відоме взагалі тільки частині говірок середньої і західної Лубенщини, причому подекуди (напр., у говірці Дух.) — із звуком *о* (*ка́доўб*). Переважно в вимові молоді зберігається *о* в іменнику *топо́л'а*, а частина західних і центральних лубенських говірок послідовно виявляє тут *о*. Звуження *о* $\rightarrow$ *у* в іменнику *о́гіро́к* простежується здебільшого як фонетична паралель, лише в говірках Нижнього Булатця, Яблунева, Прихідьок та ін. *о* завжди переходить в *у* або нескладове *ў*: *у[ў]гіро́к*. Як і в іменнику *топо́л'а*, збереження *о* в словах *коме́д'ї́а*, *кумпа́н'ї́а*, *Бу́ріс*, *хворту́на* та ін. зустрічається переважно у вимові молоді, і це явище охоплює, звичайно, всі досліджувані говірки. У збереженні *о* виявляється вплив літературної мови.

Нарешті, у тих або інших говірках відзначається звуження або схильність до звуження *о* в поодиноких випадках: *шулу́дї́вий* (Хит.); *о́жуг*, *куло́пáт'*, *руо́зумн'ї́ший* (ЧПол.); *нагу́дї́й*, *о́жуг*, *куло́пати* (Крем.); *тоу́б'і*, *оу́б'ід*, *гоу́лубка*, *гу́лубка*, *нагоу́дї́й*, *ма́мунт*, *гудува́т'*, *поу́жа́р*, *боу́л'áт'*, *бу́л'áчка*, *куло́пáт'*

(НБул.); *пужар, куолупат'* (Нов.); *тоуб'і, гоулубка, нагодуй, пужар, буйарин* (Бвц.); *гоулубка* (Іск., Ябл., Жвт.); *на табур'і, круз' шібку, худуд, унуч'а* (Ульян.); *унук* (переважно в середньолубенських говірках).

Із низки випадків, простежених як у цілому по Лубенщині, так і в окремих говірках, впливає той висновок, що деяка схильність до укання в невеликій групі слів характерна більшою мірою для всіх досліджуваних говірок, навіть для територіально близьких до північнодіалектного масиву, проте найбільше вона властива середньолубенським говіркам (НБул., Нов., Бвц., Іск та ін.). Тому-то можна зробити припущення, що за часів переселень з Правобережжя України, у говірках якого поширений перехід *о > у*, чимало переселенців, осідаючи на Лубенщині саме в середній смузі, сприяло своєю говірковою особливістю певному законсервовуванню звука *у* або близького до *у* в середньолубенських говірках, навіть у позиції перед складами, де не було голосних *у, і*.

Полтавські говори знають перехід *о (е) > у* в групі слів, які з звуком *у* властиві літературній мові і досліджуваним говіркам: *чумарка, журавел', буд'ак, нарубок, шкюра, шкурка* (Супр., ВСороч., Гр.-Бр., Град., Дмитр.).

В іншій групі слів, на відміну від лубенських говірок, у полтавських говорах або відбувається перехід *о > і*: *кад'іб* (Супр., Піщ.), *шк'іра* (Гр.-Бр., Піщ.), — або зберігається *о*: *ожог* (Супр., Дмитр.), *колупати(-т')*, *топол'і, могила, тоб'і, об'ід, голубка, нагодуй, огірок, шолудивий* (Гр.-Бр., ВСороч., Піщ.), — або виявляється схильність до укання: *коун'їин'а, оусл'ін, ожоуэ, поужар, боу'ат', гоудувати, тоуб'і, гоулубка, куолупати* (Дмитр.); *гоулубка, тоуб'і, оуб'ід* (Піщ., Град.), — або, зрідка, *о* змінюється в *у*: *оуж, гулубка, нагудуй* (Супр., Град.); *мугіла* (Піщ.); *тупол'а, кулупати* (Град.) і т. ін.¹

Хоч випадки звуження *о* або й переходу в *у*, згідно з діалектними матеріалами, простежуються в полтавських говорах у вимові людей різних поколінь, проте загалом, як видно з розглянутих даних, укання полтавським говорам властиве порівняно менше, ніж лубенським говіркам².

Незалежно від літературної норми, тобто безвідносно до того, перейшло в ній *о (е)* в *у* чи не перейшло, у чернігівських говорах *о (е)* або зберігається, або змінюється в *а*, або — зрідка (переважно в говірках, територіально близьких до середньонадніпрянського діалектного масиву) — заступається зву-

¹ Див. також В. С. Ващенко, Вивчення сучасних полтавських говорів, «Українська мова в школі», 1953, № 4, стор. 95.

² Навпаки, лебединським говіркам схильність до укання значно більше властива (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 130—131). Це ж стосується говірок Роменського району (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. V і VI), хоч поряд з послідовнішим уканням тут відзначене також з'явлення *о* замість *у*, як у чернігівських говорах (див. там же, стор. VI).

ком у. Збереження о (е) або різна його рефлексія простежуються на низці прикладів: *чемйорка* (*чемёрка*) (СГута, Лем., Пат.); *ожаг, магіла* (Нав.); *ожог, топор* (Став.); *ожег, тапол'і, калупат', магіла, бод'ак, парабак* (МҚоц.); *кадоўб(-об), ожог* (НБас., ХОз., Прох.); *ожог, буд'ак, чумарка, парубок* (БРуд.); *колупат', могіла, об'ід, голубка, нагодуй, топол'і, парубок* (НБас., Рудк.); *бод'ак* (ХОз., Прох., Рудк.) і т. ін.¹

У документах другої половини XVII — початку XVIII ст. відповідно до давнього о (е), незалежно від позиційних умов, майже послідовно пишеться літера о навіть у тих словах, що за нашого часу і в говірках і в літературній мові мають звук у. Отже, за цими історичними джерелами схильність до переходу о (е) > у в лубенських говірках виявляється не зовсім виразно: *половину* (Бвц. — Стрж., 441); *молодик* (Прих. — Стрж., 161); *зорудовавши* (ВБул. — Стрж., 77); *опустити, чоловік, говорити, стуячую, Прокопиху* (Стрж., 181—183); *ярмолук, дубуватися* (Стрж., 201, 172 — Ябл.); *каторои* (Вільш. — Стрж., 142); *росоховатий, половици, дорогу* (Губ. — Стрж., 444); *мачоха, мачуху* (Пир. — Стрж., 130); *городозий* (Нов. — Стрж., 419); *ловити, заборонили, половицю* (Мгар — Астріб, 25—26). В одному випадку відповідно до давньоруського *вънукъ* зафіксовано *унук* (Сел. — Стрж., 69), тобто фонетичний варіант, відомий деяким говіркам і тепер (Нов., Бвц., Іск., Чев., Дух. і Мар.)². Близькими щодо розгляданої риси виявляються написи на книжці Гізеля: *Могила, ползолото, почни, Онофрія* і под. (Нариси, 181—182).

Деякі з відзначених написань (*стуячую, ярмолук, дубуватися, мачуху* та ін.) свідчать про те, що тенденція до зміни о (е) > у була, очевидно, властивою лубенським говіркам кінця XVII ст., однак вона не знайшла достатнього відображення в письмових документах, оскільки мала незначну вагу в системі звукових особливостей тодішніх говірок Лубенщини, у зв'язку з чим писар передавав звужене, підвищене о, як і звичайне, літерою о. Можливо, однак, що північнодіалектна звукова особливість позначалася на досліджуваних говірках кінця XVII ст. виразніше, ніж згодом.

Отже, дані другої половини XVII — початку XVIII ст., хоч і не зовсім вичерпні для визначення особливостей співвідносності о (е), зокрема щодо його звуження, та у, все ж свідчать, що за рефлексією о (відповідно — е через стадію о) лубенські говірки близько трьох століть тому мали відмінності від сучасних північноукраїнських діалектів.

У середині XIX ст., як свідчить І. Новицький, ненаголошене о в різних лексичних групах вимовлялося в київських і подільських говорах, а також місцями на Лівобережжі як у (Труды, 527). До таких діалектних місць на Лівобережжі належали, можливо, говірки Лубенщини, оскільки записи, зроблені в Чорнухах, Світличному (Труды, 577), Піщаному (Труды, 580) та Іванкові (Труды, 592), і, зокрема, оржицькі фіксації (ЗОЮР, 8—12) дають спорадичні свідчення про перехід ненаголошеного о (або давнішого е) в у. Цей перехід відбувався в лубенських говірках, очевидно, перед складом з наголошеним у, тимчасом як перед складом з наголошеним і звук о, можливо, лише наближався до у, що в записах не знайшло свого відбиття. Однак про

¹ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 157; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 23; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 30.

² Поширенішим у лубенських говірках є варіант *онук*.

говірку Чорнух зазначено, що ненаголошене **о** вимовляється в ній як **у** (з відсутністю вказівки на характер наступного голосного і на залежність з'явлення у від нього).

Про характер взаємовідношень звуків **о** та **у** в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. можна судити на основі зіставлень коротких описів говірок Сушків і Хоцьок та фактичного матеріалу, наявного в різних працях і записах.

У говірці Сушків звук **о** перед наголошеним складом «створює враження трохи закритого або вузького»¹, тобто має схильність до звуку **у** (*боу́ло́то, хоу́д'ім* або, як позначає В. Богородицький, *бо́ло́то, хо́д'ім*). Звук **о** «при голосному **а** наступного складу, внаслідок гармонійного уподібнення, становить меншу закритість»².

Говірка Хоцьок має звук **у** частково відповідно до сучасних норм літературної мови (*ма́чу́ха, я́блуко, будя́к, па́рубок, шку́ра, чухра́ть*), частково поза цими нормами (*шулу́дівий, пужа́р*); крім того, у деяких словах **о** буває закрите, з наближенням до **у** (*коу́му, тоу́му, тоу́бі, соу́бі*)³. Згідно з цими даними, говірка Хоцьок є близькою до лубенських говірок, особливо до центральних. Проте в говірці Хоцьок відзначено випадки збереження **о** (*жо́лоб, на́шому, Йо́вхім*), які споріднюють цю говірку з західнолубенськими говірками (надто — збереження **о** в імені *Йовхім*).

Досліджуванням говіркам кінця XIX — початку XX ст. була властива різна зміна ненаголошеного **о**, подекуди з розбіжностями в одній і тій же говірці, в одному й тому ж слові, як це спостерігається й тепер. Перехід **о** > **у** зафіксовано в низці випадків: *парубок* (Хит. — ЛЛ., 9); *убувся* (Мгар — ЛЛ., 27); *уп'ять* (ЛЛ., 72), *Бубирь* (ССт. 15 — Сніт.); *парубоцтво, парубками; уп'ять* (Литв. — СЛ., 10, 12) та ін.

Як видно, звук **о** заступився голосним **у** в позиції перед складом з голосними **а, о, и** або **у** і безпосередньо перед наступним губним приголосним. На підставі цього можна зробити висновок, що наступний губний викликає звуження попереднього **о**. До аналогічного висновку зобов'язують також найновіші дані лубенських говірок.

Однак, за тими ж записами кінця XIX — початку XX ст., як і за сучасними даними, звук **о** (**е**) в розглянутих позиціях переходив у голосний **у** непослідовно, що спостерігається на численніших фактах (нерідко на тих же, де відзначено зміну **о** > **у**): *чоловіка, могилами* (Хит. — ЛЛ., 7—8); *оп'ять, ворухи́ться, чоловік* (Мгар. — ЛЛ., 26—27); *чоловіче, у болоті, додому, оп'ять* (Берзт. — ЛЛ., 72—73); *в болоті, чоловік, оп'ять, на голові* (Сніт.)⁴; *чоловік, у болоті* (ЛЛ., 72), *комерцію, обую* (СЛ., 10, 12 — Литв.); *моги́лу, чолові́чу, на Пожа́рні* (Іск. — СЛ., 109); *голубчик, Коломи́йських, моги́л, молодці́в* (Шерш. — СЛ., 59); *у воді* (Пут. — СЛ., 24); *кожух, чолові́чице* (Крем. — СЛ., 6); *Євхима, горі́лкою* (НБул. — СЛ., 73—74); *чоловік, моги́лі* (Ябл. — К вopr., 3—4) і т. ін.

З наявності поплутань щодо звуку **о** в одних і тих же говірках та в одних і тих же або структурно подібних словах (позиція **о** відносно інших звуків), напр.: *убувся і оп'ять, чоловік* (Мгар); *уп'ять, Бубирь і оп'ять,*

¹ В. А. Богородицький, згадана праця, стор. 8.

² Там же.

³ О. Д [ороскевич], згадана праця, стор. 107.

⁴ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334.

чоловік (Сніт.); парубками, упять і комерцію, обую (Литв.) та ін., — впливає, що зміна *о* (*е*) > *у* не була типовою особливістю досліджуваних говірок. До такого висновку приводять, як відомо, і найновіші спостереження над цими говірками.

Порівняно частіше *у* замість *о* (*е*) з'являлося, очевидно, в середньолубенських і деяких східнолубенських говірках (Бвц., Хит., Сніт., Литв. та ін.), хоч, як відзначено, звук *о* нерідко зберігався і в них, притому навіть там, де тепер цього збереження немає.

Давні *о*, *е* в дієслівних суфіксах *-ова-*, *-ева-*

У лубенських говірках виявляється послідовна зміна (щоправда, не стільки, може, фонетична, як морфологічна) давнього *о* (або *е*) в *у* в дієслівних та іменникових (дієслівного походження) суфіксах *-ова-*, *-ева-*: *р'атува́т'*, *напува́т'*, *дивува́ц'ця*; *воюва́т'*, *ночува́т'*; *кува́т'*; *напува́н'н'а*, *кува́н'н'а* та ін.

Звичайно, для переходу *о* (*е*) > *у* тут значну вагу мала морфологічна передумова (вплив особових дієслівних форм: *р'ату́йу*, *р'ату́йиш*), проте не можна заперечувати фонетичного фактора (вплив артикуляції наступного губного *в*)¹ і роль аналогії, яскраве свідчення якої дає зіставлення таких прикладів, як *ч'ухра́т'*, з одного боку, і *кува́т'*, *напува́т'*, з другого, де зміни назнав кореневий голосний *і*, крім того, в останньому особові форми не мають переходу *о* > *у* (*напойу́*, *напбійт'*).

Відносно зміни дієслівного *о* (*е*) досліджувані говірки не відрізняються від полтавських говірок, де *о* (*е*) також послідовно перейшло в *у*: *шанува́ти(-т'')*, *танц'ува́ти(-т'')*, *р'атува́ти(-т'')*, *мандрува́ти(-т'')* (Супр., Гр.-Бр., Дмитр., Град., ВСороч., Сем.), — і розходяться з чернігівськими говорами, оскільки останні здебільшого зберігають *о* (*е*) або спорадично засвідчують *а*, *у*: *танц'ова́т'*, *шанова́т'*, *мандрова́т'* (НБас., Лем.); *р'атова́т'* (Став., ХОз., Прох., НБас.); *шанова́т'*, *танцава́т'*, *ратава́т'*, *мандрава́т'* (МКоц., Пат.); *шанува́т'*, *мандрува́т'*, *танц'ува́т'* (Прох., Ус., БРуд.) і т. ін.²

Згідно з письмовими джерелами XVII—XVIII ст., у дієслівних формах і віддієслівних утвореннях не вживалось у відповідно до давніх *о*, *е* в суфіксі *-ова-* (*-ева-*): *турбовати*, *интерессовати*, *пожитковати* (Бвц. — Стрж., 441, 447, 448); *становиши*, *даровати* (Стрж., 7, 25), *перелѣтовали*, *випитовал* (Стрж., 162 — Прих.); *спитовали*, *виконевати* (Остап. — Стрж., 211—212); *знехтовавши* (ВБул. — Стрж., 77); *пориштовавши* (Вільш. — Стрж., 142); *интересовати*, *користовати*, *даровати* (Губ. — Стрж., 444); *турбовати*, *пожитковати* (Нов. — Стрж., 419); *будоватися*, *подяковавши* (Мгар — Астряб, 25—26) та ін.

Проте, як видно, документальні записи висловлювань місцевих жителів у жодному випадку не відбивають також північнодіалектного акання (за позицією відповідно до розгляданого укання: пор., напр., сучасні *шанова́т'*, *танцава́т'* і т. ін.).

¹ На асимілятивну роль звука *в* указував ще О. Потебня (цит. праця, стор. 50), у чому він мав цілковиту рацію. Як явище суто морфологічного характеру, з'явлення у непереконливо трактується, напр., Л. Булаховським (З історичних коментаріїв до української мови, стор. 92).

² Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 156.

За даними середини XIX ст., ненаголошене **о** в дієсловах на **-ова-ти** вимовлялося як **у** в подільських, київських і деяких лівобережних говорах (Труды, 527). Одними з таких лівобережних були, звичайно, говірки Лубенщини та інших територій, докази чого подають матеріали з Оржиці: *ви́питувати, плюва́ли* (ЗОЮР, 11—12); Чорнух: *годува́ть, мордува́ть, ночува́ть* (Труды, 577); Піщаного: *ночува́ть, годува́ть, кувать* (Труды, 580), а також Іванкова, де були відзначені паралельні варіанти: *ночова́ти — ночувати, купова́ти — купувати, кова́ти — кувати, мордова́ти — мордувати* (Труды, 592).

Записи кінця XIX — початку XX ст. у розгляданій позиції фіксують подекуди суперечливі, взаємовиключні факти: *молебствова́ли* (ЛЛ., 71), *зоюва́ли, скомандува́в* (ССТ., 3, 7), *досадува́ла* (К вопр., 5), *будовавсь*¹ (Сніт.); *молебствова́ть* (Берзт. — ЛЛ., 73); *переночува́ть, закува́ть* (СЛ., 6—7), *ворува́ть, ворова́ть* (СЛ., 11—12), *чумакова́ть* (СЛ., 25 — Литв.); *сбунтова́ть* (Пут. — СЛ., 24); *полуднова́ть, полуднова́ла* (Крем. — СЛ., 20); *годовати́му* (Хор. — СЛ., 119); *напува́ть, милува́ть* (Бвц. — ЛЛ., 75); *ночува́ли, жалува́ться* (ЛЛ., 9—10), *хлібопашествува́в* (ЛЛ., 73 — Хит.) та ін.

Ці доволіно наведені ілюстрації поділяються приблизно на дві рівні групи щодо написання на місці **о** (е) літери **у** або **о**. Характерно, що читання спостерігається в матеріалах з однієї й тієї ж говірки (Сніт., Литв.) і що в деяких випадках відзначається лише написання **о** (Пут., Крем., Берзт.). На підставі розглянутих фактів можна зробити припущення, що в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. порівняно часто траплялося збереження **о** в дієсловах на **-ова-**, тимчасом як за сучасними даними тут відзначається послідовний перехід в **у**. Таке вирівнювання протягом останнього півстоліття пояснюється впливом літературної мови.

Звук **о** на місці **у** (різного походження)

Поряд з переходом **о** > **у** лубенським говіркам зрідка властиве зворотнє явище — заступлення **у** (з давніх **у** та **о** носового) звуком **о**: *окр'і́н* («гаряча вода»), *от'у́г, ос'л'і́н, очку́р, опру́г, оту́лка, зостр'і́т'* (про. давньор. *сустрѣ́кати*), *ос'м'іхну́ц'я, ога́р'а́ка, бома́га* (пор., старосл. *б бага*), *оступи́ц'я* («відійти») і т. ін. Звук **о** в словах *окр'і́н, ос'м'іхну́ц'я, зостр'і́т'* і под. з'явився, напевне, внаслідок змішування префіксів (**о**—**у**, **зо**—**зу**). У деяких словах діяла також дисиміляція щодо способу творення (*окр'і́н, ос'л'і́н, очку́р* та ін.).

Явище заміни **у** > **о** поширене в досліджуваних говірках нерівномірно і в наведених словах усталюється по-різному. Напр., послідовно в усіх говірках із звуком **о** вживається іменник *окр'і́н*. У дієслові *зостр'і́т'* **о** виступає, в основному, паралельно до випадків збереження **у** (крім говірки НБул., де спостережено тільки **о**) і здебільшого у вимові старіших людей (Оріх., Хит., Нов., Бвц., Рудка, Май., Жвт.). Навпаки, в іменнику *ули́р*⁽²⁾ усюди, де він тільки відомий (Тарас., Берзт., Іск.,

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334.

Чев., Ябл., Дух., Жвт., Ульянов.), та у власному імені *Ул'ана* звук *у* не заступається звуком *о*¹.

З приводу зворотного явища в полтавських говорах через відсутність задовільних і вірогідних даних сказати щось певне важко. Слід лише зазначити, що, на відміну від досліджуваних говірок, полтавські говори послідовно зберігають *у* в дієслові *зустр'іти* (-т'). Як і лубенські та чернігівські говірки, полтавські говори мають *о* відповідно до давнього *у* в слові *окр'ін* і виявляють давнє *у* в іменнику *упі́р* ('). Той факт, що в чернігівських, лубенських і полтавських говірках не зберігається давнє *у* в слові *окр'ін*, викликає припущення про існування в частині давньоруських і староукраїнських говорів фонетичного варіанта з *о*. Причиною вживання цього слова з *о* не могло бути відштовхування від близькозвучного *укр'ін* («трав'яниста городня рослина»), оскільки останнє поширене без початкового *у* (*кр'ін*).

Щодо заступлення *у* > *о* в чернігівських говорах, то тут зберігається, як правило, давнє *у*, а заступлення *у* > *о* буває подекуди в говірках, територіально близьких до середньонадніпрянських говорів, тобто там, де найбільше позначається вплив останніх: *зустр'іт'*, *окрі́п* (Ус., БРуд.); *зустр'іет'*, *окрі́п*, *упі́р* (Лем.); *окрі́п*, *упі́р* — *опі́р* (ХОз.); *укруо́п*, *упі́р* (Нав.) та ін.

Немає сумніву, що в чернігівських говорах артикуляція голосних *о*, *у* частково відрізняється від артикуляції в досліджуваних говірках. Звук *о* в північно-західних говорах Чернігівщини має схильність до переходу в *а*, тобто може розширюватися, чого не спостережено в лубенських говірках. Для чернігівських говорів часто характерні давніші звукові варіанти (пор. *чемёрка*, *бжег*, *бод'ак*), що не властиві досліджуванім говіркам. Це свідчить про те, що лубенські говірки в зв'язках давніх *о* (*е*) та *у* зазнавали трохи інших, порівняно з чернігівськими говорами, змін.

* * *

Вивчення явищ, що стосуються взаємозв'язку звуків *о* (або, зрідка, *е*) та *у*, за матеріалами лубенських говірок у зіставленні з даними літературної мови й особливостями сусідніх чернігівських та полтавських говорів виявляє кілька факторів, що викликають ті або інші зміни в досліджуваних говірках. Головнішими з цих факторів є діалектні закономірності, вплив літературної української мови, а також запозичення й аналогічні явища російської мови.

¹ Слід зауважити, що явище заміни ненаголошеного *у* звуком *о* характерніше для подільських говірок (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 49—50).

З'ясування позиційно-фонетичних зв'язків звуків **о** (**е**) та **у** в лубенських говірках шляхом зіставлень з даними інших говорів і з історичними фактами (щоправда, часто недостатніми) показує, що перехід **о** > **у** або схильність до такого переходу — не типова для цих говірок фонетична риса, сфера діяння якої, притому, звужується. Звуження відзначеної риси і зміни, що постали через це, відбуваються поступово, хоч можуть виникати й інтенсивніше завдяки літературній мові.

Нааявність випадків переходу **о** > **у** перед складами з різними наголошеними звуками, а не тільки з **у**, **і**, свідчить про те, що змішування **о** та **у** в досліджуваних говірках лише зрідка зумовлюється артикуляцією наступних голосних **у** тому або іншому слові.

З фонетичного погляду факти переходу **о** > **у** (численніші) і заміни **у** > **о** (спорадичні) дають підставу вважати, що в лубенських говірках (або, в усякому разі, у більшості з них і, особливо, в середньолубенських) обидва звуки артикуляційно можуть трохи більше взаємонаближуватися, ніж у літературній мові, проте значно менше, ніж у південно-західних говорах. Через схильність звука **о** бути підвищеним і вузьким, а звука **у** — обнижуватись і розширюватись в досліджуваних говірках простежуються випадки поплутання обох звуків.

Майже повна незалежність звуження **о** від голосного в наступному складі і від його наголошеності або ненаголошеності, як це відзначалося не тільки в досліджуваних говірках, а й у полтавських говорах, указує, можливо, на те, що в минулому лубенські і полтавські говірки мали позиційно ширше та активніше з'явлення **у** замість **о**, сфера діяння якого звузилась через різні причини (перерва в тісних зв'язках з носіями південно-західних говорів, ближчі стосунки з носіями чернігівських говорів і носіями російської мови, а крім того, вплив української літературної мови, яка здебільшого не внормувала **у** на місці **о**, хоч цей перехід і виявляється в значному діалектному масиві).

ГОЛОСНІ **О** ТА **А** В ПОЗИЦІЙНИХ І ФОНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Ненаголошені звуки **о** та **а** в літературній мові, як правило, розмежовуються і в вимові не плутаються, тому-то навіть близькі за фонетичним складом слова, що відрізняються одним лише звуком (пор. *зостáвити* — «залишити» і *застáвити* — «примусити», «захарастити»), виразно сприймаються як відмінні і звучанням і значенням.

Перехід **о** > **а** найчастіше відбувається в позиції перед складом з наголошеним **а**, зазнаючи асиміляції: *багáтір*, *багáття*, *гарáзд*, *качáн*, *чабáн* і т. ін. У деяких із цих слів, як відзначає

Л. Булаховський¹, спостерігається також інша характерна риса — деетимологізація кореневої частини, тобто втрата зв'язку з основним значенням кореня слова, з його етимологічною групою (напр., *кал́ач* не пов'язується з іменником *ко́ло*, від якого походить, *кажа́н* — з іменником *ко́жа*, *бага́тий* — з іменником *бог*).

Проте обидві умови переходу *о* > *а* (асиміляція і деетимологізація) не пояснюють низки фактів української мови, де *а* заступило звук *о* не перед складом з *а*. У таких фактах доводиться шукати позафонетичних причин з'явлення на українському ґрунті звука *а* відповідно до давнього *о*². Позафонетичними причинами були іншомовні звукові форми і, зокрема, проникнення русизмів та білорусизмів або ж просто вплив російської мови (пор. *ганча́р* і польське *garncar*, *вакза́л* і рос. орфоепічне *вакза́л* та ін.).

Нарешті, у формах недоконаного виду *лама́ти*, *ганя́ти* і под. відбилась найдавніша дописемне подовження *о* > *а* як вияв ознаки тривалої дії. Звичайно, за всіх умов у літературній мові спостерігаються аналогічні творення (пор. *бага́то* і *бага́тій*, *хапа́ти* і *ха́панка*).

Разом з тим відоме й зворотнє явище, коли етимологічне *а* переходить в *о* як у запозичених, так і в успадкованих словах: *комо́ра*, *ко́мин*, *оре́нда*, *ота́ман*, *Опа́нас*; *кропи́ва*, *зоря́* і т. ін.

Зміна *о* в позиції перед складом з наголошеним *а*

У лубенських говірках давнє *о* найпоєднованіше дало *а* в групі слів, де *о* знаходиться перед складом з наголошеним *а*, отже, перехід *е*, в основному, фонетичним. Притому в деяких похідних утвореннях може мінятися місце наголосу, хоч нове *а*, звичайно, зберігається: *бага́цько*, *бага́ч*', *багати́р*⁽¹⁾, *хал'а́ва*, *кач'а́н*, *мага́р*⁽¹⁾, *гар'а́чий*, *гар'а́чка*, *чаба́н*, *ка(р)жа́н*, *лаха́нка*, *салда́т*, *хаз'а́йін*, *мана́х*, *манасти́р*⁽¹⁾ (*намасти́р*⁽¹⁾); *кама́нда*, *каманд'і́р*, *катлава́н*, *вагза́л*, *кала́ч*' *пага́но*, *карабе́л*', *палама́р*⁽¹⁾, *ната́ц'їя* («напучення»), *цма́кат*' та ін.

Таким чином, процес асиміляції звука *о* до *а* (в наступному складі), процес розширення *о* до *а* простежується в досліджуваних говірках частіше, ніж у літературній мові. Якщо в частині випадків перехід *о* > *а* — явище суто фонетичне (*кач'а́н*, *гар'а́чий* і под.), то в інших випадках цей перехід виник частково внаслідок позафонетичної причини — переймання з російської мови (*лаха́нка*, *манасти́р*⁽¹⁾), *кама́нда*, *пан'а́й* — «поганяй» та ін.). Це переймання виявляється також у відмінній групі слів.

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 89.

² Там же.

Там, де перехід *о > а* викликається фонетичними і позафонетичними причинами, у більшості лубенських говірок спостерігаються ще, як правило, паралелі з збереженням *о*, на чому позначився вплив літературної мови, тим більше, що відсутність переходу *о > а* простежується переважно у вимові молоді. Так, напр., паралельно до переходу *о > а* в іменнику *манасти́р*⁽¹⁾ у говірках Тарасівки, Березоточі, Нижнього Булатця, Жовтневого і Мар'янівки виступає варіант з *о*. В іменнику *гонч'а́р*⁽²⁾, навпаки, лише зрідка, та й то переважно в східнолубенських говірках (Оріх., ЧПол., Крем., Тарас., Нов.), звук *о* переходить у *а*.

Характером зміни або збереження давнього *о* в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним *а* досліджувані говірки майже не відрізняються від полтавських говорів, у яких звук *о* в групі слів послідовно переходить у *а*: *хаз'а́йка*, *бага́тий*, *га́р'а́чий*, *кажа́н*, *кача́н*, *га́ра́зд* (Піщ., Гр.-Бр., Супр., ВСороч.)¹.

У північно-західних говорах Чернігівщини ненаголошене *о* змінюється в *а*, незалежно від позиції в слові, не тільки в тих випадках, коли зміна в *а* характерна для літературної мови та інших говорів, а, як правило, в усіх випадках, коли в лубенських говірках зберігається *о* або лише подекуди переходить у *а*: *манасти́р* (НБас.); *халада́* (Коти); *галава́*, *памага́т'*, *салда́т* (Кіп.); *аста́лас'*, *сирата́*, *паста́вили* (Нав.) та ін.² Тільки в говірках, перехідних до середньонаддніпрянських, звук *о* частіше зберігається: *пога́на*, *голова́*, *гонча́р* і под. (Ус., БРуд., Рудк.)³.

За даними другої половини XVII — початку XVIII ст., звук *о* в розгляданій позиції не переходив, як правило, в *а*. Збереження *о* простежується на багатьох фактах: *домашиними* (Бвц. — Стрж., 447); *стоячого*, *Кондратового* (Прих. — Стрж., 7); *Кочаненку* (Мал. — Стрж., 49); *гончара* (Ябл. — Стрж., 181); *поховали* (Остап. — Стрж., 212); *монастир*, *прокопати*; *стародавньої* (Мгар — Астряб, 25, 43); *господарей*, *волами*, *попровадили*, *оставили* (Лука — Жевахов, 287—288); *монастырский* (Вільш. — Жевахов, 311) і т. ін. Відповідні дані засвідчені також написами на книжці Гізеля: *похвала*, *простаки* та ін. (Нариси, 182).

Написання літери *о*, а, отже, й збереження звука *о*, в таких характерних випадках, як *монастир*, *гончара* і *прокопувати*, свідчить, безперечно, що з'явлення *а* замість *о* не було властиве лубенським говіркам XVII—XVIII ст. навіть тією мірою, як тепер. Наявність же *а* в слові *попровадили* не може

¹ Близькими щодо цього були, очевидно, старобільські говірки, де також виявлено *а* замість *о*: *хазя́йна*, *салда́тку*, *ганя́ти* (див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 307).

² Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 149—150; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 21—22; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 9—10; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 26.

³ Частіше, ніж у лубенських, і рідше, ніж у чернігівських говірках, відбувався перехід *о > а*, за даними 1914 р., в говірках Роменщини (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. V).

бути аргументом, оскільки за семантикою слова («поправили», «повезли») звук а тут фонетичний.

У другій половині XIX ст., за свідченням І. Новицького, ненаголошене о в багатьох чернігівських говорах вимовлялось як а: *вана, хадив, мароз, акно* і под. (Труды, 527). Згідно з матеріалами, зібраними в Чорнухах і Світличному, ненаголошене о не переходило тут у а. Ці надто загальні дані сусідніх говірок не можуть бути скільки-небудь надійною підставою для характеристики лубенських говірок середини XIX ст.

Певніші, хоч теж недостатні, факти є в оржицьких записах. За цими записами, в позиції перед складом з наголошеним а давнє о в оржицькій говірці лише зрідка переходило в а: *багато, хазяйствечко, гаразд*, але — *сховдесся, вона, заховдє, собакі, догадливі, посадиць* (ЗОЮР, 8—14).

Істотніші й численніші дані, на основі яких можна судити про особливості фонетичних і позиційних зв'язків давніх о, а та про характер і напрям змін, що відбуваються в лубенських говірках останніми десятиріччями, засвідчують діалектні тексти з різних праць кінця XIX — початку XX ст.

З'ясуванню особливостей давніх о — а в досліджуваних говірках допомагають також свідчення про деякі сусідні говірки, що лежать на захід від Лубенщини. У говірці Сушків перехід о > а не зумовлювався позицією перед складом з а, хоч був обмеженим, отже, відрізнявся від північнодіалектного типу змін (пор. *харайб, салда́там*, але — *здорова, бороше́н'ця*)¹. У говірці Хоцьок звук о внаслідок асиміляції перейшов у а перед складом з наголошеним а: *гаразд, хазяїн, сканать, ламать*². У лубенських говірках кінця XVII ст., порівняно з цими даними, звук о зберігався, очевидно, послідовніше.

Згідно з діалектними текстами кінця XIX — початку XX ст., перехід о > а в позиції перед складом з наголошеним а траплявся не часто: *хазяїн, багатий, салдацький, ломаки* (Іск. — СЛ., 107—109); *салдат* (Шерш. — СЛ., 60); *Коровая; мола; чабан, монастирь, манахи, вокзалом* (Крем. — СЛ., 5, 14, 18—19, 21); *замотались* (Пут. — СЛ., 24); *монастирь, монастирь, монахи* (Мгар. — ЛЛ., 27); *салдатів, монастирь, багато; монастирю* (Хит. — ЛЛ., 10—11, 46); *хазяїна* (ЛЛ., 74), *скомандував; підкачали, багато* (ССт., 7, 15—16), *багатирь*³ — «витязь» (Сніт.); *хазяїна, ганчарь, багачиий* (Литв. — СЛ., 13, 15, 25); *салдати, хазяїна* (Черк. — ССт., 33); *в головах, горобця* (Ябл. — К вопр., 4) тощо.

Порівняння цих випадків з сучасними даними свідчить про те, що в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. вужче виявлявся перехід о > а. Справді, звук а на місці о, притому не в усіх випадках і не в усіх говірках послідовно, охопив лише ту групу слів, де нове а зберігається за нашого часу як у досліджуваних говірках, так і в літературній мові (*хазяїн, багатий, чабан, підкачали* і т. ін.). Відсутність зміни о > а властива й іншим словам (пор. *вокзалом, скомандував*). Розбіжність у написанні в одній і тій же фіксації вказує на непослідовність переходу о > а і свідчить про трохи вужчий обсяг уживаності звука а, ніж це спостерігається тепер. Охопленню процесом переходу о > а ширшого кола слів сприяли,

¹ Див. В. А. Богородицький, цит. праця, стор. 8.

² О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 107.

³ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334.

безперечно, переймання з російської мови, а не північнодіалектна особливість, оскільки поширення звука **а** замість **о** простежується частіше в говірках східної, ніж у говірках середньої або західної Лубенщини.

Зміна **о** в інших позиціях

У значній групі слів, хоч не з однаковою послідовністю, давне **о** в досліджуваних говірках заступається звуком **а** в позиції перед складом, де немає наголошеного або навіть ненаголошеного **а**, та в кінцевому складі; зокрема — перед наголосом: *шкар(а)лúпа* (-л'')*úиц'а*), *харóший*, *каламúтний*, *канúра*, *кансёрва*, *кандúхтор*, *парóм*, *камóд*, *кампóт*, *а[о]гранóм*, *па(р)трёт*, *мад'иска* («модистка»), *кал'идóр*, *кан('и)вёрт*, *пагóн*, *паравóз*, *кантúз'ийа*, *канхвёт*, *кар'óжиц'ц'а*, *кантиóра*, *халóша*, *кардóн*, *мандал'ина*, *шкарупина*, *шкару́бнут'*, *капч'онка*, *кажн'ис'ин'кий*, *патрби́йт'*, *павидло*, *паз'и́ц'ийа*; після наголосу: *дóхтар(')* (*дохтар'и*), *óвад*, *закрам* та ін.

Розгляд умов переходу **о** > **а** в цій групі слів виявляє діяння фонетичних і позафонетичних причин. Фонетичною умовою переходу **о** > **а** могла бути дисиміляція щодо місця й способу творення голосних (пор. *комóд*, *погóн*, *кордóн*, *дóктор*), подекуди — асиміляція голосних (пор. *каламúтний*, *агранóм*), а також, очевидно, розширення залежно від артикуляції попередніх задньоязичних і губних та наступних сонорних приголосних (пор. *шкарлúпа*, *харóший*, *канúра*, *парóм*, *пагóн*, *камóд*).

Проте важливою обставиною для переходу **о** > **а** була, думається, позафонетична причина, яка полягає в перейманні з російської мови. Більшість розглянутих слів, як відомо, є запозиченнями. Одні з них потрапили в лубенські говірки безпосередньо з російської або, можливо, з білоруської мови (пор. *шкарлúпа*, *харóший*, *óвад*, *нагídка*), інші — через посередництво російської мови (пор. *кансёрва*, *кампóт*, *канхвёт*, *кантиóра*). Залежно від походження слів, а також від фонетичного переймання з російської мови звук **а**, замість **о**, частково міг проникнути в досліджувані говірки, притому це проникнення стало інтенсивнішим або, в усякому разі, більше виявилось, мабуть, протягом останніх десятиріч.

Слід підкреслити, що не в усіх розгляданих випадках і не в усіх лубенських говірках звук **о** послідовно заступається голосним **а**. Якщо в словах *шкар(а)лúпа*, *шкарупина*, *шкару́бнути(-т')*, *каламúтний*, *óвад*, *парóм*, *камóд*, *кампóт* і под. випадків збереження **о** не зауважено, то в інших словах цей звук зустрічається або в вимові людей певного покоління або лише в деяких говірках. Напр., збереження **о** в слові *хорóший* (і похідних) відзначається переважно в мовців старшого покоління (Прих., Рудка, Ябл., Жвт. та ін.), тимчасом як у вимові молоді голосного **о** тут не засвідчено. У говірках Крем'янки, Тарасівки, Хитців і Чевельчі не зафіксовано переходу **о** > **а** в іменнику

дохторі (-ор'і, -орá), а в говірках Нижнього Булатця, Новаків, Біївців, Жовтневого і Мар'янівки *о* може переходити в *а* і зберігатися. В іншомовних словах (*кансέρва*, *кардóн* і под.) *о* переходить у *а* загалом частіш у вимові літніх людей, тимчасом як молодь уникає цієї зміни. Поодинокі слова виявляють *а*, замість *о*, тільки в деяких говірках: *хамут(а)* (Сніт.), *ч'ачивіц'а* (НБул.), *Ган'ц'і* (Дух.) та ін.

Щодо позиції перед складом не з голосним *а* і наприкінці слова (після наголосу) в полтавських говорах спостерігаються незначні відмінності від лубенських говірок. Ці відмінності полягають у тому, що деякі слова або послідовніше зберігають *о*: *дохторі* (-р'і, -рá), *дохтор* (Піщ., Гр.-Бр., Супр.); *хорóша* (ВСороч., Гр.-Бр.), — або, навпаки, *а* відповідно до давнього *о*: *саче^чвіц'а* (*чачавіц'а*) (Гр.-Бр., Дмитр., Град., Піщ.).

У північних і західних говорах Чернігівщини ненаголошене *о*, як уже говорилося, незалежно від голосного в наступному складі і місця наголосу в слові, більш-менш стало змінюється

в *а*: *дахтарá*, *галасі́*, *чалав'і́ек* (Коти); *балі́т'*, *йáвар*, *кар'ін'н'ам* (Кіп.); *пab'і́ег*, *дарóгайу*, *старажéй*, *висачéнна*, *зabал'і́ела*, *на ачáх* (МҚоц.); *мáткайу*, *па дарóзі́*, *л'ісам*, *стараж'і́у* (Нав.); *хаді́у* (НБас.) і т. ін. Зберігається *о* частіше в перехідних говірках: *сторож'і́у* (БРуд., Ус., Рудк.); *хорóши*, *горшчéшник* (НБас.) і под.¹

Як свідчать пам'ятки, розгляданий звук *о* в лубенських говірках XVII—XVIII ст. загалом, очевидно, не переходив у *а*: *добраволное* (Пир. — Стрж., 5); *золотих* (Бвц. — Стрж., 447); *монисто* (Михн. — Стрж., 73); *многокrotnie* (Ябл. — Стрж., 183); *на дорозѣ*, *помер* (Сел. — Стрж., 69); *пошол*, *золотих*, *схопившися*, *говорити* (Остап. — Стрж., 212); *молodik* (Он. — Стрж., 80); *господинего*, *Голотиха* (Савц. — Стрж., 211); *заборонили*, *половицю*; *огородом*, *Полоненка*, *сторони*; *Солоницѣ*, *одного* (Мгар — Астряб, 26, 43, 46); *положилѣ*, *помогли* (Лука — Жевахов, 287) та ін. Аналогічні свідчення дають також написи на берегах книжки Гізеля: *отворил*, *ползолото*, *казнодѣи* тощо (Нариси, 181—182), — і вірші З. Дзюбаревича: *покою*, *дорогии* та ін. (Нариси, 187).

Зрозуміло, що взяті з кількох джерел факти не вичерпують усієї різноманітності щодо позиції давнього *о* і його можливої зміни в напрямі до *а*, проте послідовність написання літери *о* дає підстави для твердження про невластивість лубенським говіркам XVII—XVIII ст. цієї зміни в позиції перед складом з різними голосними.

За даними кінця XIX — початку XX ст., на місці *о* в розгляданій позиції зрідка поряд з *о* виявляється також *а*: *залото*, *хорошо*, *коробка* (Іск. — СЛ., 109); *хороше* (Шерш. — СЛ., 59); *хороший* (Крем. — СЛ., 21); *золоті*, *погоничів* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *наміста* (Хит. — ЛЛ., 8); *холоші* (ССт. — 15), *потоці* (ЛЛ., 74 — Сніт.); *хороші* (СЛ., 25), *хороша*, *хороше* (ЛЛ., 72 — Литв.); *хороша* (Берзт. — ЛЛ., 72); *помолотив*, *поросте* (Ябл. — К вопр., 3) і т. ін.

Як видно, у деяких випадках досліджувані говірки послідовно зберігали звук *о* (пор. *хороший* та інші споріднені слова в говірках Ісківців, Шершнів-

¹ Див. ще В. М. Бра хнов, згадана праця, стор. 29; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 26.

ки, Крем'янки, Литвяків і Березоточі). Отже, кілька десятиріч тому явище переходу *о > а* було менш поширене, а звук *а* мав трохи вужчий обсяг уживаності, ніж тепер.

Зв'язки *о — а* в дієслівних формах тривалої дії

Відмінність від літературної мови щодо взаємозв'язку звуків *о* та *а* спостерігається в лубенських говірках також у формах дієслів недоконаного виду (із значенням тривалої, багатократної або повторюваної дії). Якщо в літературній мові перехід *о > а* (пор. *гоніти* — *ганяти*) відбиває найдавніше подовження і не має зв'язку з «аканням», то в досліджуваних говірках, охоплюючи значно більше дієслів, це явище часто викликається саме «аканням», поширеним, як правило, за аналогією до російської вимови (північнодіалектне акання належить до іншого типу явищ).

З так званим «аканням» у лубенських говірках не пов'язана взаємозаміна звуків *о* та *а* в видових парах: *гоні́т' — ган'а́т'*, *помогі́т' — помага́т'*, *ско́бит' — скака́т'*, *коті́т' — кач'а́т'*, *кло́ни́ц'ц'а — кла́н'ац'ц'я*. Замість пари *ломі́ти — лама́ти*, відомої літературній мові, досліджувані говірки знають здебільшого лише варіант з *а*, замість пари *крб́йіти — кра́йати*, — варіант з *о* і замість пари *хопі́ти — хапа́ти*, — варіант з *а*. Тільки в говірках Жовтневого, Рудки, Майорщини, Хитців і Крем'янки зафіксовано варіант із збереженням *о* в першій парі (*ломі́т'*, *ло́мл'а́т'*), хоч видового розрізнення між обома варіантами не спостерігається (*ломі́т' = лама́т'*, *зломі́т' = злама́т'*), можливо, внаслідок маловживаності першого з них.

Зрідка зустрічаються випадки відсутності переходу *о > а* в формі недоконаного виду: *помога́т'* (Бвц.), що пояснюється, очевидно, впливом форм доконаного виду (*могті́*).

Відповідно до збереження звука *о* видовою парою *запросі́ти — запрб́шувати* в літературній мові форма недоконаного виду в лубенських говірках може мати обидва звуки, хоч із кожним з них пов'язується відмінна семантика: *запрб́шуват'* — «закликати», *запра́шуват'* — «запитувати». Фонетичне і семантичне розрізнення відзначається ще в іншій парі: *кона́т'* — «погибати», «помирати», *кана́т'* — «виконувати».

Навпаки, у видових парах *заспоко́йіт' — заспака́ййуват'*, *договори́т' — догава́р'уват'*, *одгороді́ц'ц'а — одгара́жувац'ц'а*, *устано́віт' — устанáўл'уват'* і под. перехід *о > а* пов'язується з так званим «аканням». У цих парах звук *о* під наголосом переходить у *а* за аналогією до російської мовної риси, однак не позбавлене ймовірності також діяння внутрішніх причин (зокрема, вплив видових пар з найдавнішим подовженням *о > а*). Ненаголошене *о* попередніх складів змінюється в *а* внаслідок асиміляції, хоч деколи це *о* зберігається (пор. *заспока́ййуват'*, *заговáр'уват'*).

Долею звуків **о** — **а** в дієслівних формах недоконаного виду лубенські говірки загалом не відрізняються від полтавських говорів та здебільшого розходяться з чернігівськими, у яких відповідно до інших моментів тут виступає переважно звук **а**.

Поодинокі факти з пам'яток XVII—XVIII ст. мало що дають для розуміння розглянутого питання в його минулому. Можна лише вказати, що такі випадки, як *припровадити* (Пир. — Стрж., 112), *допрашувати* (Вільш. — Жевахов. 311) та ін., фонетично збігаються з сучасними.

Своєрідні дані трапляються в записях кінця XIX — початку XX ст., де всупереч фонетичній рисі, що є відгомном найдавнішого подовження **о** > **а**, засвідчено **о** на місці **а**: *пмагає* (Сніт. — ССт., 32), *нагоняти* (Литв. — СЛ., 7), *вигоняють* (Берзт. — ССт., 13). Цілком імовірно, що тут відбився вплив форм доконаного виду (пор. *помогти*), як це спостерігається зрідка й тепер, або ж простежуються сліди переймання з російської мови, що трапляються в різних говірках (Іск., Мгар, Сніт., Литв., Берзт. та ін.).

Зміни на місці **а**

Давньоруським говорам була, напевне, властива зміна ненаголошеного **а** > **о** в іншомовних словах, відбита, як відомо, в найдавніших пам'ятках (пор. *сотоны* в Зб. Святослава 1073 р.). Українська мова, як зазначалось, унормувала **о**, замість **а**, як у багатьох запозичених, так і в успадкованих словах.

Відносно з'явлення **о** замість **а** досліджувані говірки, як і говори східної та середньої Полтавщини, мало в чому розходяться з літературною мовою. Заступлення **а** > **о** найчастіше буває в запозиченнях (також у власних іменах), зокрема на початку слова: *ограном*, *окаці'йа*, *оксаміт*, *оптека*, *отлас*, *оренда*, *отаман*, *обожор* («абажур»), *Онїс'ко*, *Оўрам*, *Оксен'т'ій*, *Оксен'а*, *Окак'ій* і под.; у середині слова: *коупак*, *крохмал'*, *коминок*, *копитан*, *копитал*, *комбр'а*, *пол'ісадник*, *шотен*, *Мотрона* (*Мотр'а*) і т. ін.¹

Рідше спостерігається заступлення в словах, успадкованих від східнослов'янської мовної спільності: *рокїта*, *розумний* (і в вивідних та споріднених), *кропива*, *зор'а*, *козак*, *коток*, *котушка*, *долон'а*, *робот'ага*, *ростир'ан'н'а*, *каторга*, *лбіщина* і т. ін.²

Як у переході **о** > **а**, так і в заступленні **а** звуком **о** лубенські говірки подекуди виявляють непослідовність або наявність паралелей, притому це стосується однаковою мірою слів, у яких фонетичні зміни спільні також для літературної мови, і слів, у яких відбулися відмінні фонетичні явища. Непослідовність заступлення і виникнення паралелей пояснюються, очевидно, стиканням асиміляції і дисиміляції, а водночас і впливу літературної мови з місцевими діалектними особливостями.

Так, унаслідок дисиміляції голосних могло з'явитись **о** в словах *отлас*, *копитал* і под. Проте, зазнаючи впливу літературної

¹ Позиційно давнє **а** ширше рефлектується як **о** в деяких південно-західних говорах: *ломати*, *хол'ава*, *боштан*, *бохон'ец'* і под. (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 49).

² Пор. ще прізвисько *Ч'орн'бўка* (Литв.).

мови, ці слова набувають варіанти з **а**, які виступають основними, а варіанти з **о** — спорадичними (напр., збереження **о** в слові *копитан* зустрічається лише у вимові старіших людей).

Асиміляція голосних викликала заступлення в словах *огром* (*ограном* — з метатезою голосних), *обожор*, *коток* та ін., а завдяки літературній мові цим словам повертається їхня давніша звукова оболонка, притому говірковий і літературний варіанти деколи наділяються різними значеннями: *абажур* — «ковпак на лампі», *обожор* — «форма для виготовлення якогонебудь предмета» (напр., цементованого зрубу в колодязь — Крем.).

Більшість досліджуваних говірок зберігає давнє **а** в іменнику *крапива* і тільки переважно в східній частині їх (Оріх., ЧПол., Крем., Тарас., Берзт., Хит. і Мар.) цей голосний заступився звуком **о** в результаті, певне, дисиміляції голосних і впливу літературної мови, притому в говірках Тарасівки і Мар'янівки зустрічається хитання (*кропива* і *крапива* — навіть у вимові молоді).

У цілому, як видно, даними щодо заступлення **а** звуком **о**, за наявності певної непослідовності і деяких фонетичних паралелей або й варіантів з відмінним значенням, лубенські говірки лише частково відхиляються від літературної норми і то здебільшого стосовно іншомовних запозичень. У літературній мові виявляється деяка диференціація щодо переходу **а** > **о** або збереження **а** в різних словах (залежно, мабуть, від часу запозичення). Досліджуваним говіркам, навпаки, така диференціація не властива, і через те іншомовні слова, незважаючи на хронологічні обставини, підлягали діянню внутрішньодіалектних закономірностей (до позначення впливу літературної мови).

Якщо для лубенських і полтавських говірок, за нечисленими, поодинокими винятками, про які говорилося, характерне зворотнє фонетичне явище зміни **а** > **о**, то в багатьох чернігівських говорах, незалежно від походження слова, зберігається, як правило, **а**: *камора* (МКоц., Нав., Пат., СГута); *зарá*, *ракіта* (Жев., Пат., СГута); *крапіва* (ХОз., Прох.) і т. ін. Лише в говірках, територіально близьких до середньонадніпрянських, зустрічається заступлення **а** звуком **о**: *комора* (НБас., Рудк.); *зор^(а)á* (ХОз., Прох., Ус., БРуд.); *кропивá* (Рудк.) і т. ін. Заступлення голосного **а** в чернігівських діалектах свідчить про впливи середньонадніпрянських говорів і особливо літературної мови (ці випадки частіше зустрічаються у вимові молоді).

На відміну від інших моментів переходу **о** > **а**, **а** > **о** доля розгляданого **а** в запозичених і успадкованих словах за матеріалами XVII—XVIII ст. простежується трохи по-іншому. Це явище засвідчується даними різних говірок: *атаман* (Прих. — Стрж., 162); *атаманский*, *атаманенко* (Стрж., 127—128), *коморѣ*, *атаману*, *Олексу* (Стрж., 181—182), *Опанасенком* (Стрж., 278 — Ябл.); *жаденѣ* (Нов. — Стрж., 419); *розумѣю*, *козаком* (Сел. — Стрж., 69); *атаманови*, *комору* (Остап. — Стрж., 212); *атамана*,

жадного (ВБул. — Стрж., 77—78); *Онушков, атаманова* (Он. — Стрж., 80); *комори* (Савц. — Стрж., 211); *комору* (Вільш. — Стрж., 142); *Колмик* (Пир. — Стрж., 10); *Лазорским* (Лаз. — Стрж., 17); *Переяславского, Переяславского* (Мал. — Стрж., 48, 50); *выпроводиль* (Лука — Жезахов, 288), — а також фактами з написів на книжці Гізеля: *козаки, розмовляти* (Нариси, 181—182) — і з віршів З. Дзюбаревича: *разд'яляв, ростатися, розмахай, розмовонка* (Нариси, 187—188).

На підставі цих свідчень можна прийти до висновку, що наприкінці XVII — на початку XVIII ст. зміна *а > о* або внормування *о* в лубенських і деяких полтавських говірках відбувалися виразніше, ніж зміна *о > а* або внормування *а*, унаслідок чого перехід *а > о* охопив як запозичення — і серед них особливо власні імена, де *а* знаходилося на початку слова (пор. *комору; Олексу, Опанасенком*), — так і впадкування від давньоруської мовної спільності (пор. *розум'ю, козаком* і под.). Випадки збереження *а*, відзначені в різних записах (*атаман, жадець, розмовляти* та ін.), здебільшого не відбивали, можливо, справжнього стану говірок і були книжними елементами (окрім, хіба, запозичення *атаман* і похідних від нього).

Оржицькі записи середини XIX ст. свідчать, що в деяких запозиченнях звук *а* зберігався (відповідно до того, як це властиво й тепер): *сатана, калабуром*, — тимчасом як в успадкованих словах на місці *а* відзначено *о*: *зароблю, роботі, рознесла, розумний* та ін. (ЗОЮР, 9—14).

За даними говірки Хоцьок, відповідно до давнього *а* в розгляданих випадках тут розвинулося *о* (*оренда, отаман, Олександр, Опанас, Оксана; кропива, зоря*)¹. Отже, порівняно з даними лубенських говірок кінця XVII ст., де перехід *а > о* загалом відбувався частіше, ніж *о > а*, говірці Хоцьок була властива послідовніша зміна *а*, зокрема в запозиченнях. Треба думати, що заступлення *а* звуком *о* територіально поширилося в говірках, які лежать далі на північний захід від Лубенщини.

Як і на місці давнього *о*, вужчий вияв уживаності звука *а*, за даними кінця XIX — початку XX ст., спостерігається подекуди також відповідно до *а*: *Лазарь, Лазарівщина, Лазорем* (Лаз. — СЛ., 128); *работали, арапником* (Іск. — СЛ., 109—110); *Горкуші, одютант* (Крем. — СЛ., 5, 19); *Оврам* (Пут. — СЛ., 24); *комору, работают* (Мгар. — ЛЛ., 26—27); *розбійник, козаки, отаман, роспугті, одютанта* (Хит. — ЛЛ., 5, 7, 9, 10, 46); *аулами, Гаркуша, атамана* (Сніт. — ССт., 14, 16, 24); *козак* (ССт., 13), *Горкуша, арапник* (СЛ., 6, 13 — Литв.); *козакам* (ССт., 33), *Горкушині* (СЛ., 7 — Церк.) і т. ін.

Послідовніше заступлення *а > о*, як свідчить частина розглянутих фактів, залежало переважно від асиміляції голосних за місцем і способом творення (пор. *одютант, Горкуша*), притому, як видно з прикладів, згадана особливість виявлялася в говірках неоднаково: *Горкуша* (Крем., Литв., Церк.) і *Гаркуша* (Сніт.), *отаман* (Хит.) і *атаман* (Сніт.) — або відзначалась непослідовністю навіть у одній і тій же говірці: *Лазарь* і *Лазорем* (Лаз.). Проте відносно всіх цих випадків можна зробити припущення, що для досліджуваних говірок був характерний звук, середній між *о* та *а*.

З другого боку, на долі давнього *а* позначилося переймання з російської мови, що приводило до відновлення *а* (пор. *работали*).

Загалом, порівнюючи сучасний стан лубенських говірок з минулим, у вияві зв'язків давнього *а* з звуком *о* можна відзначити деяку зміну: у частині слів *а* відновлюється (пор. *ад'ютант*,

¹ О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 107.

гарк'юша), в інших словах заступається звуком *о* (*роб'ота, ота́-ман* і под.). Безперечно, що цей процес відбувається завдяки літературній мові.

* * *

Розгляд давніх *о* — *а* в фонетичному й позиційному взаємозв'язку на сучасних та історичних матеріалах у зіставленні з даними полтавських і чернігівських говорів виявляє різні фактори розвитку досліджуваних говірок, з'ясовує питання про впливи, про позиційну специфіку цих голосних, про характер змін, що стосуються їх, про залежність або незалежність тих змін від наголосу, а також, звичайно, якоюсь мірою про місце лубенських говірок серед говорів української мови.

Явища на ґрунті давніх *о* та *а* викликаються або підтримуються тими ж чинниками, що й на ґрунті інших звуків. При цьому українська літературна норма відбивається шляхом безпосереднього й широкого, більш або менш послідовного впливу, а російська мова — шляхом запозичень та аналогій.

Роль літературної норми і середньонаддніпрянських говорів, як видно з зіставлень, виразно простежується також у чернігівських діалектах, притому вплив середньонаддніпрянських говорів є, очевидно, давнішим і інтенсивнішим, оскільки в територіально близьких чернігівських говорах майже стало виявляються особливості взаємозв'язку давніх *о*, *а*, характерні для говірок Середньої Наддніпрянщини і серед них — для лубенських.

З особливостей зміни або збереження давніх *о*, *а* впливає, що за певних умов (знаходження обох голосних у сусідніх складах слова, розширення завдяки впливу деяких приголосних і, частково, наголошеність одного з голосних) у досліджуваних говірках відбувається фонетичне наближення першого до другого або навпаки, тобто звук *о* може трохи обнижуватись і ставати більш відкритим, а звук *а* — підвищуватись і ставати трохи закритим. Наближення і взаємозаступлення обох звуків деколи не залежить від місця наголосу (пор. *ко́мин, бага́тій*).

Історичні дані кінця XVII — початку XVIII ст., як і пізніші факти, доводять, що акання, властиве чернігівським говорам, не було поширене в лубенських говірках, що ці говірки в своїй основі — не північні і тому-то в них чіткіший вияв мав перехід *а* > *о* і збереження *о*. У XIX ст. звук *о* зрідка переходив у *а* перед наголошеним складом з *а*, тимчасом як давнє *а* було заступлене звуком *о*, залишившись, очевидно, в небагатьох запозиченнях. Наприкінці XIX ст., порівняно з сучасним станом, з'явлення (збереження) *а* охоплювало вужче коло слів, а деяке поширення вживаності звука *а* відбулося шляхом переймань або запозичень з російської мови. На початку XX ст. давнє *а* послідовніше, ніж тепер, заступалося звуком *о*, здебільшого внаслідок

асиміляції голосних (пор. *одютант*). Відповідно до літературної норми в досліджуваних говірках протягом останніх десятиріч сталися певні зміни щодо вживання голосного *а*. На основі з'ясованих явищ та зроблених узагальнень у цілому й визначається належність лубенських говірок до середньонаддніпрянських говорів та їхнє місце в цій діалектній групі української мови.

СПІВВІДНОСНІСТЬ ГОЛОСНИХ *Е* ТА *И*

Наголошені звуки *е*, *и* в літературній мові, як відомо, вимовляються завжди ясно й виразно. Ненаголошене *е* має тенденцію звужуватися, більш або менш підвищуватися в своїй артикуляції, отже, зближуватися з звуком *и*. Ненаголошене *и* виявляє схильність до розширення, більшого або меншого обниження артикуляції і наближення до *е*. Унаслідок цих змін постає змішування ненаголошених *е*, *и*.

Підвищення *е* та обниження *и* перехрещується з так званою гармонійною асиміляцією голосних, у результаті чого спостерігаються ширші або вузчі відміни на місці позиційно слабих *е*, *и*, причому перед наголошеними або побічнонаголошеними складами з *а*, *е* виникають ширші варіанти (*е^а*, *е^е*), а перед наголошеними або побічнонаголошеними складами з *и*, *і*, *у* — вузчі варіанти (*и^е*, *и*, перед складом з *і* — також *и^і*, *и^а*). До того ж, на вимову ненаголошених *е*, *и* впливає сусідній приголосний, зокрема, сонорні (*р*, *л*) і губні викликають розширення (пор. *Гарасім*, *Палáжка*), а м'які приголосні — звуження (пор. *кра́се"н'* і *кра́си"н'*, *би́е"тэ* і *би́е"тэ*).

Звуки *е*, *и* під наголосом

Лубенським говіркам властиве збереження виразної артикуляції звуків *е*, *и*¹ в наголошеній позиції, незалежно від походження їх (з давніх *е*, *ь* та *ы*, *и*) і від характеру сусідніх звуків: *верх*, *за́ме́т*, *де́н'*, *ле́б'і́д'*, *ке́н'д'ух*, *не́бо*, *же́рти* і т. ін.; *си́то*, *сади́ба*, *ри́ло*, *цй́бка*, *ти́н*, *би́к*, *ми́ло*, *ви́ла*, *ши́йла*, *жи́то*, *чи́стий* і под.

Зрідка на місці наголошеного *е* можна спостерігати звук *и*, а на місці наголошеного *и* — звук *е*. Такі випадки є або вузькоговірковими, що виникли, ймовірно, не безпосередньо (напр., *руби́л'* — НБул., *очи́пок* — Прих., *ши́йлина* — Ульянов.), або виключно лексикалізованими (*вуде́ла*, *гидоме́рний*, *ниокове́рний*), або пов'язаними з явищем семантичного розрізнення варіантів (*гни́ло* — «затхло, пошкоджено розкладанням» і *гне́ло* — «кепсько, нікчемно, погано»).

¹ Звичайний звук *и* (за винятком позиції після приголосного *л*, де виступає варіант, середній між *и* та *і*) відзначений також у говірці Хоцьок (див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 105).

У досліджуваних говірках не засвідчено вужчої, наближеної до і, артикуляції звука **и**, тимчасом як більшості чернігівських говорів вона властива: *шалаші¹, ткачі¹, хі¹три, кй¹сли, гй¹ра* (МҚоц.); *вй¹ку, Рокй¹тни, Бригй¹нц¹і* (НБас.); *калі¹, си¹н, пй¹шши, калй¹шн¹і* (Біл.); *запй¹сано, хй¹трий, бойазкй¹й* (БРуд.) і под.

Розширення наголошеного **и** або звуження наголошеного **е** не відоме, очевидно, і говіркам середньої та східної Полтавщини: *р¹абй¹, лихй¹, тин, бик, гй¹нут¹, чй¹стий, просьй¹ще* (ВСороч., Град., Піщ., Дмитр., Гр.-Бр. та ін.); *бе¹рэза, зе¹лєний, ме¹чє, вишнєвий, силєнний* (ВСороч., Піщ., Град., Супр.).

Зате в північнополтавських і сусідніх слобожанських говорах розширення наголошеного **и**¹ є, можливо, рисою природною, оскільки простежується за сучасними записами (пор. *садєба, бєр¹ішки*, але *бй¹р¹а* — Берест.; *бєл¹ц¹а* — Бор.) і було відзначене в недалекому минулому, зокрема в говірці м. Лебедин (пор. *де¹тєна, корєто* та ін.)² і в говірках колишнього Роменського повіту (пор. *пєшних, вєдно, грєвенику* та ін.)³. Ця риса, відзначаювана в досліджуваних говірках у вигляді окремих уламків, може, зрозуміло, свідчити про те, що північна Полтавщина і західна Слобожанщина мали тісніші, ніж Лубенщина, етнографічні й діалектотворчі зв'язки з заходом України, де в багатьох говорах обниження і розширення артикуляції **и** під наголосом виступає послідовно (пор. *Микй¹єта, Мик¹єта, к'єдати, х'єтра, бурак¹є* та ін.)⁴.

У пам'ятках Лубенщини середини XVII — початку XVIII ст., за винятком таких неясних щодо місця наголосу випадків, як *сестренцямъ* (Бвц. — Стрж., 441) і *Прейменко* (Пир. — Стрж., 78), відповідно до звуків **е**, **и** під наголосом орфографічно пишуться літери **е**, **и**: *небожци* (Бвц. — Стрж., 441); *пишеницю, вечорниці, великую* (Ябл. — Стрж., 127, 141, 181); *перстенъ* (Он. — Стрж., 80); *Филиповим* (Вільш. — Стрж., 142); *теперь* (Губ. — Стрж., 443); *Ничипор* (Михн. — Стрж., 73); *житель* (Мгар. — Астряб, 25) і под. Така сталість написань може бути свідченням того, що лубенські говірки XVII—XVIII ст. також характеризувались розрізненням наголошених **е** та **и**.

Не змішувались наголошені **е**, **и** і за даними оржицьких записів (60-і роки XIX ст.): *тепєр, менє, сердйтий, брєшете, сидйть, дитйчи* і т. ін. (ЗОЮР, 8—14).

Переважає більшість фактів, що їх засвідчують етнографічні та історичні праці про Лубенщину кінця XIX — початку XX ст., теж сходяться на відсутності поплутання наголошених **е**, **и**: *молебєнь* (ЛЛ., 74), *людей, один, вицщєне* (ССт., 4, 7), *отець, гостей* (ССт., 25, 26), *дитина, великий* (К вопр., 6 — Сніт.); *дитину, великдень* (Крем. — СЛ., 6, 21); *дерзвину* (Литв. — СЛ., 9); *скітинєць* (Церк. — ССт., 24); *горобєць, вижнем* (Ябл. —

¹ У говірці Сушків цей звук має легке «забарвлення» **є**: *кобйєлу, тйєн, гуркйє* і под. (див. В. А. Богородицький, цит. праця, стор. 1—2).

² Див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 140—141.

³ Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VI.

⁴ Див. П. И. Приступа, Фонетическая система и грамматический строй говоров Брюховицкого района Львовской области в их связях с другими говорами украинского языка. Автореферат, Львов, 1953, стор. 8.

К. вopr., 3); *перстень, виберуть* (Іск. — СЛ., 109, 110); *хрестик, викопали* (Хит. — ЛЛ., 8); *вивернув, сокирою, непереливки* (Мгар. — ЛЛ., 26, 27) та ін.

В одній тільки говірці Крутого Берега, за В. Милорадовичем, звук *е* вимовлявся як середнє *и*: *гличик, пиривисло, динь* (ЛЛ., 4).

Ненаголошене *е*

Звук *е* не під наголосом у говірках Лубенщини більш або менш послідовно звужується, підвищується і наближується до *и* або *й* переходить у *и* (незалежно, як правило, від голосного в наступному складі): *те"л'ати* (тил'ати), *че"реда́* (чирида́), *о́че"рёт* (о́чирёт), *ме"не́* (ми"не́, мине́), *бе"ру́* (бирю́), *ве"сло́* (висло́), *п'і́дпи"р'ізка* (п'і́дпир'ізка) і т. ін.

Звуження ненаголошеного *е* в напрямі до *и* в досліджуваних говірках однаковою мірою характерне і для післянаголошених складів: *у́йїтил'* (-ти"ел'), *спра́ўлиний* (-ле"ний), *пóлудин'* (-де"н'), *ч'óвин'* (-ве"н'), *р'і́че"чка* (-чи"чка) і под. Проте звуження *е* після наголосу спостерігається частіш у внутрішніх складах слова, тимчасом як у кінцевих складах *е* вимовляється переважно виразно, з можливим незначним ослабленням, хоч і без наближення, як правило, до *и*: *бóде, глі́нишче, у ме́не, пóле, се́рцем, ко́ней* і т. ін. Тільки вплив дієслів II дієвідміни на дієслова I дієвідміни в кінцевих складах послідовно викликає нерозрізнення *е, и*: *че́шиш, мо́жиш, ко́лиш* (за аналогією до *во́зиш, но́сиш, хо́диш*).

Л. Булаховський вважає, що поплутання ненаголошених *е, и* властиве початковим і внутрішнім складам, тимчасом як для кінцевих складів, поза впливом на них морфологічних ознак, характерна вимова, ближча до етимології¹. Дані лубенських говірок, як видно, підтверджують це міркування.

У видозміні ненаголошеного *е* досліджуваним говіркам або деяким із них бувають, звичайно, властиві ті або інші відхилення від основної риси². Такі відхилення викликаються переважно темпом мови, ступенем напруженості і, можливо, зв'язками з північнодіалектною особливістю. Так, паралельно до звуження *е* і зближення з *и* трапляється збереження виразного *е* (Хит., Крем., Оріх., Нов., Бвц., Прих., Іск., Жвт., Ябл. та ін.). На збереження *е* в низці таких випадків, як *берéза, себе́, тепéр, шче́рба́тий* і под., може впливати ще голосний наступного складу, тобто гармонійна асиміляція. Виразна арти-

¹ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 99.

² Поширене в деяких говорах явище переходу ненаголошеного *е* в *і* або в звук, близький до *і*, в позиції перед складом з *і* (пор. *вірт'іти* і т. ін. — див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 51—52), лубенським говіркам, за винятком двох-трьох слів (*м'ін'і, п'ір'ій*), не відоме.

куляція ненаголошеного *е* (в початкових і внутрішніх складах) частіше зустрічається в ряді говірок західної Лубенщини.

З другого боку, у деяких лубенських говірках ненаголошене *е* більш-менш послідовно переходить у *и*, незалежно від темпу мови, від голосних у сусідніх складах та інших чинників: *тил'а́, ойир'ёт, силó, пёрстин'* і под. Найчастіше це спостерігається в говірках Оріхівки, Червоних Поліг, Березоточі, Рудки, Ульяновки та ін.

Зрідка звужується і наближується до *и* кінцеве ненаголошене *е*: *житннш'че", бур'а́йшш'че"* (ЧПол.); *грóше"й, пóле"м* (Оріх., ЧПол., Берзт., Жвт., Рудка, Ульян.) і т. ін. Це явище, як і паралелізм, що полягає в звуженні *е* та його збереженні, залежить більше від темпу мови.

М'який приголосний звук, що стоїть після ненаголошеного *е*, сприяє, за даними досліджуваних говірок, звуженню *е* (*р'івн'єн', д'ати'єл'*). У інших випадках подібного або відмінного впливу приголосних на *е* в лубенських говірках не відзначається. Разом з тим ненаголошене, як і наголошене, *е* не викликає змін в артикуляції попереднього приголосного, за винятком звуків *л* і *ч*. У досліджуваних говірках звук *л* виступає препалатальним перед *е* нерівномірно й непослідовно (навіть в одній і тій же говірці), тимчасом як африката *ч* у цій позиції майже завжди звучить напівм'яко: *ч'ёл'ус'т', ч'и'р'ін', ч'е"ре"да́* і т. д.

У територіально близькій говірці Сушків, за свідченням В. Богородицького, ненаголошене *е* наближується до *и*^е, з огляду на що ця говірка споріднюється з лубенськими, хоч, на відміну від них, вона частіше виявляє збереження *е*.

Говірка Хоцьок щодо особливостей ненаголошеного *е* (пор. *несемó, жереб'єць, л'єч'у́, чóвен* і т. ін.)¹ стоїть ближче до чернігівських говорів, де це *е* зберігає свою виразність, як правило, незалежно від місця наголосу в слові: *теп'єр, зел'єни, бер'єза, печ'а́т', печ'у́, курен'а́* — «курча» (МКоц., Нав., Сорок.); *тел'а́, шчерба́тий, Петро́м, очер'ёт* (ХОз., Прох.) і под.²; *чóвен"(), н'і-вен', хлóпец', с'єлех* (Рудк., Прох., ХОз.); *сóнце, акóнце* (МКоц., Нав.); *пóлем, грóшей, бур"ач'йшше* (Кіп., Лем., НБас., БРуд., Прох., ХОз.) та ін. Лише в говірках, перехідних до південно-східних діалектів, трапляється звуження *е* і наближення до *и* або й перехід у *и*: *п'єрсте"н', скáте"рт', с'єле"х* і т. ін. (НБас., Ус.); *п'івин', с'єлих, ц'єбир* (БРуд.). Навпаки, у говірках північної Чернігівщини ненаголошене, особливо в післянаголошеному складі, *е* розширюється до *а*: *пóл'ам, с'єрца́м* і т. ін. (МКоц., Нав., Сорок.).

Подібної, як у лубенських говірках, зміни переднаголошене

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 106—107.

² Див. також Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 23—24; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 37.

е зазнає також у полтавських говорах (за даними говірок В.Сорок., Град., Дмитр., Супр.). Це слід сказати й про лебединські¹ та роменські² говірки.

Так само в позиції після наголошу полтавським говорам властиве звуження е або перехід його в и: *чо́ве"н, се́ле"зе"н', ма́те"р'і* та ін. або *п'іви"н', се́лизи"н'...* (В.Сорок., Град., Гр.-Бр., Супр.). Як і лубенські говірки, полтавські говори переважно зберігають е в кінцевих (здебільшого відкритих) складах: *про-сіи"ще, найско"р'іше, ду́же; по́лем, гро́шей* (Черн., Петр., Град., Дмитр., Гр.-Бр.). Тимчасом у лебединських говірках кінцеве е відкритих складів має легку схильність до и³. З огляду на дані лубенських, полтавських і навіть лебединських говірок слід заперечити зауваження П. Бузука про те, що в полтавських говорах ненаголошені е та и збіглися в одному звукові як перед наголосом, так і після нього і, зокрема, в абсолютному кінці слова⁴.

Зрідка полтавським, як і лубенським, говіркам властиве збереження переднаголошеного е (поряд із звуженням): *бе́рєза, зе́лений, ме́не* і т. ін. (Піщ., Гр.-Бр., Град.); *пе́ча"т', шче"рба"тий, те"пе"р* (Гр.-Бр.) та ін. І, навпаки, тут спостерігається також послідовний перехід е > и: *би"рєза, ши"чирба"тий, тил'а, очир"єт, мин"є, тип"єр, тичу" і под.* (Дмитр.).

Отже, за типом видозміни ненаголошеного е досліджувані говірки, як і полтавські говори, мало чим відрізняються від літературної мови, особливо щодо звука е в початкових і внутрішніх складах. Щоправда, у літературній мові підвищення й звуження е тісніше переплітається з вокальною гармонією, тимчасом як у лубенських говірках остання позначається на результатах змін ненаголошеного е менше.

За даними пам'яток Лубенщини XVII—XVIII ст., відповідно до е в ненаголошеній позиції здебільшого вживається літера е: не *заведе"чний, купле"нимъ* (Бвц. — Стрж., 447); *зе"лений, село* (Остап. — Стрж., 212); *ме"не, села, Сеско, в сел"ъ, Мелашку* (ВБул. — Стрж., 77); *ле"жит, завертаю"чи, рем"ънним* (Стрж., 127), *Мелашка, ве"чорни"ци* (Стрж., 141), *велику"ю, села, ве"скля, Семен, перел"ъчити, пен"ъ* (Стрж., 181—183, — Ябл.); *Ле"ско, Дем"ъяна* (Он. — Стрж., 80); *ве"скъ* (Савц. — Стрж., 211); *пове"ли, поверну"вшись* (Вільш. — Стрж., 142); *те"перь, ве"ршини, пен"ъ* (Губ. — Стрж., 443); *сестри* (Кур. — Стрж., 114); *жи"тель, заве"ду, пере"шкоды, же"рело, пере"сталъ, Пете"ру* (Мгар. — Астряб., 25—26) і т. ін. Те ж засвідчують написи на книжці Гізеля: *пере"д тым, не зна"ли, те"пер, Арте"мона* (Нариси, 181—182).

Проте традиційне написання е зовсім не означає, що ненаголошене е в лубенських говірках XVII—XVIII ст. мало виразну вимову. Інші факти свідчать про дещо відмінне. На основі таких випадків написань, як *ути"кла* (Прих. — Стрж., 231), *ви"чорни"ци* (ВБул. — Стрж., 78), *Дини"са, Питров* (Мал. — Стрж., 48, 49), *у кони"й* (Михн. — Стрж., 73), *Дини"совского* (Кур. — Стрж., 114), *гро"ший* (Нов. — Стрж., 419), *мин"ъ* (Савц., Ябл. — Стрж., 211, 181, 182, 278) і под., можна прийти до висновку про те, що звук е,

¹ Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 131.

² Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VI.

³ Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 131.

⁴ Див. П. Бузук, цит. праця, стор. 166.

незалежно від його походження, від місця наголосу в слові і від приголосних та голосних звуків у сусідніх складах слова, в лубенських говірках середини XVII — початку XVIII ст. зазнавав звуження і підвищення, наслідком чого переходив у звук *и*, що й відбилися в написанні літери *и*.

У зв'язку з цим лубенські пам'ятки дозволяють уточнити час виняву такої риси, як поплутання ненаголошених *е* та *и* (стосовно до говорів південно-східної діалектної групи), оскільки досі вважалося, що нерозрізнювання *е* та *и* починається з XVIII ст.¹

За даними записів, зроблених у Чорнухах і Світличному. ненаголошене *е* в говірках цих сіл у середині XIX ст. не переходило в *и* (пор. *бурею, вітерок, невісточка* — Труды, 577—578). Цією особливістю характеризувалась, очевидно, й говірка Іванкова (Труды, 592—593). Зрозуміло, що згадані говірки, поширені на північ і захід від Лубенщини, за типом видозміни ненаголошеного *е* мали виразні північнодіалектні ознаки, тимчасом як у досліджуваних говірках навіть за даними XVII—XVIII ст. простежуються риси відмінної діалектної системи.

Оржицькі записи середини XIX ст. відповідно до ненаголошеного *е* фіксують, як правило, літеру *е*: *перейму, змалечку, тепер, женіться, ледащо, переводить, неділю, хлѡпцѣ, сажень* (ЗОЮР, 8—14). Однак випадки написання *и* (*мині, христились* — ЗОЮР, 10—12) свідчать про те, що оржицькій говірці був властивий перехід ненаголошеного *е* в *и*.

Отже, згідно з даними оржицької та суміжних з Лубенщиною говірок щодо особливостей ненаголошеного *е*, діалектні межі (середньонаддніпрянських говорів зі східнополіськими) в середині XIX ст. проходили на північ і захід від Лубенщини.

Цей висновок потверджують також факти, почерпнуті з етнографічно-історичних праць про Лубенщину. У записах народної мови, що є в зазначених працях, відповідно до ненаголошеного *е* переважно вживається літера *е*, тобто спостерігається та ж традиція в написанні, що й у фіксаціях XVII—XVIII ст. Зокрема, традиційно пишуться: *землянци, село, перелетить, неприятель, зелені* (Хит. — ЛЛ., 5, 7, 8); *палець, повен, непереливки* (Мгар — ЛЛ., 26, 27); *мені, левада, велика, будеш* (Берзт. — ЛЛ., 72); *одберуть, одержину, вернітся* (ЛЛ., 47), *мені, села* (СЛ., 110 — Іск.); *забери, скажеш, перевів, мені* (Ябл. — К вопр., 3—4); *затесать, мерцій, великий* (К вопр., 5—6), *передівсь, вилетіла* (ССт., 25), *десяту, петрівки* (ЛЛ., 71 — Сніт.); *вертівсь, Печеним, нема* (Церк. — ССт., 33); *село, пишениці* (ССт., 13—14), *переночують, деревину, грошей* (СЛ., 6, 9, 11 — Литв.); *бездітний, мене, винесе* (Крем. — СЛ., 6); *тече, земля* (НБул. — СЛ., 73); *селянин, мерцій* (Пул. — СЛ., 115); *десятини, землі* (Хор. — СЛ., 119); *держав, грошей* (Шерш. — СЛ., 60) і т. ін.

Проте в текстах трапляються випадки, коли замість *е* вживається літера *и*: *побориш* (Хит. — ЛЛ., 10), *тамичка* (Мгар — ЛЛ., 26), *тиця* (Сніт. — ССт., 7), *приврачають, поряд із преврачають* (Литв. — СЛ., 12, 11), *булатицькі* (Хор. — СЛ., 119) та ін. Ці факти, що належать територіально різним говіркам Лубенщини, ставлять, зрозуміло, під сумнів численну низку випадків орфографічного вживання літери *е* і потверджують попередній висновок про діалектне обличчя досліджуваних говірок.

Однак дані кінця XIX — початку XX ст. не означають, що в тій або іншій говірці не могла зберігатись виразна вимова

¹ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 100.

ненаголошеного *е*. Такою говіркою була, напр., хитцівська, де звук *е* вимовлявся дуже відкрито¹, а тим-то не наближався до *и* і не зазнавав плутання з ним. Та, знаходячись у середньо-наддніпрянському діалектному оточенні, говірка Хитців переймала його впливи, у зв'язку з чим у записях і траплялось написання *и* на місці *е* (пор. *побориш* — ЛЛ., 10). До речі, за сучасними даними, ненаголошене *е* в хитцівській говірці здебільшого губить свою виразність і навіть змінюється в *и*.

Ненаголошене *и*

Загальною особливістю лубенських говірок є переважне збереження звуку *и* в ненаголошеній позиції незалежно від його походження, від місця наголосу в слові і від характеру суміжних приголосних та голосних у сусідніх складах: *лихий*, *никат'*, *тинок*, *крило*, *зазира́т'*, *гидкий*, *хита́т'*, *жив'іт*, *ши́ри́ц'а*, *широ́кий*, *билі́на*, *миле́н'кий* і т. ін.

Видозміна ненаголошеного *и*, порівняно з ненаголошеним *е*, буває рідше: *вишнє́вий*, *силе́нний* (Оріх., Чев.); *хоби́т'*, *ба́чи́т'*, *во́зи́т'* (Рудка); *ли́хий*, *силе́нний* (Жвт.) і под. Розширення й обниження *и*, як свідчать розглянуті випадки, викликаються здебільшого діянням вокальної гармонії (через асиміляцію голосних за місцем утворення). Однак за акустичним сприйманням ненаголошене *и*, на відміну від наголошеного варіанта, видається в багатьох досліджуваних говірках звуком, наближеним до голосного середнього піднесення, переднього ряду.

Як і говірки Лубенщини, полтавські говори в цілому, очевидно, зберігають ненаголошене *и*: *вишнє́вий*, *силе́нний*, *широ́кий* (ВСороч., Піщ., Град., Гр.-Бр., Супр.); *живо́та*, *чи́стий*, *ли́хий* (Град., Піщ., Супр., Дмитр.) та ін. Ця особливість відзначена також у лебединських² і південноподільських³ говірках.

Проте паралельно з збереженням ненаголошеного *и* в полтавських говорах частіше, напевне, як у лубенських говірках, буває розширення його: *силе́нний*, *широ́кий*, *ко́ри́с'и́'(-т')* (Гр.-Бр., Супр.); *ли́хий*, *живо́та* (ВСороч.) і т. ін.

Цікаво, що в роменських говірках виявляється виразний перехід ненаголошеного *и* в *е* (пор. *прейшов*, *пета*, *свєня*, *подево́льсь*, *вешнево́го* і под.)⁴. Як відомо, такий перехід характерний для багатьох говорів південно-західної діалектної групи⁵.

Розширення ненаголошеного *и* спостерігається також у південночернігівських говорах: *вишнє́ви(й)*, *широ́ки(й)* (НБас.,

¹ Див. В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 4.

² Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 131.

³ Див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 50.

⁴ Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VII.

⁵ Див., напр., П. Гладкий, Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929, стор. 111.

Рудк.). Однак основна риса всіх чернігівських говорів полягає в тім, що це и звучить як і або близько до і: *n'itáye* (Задер.); (він) *xód'it', nób'it', vób'it'* (Мак., Плех.); *kládb'ishche, k'irp'ichniiy, shirók'iy* (Бруд.) і под.

Отже, за характером ненаголошеного и, в його співвідносності з е, досліджувані говірки посідають певне місце в групі південно-східних діалектів, будучи найближчими до полтавських говорів.

У лубенських пам'ятках XVII—XVIII ст. відповідно до ненаголошеного и пишеться, як правило, літера и: *помираючи* (Бви. — Стрж., 441); *Савинци, повибиравши* (Остап. — Стрж., 212); *Клименка* (ВБул. — Стрж., 77); *триногом* (Ябл. — Стрж., 127); *Пиратинь, Филиповим* (Вільш. — Стрж., 142); *Ничипор* (Михн. — Стрж., 73); *чинили, уживали* (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін. Однак у тих же або в близьких за територіальною належністю пам'яток трапляється й написання е: *ператинский, Фелипенкови і Филипенкови, Нечипора* (Прих. — Стрж., 7, 25); *прекладад, Ператинь* (Ябл. — Стрж., 127, 278); *презналась* (Кур. — Стрж., 102); *небожечкови* (Пир. — Стрж., 22) та ін. Саме на основі цієї останньої групи випадків, хоч і менш численної, слід визнати, що ненаголошене и в досліджуваних говірках XVII—XVIII ст. могло змінюватися в е.

Такої особливості століттям пізніше не мали говірки Чорнух і Світличного (пор. *вишневий, прийшов, пасинкувать, пливти, бриконути* — Труды, 577—579), а також, імовірно, говірка Іванкова (Труды, 592—593). Ідеться, отже, про говірки відмінної діалектної системи.

Записи матеріалів лубенських говірок кінця XIX — початку XX ст. дозволяють простежити в хронологічній послідовності особливості ненаголошеного и і протиставити ці говірки тим говорам, що лежать далі на північ і північний захід. Звичайно, як і в фіксаціях XVII—XVIII ст., згадані записи на місці ненаголошеного и здебільшого засвідчують літеру и: *неприя-тель, глибині, питали* (Хит. — ЛЛ., 8—9); *висихають* (Берзт. — ЛЛ., 72); *поприходили* (ЛЛ., 47), *битиме, житимеш, живе* (СЛ., 110—111, — Іск.); *вичищене, жилá, принесли* (Сніт. — ССт., 7, 14, 25); *записали* (Черк. — ССт., 33); *тихенько, спите, лежите* (Литв. — СЛ., 7); *дитину, принесе* (Крем. — СЛ., 6, 15); *свиней* (Пул. — СЛ., 115) і т. ін. Проте, незважаючи на діяння традиції, переважно в тих же текстах трапляються випадки вживання літери е: *Грешайці, загреміло* (Хит. — ЛЛ., 8—9); *Лесівненко, Нечиптр* (Литв. — СЛ., 25); *Нечипора, Пелипенко* (Крем. — СЛ., 15, 18); *трепудній* (ЛЛ., 72), *шеменує* (ССт., 25 — Сніт.) і под. Виходячи з цих випадків написання, можна зробити висновок про те, що досліджувані говірки (чи, принаймні, значна частина їх) не мали виразної артикуляції ненаголошеного и наприкінці XIX ст., відповідно як і в XVII—XVIII ст., і що завдяки цій рисі вони відрізнялись від суміжних чернігівських говорів.

Близькою до відзначеної в лубенських говірках особливістю характеризувалась, очевидно, говірка Сушків, у якій ненаголошене и зазнавало деякої видозміни (пор. *плиєва́, при́ходить', при́чнеслі́*)¹. Навпаки, говірка Хоцьок, що відзначалася збереженням и незалежно від місця наголосу і від сусідніх голосних та приголосних², наближалась до чернігівських діалектів.

¹ Див. В. А. Богородицький, цит. праця, стор. 6.

² Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 105.

Досліджувані говірки загалом характеризуються виразною і чіткою артикуляцією наголошених звуків *е* та *и*, незалежно від походження їх і від різних факторів. Ці говірки, як і полтавські говори, не мають вужчої артикуляції наголошеного *и*, що спостерігається в більшості чернігівських говорів, і, за окремими винятками, ширшої артикуляції, властивій багатьом південно-західним говорам. Ненаголошене *е*, поза якими-небудь чинниками, в лубенських говірках, як і в полтавських говорах, певною мірою звужується і наближується до *и* або переходить у *и*, причому звуження *е* і наближення та перехід у *и* відбувається також після наголосу в слові, хоч у кінцевих складах, особливо в відкритій позиції, ненаголошене *е* вимовляється здебільшого виразно.

Відхилення від типових змін ненаголошеного *е*, що деколи трапляються в лубенських говірках, викликаються темпом мови, ступенем напруження, зрідка — діянням вокальної гармонії і, можливо, впливом чернігівських говорів.

Щодо зміни ненаголошеного *е* досліджувані говірки мало чим відрізняються від літературної мови, у якій, щоправда, зміни тісніше пов'язані з явищем вокальної гармонії.

Відмінним від літературної норми є переважне збереження в лубенських говірках ненаголошеного *и*, незалежно від його походження, від місця наголосу в слові і від голосних та приголосних у суміжних складах.

Згідно з даними середини XVII — початку XVIII ст., а також і пізнішого часу, розширення й обниження ненаголошеного *и* в досліджуваних говірках *е*, мабуть, такою ж давньою і хронологічно послідовною рисою, як звуження та підвищення ненаголошеного *е*, з тією, однак, відмінністю, що наближення *и* до *е* або зміна в *е* має вужчий фонетичний і лексичний вияв.

На основі тих же даних слід підкреслити, що за особливостями співвідносності звуків *е*, *и* лубенські говірки два-три століття тому мали виразні ознаки фонетичної системи середньонадніпрянських говорів, тимчасом як сусідні говірки, поширені на північ і північний захід від Лубенщини, зберігали північнодіалектні риси значно пізніше — у середині XIX ст. Риси, що були близькими до північнодіалектних і різного часу виявлялися в окремих досліджуваних говірках, занепали перед наступом середньонадніпрянських говіркових рис та особливостей української літературної мови.

ЯВИЩА, ПОВ'ЯЗАНІ З ДАВНІМИ *Ы*, *И* І НОВИМИ *И*, *І*

До особливостей зв'язків голосних *е*, *и* певну близькість виявляють характерні явища, що стосуються давніх *ы*, *и* або сучасних *и*, *і*.

Унаслідок збігу давніх **ы**, **и** в досліджуваних говірках виник новий, середній звук **и**, притому колишня різниця між його попередниками простежується на приголосних **г**, **к**, **х** (пор. *дружит'*, де **жи** < **ги**, і *побдруги*, де **ги** < **гы**; також: *дух* — *душйт'* — *духі*, *мўка* — *мўчит'* — *мўки*). Давнє **и** перейшло в нове **и** незалежно від позиції в слові, крім деяких винятків у позиції після **й**, на початку слова та ін.

Лубенські говірки характеризуються наявністю в різних позиціях і категоріях слів певних особливостей щодо співвідносності нових середнього **и** і переднього **і**, тобто щодо результатів змін на ґрунті давніх **ы**, **и**. Більш або менш значні особливості спостерігаються в коренях слів (надто в запозиченнях і в дієслівних формах тривалої дії), у суфіксах, а також на початку слова.

Давні **ы**, **и** в коренях і деяких афіксах та флексіях успадкованих слів

Відповідно до **ы**, **и** в коренях слів, що були властиві ще давньоруській мові, а також у префіксі **ви-** і суфіксах **-иш-е**, **-ин-а**, **-ир** і под. (за винятком **-ик**, про який ітиметься окремо) та в закінченні **-ий** прикметників твердої основи досліджувані говірки засвідчують, як правило, звук **и**: *писат'*, *вїмн'а* (-м'їа), *кис'їл'*, *хїжа*, *скїрта*, *гриб*, *мїло*, *мїл'їс'т'*, *пїво*, *сповївай*, *нїтка*, *листок*, *сїто*, *дикїн*, *шит'*, *шїйпаўка*; *вїб'їр*; *горїшче*, *жїтнїшче*; *дитїна*, *диїніа*; *пухїр*⁽¹⁾, *проводїр*⁽¹⁾; *мїрний*, *тїхий*, *сирїй* і т. ін.

Проте в деяких випадках, а серед них іноді і в розглянутих вище, трапляється порушення загального правила. Таким порушенням є звук **і**, що виступає не лише відповідно до давнього **и**, а й відповідно до **ы**: *н'їс'мó*, *з'їмá* (з похідними), *об'їда*, *об'їжат'*, *ч'ї*, *ч'їйá*; *в'їмн'а* (-м'їа), *к'їс'їл'*, *к'їк'їкат'*, *ск'їнац'ц'а* та ін.

Звук **і**, замість нового середнього **и**, в різних словах і говірках зберігається не з однаковою послідовністю. Зокрема, послідовний він у словах *з'їмн'їй* (з похідними), *об'їда* (з похідними), *ч'ї*, *ч'їйá*. На зміні артикуляції **и** в певних словах (*з'їмá* і под.) міг позначитися вплив зубного приголосного, оскільки в досліджуваних говірках загалом спостерігається тенденція до звуження і підвищення голосного після зубних¹. З'явленню **і**, крім того, сприяло фонетичне переймання або й лексичне запозичення з російської мови (пор. *н'їс'мó*, *об'їда*). Нарешті, усталення і подекуди підтримувалось дуже близькими за фонетичним складом і, ймовірно, за етимологією словами (пор. *б'їдá* > *об'їда*), хоч часом це й суперечить діянню говіркової особ-

¹ Вужчий відтінок після пом'якшених спостережено також у лебединських говірках (див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 132). Більш переднє **і** в позиції після зубних зауважено ще в говірках Роменщини (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VII).

ливості, яка полягає в тому, що після стверділих або твердих губних звук і розширюється й обнижується, а голосний и зазнає часткового пересування за місцем творення.

Менш послідовно або лише зрідка замість и виступає і в словах *в'їмн'а*, *к'їс'їл'*, *з'їмá* та ін.¹ Говіркам відомі, як правило, паралелі: *в'їмн'а* і *вїмн'а* (Берзт., Нов., Іск., Прих., Рудка, Тарас.); *к'їс'їл'* і *кис'їл'* (Жвт., Ульянов., Бвц., Нов., НБул., Тарас.); *з'їмá*, *з'їмóйу* і *зимá*, *зимóйу* (Мар., Май., Прих., Жвт., Бвц., Хит., Берзт., ЧПол.); *гор'їшче* і *горйшче* (Крем., Тарас.). У деяких говірках звук и тут майже не зустрічається: *в'їмн'а* (-м'йа) (Ульян., Дух., Оріх.); *к'їс'їл'* (Май., Мар., Прих., Берзт., Оріх.); *з'їмá*, *з'їмóйу* (Рудка, Ульянов., Ябл., Дух., Іск., НБул., Нов., Оріх.).

У іменнику *пис'мó* з переходом и > і здебільшого пов'язується відмінне значення слова: *пис'мó* — «почерк, графічні знаки, уміння користуватися цими знаками», *п'їс'мó* — «повідомлення на папері, лист». Отже, тут виявляється зв'язок семантичної і фонетичної диференціації.

Як впливає з розгляду різних випадків зміни на місці давніх *ы*, *и*, перехід и > і зустрічається в говірках майже всієї Лубенщини.

Поряд із звуженням и до і в досліджуваних говірках трапляється розширення і до и або збереження и в тих успадкованих словах, що літературною мовою унормовані з і. Таких випадків небагато: *завир'ўха*, *мизїниці* (з похідними), *глибїн'*, *теплийн'* і под. Розширення голосного в позиції після губного (пор. *мизїниці*') відбувається, очевидно, завдяки впливу цього приголосного (за умови його диспалаталізації).

Потавським говором у розгляданій лексичній групі з її морфологічними позиціями також здебільшого властивий звук и: *грибї*, *скїбка*, *колі*, *син*, *пйшний*, *колішн'їй*, *побїт'(-ти)* і т. ін. (ВСороч., Піщ., Град., Супр.). Спостерігається в цих говорах і заступлення и голосним і, хоч окремі слова виявляють деякі відмінності. Так, у іменнику *в'їмн'а* звук і виступає рідше, ніж у лубенських говірках, і переважно в вигляді паралелі (Град., Гр.-Бр., Супр.), а слово *гор'їшче* вживається частіше з і (Піщ., Град., Гр.-Бр., Супр. та ін.)². Як і в досліджуваних говірках, засвідчено фонетичні варіанти до слів *з'їмá*, *з'їмóйу*, *к'їс'їл'*.

У чернігівських говорах загалом поширені вужчі видозміни звука и, близькі до і, або ж зберігається і: *кал'ї*, *с'їн'ї*, *п'їшни'* (Мак.); *грибї* (НБас.); *х'їжа*, *ск'їрда*, *ск'їбка* (БРуд.); *п'їс'мó*

¹ Перехід и в і або в звук, близький до і, позиційно й лексично ширше відбувається в південноподільських говірках (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 50—51).

² Цікаво, що в південноподільських говірках ці два слова також відомі з звуком і (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 48).

(Ус., ХОз., Прох.) тощо¹. Рідше тут фіксується звук *и*, та й то як характерний для південної смуги цих діалектів: *грибї, скїбка, скїрта, колї, син* (ХОз., Прох., НБас., Ус.) та ін.² Лише в словах (*в*)*їмн'а* (-*їа*), *зимбїу, кис'їел'* (-*їл'*) і под. (Лем., СГута, Стар., Кіп., МКоц., Пат., НБас.), на відміну від лубенських і полтавських говірок, часто виявляється звук *и*, тимчасом як у говірках, перехідних до середньонадніпрянських, тут виступає *і* (ХОз., Ус., БРуд. та ін.).

Отже, висвітлення явищ, пов'язаних з давніми *ы*, *и* в розгляданій лексично-морфологічній групі і зіставлення даних лубенських говірок з даними суміжних говорів свідчить про те, що досліджувані говірки значно відрізняються від чернігівських і близько стоять до полтавських діалектів, хоч і зберігають поодинокі відмінності від останніх у випадках зміни нового *и* в *і*.

Відповідно до давніх *ы*, *и* в лубенських пам'ятках XVII—XVIII ст. найчастіше можна зустріти літеру *и* і значно рідше — літери *ы*, *і*, причому по-книжному, правильне вживання їх у значній частині випадків порушується і пояснення для подібних випадків доводиться шукати в тих змінах, що їх пережили досліджувані говірки до середини XVII ст.

Найвідповіднішим до традиції є вживання в пам'ятках літери *и*: *светлицу* (Сел. — Стрж., 69); *чинили, жителю, скриню, долину* (Прих. — Стрж., 25, 146, 162); *скринь* (Савц. — Стрж., 211); *присягу* (Остап. — Стрж., 212); *дитя, писаря* (Он. — Стрж., 80); *нива, озимую, пшеницю* (Стрж., 127), *учинил, товариш* (Стрж., 141), *один, жителевѣ, хижу* (Стрж., 181—182, — Ябл.); *товариства* (ВБул. — Стрж., 77); *вершини, низъ, стоить* (Губ. — Стрж., 443—444); *половину, милости* (Стрж., 441), *учинивши, ближнѣ* (Стрж., 447 — Бвц.); *отчинивши, жита, рушив* (Стрж., 142), *отруити, жителкою, чимъ* (Жевахов, 311 — Вільш.); *улицъ, чинить, ними, млина* (Лука — Жевахов, 287—288); *мовить, житель, вчинили, України, середину, записати* (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін.

За відсутності інших написань, на основі відзначених випадків можна було б зробити висновок про те, що літера *и* завжди відповідає або звукові *и* або *ж*, навпаки, звукові *і*. Проте наявність відмінних фактів дозволяє судити про кожну окрему групу випадків, про звукове значення певної літери на місці давніх *ы*, *и* з більшою вірогідністю. Уже, напр., після звичайного перегляду низки даних, де правильно вжита літера *и*, виникає сумнів щодо однакового звукового значення цієї літери в позиції після голосного і в позиції після приголосного (пор. *стоить і низъ*).

Одним з відмінних написань є вживання літери *ы* відповідно до давнього *и*: *набытку* (Сел. — Стрж., 69); *блызких* (Прих. — Стрж., 7); *казали, давныхъ, соборными* (Мгар — Астряб, 25—26) та ін.

Значно частіше бувають випадки зворотного «поплутання», коли на місці *ы* вживається літера *и*: *син, промислом* (Сел. — Стрж., 69); *належними, вивод, слушний, далеких* (Стрж., 7), *отцевский* (Стрж., 25), *умисл,*

¹ Вужчі варіанти *и* або голосний, середній між *и* та *і*, в недалекому минулому були відзначені і в говірках Роменщини (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VII).

² Див. ще Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 23; його ж, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 13; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 24 і 25; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 23, 27—29.

ми (Стрж., 146), би́ки, хиба́¹ (Стрж., 162 — Прих.); ви́крадено, ми, син, зе́лений (Савц. — Стрж., 211); зо́лотих, ви́соком, чо́тири (Остап. — Стрж., 212); по́силали, ви́слани́ми (Он. — Стрж., 80); ла́скавий, ви́толо́чил (Стрж., 127); зня́тий, ми, по́кинула, ти, а́би, по́знченим (Стрж., 181—183, — Ябл.); син, зли́й, ви́ззавши (ВБул. — Стрж., 77—78); по́ки, зруба́ний (Бвц. — Стрж., 447); ми́шакомъ (Вільш. — Жевахов, 311); ви́шовши, при́хили́тись (Лука — Жевахов, 287); мо́настир, по́кинути (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін.

Крім того, літера **ы** зустрічається також на місці давнього **ы**: **мы**; **власний**, **заведений** (Прих. — Стрж., 7, 25); **мы** (Бвц. — Стрж., 441); **монастырско** (Вільш. — Жевахов, 311); **вывелъ, мы** (Лука — Жевахов, 287); **рыбалкою, нерыхло, рыбы, превелебный, выслушавши** (Мгар — Астряб, 25—26) і под.

Ті факти, у меншій частині яких відповідно до давніх **ы**, **и** пишеться літера **ы**, а в більшій частині, навпаки, на місці **ы** вжито **и**, свідчать, що незалежно від наголосу і сусідніх звуків відповідно до давніх **ы**, **и** лубенські говірки в XVII—XVIII ст. мали переважно нове **и**. Однак це не означає, що збіг давніх **ы**, **и** був безумовним і не супроводився відхиленнями. У деяких позиціях на місці давнього **и** зберігавсь, очевидно, звук **і** (принаймні, в окремих говірках). Дослідженням особливостей рефлексії давніх **о**, **е**, **ѣ** було з'ясовано (для більшості моментів) звукове значення літери **и**, яка вживалася в різних позиціях відповідно до звука **і** (< **о**, **е**, **ѣ**). У зв'язку з питанням про наявність у досліджуваних говірках середини XVII ст. також голосного **і** < **и** необхідно спинитись на конкретних фактах, узятих із тих же пам'яток.

За традицією, як відомо, в позиції перед **й** (або йотованим голосним) відповідно до давнього **и** вживалася літера **і**. У лубенських пам'ятках трапляється таке написання: *Лубенскій* (ВБул. — Стрж., 77); *немоцній* (Лука — Жевахов, 286); *Кипріанъ, братія, першій, старшій, Шіянь, Петронія* (Мгар — Астряб, 25—26) та ін. Подібні випадки можна відзначити і в написах на книжці Гізеля: *Онофрія, сповѣдаючійся* (Нариси, 181—182). З огляду на старі правописні норми ці факти слід було б залишити поза увагою, як такі, що в вивченні голосних **и**, **і** за даними кінця XVII ст. нічого нового не вносять. Проте зіставлення з фактами написання **і** на початку слова та в інших позиціях, про які йтиметься нижче, указує на необхідність вивчення відповідних фактів. Літера **і** вживається ще в низці випадків: *пшеніцу* (Вільш. — Стрж., 142); *которій, другій, замойскій, четвертій* (Мгар — Астряб, 25—26) і под., — тобто виступає на місці як давнього **и**, так і давнього **ы**. Те ж стосується спорадичного написання **ѣ**: *свѣнчю, сокъру* (Ябл. — Стрж., 214, 182); *Пѣрятинскаго* (Кур. — Стрж., 102).

У зв'язку з цим слід припустити, що наприкінці XVII ст. новий голосний **и** в деяких досліджуваних говірках був близьким до **і** в позиції після велярних **і** **г** (пор. *Лубенскій, другій*), шиплячих (пор. *старшій*), зубних (пор. *немоцній*) і плавного **р** (пор. *которій, Кипріанъ*). Пізніше, треба думати, наближення **и** до **і** після **г**, **ґ**, **к**, **х**, шиплячих **і**, в певних позиціях, після плавного та зубних (не перед голосними) було втрачене.

Близькість голосних **и**, **і** була, отже, характерною для окремих говірок Лубенщини (Вільш., Лука, Мгар). Це видно і з того, що в документах, які стосуються інших сіл, слова з давніми **ы**, **и** в позиції перед **й** (перед йотованим голосним) пишуться з літерою **и**, а не **і**: *зелений* (Савц. — Стрж., 211); *мѣскій, слушний* (Стрж., 7); *городовий, отцевскій* (Стрж., 25 — Прих.); *власний, чужий, ближний* (Бвц. — Стрж., 447); *Леонтию* (Губ. — Стрж., 443) тощо.

Про рефлексію давніх **ы**, **и** і певні зміни, що сталися в досліджуваних говірках до середини XIX ст., частково свідчать

¹ Наголос тут поставлено відповідно до змісту речення, у якому вжито це слово.

дані К. Михальчука та І. Новицького, оржицькі записи і записи в сусідніх місцевостях.

К. Михальчук (Труды, 480) та І. Новицький (Труды, 528) залишили дуже загальну характеристику явища, указавши, що в південно-східних лівобережних говорах звук *и* є середнім між *ы* та *і*: *ми, ходили, бити, вила, воли* (Труды, 528). Ця характеристика не охоплює, звичайно, різноманітності позицій і випадків.

Вичерпної відповіді не дають і записи, зроблені за програмою І. Новицького. Згідно з цими записами, говірки Чорнух, Світличного (Труды, 578), Піщаного (Труды, 580) та Іванкова (Труды, 592) мали нове середнє *и*. Разом з тим говірки Чорнух і Світличного зберігали давнє *и* в суфіксі прислівників числівникового походження (*двічі, тричі*), як це властиво й літературній мові та лубенським говіркам, а говірки Піщаного й Іванкова характеризувались тут переходом давнього *и* в нове *и* (*двічи, тричи*; в Іванкові — *тречи*), тобто виявляли розходження з літературною мовою і досліджуваними говірками, отже, мали спільність із чернігівськими діалектами.

Конкретніші факти безпосередньо про одну з говірок Лубенщини засвідчують оржицькі записи (ЗОЮР, 8—14). Оржицькій говірці в середині XIX ст. було, як правило, властиве нове середнє *и*: *питав, сийтий, хибá, вкинув, сину, мир, жили, вчить, один; такий, купів, мовчить, робила, палицю, людина, водили; прийде, випитувать, на зіму* та ін. Відмінним від сучасного стану досліджуваних говірок, як випливає з цих даних, було лише збереження кореневого *и* в слові *хибá*. Загалом же за особливостями рефлексії давніх *ы*, *и* оржицька говірка є однією з лубенських.

Чимало спільного з досліджуваними говірками на початку XX ст. мала говірка Хоцьок¹. Спільність полягає в тому, що в говірці Хоцьок зберігається новий середній звук *и* в розгляданій лексично-морфологічній групі, незважаючи на попередній приголосний (за винятком *л*, після якого нове *и* трохи звужується): *бистрий, пил, мийли, гинуть, жито, ший, нитка, ходить, сухий, вибрать* і т. ін. До того, говірка Хоцьок зберігала *и* ще в словах *хибá, вимня*.

Наслідки змін на місці давніх *ы*, *и* в лубенських говірках простежуються також за даними записів кінця XIX — початку XX ст. Згідно з цими даними, нове *и* зберігалось в коренях, префіксах, суфіксах і закінченнях: *другий, вискочить, синами, городище, чотири, жили, повкидали, низ, могили, виниця* (ЛЛ., 5—10), *княгиня, чи* (ЛЛ., 45—46, — Хит.); *кинувся, виймать, пригнали, істочив* (Мгар — ЛЛ., 26); *скотину, пригонить, милувать, вичистили* (Бвц. — ЛЛ., 75); *чи, могили, риблячого, виколав, дворище, Блохин, битиме, призивають, такий, син, потилиці* (Іск. — СЛ., 108—111); *вичисти, забили* (ЛЛ., 72), *чи* (СЛ., 47 — Берзт.); *палили, високий, чи, свиней, низа* (Пул. — СЛ., 115—116); *дитину, могили, кушини, викидають* (Крем. — СЛ., 7, 14, 15, 18); *Коломийськѣх* (Шерш. — СЛ., 59); *очистили, ниві, забить* (ЛЛ., 71), *могили, хиліть* (ССт., 14), *чи, винницю* (ССт., 16), *тонкий, красизого* (ССт., 24, 26), *риби, дитя, чим* (К. вopr., 5—7, — Сніт.); *приснилося* (ЛЛ., 72), *Засорин, чи, такий, виписав, чотири* (СЛ., 9—11, — Литв.); *бились,*

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 105.

накинув (ССт., 24), Горкушині, барині (СЛ., 7 — Церк.); випив, привіз, бичем, могили (Ябл. — К вопр., 3—4); сини, Прийминіх (НБул. — СЛ., 73—74); жили, вибігають (Лук.)¹ і т. ін.

Однак цими даними питання про голосний відповідно до давніх *ы*, *и* наприкінці XIX — на початку XX ст. не вичерпується, оскільки в записах зустрічається чимало відхилень, що охоплюють майже всі говірки. Такі відхилення бувають у різних морфологічних частинах слова після різних приголосних: *Хіці* і *Хиць*, *старіх*, *кічка*, *під сім городищем*, *обіжать*, *вінниця*, *чія*, *зімою* (ЛЛ., 5—10), *очіма* (ЛЛ., 45 — Хит.); *чотири*, *саміх*, *чим*, *такіх*, *сіх* і *отсіх*, *божий* і *божій*, *прініс*, *чужіх* (ЛЛ., 26—27), *істіно*, *шлейкі* (ЛЛ., 45 — Мгар); *Лубенський* (Берзт. — СЛ., 47); *непріятель*, *московський*, *зімою* (Іск. — СЛ., 107—110); *обіждали*, *чотири*, *Левішків* (Пул. — СЛ., 115—116); *обіжали*, *Сотницькіх*, *старожительців*, *молодім*, *вершінці*, *вкінули* (Крем. — СЛ., 14—20); *трічі* (Шерш. — СЛ., 62); *непріятель*, *чужіх* (ССт., 4), *Мизин* і *Мизинівка* (ССт., 7), *руських*, *трічі* (ССт., 16), *Кузьминський*, *кучансгім*, *зачім* (ССт., 24—25), *чі* (К вопр., 6), *значіть*, *велікій* і *велікий*, *Снітін*² (Сніт.); *живуть*, *паксінці* (ССт., 14), *чотири*, *розділили*, *зачім* і *зачім*, *скірді*, *плечіма* (СЛ., 11—14), *панський* (СЛ., 25 — Литв.); *сім просом* (Ябл. — К вопр., 3); *на тіх могилах*, *почівають*, *турецькі*, *наши* і *наші*, *наших* (Лук.)³; *ч'ї йа й на нѣбі* (Оріх. — Ярош., 231) та ін.

Як впливає з цих написань, літера і особливо часто вживається лише в певних позиціях, після певних приголосних. Такими приголосними є звуки *г*, *к*, *х*, плавні *р*, *л*, зубні *з*, *н*, *с*, *т* і котловинні *ж*, *ч*, *ш*. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що в деяких говірках згадані приголосні звуки відповідно впливали на артикуляцію наступного *и*, у результаті чого сталося наближення його до *і*. В усякому разі порівняно нечисленні випадки написання *і* не можуть бути доказом наявності в лубенських говірках кінця XIX ст. голосного звука *і*, що виник на основі збігу давніх *ы*, *и*. З огляду на реальні факти доведеться говорити тільки про наближення в деяких говірках і притому в певних позиціях (після *г*, *к*, *х*, плавних, зубних і шиплячих) звука *и* до *і*. Цьому наближенню сприяли, звичайно за відповідних умов, ще й інші фактори (асиміляція голосних, наступний м'який або напівм'який приголосний і темп мовлення).

Про те, що в розглянутих випадках можна вбачати тільки наближення звука *и* до *і*, а не заступлення або перехід першого в другий, свідчить зіставлення на матеріалах однієї й тієї ж говірки конкретних фактів (часто однакових, рідше — з подібною позицією голосних *и*, *і*), які вже розглядалися у зв'язку з питанням про звук *и* в лубенських говірках кінця XIX ст. або з питанням про відхилення від загального правила (від збігу давніх *ы*, *и*): *Хиць* — *Хіці*, *повкидали* — *кічка*, *чи* — *чія*, *вискочить* — *очіма* (Хит.); *нічим* — *істочив*, *такіх* — *кинувся*, *сіх* (*отсіх*) — *сіх*, *божий* — *божий*, *прініс* — *пригнали* (Мгар); *непріятель* — *дворище*, *московський* — *такий*, *зімою* — *призивають* (Іск.); *вкінули* — *викидають*, *молодім* — *дитину*, *вершінці* — *кушини* (Крем.); *Мизинівка* — *Мизин*, *велікій* — *велікий*, *зачім* — *чим*, *значіть* — *очистили*, *Снітін* — *дитина* (Сніт.); *зачім* — *зачим*, *плечіма* — *чи*, *панський* — *такий* (Литв.); *могилах* — *могили*, *наші* (*наших*) — *наши* (Лук.) та ін.

Отже, наближення звука *и* до *і* в позиції після *г*, *к*, *х*, шиплячих, зубних і плавних, за даними кінця XIX — початку XX ст., було найхарактернішим для говірок Хитців, Мгаря, Ісківців, Крем'янки, Снітина, Литвяків і Лукім'я. Вивченням даних середини XVII — початку XVIII ст. вже було з'ясовано близькість звуків *и*, *і* в говірках Вільшанки, Луки і Мгаря. На прикладі говірки Мгаря, де записи зроблені в другій половині XVII ст. і наприкінці XIX ст., треба відзначити помітну стійкість досліджуваної фонетичної риси. Про сучасний стан цієї риси через відсутність найновіших відомостей нічого певного сказати не можна.

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 436.

² «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334—335.

³ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431.

В інших говірках (Крем., Хит., Іск.), за новими даними, зрідка простежується не наближення, а перехід $\text{и} > \text{і}$, що пов'язується, можливо, з колишньою близькістю їх, проте в сучасних говірках зумовлюється не тільки діалектними особливостями, а й аналогіями російської мови.

Давнє и в суфіксі -ик

Незалежно від характеру сусідніх приголосних давнє и в суфіксі -ик (і в інших, похідних від нього, суфіксах) рефлектується в українській літературній мові як и . Досліджуваніми говіркам у цій морфологічній позиції властиве в основному фонетичне и : (в)у́лик, ко́ник, ко́тик, напáрник, рушні́к, пухови́к, но́жик, прáн(н)ик, ч'агарні́к та ін.

Проте нерідко замість и трапляється нефонетичне і (з пом'якшенням попереднього приголосного): (в)у́л'ік (Оріх., ЧПол., Крем., Берзт., Хит., НБул., Нов., Прих., Жвт. та ін.); охрáн'н'ік (Оріх., Крем. та ін.); напáрн'ік, золот'н'ік (Мар.); Пу́з'ік (Прих.); бра́г'ік (у всіх говірках). Нефонетичне і в суфіксі -ик відоме, звичайно, як паралель до и . Звук і з'являється в позиції після зубних приголосних н , з , т , а також після л . У зв'язку з з'ясуванням умов і особливостей зміни $\text{и} > \text{і}$ за даними лубенських говірок уже зазначалося, що ця зміна певною мірою може викликатися впливом зубних приголосних. Такий же вплив виявляє латеральне л , яке в досліджуваних говірках у позиції перед и здебільшого наближається до так званого середнього або, зрідка, виступає середнім і , отже, сприяє звуженню та підвищенню и . Не заперечуючи значення іншомовної аналогії, на яку вказує Л. Булаховський щодо нефонетичного бра́г'ік¹, слід, проте, враховувати також фонетичну причину переходу $\text{и} > \text{і}$ (вплив зубних і л).

Порівняно з лубенськими говірками в полтавських говорах розглядане суфіксальне и переходить у і , очевидно, рідше: прá-
(^і)ник, ву́лик, чагарні́к, а[г]у́дзик (Супр., ВСороч., Гр.-Бр., Град., Піщ., Дмитр.); Шапошн'ікова (Град.); Гóстрика (Піщ.); ву́л'ік, дубні́к, липні́к (Гр.-Бр.) та ін. Навпаки, у чернігівських говорах часто виявляється і : подрúшн'ік (НБас.); г[з]у́дз'ік, (в)у́л'ік (Лем., Пат., Кіп., МҚоц., Нав., Ус.), — тимчасом як и зустрічається переважно в перехідних говірках: пудполко́ўник, сапбж-
ник, охóтник, у́лик (НБас.); гу́дз[з]ик, чагарні́к, у́лик (Ус., БРуд.) тощо.

Отже, якщо в лубенських і полтавських говірках звук і замість и в суфіксі -ик супроводиться, як правило, паралельним

¹ Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови, стор. 101.

и, то в чернігівських говорах (за винятком перехідних говірок) наявність і становить майже послідовну рису.

За даними пам'яток XVII—XVIII ст., у суфіксі *-ик* зустрічається лише літера *и*: *полковнику*, *молодиком* (Сел. — Стрж., 69); *Цилюжикового*, *полковника* (Прих. — Стрж., 7); *молоди́ков*, *мелнику* (Ябл. — Стрж., 141, 181); *полковнику*, *сотник* (ВБул. — Стрж., 77); *началникомъ* (Мгар — Астряб, 25) і под.; також у написах на книжці Гізеля: *требниках*, *духовника* (Нариси, 182). Усі ці випадки мають, безперечно, тісний зв'язок з тими фактами, що були розглянуті в попередньому параграфі, і, отже, можуть бути свідченням про поширеність у лубенських говірках XVII—XVIII ст. нового, середнього *и* в суфіксі *-ик*.

Подібне свідчення дають і матеріали записів кінця XIX — початку XX ст. У цих записах теж немає поплутань щодо вживання *и* в суфіксі *-ик*: *музик*, *старик* (Хит. — ЛЛ., 8, 10); *Олійник*, *прикащик* (Крем. — СЛ., 6, 18); *Колесники* (НБул. — СЛ., 73); *музик* (ЛЛ., 71), *голика* (ССт., 17 — Сніт.); *плотник* (Литв. — СЛ., 9); *дощик* (Церк. — СЛ., 8); *трахтирщик* (Мгар — ЛЛ., 29) та ін.

Спільність з лубенськими говірками виявляла говірка *Хоцьок* (пор. *мёлник*, *помішник*, *цвьітнік*)¹.

Давнє *и* в закінченні прикметників м'якої основи

Відповідно до давнього *и* в ненаголошених закінченнях прикметників м'якої основи і числівника *третій* та займенника *їхній* українській літературній мові властивий звук, близький до передньо-середнього *и* (пор. *остáн'н'и'й*, *трéт'и'й*), у чому відбивається, зрозуміло, фонетичний перехід. Щоправда, завдяки впливу м'яких зубних, як і певній ролі письма, цей звук нерідко звужується до *і'* та *і*.

Для досліджуваних говірок, а також для полтавських говорів характерна, приблизно, аналогічна особливість: *сін'ій* і *сін'ий*, *рán'н'ій* і *рán'ний*, *трéт'ій* і *трéт'ий* та ін.²

Зрідка, щоправда, в полтавських говорах зустрічається диспалаталізація зубного приголосного (напр., *тутéшнн'ий* — Град.), чого не відзначено в лубенських говірках. Чернігівські говори засвідчують у розгляданій позиції послідовне *і*: *колішн'ій*, *сін'ій* (Ус., Лем.); *тутéшн'і*, *трéт'і* (Стар., НБас., СГута); *с'ін'і* (Мак., Плех.); *трéйт'і* (МКоц., Пат.) та ін.

Відмінність чернігівських говорів від досліджуваних і полтавських говірок щодо рефлексії давнього *и* в закінченнях прикметників м'якої основи ґрунтується, певне, на тому, що звук *й*, який підтримує в лубенських і полтавських говірках більш задню артикуляцію голосного *і*, сприяючи збереженню фонетичного *и*, що за місцем утворення є ближчим до *й*, ніж

¹ Див. О. Д [орошкевич], згадана праця, стор. 111, 114, 113.

² У південноподільських говірках спостерігається зворотне явище — звуження *и* в прикметниках твердої основи (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 51). Аналогічна риса властива також східнополтавським і східнокіровоградським говорам.

звук **і**, у чернігівських говорах, як правило, відсутній **і**, отже, не може впливати на з'явлення або збереження нового, середнього **и**.

У рідкісних випадках, засвідчених фіксаціями XVII—XVIII ст., на місці розгляданого флективного и переважно вживається літера **и**: *третій, домашніх* (Ябл. — Стрж., 214); *тамошнім* (Савц. — Стрж., 211); *третій* (Мгар — Астряб, 25) і под. Записи кінця XIX — початку XX ст. в цій позиції завжди виявляють **і**: *третій, давніх, послідніх* (Хит. — ЛЛ., 5, 8); *прежніх* (Пул. — СЛ., 115); *йхній* (Крем. — СЛ., 20); *третій* (Литв. — СЛ., 11, 13; Іск. — СЛ., 111) та ін. На основі таких написань можна робити припущення, що в давньому закінченні **-и** лубенські говірки мали в XVII—XVIII ст. голосний звук, близький до **и**, а наприкінці XIX ст. — передне **і** або його ширшу артикуляційну видозміну.

Давне **и** на початку слова

На місці давнього **и** на початку слова літературна мова знає переважно **і**, а в окремих випадках, здебільшого під наголосом, також **и** (*йінший, йінод'і* та ін.). Проте діяння правопису позначається на вимові слів з початковим **и**, унаслідок чого це **и** наближується до **і** або й переходить у **і**.

На досліджуваних говірках, а також і на полтавських говорах значною мірою відбивається, очевидно, вплив літературної мови чи правопису, оскільки початкове **и** зустрічається зрідка: *йстик, йдол, йн'ій (йнай), йндусик* («одноосібник»), *йскрично, йграшка* («забава, слухняне знаряддя»), — хоч і тут замість **и** часом доводиться відзначати **і**. Зрідка **и** зберігається в словах *йминно, йнколи, йінод'і, йскра, йрод, йна́че, йржа́* (Ульян., Жвт., Берзт., ЧПол.); *йржѹт' (-ѹт')* (Оріх., ЧПол., Крем., Тарас., Берзт., Жвт.); *йндѹк* (Мар., Ульян., Жвт., Оріх., Берзт.), причому (**і** це стосується майже всіх випадків з початковим **и**) у вимові молоді, як правило, виступає **і**, що свідчить про вплив літературної мови, а в вимові літніх людей переважно зберігається **и**.

В інших словах (як успадкованих, так і запозичених) послідовно спостерігається висока **і** вузька артикуляція голосного **і**: *імѣа (-н'а), Івѣн, Іл'кѣ, ідѣѣа, ікра́, імієнійни, ін'іц'іатор, істор'іѣа, інспѣктор, інте^срѣс* та ін. Особливо ж це стосується сполучника **і**, применника-префікса **із-**, а також протетичного **і** (пор. *ізбира́ѣ, із'іѹті* та ін.).

Як видно з зіставлення різних даних, збереження фонетичного **и** на початку слова в лубенських говірках не зумовлюється наголосом: *йстик, йкаѹка* — з **и** під наголосом; *йна́че, йржа́, йндѹк* — з **и** не під наголосом; *імн'а, іскра* — з наголошеним **і**; *Івѣн, ікра́* — з ненаголошеним **і**.

Загалом треба зауважити, що збереження початкового **и** (насамперед у власних іменах) носіями говірок розцінюється як архаїзм, що не могло не позначитись на порівняно швидкому заступленні цього **и** звуком **і**, хоч процес заступлення і не є закінченим.

У полтавських говорах також зрідка зберігається початкове **и**, не залежачи від наголосу і паралельно переходячи в **і**: *ідѹт'*¹, *імѣа* (-н'а), *іржѹт'*¹ (Всороч., Піщ., Град., Супр., Дмитр.); *імѣн'н'а* (Піщ.); *іржати* й *иржати* (Гр.-Бр., Піщ.); *іржѹт'* і *иржѹт'* (Град.); *індіки* (Піщ., Град., Супр.); *індіки* й *индіки* (Гр.-Бр.) та ін. Початкове **и** в полтавських говорах переважно є особливістю вимови старіших людей. Отже, між лубенськими і полтавськими говірками немає, очевидно, скільки-небудь значних розходжень щодо початкового **и**.

По-іншому рефлектується початкове **и** в чернігівських говорах. Тут спостерігається здебільшого новий середній звук (навіть у сполучнику), а перехід у **і**, що трапляється переважно як паралель, стався, напевне, завдяки впливу літературної мови і правопису, оскільки випадки переходу фіксуються в основному від молоді і частіше в перехідних говірках: *иди* й *иді*, *идѹ*, *Иван*, *йволга* й *йволга*, *індіки*, *и* й *и'* (сполучник), *И'л'ушійка* (Хов.); *индіки* (Пат., Кіп.); *имн'а*, *иті*, *идѣ*, *идѹт'* (Хоз., Прох.); *иржат'* і *иржат'*, *идѹт'* і *идѹт'* (Ус.); *из* (Загр.); *иржѹт'* (Лем., Хоз.); *індіки*, *иржѹт'*, *идѹт'* (Кіп., Лем., Пат., Сороч.) і т. ін.¹

Для пам'яток XVII—XVIII ст. характерне вживання в розгляданій позиції літери **и**: *именно*, *инших* (Стрж., 7), *идучи* (Стрж., 146 — Прих.); *из*, *Иван* (Савц. — Стрж., 211); *Иваненку* (Он. — Стрж., 80); *изворотов* (Стрж., 127), *Иван*, *Игнатенко* (Стрж., 141), *изнайшов*, *истинной*, *иди*, *Илляш* (Стрж., 181—183, — Ябл.); *Иванова*, *изнову* (Губ. — Стрж., 443—444); *интересовати* (Бвц. — Стрж., 447); *Иляша*, *из* (Стрж., 142), *и* *кимѣ* (Жевахов, 311 — Вільш.); *изѣ* (Лука — Жевахов, 288); *имѣ*, *ихѣ*, *иншихѣ* (Мгар — Астряб, 25—26) та ін.; також у написах на книжці Гізеля: *имѣ*, *инши*, *исповѣдатися* (Нариси, 181—182).

Нерідко ця орфографічна традиція порушується. У такому випадку один і той же текст засвідчує різне написання: *Иван*, *Ивана* й *Иван* (Остап. — Стрж., 212); *Иванова* й *Ивановѣ*, *Иванѹ* (Губ. — Стрж., 443); *и* *кимѣ* і *Иван* (Вільш. — Жевахов, 311); *изѣ* і *Ілкомѣ*, *Ілко* (Лука — Жевахов, 287—288); *имѣ*, *иншихѣ* і *ігуменѣ*, *Іовѣ* (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін. Безперечно, що подібні поплутання могли постати внаслідок двох причин, одною з яких була артикуляційна невизначність початкового голосного, а другою — вплив книжної традиції. Думається, що розбіжність у написанні з'явилася тут унаслідок традиції, хоч не можна відкинути й першої причини (стосовно, може, не до всіх слів, а тим більше не до всіх говірок). Можна, безсумнівно, зробити припущення про наявність звука **и** на початку слова бодай у деяких досліджуваних говірках наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

За даними середини XIX ст., сусідні говірки Чорнух і Світличного зберігали в розгляданій позиції звук **и**: *ива*, *инший* (Труды, 578). Цією ж рисою характеризувалися говірки Піщаного (пор. *инколы*, *ива*, *инший* — Труды, 580) та Іванкова (пор. *ива*, *Иванѣ*, *инший*, *инколи* — Труды, 592). Отже, усі вони разом виявляли спільність з чернігівськими говорами. Проте звук **и**, як можна встановити на основі записів, був,

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 158 і 161; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 25.

очевидно, властивий і говірці Оржиці (пор. *хату* и *грунт*, и не знав, *сорочок* из *тридцять*, ище, *изнов*; *иноді*, йменно і под. — ЗОЮР, 9—10, 13), у зв'язку з чим слід говорити про певну відмінність цієї говірки від сучасних лубенських говірок.

Відмінність виявляла також говірка Хоцьок, у якій на початку слова послідовно виступав звук *и* (пор. *йвина*, *йгрище*, *йноді*, *йнший*, *имовірний*)¹.

З певністю розв'язується питання про початковий голосний у досліджуваних говірках кінця XIX — початку XX ст., оскільки в фіксаціях майже не трапляється розбіжностей щодо письмової передачі цього звука: із *яру*, і *став* *жити*, и *стало село* (ЛЛ., 5), *іти*, *ідіть* (ЛЛ., 8—9, — Хит.); *істочив*, *із*, *ісправлю*, *іще* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *ізроби*, *ідіть*, *ігри* (Верзт. — ЛЛ., 72); *ісько*, *інженерний*, *іруть*, *іде*, *із*, *імущество* (Іск. — СЛ., 107—111); *ішло*, *ізнять*, *іване* (Пул. — СЛ., 114—116); *ізійшла*, *іде* (Крем. — СЛ., 21); *іди* (Шерш. — СЛ., 59); *іконою*, *ізробилась* (ЛЛ., 72), *ідіть*, *ілья* (ССт., 14, 26), *іще*, *імя*, *іваць* (К вопр., 6), *ізгородська*, *іноли*² (Сніт.); *ізнесли*, *ізіпали*, *із*, *іще* (Литв. — СЛ., 12—14); *іди* (Ябл. — К вопр., 3) і т. ін.

Ці факти не вичерпують, звичайно, всієї різноманітності слів з початковими *і*, *и* і не засвідчуються деякими говірками Лубенщини, зокрема західними (через відсутність записів), проте сталість у написанні дозволяє зробити висновок про дальше витиснення в досліджуваних говірках початкового *и* звуком *і*. Порівняно з іншими позиціями в слові початкове *і* чи не найвиразніше підтримується українською літературною мовою, а також перейманнями з російської мови.

Здагод про поступовість зміни початкового *и* в *і* потверджують, зокрема, мгарські записи другої половини XVII ст. і кінця XIX ст. при зіставленні їх. Про це свідчить і порівняння даних досліджуваних говірок кінця XIX ст. з даними оржицької говірки середини XIX ст. і лубенськими даними XVII—XVIII ст.

Давне *и* в частці *н'і*

Літературною мовою внормовано нефонетичний перехід *и* > *і* в частці *н'і*, яка виступає також у прислівниках (*н'ікуди*), сполучниках (*н'іби*), займенниках (*н'іхто*) та інших частинах мови (*н'ікчемний*, *н'ісе* "н'ітниц'а").

Ця зміна послідовно простежується і в досліджуваних говірках: *н'іко́ли*, *н'і(є)де́*, *н'і́йак*, *н'іза́шо* (-шчо), *н'ів'ідк'іл'*, *н'ічогіс'ін'ко*; *н'іко́му*, *н'ішо́* (-шчо), *н'ічо́го*; *н'ікуда́шин'ий*, *н'і́йкий*, *н'ічо́гє́н'кий* і т. ін.

Ніяких відмінностей щодо цього не виявляють також полтавські говори: *н'ішчо́* (-шчо), *н'іко́ли* (Гр.-Бр.; Град., Супр., Дмитр., ВСороч.); *н'ічо́го* (Піщ.); *н'і шча́с'ця* *н'і до́л'і* (Дмитр.) і под.

Південночернігівським говорам, навпаки, властивий перехід давнього *и* в нове *и*: *ни́йако́йі* (Сав.); *ни́йаких* (Кп., Лем., Ус.); *нико́ли* (Пат., Сав.); *ниче́го* (СГута); *ни́йак'іх* (БРуд.); *нишо́* (Ус.) і т. ін. Нерідко в чернігівських говорах відповідно до давнього *и* виступає звук *е*, що з'явився, ймовірно, за аналогією до *е* < *ѣ* (у ненаголошеній позиції): *не́йаких*, *неши́чо*, *неко́ли*

¹ Див. О. Д[орошкєвич], згадана праця, стор. 106.

² «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

(ХОз., Прох.); *неко́ли* (Пат., Нав., СГута). Лише в перехідних говірках паралельно до *и* трапляються *и'*, *і*: *ни'йких*, *ни'шчó* (НБас.); *н'іко́ли* (БРуд., Ус., Рудк.), — а це свідчить про стирання північнодіалектної риси під різними впливами.

Отже, у лубенських і полтавських говірках відбувся нефонетичний перехід давнього *и* в частці *н'і* за аналогією до фонетичного *і*, що походить з *ѣ* (напр., *н'іде* — з *нѣде*, *н'іколи* — з *нѣколи*), а в чернігівських говорах цей перехід здебільшого відсутній і через те зберігається звук *и* або спостерігається нефонетичне *е*.

Пам'яткам XVII—XVIII ст. властиве спорадичне вживання в частці *н'і* літери *и*: *ничóго*¹ (Остап. — Стрж., 212); *ніко́му* (Бвц. — Стрж., 447); *ніко́ли* (Мгар — Астряб, 26) та ін.; також у написах на книжці Гізеля: *ніко́ли*, *ничóго* (Нариси, 181). Частіше ж зустрічається написання *ѣ*: *нѣко́му*, *нѣчóму* (Прих. — Стрж., 25); *нѣяких*, *нѣхтó* (Ябл. — Стрж., 181, 183); *нѣхтó* (Бвц. — Стрж., 441) та ін. Літера *ѣ*, що позначала, як уже було з'ясовано, звук *і*, свідчить, безперечно, про те, що в частці *н'і* лубенські говірки (або ж частина їх) у середині XVII ст. мали рефлекс *і*. Для деяких говірок або для окремих випадків міг бути характерним рефлекс *и* або вужчий його варіант чи варіант, близький до передньо-середнього звука (напр., *еи*, *ие*).

Приблизно через століття говірка Оржиці виявляла нефонетичний перехід розгляданого *и* в *і* (пор. *ніхтó*, *нічóго* — ЗОЮР, 11). Це вказує, можливо, на процес вирівнювання, що його зазнавав голосний звук у частці *н'і*.

Тимчасом говірка Хоцьок, за даними ще пізнішого часу, здебільшого відзначалась фонетичним переходом цього голосного (пор. *ніхтó*, *нічóго*, *нищó* і *ніщó*, *ничóго*)², у зв'язку з чим постає питання про її відмінний діалектний тип.

На основі записів кінця XIX — початку XX ст. проблема голосного в частці *н'і* розв'язується дуже просто, оскільки в усіх випадках спостерігається суворя послідовність написань: *ніяким*, *нічóго* (Хит. — ЛЛ., 5. 9); *нічím*, *нічóго* (Мгар — ЛЛ., 26, 45); *ні*, *нічóго* (Іск. — СЛ., 110); *ні втекти* *ні рук ізнять* (Пул. — СЛ., 115); *нічóго*, *ніхтó* (Сніт.)³; *н'и'чóго* (Оріх. — Ярош., 231); *ніхтó* (Литв. — СЛ., 7); *ніко́му* (Церк. — ССт., 32) і под. Безперечно, що відсутність поплутань у написанні зумовлена станом досліджуваних говірок кінця XIX ст. Якщо за даними пам'яток XVII—XVIII ст. ще простежується звук *и* в частці *н'і*, то згідно з записами кінця XIX ст. цього звука лубенські говірки вже не знали.

Давне *и* в дієслівних формах тривалої дії

На ґрунті чергування голосних, що розвинулося за дописемної доби мовного життя слов'ян, в українській літературній мові відбувається перехід *е* (випадного) в *и* в дієслівних формах тривалої дії (пор. *беру́* — *бра́ти* — *вибира́ти*, *підпе́р* — *підпи́ру* — *підпира́ти*).

¹ Тут наголоси поставлено за змістом використаних записів.

² Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 105.

³ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 332, 335.

Для досліджуваних говірок характерним, хоч і не безумовним, є перехід звука *и* в *і*: *зап'іра́т'*, *зас'т'іла́т'*, *об'б'іра́т'*, *п'ід-п'іра́т'*, *пом'іра́т'* і под. Паралельно до *і* часто виступає органічне *и*: *забира́т'*, *п'ідпира́т'*, *помира́т'* і т. д. Лише в дієсловах *зач'і-н'а́т'*, *п'ідч'ін'а́т'*, *уч'ін'а́т'*, де чергування *е* — *и* не було, звук *и* не зустрічається.

Відновлення *и* в дієслівних формах тривалої дії викликається впливом літературної мови, а також місцевою діалектною особливістю (наявність попереднього губного, що за умови диспалаталізації розширює *і*). Звуження *и* до *і* в другій групі залежить від шиплячого *ч*, який, до речі, в лубенських говірках незалежно від позиції звучить м'яко або напівм'яко.

Звук *и* послідовніше зберігається в говірках Яблунева, Прихідьок, Майорщини, Ульяновки, Тарасівки, Крем'янки та ін. Нефонетичне *і* частіше властиве говіркам Духової, Оріхівки, Березоточі і Червоних Поліг. У інших говірках поширений паралелізм (*уб'іра́т'* — *убира́т'* і под.).

Іноді за фонетичними паралелями виявляється різний семантичний зміст або фонетична диференціація служить для розрізнення омонімічних форм, причому взаємозалежність звукової і семантичної диференціації легко усвідомлюється носіями говірок: *стира́т'* — «очищати від чого-небудь поверхню», «пошкоджувати, роз'ятрювати шкіру або рану», *с'т'іра́т'* — «прати білизну»; *запира́т'* — «замикати замок, двері», *зап'іра́т'* — «виводити пляму без повного прання речі».

Не підлягає сумніву, що перехід *и* > *і* в більшості дієслівних форм тривалої дії (крім позиції після *ч*) не є фонетичним і залежить від сторонньої причини. Проте не можна вважати за таку причину відбиття польського впливу, як про це висловлюються здогадки¹. Справжньою причиною переходу *и* > *і* є вплив за аналогією численної групи дієслів із значенням тривалої дії, у яких звук *і* походить із давнього *ѣ* (пор. *ви́п'іка́т'*, *вигр'іба́т'*, *нар'іка́т'*, *запл'іта́т'*, *зам'іта́т'*, *ви́т'іка́т'*, *виб'іга́т'* і т. ін.).

Полтавські говори в розгляданій позиції послідовніше від лубенських говірок зберігають звук *и*, про що свідчить чимало даних: *стира́ймо б'іл'л'о*, *збира́йут'*⁽¹⁾ (Піщ.); *умира́йут'*, *собира́йс'а* (Дмитр.); *умира́йут'* (Град., ВСороч., Гр.-Бр.); *назбира́йте* (ВСороч., Супр.); *уч'ін'а́йи'ц'ц'а*, *збира́йут'* (Град.) і под. Те ж, приблизно, засвідчує немало чернігівських говорів, хоч і тут трапляється звук *і*, однак значно рідше, ніж у говірках Лубенщини: *умира́йут'*, *назбира́йте*, *соб'іра́лис'а* (Рудк.); *умира́йут'* і *ум'іра́йут'* (Хов.); *назбира́йте*, *умира́йут'* (Ус., НБас., Жев., Став., Лем., Кіп.); *ум'іра́йут'* (БРуд., ХОз., Плех.); *уби-*

¹ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 102.

ра́т', пудпира́т', стира́т' сту́л, здира́т', заст'іра́т', пудчин'а́т', зачин'а́т' (Чеп.) і т. ін.

Зрозуміло, що звуковими явищами в дієслівних формах тривалої дії досліджувані говірки мало відрізняються від полтавських і чернігівських говорів. Перехід розгляданого *и* в *і* в чернігівських і полтавських говорах стався, напевне, внаслідок тієї ж причини, що й у лубенських говірках.

За традицією дієслівні форми тривалої дії в пам'ятках XVII—XVIII ст. пишуться здебільшого з літерою *и*, хоч іноді в тих же фіксаціях трапляються й інші написання: *подпиваючи, отпирати* (Ябл. — Стрж., 141, 188); *помираючи* (Бвц. — Стрж., 441); *повибиравши, повибірали* (Остап. — Стрж., 212); *вибърав* (Кур. — Стрж., 102) і под.

Порівняння цих даних з даними щодо інших позицій, як і зіставлення різних випадків написання кількох форм одного й того ж дієслова (пор. *повибиравши* — *повибірали* — *вибърав*), дозволяє, по-перше, зробити висновок про те, що в формах тривалої дії досліджуваним говіркам був властивий неясний звук відповідно до давнього *и* або ж звичайний паралелізм на його місці (рефлекс *і* та варіант, середній між *и*, *і*), *і*, по-друге, поставити питання про неоднакове звукове значення літери *и* в написаних розгляданих формах *и*, напр., слів з початковим *и*.

Значно певніше долю кореневого голосного в дієслівних формах тривалості дозволяють з'ясувати записи кінця XIX — початку XX ст. Щодо написання голосного в корені ці форми не відрізняються від слів з початковим *і* (*и*) та часткою *и́*: *убірайтесь, забірали* (Хит. — ЛЛ., 10, 46); *прибірають, порозбірали* (Мгар — ЛЛ., 26, 46); *назбіра* (Іск. — СЛ., 109); *убіраються, позабірали* (Пул. — СЛ., 115—116); *збірають* (Крем. — СЛ., 21); *подбірали* (НБул. — СЛ., 74); *собірались і собирается* (ЛЛ., 71), *обірали* (ССт., 14 — Сніт.); *обіраю, набірають* (Литв. — СЛ., 10, 13); *сбірались* (Церк. — СЛ., 7); *виебіра́т', навиебіра́ли* (Оріх. — Ярош., 231) та ін.

Така послідовність написань указує, очевидно, на те, що форми тривалої дії в досліджуваних говірках або в більшості їх наприкінці XIX ст. мали нефонетичне *і*. У зв'язку з цим слід визнати, що в говірках Лубенщини порівняно з періодом XVII — початку XVIII ст., за даними якого допускалася наявність паралельних варіантів, тривав процес витиснення в розгляданих формах органічного *и* (або його видозмін) нефонетичним *і*.

Говірка Хоцьок, навпаки, характеризувалась явищем паралелізму (пор. *збіра́ть, вміра́ть і помира́ть, застила́ть*)¹.

Давні *ы*, *и* та нові *и*, *і* в запозиченнях

За особливостями взаємопереходу голосних *и* — *і* в запозиченнях дані лубенських говірок порівняно з нормами літературної мови розподіляються на чотири групи.

У першій групі запозичень цим говіркам, як і літературній мові, властиве збереження *і*: *хв'ігу́ра, па́рт'і́я, куме́д'і́я, істо́р'і́я, а́рм'і́я, ну́бл'і́ка, ме'ха́н'і́к* і т. ін. Проте в деяких словах частина говірок виявляє перехід *і* > *и*: *хви́гу́ра* (НБул., Жвт., Мар.), *хвामी́л'і́я* (тут *и* зустрічається навіть частіше, оскільки звук *і* зафіксовано лише в говірках середньої *і*, як паралель, у деяких говірках східної Лубенщини: Ябл., Чев., Іск., Бвц., Нов., НБул., Хит., Крем.), *пінд'а* (*пінд'у́к*) — «гордяк, хва-

¹ Див. О. Д [орошкевич], згадана праця, стор. 105, 107.

стун» (Литв., ЧПол.). Трапляється, що звук **и** в таких випадках служить певним стилістичним засобом (напр., варіант *пінд'а* має відтінок презирства, тимчасом як варіант *п'ін'д'а* є стилістично незабарвленим).

Фонетичні паралелі *л'ін'іа* — *лін'іа* здебільшого носять різне значення: *л'ін'іа* — «риса, вузька смуга, розташовані в один ряд предмети», *лін'іа* — «залізниця, залізничне полотно».

З решти паралелей у розгляданій групі запозичень (таких, як *ком'ісар* — *комисар*, *м'ігрén'* — *мигрén'*, *м'ізérний* — *мізérний*, *охв'іцér* — *охвицér*) одні виступають переважно в вимові літніх людей (*комисар* і под.), а інші — у вимові молоді (*ком'ісар* і под.). У наявності **и** не можна не підкреслити вже відзначуваної риси лубенських говірок, яка полягає в обниженні й розширенні і після стверділих губних. Збереження і в деяких запозиченнях пояснюється впливом літературної мови й правопису.

Виразних відмінностей від досліджуваних говірок стосовно звука **і** в розглянутій групі запозичень не виявляють полтавські говори, хоч у них, імовірно, частіше зберігається **і**: *хв[ф]ам'іл'іа*, *хв'ігура* (ВСороч., Град., Гр.-Бр., Супр.); *Вихтор* (Піщ.); *хвамі-л'іа* (Град., Гр.-Бр., Дмитр.) та ін.

Чернігівським говорам у частині цих запозичень властивий, як правило, звук **и** (Лем., Пат., Кіп., Нав., МКоц., Рудк., НБас., Бруд., Ус.)¹. Лише подекуди трапляється **і** (Сорок., ХОз., Бруд.).

З'ясованими явищами лубенські і полтавські говірки розходяться. зрозуміло, з чернігівськими, незважаючи на спільну схильність до зміни **і** > **и** в деяких запозиченнях (відповідно до переходу давнього переднього **и** в сучасне середнє **и** в успадкованих словах).

У другій групі запозичень, що в літературній мові відповідно до **і** мають **и**, досліджувані говірки часто зберігають **і**: *бригад'ір*, *ц'іл'інд(и)р*, *плас'т'інка*, *д'інамо*, *д'ізил'*, *т'ігор*, *інс'т'іг'ут*, *д'іс'-ц'іпл'іна*, *с'іб'ірка*, *т'іх(в)* — «тиф», *карас'ін*, *магáz'ін*, *п'рэх'іка* і т. ін.

Збереження **і** в цій групі слів залежить від різних причин. Головними з них є вплив попередніх зубних (**д, т, з, с, ц**) із здатністю їх значно пом'якшуватись і звужувати наступний голосний, асиміляція голосних, або, точніше, вокальна гармонія (пор. *д'ісц'іпл'іна*, *д'ів'із'іа*), а також аналогія до відповідників російської мови.

Звук **і** в розглянутих запозиченнях відзначається певною несталістю, зокрема у вимові молоді і взагалі письмального населення, що може свідчити про вплив літературної мови. Так,

¹ Пор., зокрема, *лін'іа*, *капіталісти*, *вампір* (див. П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 24).

часто вживане *бригад'ір* у вимові молоді зафіксоване з голосним і лише в кількох говірках (Оріх., Берзт., НБул., Прих. та ін.).

Відносно збереження або зміни і в цих запозиченнях полтавські і чернігівські говори істотно, очевидно, не відрізняються від лубенських говірок. Поряд із збереженням і (в окремих словах, можливо, послідовніше, ніж у досліджуваних говірках) південночернігівські говори мають також *и*: *бригад'ір*, *прогресійка* (Хов.); *дзигзэг*, *пράктика*, *інститут* (Рудк.); *бр'ігад'ір* (НБас.); *бригад'ір* (БРуд., Ус., ХОз., Прох.). Аналогічні дані засвідчують і полтавські говори (з послідовнішим *и* в деяких запозиченнях): *обмунд'иріван'а*, *бут'інки*, *март'ірна*, *бригад'ір* і *бригад'ір* (Град.); *Благад'ір'іюка*, *Темохв'ейей*, *бригад'ір* і *бригад'ір* (Гр.-Бр.); *бригад'ір* (ВСороч., Супр., Дмитр.) та ін.

Отже, для лубенських говірок і південночернігівських та полтавських говорів виявляється спільною рисою збереження і та пом'якшення зубних приголосних у розгляданій групі запозичень, незважаючи на вплив літературної мови, який, щоправда, на лубенських і полтавських говірках позначається більше, ніж на чернігівських.

Третя група запозичень у досліджуваних говірках, як і в літературній мові, характеризується переходом і в *и* або в звук, близький до *и* (напр., *и^е*): *Йегіпет*, *гйр'а*, *кисет*, *Китай*, *Йухім*, *Никихвор*, *бригада*, *Йе'русалім*, *хвѣбрика*, *рижім*, *киргіз*, *Парійж*, *Рим* і под. Як видно, перехід і > *и* відбувся в давно засвоєних запозиченнях, притому здебільшого в позиції після звуків *г*, *к*, *х* і *р*, *л*, *н*.

У цих запозиченнях полтавським говорам теж властиве *и*, тимчасом як чернігівські відповідно виявляють *і*, *и*¹ і лише зрідка — *и*.

Нарешті, у четвертій групі запозичень, де в літературній мові зберігається *і*, в говірках Лубенщини на місці *і* виступає *и*¹: *гитара*, *шкий*, *хйна*; *хвил'онка*, *госпітал'*, *коміс'іа*, *помидор*, *Девина*, *рієвіз'іа*, *мил'їліц'іа*, *минута*, *пирамідон*, *ка[о]питал*, *пил'ул'а*, *грахвик*, *гумирабик* та ін.²

З приводу переходу і > *и* в цих запозиченнях слід сказати, що на ньому, як і на інших подібних випадках, певною мірою позначився вплив диспалаталізованих губних (*б*, *п*, *в*, *м*) і, можливо, гортанного та задньоязичних (*г*; *к*, *х*).

З'ясоване явище переходу і > *и* спостерігається, очевидно, і в полтавських говорах (пор. *госпітал'і*, *мобилізаці'ійі* — Град.). Обниження й розширення наступного і завдяки впливу твердих губних трапляється також у деяких (переважно півден-

¹ Окремо стоїть перехід і > *и* у власних назвах: *Палиєстіна*, *Аргентіна*, *Вашингтон* і под.

² Звичайно, близькими до цієї групи є деякі слова з першої групи, однак там переважає збереження і, тимчасом як тут звук і — явище дуже спорадичне.

них) чернігівських говорах (усупереч схильності до вужчої артикуляції **и**), оскільки в ряді випадків (Хов., Лем., Нав., Кіп., НБас., Ус., Прох. та ін.) відзначається тут **и** в позиції після губних.

Лубенські пам'ятки XVII—XVIII ст. засвідчують значну групу запозичень, серед яких переважну частину становлять власні імена людей і похідні від них утворення. Через те з'ясувати низку моментів за даними минулого не видється можливим. У всіх випадках уживання запозичень для пам'яток XVII—XVIII ст. характерне написання в розгляданих позиціях літери **и**: *Василя, Грицькови, Костянтинові* (Прих. — Стрж., 7, 25, 162); *Клименка, Давида* (Савц. — Стрж., 211); *Михайла* (Стрж., 128), *Тимошеві, Михеєві, Климові, Василеві* (Стрж., 181—182, — Ябл.); *Никоненка* (Губ. — Стрж., 443); *Герасимів, Клименко* (Лука — Жевахов, 286); *диспуновати* (Дейм. — Стрж., 27) та ін. Ця послідовність написань є, очевидно, результатом того, що в досліджуваних говірках XVII—XVIII ст. відповідні запозичення мали нове середнє **и**.

У записках діалектних текстів кінця XIX — початку XX ст. запозичення з давнім **і** після губних виявляють деяку непослідовність: *резицію* (Пул. — СЛ., 116); *комін, ревизія* (Іск. — СЛ., 110—111); *Михайлович* (Церк. — ССт., 32); *грахвін* (Оріх. — Ярош., 231) і под.

Відхилення від послідовності написань спостерігаються й у тих випадках, коли давнє **и** стоїть у позиції після інших приголосних (напр., після зубних або шиплячих): *Нечіпора, личман* (Крем. — СЛ., 15, 18); *Сібірі* (Сніт. — ССт., 16); *трахтира, Якімгороді* (СЛ., 10), *Сібірь* (СЛ., 15), *Нечіпір, Нечіпір, Хрістя* (СЛ., 25 — Литв.); *анцифір, Литвьяки* (Церк. — ССт., 32); *трахтирищик* (Мгар — ЛЛ., 29); *магáз'ін* (Оріх. — Ярош., 231) та ін.

Можливо, що відповідно до загального характеру рефлексії давніх **ы, и** в успадкованих словах (у різних морфологічних позиціях) сполуки губного з новим **и**, а тим більше сполуки зубного, як і шиплячого **ч** або плавного **р** з цим голосним, іноді видозмінювалися в окремих лубенських говірках кінця XIX ст. в сполуки відповідного приголосного з новим **і**. Імовірно також, що подекуди звучав голосний нечіткої артикуляції (напр., **и', і'**).

Щодо запозичень чимало однотипного з досліджуваними говірками виявляла на початку XX ст. говірка Хоцьок. Характерним для неї був перехід **і > и** в різних запозиченнях (особливо в позиції після губного): *амінь, охвицёр, мільон, хвамілія, минцта* і под.; *Литва, пліта, жилётка, Сибір* та ін.¹

* * *

Звукові явища на ґрунті давніх **ы, и** в лубенських говірках відбиваються загалом у характерних особливостях. Однією з них є, як правило, незалежність збереження голосних **и, і** або взаємопереходу їх від наголосу, причому ця незалежність простежується як в успадкованих, так і в запозичених словах. Збереження **и, і** або зміни їх викликаються в будь-якій позиції іншими причинами, до яких належать звуження і розширення голосного попередніми приголосними, вокальна гармонія, вплив української літературної мови, морфологічна аналогія, перей-

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 106.

мання з російської мови та ін. При цьому слід наголосити, що нерідко кілька причин діє в говірках не розрізнено, а водночас.

Звуження й підвищення **и** в досліджуваних говірках спостерігається в позиції після зубних приголосних, а також після шиплячого **ч** і плавного **л** (пор. в успадкуваннях *з'іма́, охра́н'ні́к, ч'ї́йа́, ву́л'і́к* і в запозиченнях *д'ї́пл'ом, арт'і́ст, С'і́б'і́р*), хоч у деяких випадках тут можна відзначити ще й роль переймання з російської мови (пор. *охра́н'ні́к, з'і́ма́, С'і́б'і́р*). Наприкінці XIX ст. звуження **и** з наближенням до **і** виявлялося ширше і частіше, ніж тепер, — воно траплялось після **г, к, х, зубних, шиплячих і плавних**. Отже, на матеріалах лубенських говірок не знаходить повного потвердження думка Л. Булаховського про те, що в південно-східних говорах звуки **и, і** «особливо наближаються один до одного після велярних: **к, г, х, губних: п, б, в, м, шиплячих: ш, ж, ч (щ-шч)**»¹, оскільки звуки **г, к, х** у лубенських говірках, за сучасними даними, не викликають звуження **и** (пор. *шки́у, гита́ра*), із шиплячих звукувати **и** зрідка може тільки африката **ч**, а губні, навпаки, схильні розширювати **і**. Розширення й обниження наступного **і** з переходом у **и** в позиції після губних виявляється як в успадкованих, так і особливо в запозичених словах (пор. *мизі́ни'ц' і ре'ві́з'ї́а, комі́с'ї́а, пил'ї́л'а*).

Важливим фактором змін на ґрунті давніх **ы, и** в досліджуваних говірках є літературна мова. Завдяки її впливу в говірках відновлюється фонетичне **и** (пор. в успадкуваннях *зима́, ву́лик, чийа́, у запозиченнях брига́йр, арт'і́ст, у дієслівних формах тривалої дії — помира́т', прибира́т'*) та переходить у **і** початкове **и**. Вплив літературної мови часто узгоджується з іншими факторами (напр., з діянням диспалаталізованих губних на розширення **і**, з російськими аналогіями щодо початкового **и**).

У з'явленні або зміні деяких фонетичних особливостей лубенських говірок на ґрунті давніх **ы, и** не можна не помітити певної ролі звукових особливостей російської мови. Ці особливості позначаються на переході **и > і** в успадкованих і запозичених словах (пор. *з'і́мн'ї́й, н'і́с'мо́; С'і́б'і́р, т'і́хв* і под.). Проте роль переймань з російської мови не слід розглядати ізольовано від інших чинників, насамперед від діалектних явищ (напр., від асиміляції голосних — пор. *с'і́б'і́рний*; від ваги зубних приголосних щодо звуження **и** — пор. *д'і́ре́ктор*).

Частина змін на основі нового **и** в досліджуваних (а також і в інших) говірках виникла нефонетичним шляхом, у результаті діяння морфологічних і лексичних аналогій. Це, здебільшого, з'явлення звука **і** відповідно до давнього **и** (напр., у частці *ні́'і* в дієслівних формах тривалості).

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 101.

У ряді випадків спільно з тим або іншим фактором на змінах відбилась вокальна гармонія (повна асиміляція), що простежується за успадкованими і запозиченими словами (пор. *к'іс'іл', н'ідн'ірат'; поз'іц'ііа, інст'ітут* і т. ін.).

Причиною нефонетичного або відмінного від літературної норми явища буває ще семантична диференціація, що пов'язується з фонетичними варіантами (пор. *пис'мб* — *п'іс'мб, ли-н'ііа* — *л'ін'ііа* та ін.).

Розглянуті особливості лубенських говірок щодо рефлексії давніх **ы, и** територіально не обмежуються, звичайно, Лубенщиною (деякі з них властиві, напр., говіркам Чорнух, Піщаного, Хорюк — за минулими даними, або південночернігівським говором — за сучасними даними), проте в сукупності вони визначають, зі свого боку, діалектний тип досліджуваних говірок і служать однією з переконливих підстав до того, щоб уважати ці говірки за середньонаддніпрянські.

Зокрема, якщо в успадкованих словах давні **ы, и** в лубенських і полтавських говірках збіглися в новому **и** (з випадками звуження його до **і**), то в чернігівських говорах, особливо ж у північних, лише зрідка зустрічається нове **и**. Це стосується також третьої групи запозичень, що в досліджуваних і полтавських говірках мають звук **и**, а в чернігівських говорах — **і, и'** і тільки спорадично — **и**; частки *н'і*, що в полтавських і лубенських говірках послідовно виступає з **і**, майже нехарактерним для чернігівських говорів; голосного на початку слова, де в лубенських і полтавських говірках звук **и** трапляється в окремих словах, а в чернігівських говорах зберігається як істотна риса їх.

Разом з тим простежуються деякі особливості, що більшою або меншою мірою спільні для досліджуваних говірок і полтавських та чернігівських говорів (напр., перехід **і > и** після губних; зміна **и > і** в другій групі запозичень, де літературна мова має **и**; наявність **і** в дієслівних формах тривалості).

Визначення діалектного типу лубенських говірок за особливостями рефлексії давніх **ы, и** і явищами, що перебувають у зв'язку з цим процесом, на основі сучасних даних дістає своє потвердження також у вивченні різних історичних пам'яток і записів минулого.

Наскільки дозволяють судити історичні дані, за особливостями рефлексії давніх **ы, и** найближчими до сучасного стану досліджуваних говірок були говірки Онишків, Савинців, Прихідьок, Біївців, Яблунова, Остапівки та ін. У цих говірках, а також певною мірою і в решті говірок Лубенщини кінця XVII ст. відповідно до давніх **ы, и** нове **и** виступало в коренях успадкованих слів, у суфіксах, закінченнях, на початку слів тощо. Зрідка, напевне, звук **и** був властивий цим говіркам у частці *н'і* і в дієслівних формах тривалої дії. З другого боку, на початку слів, у закінченнях (особливо прикметникових після

основи на г, к, х або шиплячий), у частці *н'і* і в формах тривалості лубенські говірки спорадично мали *і*.

Зіставлення різнодіалектних даних, які стосуються давніх *ы*, *и* або нових *и*, *і*, свідчить про вплив середньонаддніпрянських говорів на чернігівські діалекти.

Слід, нарешті, підкреслити, що звук *і*, відзначуваний на місці давніх *ы*, *и* або нового *и*, не відрізняється в досліджуваних говірках від голосного *і* — рефлекса давніх *о*, *е*, *ѣ*. Отже, звук *і* в цих говірках має ширшу, ніж у літературній мові, етимологічну основу. Однак завдяки впливу літературної мови широта її, очевидно, тепер лексично звужується, оскільки в частині слів *і* форм з'являється звук *и* замість *і*.

ЗВУКОВЕ ВІДБИТТЯ ДАВНЬОГО Ъ У СИЛЬНІЙ ПОЗИЦІЇ

З чергуванням *о* — *і*, що виникло на ґрунті давнього *о* (у відкритому — закритому складі), частково збігається чергування *о* — *і*, а також інших звуків, що розвинулись на основі давнього *ъ*. За результатами рефлексії сильного *ъ*, пов'язаними з певними позиціями в слові (мовному потоці), виділяються три групи звукових явищ: зміни в прийменниках-префіксах, зміни в сполуках з плавними *р*, *л* і зміни в сполуках з носовими *м*, *н*.

Давній *ъ* у прийменниках-префіксах

На місці давнього *ъ* у прийменниках-префіксах літературній українській мові здебільшого властиве *і*, а не фонетичне *о* (пор. *візьм'ю*, *уві сні*, *надібра́ти*, *наді мно́ю*, *відірва́ти*, *зігна́ти*, *зі мно́ю*, *обібра́ти* і под.). Лише в деяких випадках усталився фонетичний перехід (пор. *зовсім*, *зогрі́ти* і *зігрі́ти*, *зомлі́лий*, *підожда́ти*, *обов'язок* та ін.). Як відомо, більшість мовознавців сходиться на тій думці, що звук *і* в прийменниках-префіксах виник унаслідок аналогічного творення, тобто завдяки впливу форм, де префіксальне *і* розвинулося з *о* (пор. *діждати* < *дождьдати* і *надібра́ти* < *надъбрати*). Можна припустити, що з *ъ* у позиції перед групою приголосних (або після неї) в деяких давньоруських говорах розвивався новий звук повного творення ще до початку «дифтонгізації» *о* і що цей новий звук зазнавав пізніше таких же змін, як і давнє *о*. Крім того, у різних давньоруських діалектах процес зміни сильного *ъ* міг проходити неоднаково, що й знайшло своє відбиття в сучасних говорах української мови.

У лубенських говірках відповідно до прийменниково-префіксального *ъ* здебільшого зустрічаються два паралельних рефлекси (нерідко в одному й тому ж слові): *зо мно́йу* — *з'і мно́йу*, *воз'м'ю* — *в'із'м'ю*, *п'ідобра́т'* — *п'ід'ібра́т'*, *надо мно́йу* — *над'і мно́йу*; *одирва́т'* — *од'ірва́т'*, *одибра́т'* — *од'ібра́т'*, *обизва́ц'я* —

об'їзвѣц'а і т. ін.; рідше співіснують три варіанти: *надобрѣт'* — *надибрѣт'* — *над'їбрѣт'*, *розослѣт'* — *розислѣт'* — *роз'їслѣт'* і под. Щоправда, співіснування трьох варіантів є властивістю в основному говірок західної Лубенщини.

Зрідка діє тенденція віддавати перевагу фонетичному *о*: *зо мнѣйу* (Оріх., Хит., НБул., Іск.); *вѣз'ме*, *воз'мі*, *зо мнѣйу* (Дух., Рудка, Жвт.); *воз'мѣ*, *подобрали*, *зо мнѣйу* (Прих.) і под. З'явлення звука *о* пояснюється тут, можливо, перейманням з російської мови, однак причиною з'явлення могла бути й говіркова закономірність.

Рефлекс *и* теж, імовірно, має зв'язок з перейманням (пор. рос. *безысходный*, *обыгрѣть*, *подыскѣть* і под.), проте міг виникнути завдяки внутрішнім аналогіям (пор. *прийшѣў* → *обийшѣў* → *обирѣў* → *одирѣў* → *надирѣў* → *надибрѣў* і т. д.).

Крім загальних особливостей рефлексції *ѣ* у прийменниках і префіксах, можна вказати ще на випадок фонетико-семантичного розрізнення: *п'ід'їслѣт'* — «таємно направити кого-небудь», *п'ідослѣт'* — «покласти підстилку», «послати що-небудь під щось або під когось».

Рефлекси *о*, *і* в розгляданій позиції властиві також полтавським говорам: *воз'мѣ*, *в'їз'мі*, *п'ід'їшѣў*, *з'їбрати*, *зо мнѣйу*, *з'їшлѣ* (Піщ.); *воз'мі*, *зо мнѣйу* (Град.); *з'ї мнѣйу* і *зо мнѣйу* (Гр.-Бр.); *з'ї мнѣйу* (Супр.); *зо мнѣйу* (Дмитр.) та ін.

Навпаки, у чернігівських говорах переважно зберігається фонетичне *о* або (в говірках з переходом ненаголошеного *о* в *а*) виступає звук *а*: *зо мнѣйу* (Лем., МКоц., НБас., Ус.); *воз'мі*, *зо мнѣйу* (БРуд.); *(і)за[са] мнѣйу* (Пат., Нав., Коти); *ваз'мѣ* (Мак.); *ваз'м'ї* (Задер.) і под.

Успадковані від попередньої доби випадки рефлексції давнього *ѣ* і відмінність їх від сучасних даних або відповідність цим даним простежуються за письмовими пам'ятками, починаючи з другої половини XVII ст.

Прийменники-префікси в лубенських пам'ятках XVII—XVIII ст. пишуться з літерами *ѣ*, *и*, *о* або, зрідка, не мають будь-якої літери на місці давнього *ѣ*: *зѣ ставкомѣ* (Бвц. — Стрж., 447); *згнилих* (Остап. — Стрж., 212); *зо всѣм* (Прих. — Стрж., 7); *зо мною*, *обиходитися*, *розійшовся* (Ябл. — Стрж., 141, 182, 278); *згнилиє* (Савц. — Стрж., 211); *зогнавши*, *обидрал* (Пов. — Стрж., 36, 298); *сознавши*, *зоплачен'ємѣ* (Губ. — Стрж., 444); *ко смерти*, *ко животу* (Стрж., 35), *зо мною*, *сотворил*, *одишов*, *предо мною* (Стрж., 106 — Дем.); *сотворивши* (Кур. — Стрж., 102); *зо всякимѣ*, *зо всѣмѣ* (Мгар — Астряб, 43, 46); *озмѣте*, *озмимѣ*, *зѣ двора* (Лука — Жєвахов, 287—288) і под.

Літера *ѣ* зумовлена тут переважно традицією (пор. уживання *ѣ* наприкінці слів і відсутність його там же: *ставкомѣ*, *всякимѣ* і *згнилих*, *всѣм*). В одних прийменниках ця літера відповідала, можливо, звукові *о* (пор. *зѣ ставкомѣ*), а в інших не мала звукового значення (пор. *зѣ двора*) або відповідала голосному неясної артикуляції.

Літера *и* в префіксі (пор. *обиходитися*, *одишов*), судячи з уживання її в інших позиціях (пор. на місці давніх *ы*, *и*: *хижу*, *инших*, *обиходитися*), відбивала, очевидно, звук *и*.

Щодо звукового значення здебільшого не викликає сумніву літера *о*. Лише в кількох випадках (типу *зоплачен'ємѣ*) вона вжита, напевне, за аналогією (до таких слів, як *зогнавши*, *зо всякимѣ*).

Відсутність будь-якої літери на місці **ъ** (пор. *згнилие*), незважаючи на наступну групу приголосних, указує, мабуть, на випадіння рефлексів давнього **ъ**. Таке явище в цій позиції простежується і в сучасних лубенських говірках (пор. *згнийє* — *зогнийє*, *биес с'акого* — *биезо ўс'акого*). Цікавий пропуск префіксального **о** перед рефлексом **о** (*озмимѣ*), засвідчений пам'ятками минулого, зрідка спостерігається й за нашого часу (ЧПол., Литв. та ін.).

Таким чином, за даними пам'яток XVII—XVIII ст. можна прийти до висновку, що досліджувані говірки не мали ще тоді переходу префіксально-прийменникового **о** (< **ъ**) в **і**. Цей перехід стався, напевне, пізніше¹.

На основі даних середини XIX ст., наявних у записях з Оржиці, простежується збереження фонетичного **о** (< **ъ**) лише в префіксах: *розббрано*, *увопрѣ*, *собивають* (ЗОЮР, 11—13). Ця особливість говірки підтримувалась, очевидно, аналогіями російської мови.

У говіркових текстах кінця XIX — початку XX ст. прийменники і приставки пишуться то з **о**, то з **і** або, спорадично, без будь-якої літери на місці давнього **ъ**: *зогнано*, *возьмете* (Бвц. — ЛЛ., 76); *возьмеш*, *обкрадате*, *зо мною*, *підобрані*, *зібралось*, *зогнали* (ЛЛ., 8—11), *во сні* (ЛЛ., 73 — Хит.); *зобрався*, *возьміть*, *ізорвав*, *зойшлись*, *зібрав*, *візьму*, *підожди*, *підплечу* (Мгар — ЛЛ., 26—29); *візьми*, *одібрало* (ЛЛ., 72, 74), *зійшлись*, *розбіють* (ССт., 4), *обожди*, *підойдуть*, *увіходить*, *підійшов* (ССт., 15, 24, 26, 32 — Сніт.); *розігнався*, *підійшов* (ССт., 24, 33), *обікрасти*, *зійшов* (СЛ., 7, 8 — Церк.); *підійшов*, *увійшов*, *обірваний* (СЛ., 5—6), *зійди*, *одімкнули*, *совналася*, *зійшла* (СЛ., 18—21, — Крем.); *зорнув* (Пут. — СЛ., 24); *ввійшли*, *одімкнется*, *возьмем*, *розігнали*, *зскочив* (СЛ., 6—7); *обікрав*, *возьметься*, *обібрався* (СЛ., 9—10), *не озьме*, *ввійде*, *сослать*, *обходять* (СЛ., 12—15), *візьме* (ССт., 13 — Литв.); *зонали* (НБул. — СЛ., 73); *підойдуть*, *возьми* (Іск. — СЛ., 110); *зійшов* (Ябл. — К вопр., 4); *підождаў* (Оріх. — Ярош., 231) і т. ін.

Ці факти свідчать про наявність у лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. звука **і** замість голосного **о** (< **ъ**) у префіксах і прийменниках. У минулому, як з'ясовано вище, звук **і** в цій позиції не зустрічався. Отже, префіксально-прийменникове **і** в досліджуваних говірках є явищем порівняно пізнім. Постало ж воно в результаті поширення говіркової бази переходу **о** > **і** (незалежно від походження **о**), а також, імовірно, завдяки впливу літературної мови. Як видно з фактів, зміни на ґрунті давнього **ъ** у префіксах і прийменниках відзначаються непослідовністю (часто в одних і тих же словах і говірках), що є доказом незавершеності переходу **о** > **і** півстоліття тому і становить особливість говірок також за нашого часу.

Нерідко збереження **о** (< **ъ**), за тими ж даними минулого, викликалось перейманням з російської мови, на що вказує звуковий склад слова або його частини (пор. *во сні*, *обожди*, *совналася*, *сослать*). Аналогія російських зразків могла, безперечно, позначитися також і на інших випадках.

Як свідчать численні факти, перехід **о** > **і** був порівняно характернішим для говірок Снітина, Крем'янки, Литвяків та ін.

У лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. траплявся, напевне, занепад (випадіння) префіксального голосного на місці давнього **ъ** (пор. *обкрадате*, *зскочив* і *обікрав*, *обікрасти*). Це явище спостерігається й тепер (після проривних префіксів перед зубними, плавними, велярними і гортанним на початку кореня).

Давній **ъ** у сполуках з плавними **р**, **л**

На ґрунті складотворчих **р**, **л**, що виникли з давніших **ръ**, **ль**, у діалектах української мови розвинулися, крім груп **ри**, **ли**, ще деякі групи звуків (**ир**, **ер**, **ил**, **ел** та ін.). Діалектні

¹ Пор. непослідовність у «Енеїді» І. Котляревського (за виданням «Повне зібрання творів», т. І, Вид-во АН УРСР, К., 1952, стор. 67—82): *ввѣзмиш*, *підослала*, *зо всього*, *зо мною* і *зібрав*, *обідрались*, *одіслав*.

варіанти нерідко проникають у літературну мову. До того ж, на результатах рефлексії позначився вплив відмінних звукових явищ. Так, за зразком слів, де і є рефлексом давнього *о*, в літературній мові звук *і* розвинувся на місці *ъ* (пор. *кріт* — *кротá* із *крѣтъ* і *кіт* — *котá* із *котѣ*, *недокрів'я* — *кров* із *крѣвъ* і *білозір'я* — *зоря* із *зорѣ*). Слід підкреслити, що коли йдеться про голосний у сусідстві з *р*, *л*, то постає сумнів відносно так званого «звукового нуля», який нібито був характерним у минулому¹, адже насправді складотворчі *р*, *л* зберігали частину голосу, на основі якого потім розвивались певні голосні. Вірогідність «звукового нуля» сумнівна також з огляду на звукові зміни в сполуках з іншими приголосними (зокрема носовими *м*, *н*).

Відповідно до давнього *ъ* у сусідстві з *р*, *л* лубенським говіркам здебільшого властивий рефлекс *о*: *кроў*, *бровá*, *дрóва*(^а) — *дроў*, *дрóжч'і* (-*д'і*) і *др'іж'ж'і* (-*щ'і*), *йатрóука*, *гóрлиц'а*, *скопбóта*, *мóришч'іт'*, *змóршки*, *сторч'(акá)*, *блòхá*, *лòжка*, *лоскотáт'* (-*т'іт'*); *горб*, *гóрдий*, *гóрстка*, (*в*)*ўзол*(^а), *іскор*, *ігор* і т. ін. Поза словом *др'іж'ж'і*, звук *і* виступає в закритому складі в низці випадків: *кр'іт*, *гр'ім*, *пал'іч'ч'а*, *бр'іў*, *бл'іх*, *кр'іўц'а*. Навпаки, у відкритому складі тут з'являється *о*: *кротá*, *громў*, *пáлòк* (род. відм. мн.), *брові*, *блòх*, *кров'йаний*. У досліджуваних говірках звук *о* має ширший, ніж у літературній мові, лексичний вияв, оскільки нерідко співіснує як паралель у деяких інших словах: *кровáвий* (обкровáўлиний), *глотáт'*, *дрожакі*, *ч'орнобрóвий*. Щоправда, ці варіанти відомі не в усіх говірках Лубенщини, а лише в окремих пунктах її і переважно в західних, тимчасом як варіанти з *и* (*кривáвий* і под.), хоч і посідають лексично неістотне місце, є загальнопоширеними².

Відхилення від говіркової і літературної норми становить також звук *е*, що зустрічається спорадично і притому паралельно до рефлекса *о*: *вўзел* (Хит.), *лескот'іт'* (Крем.). Відхиленням є й звук *у*, засвідчений у відомому говіркам західної та частини середньої Лубенщини слові *ка́дуб*, де він розвинувся, мабуть, так, як у слові *йáблукò*, або внаслідок деетимологізації (пор. *ка́дуб* ← *дуб*).

Рефлексія розгляданого *ъ* у полтавських говорах характеризується в основному такими ж результатами, як і в лубенських говірках, — виникненням органічного *о*: *вўзол*, *лòжж(ш)ка*, *дрóва*, *брóви*, *блòхá* (Супр., ВСороч., Град., Піщ.); спорадичним переходом *о* > *і* в закритому складі (*гр'ім*) та ін. Однак тут рідше простежується *о* як паралель до звуків *и*, *і*, властивих літературній мові: *глотáти* (Супр.), *кровáвий*, *глотáти* (Піщ.), *дрóжж'і* (Дмитр.), — і; крім того, частіше зустрічається *е* (або *е'*, *и'*)

¹ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, за ред. дійсн. чл. АН УРСР Л. А. Булаховського, К., 1951, стор. 258.

² Великий сумнів викликає трактування сполучень *ри*, *ли* як переймань із польської мови (див. А. Потебня, цит. праця, стор. 12—13).

як паралель до **о** і навіть як єдиний рефлекс: *вúзел* (Супр., Піщ.); *лескотáти*, *ли́скотáт'* (Супр., ВСороч., Гр.-Бр., Град., Дмитр.).

Більші відмінності характерні для чернігівських говорів. Їм властиве послідовніше фонетичне **о**: *йáблоко*, *блoхá*, *дрóбжч'і*, *крoвáвий* (Став.); *глoтáт'*, *крoвáвий*, *дрóва*, *брóви*, *лóжка* (Ус.); *крoвáвий*, *кáдо(ý)б* (ХОз., НБас., Прох.) і т. ін., — або перехід **о** > **а**: *глaтáт'* (СГута); *глaтáт'*, *блaхá* (МКоц.); *дрaжч'і*, *крaвáвий* (Пат.); *йáблако*, *блaхá*, *крaвáви* (Коти) і под. Крім того, у них зустрічається звук **е**, що свідчить, можливо, про наявність «забарвлення» на інший голосний у сусідстві з плавними в давньоруських говорах, які були поширені на території сучасної Чернігівщини: *ýзел* (МКоц., ХОз., Нав., Кіп.), *крeвáвий* (Пат.) та ін. Нарешті, вони засвідчують звук **и** там, де його немає в інших говорах: *йáблик* (Сав.), *блихá* (Коти), — а також (у закритих складах) різні «дифтонги» й монофтонги: *гpyом*, *кpyот*, *блyох* (Плех., МКоц., Кіп.); *кpyйт*, *гpyйм* (Пат.); *гpyім* (Нав.); *гpим* (Лем., ХОз., Прох., БРуд.) і под. Лише в перехідній діалектній смузі частіше спостерігаються особливості, відзначені в лубенських і полтавських говірках.

У частині випадків, де в багатьох говорах, зокрема й південно-західних, усталилися групи **ир**, **ил**, досліджуванім говіркам теж властиві ці групи: *копирсáт'*, *кирпáтий*, *гýрло* («місце впадіння річки»), *гýркат'* («злегка сваритись»), *мýршáвий*, *тýрса* («деревні відходи після пилки»), *стирч'áт*, *г[л]илкотáт*, *г[л]е"л-к[г]от'ít*, *тирч'áт*, *пýрхат'* і т. ін.

Як і в літературній мові, у лубенських говірках виступає фонетична паралель до слова *гýрло* з відмінним значенням: *гóрло* — «передня частина шиї», «верхня вузька частина посудини». Разом з тим у досліджуваних говірках наявна паралель до слова *гýркат'* (теж із семантичним розрізненням): *гáркат'* — «люто покрикувати» (до цього пор. *гарч'áт'* — «уривано й дразливо гавкати»), — і до слова *пýрхат'*: *пýрхат'* — «рвучко злітати», «перелітати з місця на місце». Ці паралелі з їхніми парами виявляють фонетико-семантичну диференціацію на ґрунті змін давнього **ь** у сполюці з **р**.

Звук **о** зрідка зустрічається перед плавними, притому переважно як паралель до **и** без семантичного розрізнення варіантів: *сторч'áт'*, *торч'áт'* (Берзт., Бвц., Рудка); *торч'áт'*, *голкотáт'* (Нов.); *сторч'áт'* (Крем.); *торч'áт'* (Жвт., Мар., Ульянов.); *ролротáт'* (Іск.) та ін. Звук **о** трапляється в різних говірках Лубенщини, а тому-то безпідставно було б вбачати причину з'явлення його в чернігівських говорах. Безпідставність такої причини тим очевидніша, що в вигляді паралелі звук **о** відзначений не лише в полтавських (пор. *торчáт'* — Град.), а й у південно-західних говорах (пор. *торчáти* — ВКісн.). Цей звук міг розвинутися на

внутрішній основі (пор. *гйрло* і *гйрло* в багатьох діалектах), хоч імовірним є переймання з російської мови, з приводу якого тут варто зауважити, що воно не порушує своєрідності лубенських говірок, не витискує говіркових особливостей і засобів, а лише сприяє виникненню фонетичних «синонімів» (слів з різними рефlekсами на основі одного з давніх звуків) або фонетичних паралелей з відмінним значенням.

Для чернігівських говорів у розгляданій позиції характерна та ж звукова строкатість, що й у позиції після плавних: *тарча́т'* (Плех., МКоц., Пат.); *стирча́т'*, *торча́т'* (Нав., Ус.); *кирпа́тий* (Став., Плех.); *гйрло* — «болото», *гергота́т'* (ХОЗ.); *гйрло* (НБас., Нав.); *терча́т'*, *стерча́т'* (Стар.); *гил'гота́ти*, *гйрло* (БРуд.) і т. ін.

Особливості рефlekсації давнього *ъ* у сполуках з плавними свідчать про наявність у досліджуваних говірках як спільного з літературною мовою та іншими говорами, так і відмінного від них. Близькість наслідків рефlekсації *ъ* у лубенських говірках до літературних норм є передумовою для послідовнішого впливу цих норм на говірки.

У сполуках з плавними досліджувані говірки виявляють більше число рефlekсів давнього *ъ*, ніж у приставках і прийменниках, а це дозволяє припустити, що в деяких випадках давньоруським говорам були відомі звукові варіанти з *ъ*, а не з *ь*, унаслідок чого тепер виступає рефлекс *е*, замість типового і сподіваного *о* або *и*.

Відмінності від сучасних наслідків рефlekсації *ъ* у сполуках з плавними *р*, *л* простежуються за даними пам'яток XVII—XVIII ст. Щоправда, через відсутність більшого числа фактів судити про відмінності, як і про спільності, з великою певністю не можна.

Як уже сказано, у пам'ятках виявлено порівняно небагато даних: *спо́лна*, *по́лковника*, *кревние* (Стрж., 441), *торгъ*, *кревниѣ* (Стрж., 447 — Бвц.); *умисл*, *Криницу* (Прих. — Стрж., 146, 162); *Яблунеѣ* (Ябл. — Стрж., 141); *криницѣ*, *кревниѣ* (Губ. — Стрж., 443, 444) і под. Ці дані свідчать, імовірно, про південно-західні діалектні сліди (пор. *кревние*), що тепер не спостерігаються в досліджуваних говірках; про можливість випадання голосного — рефlekса *ъ* (пор. *умисл*), чого теж не відзначається за сучасними даними (пор. *умисел*, *замисел*, *місленно*), і про випадки збереження плавного *л* у сполучі з новим *о*, що зрідка трапляється в говірках і за нашого часу внаслідок діяння, очевидно, аналогії російських мовних зразків (пор. *запо́бнит'*, *болта́т'* і т. ін.). Нарешті, факти XVII—XVIII ст. не дають підстав убачати ті або інші північнодіалектні особливості рефlekсації *ъ* у сполуках з плавними.

У діалектних текстах кінця XIX — початку XX ст. на місці давніх сполук *ъ* з плавними *р*, *л* відзначається різне написання: *криниця* (Берзт. — ЛЛ., 72); *криничка*, *вовною*, *криницю* (Хит. — ЛЛ., 8, 73); *повен* (Мгар — ЛЛ., 26); *криницею* (ЛЛ., 71), *вдови*, *хлипону* (ССт., 15, 26 — Сніт.); *горлату* (ССт., 33), *криниця* (СЛ., 8 — Церк.); *товкач*, *ложок* (Іск. — СЛ., 107, 109); *криниця*, *чорноброва* (ЛЛ., 72), *молва*, *острог*, *пригоршні* (СЛ., 10—12), *проглине* (ССт., 14 — Литв.); *дрове́ц'*, *дрова́* (Оріх. — Ярош., 230); *кріт*, *накротив* (Ябл. — К вопр., 3) і под.

На основі цих фактів, за умови однотипності написань в аналогічній позиції, можна прийти до висновку, згідно з яким лубенські говірки 50—60 років тому характеризувалися загалом такими ж особливостями рефlek-

сації ь у сполуках з р, л, як і тепер. Разом з тим розглянені факти в жодному випадку не дозволяють говорити про наявність іншодіалектних особливостей. Різні написання зумовлені виключно відмінністю позицій та історичного розвитку звуків у цих позиціях (пор. *криниця* і *пригорині*, *проглинути* і *вовною*). Збереження л у сполучі з о — рефлексом ь (пор. *молава*, але *товкач*), пояснюється зв'язком фонетичної і семантичної диференціації (*молва* — «чутка, поголоска, поговор», *мова* — «засіб спілкування людей») і розглядається як говіркова риса, що підтримується, ймовірно, відповідною особливістю російської мови.

Давній ь у сполуках з носовими м, н

Певне potwierдження здогаду про те, що в ряді випадків давньоруським говорам були відомі варіанти з ь, а не з ъ, дають також факти щодо рефлексії ь у сполуках з носовими м, н і зіставлення цих фактів з давньоруськими.

У сполуках з м і н українській літературній мові властиве о або, рідше, е: *бубон* (пор. давньор. *бубънъ*, *бѣбънъ*), *денце* (пор. давньор. *дѣно*, *дѣно*), *сосон* і *сосен* (пор. давньор. *сосънъ*), *пасом* (пор. давньор. *пасъмъ*) і под., причому для обох рефлексів (о та е) давньоруські пам'ятки здебільшого засвідчують відповідні факти (з ь або ѣ), на основі яких пізніше виникли о або е, зазнавши, очевидно, тих же змін, що й у сусідстві з плавними (занепад ь або ѣ перед голосним повного творення або після нього, перехід м і н у складотворчі і виникнення груп *ом*, *он* або *ем*, *ен*). У тих випадках, коли відповідних давньоруських варіантів не виявляється, їх можна реконструювати на підставі сучасних діалектних даних. Отже, припущення про виникнення випадного о (е) на місці так званого «звукового нуля»¹, є маловірогідним (пор. до цього: род. відм. мн. *сосънъ* > *сосн* > *сосон*, але: *дѣно* > *дѣньце* > *денце*, *дѣно* > *дѣньце* > *донце*).

На місці ь у сполуках з носовими досліджувані говірки мають рефлекс о: *в'іконце*, *суконце*, *волоконце*, *бубон*, *пасом*, *сосон* і т. ін. — або е (в ненаголошеній позиції — з підвищенням до и): *ле'гѣн'кий*, *тихѣн'кий*, *р'адѣнце*, *брѣхе'н'*, *де'нцѣ*, *ч'ове'н*, *п'ове'н* і под. Проте зрідка трапляються винятки: *сосе'н* (Оріх. і Чев.); *сукѣнце*, *волокѣнце* (Нов. і Рудка). Здебільшого ж подібні випадки виступають варіантами: *суконце* і *сукѣнце* (Крем., Чев., Бвц.), *де[е]нцѣ* і *донце* (Нов., Тарас.), *сосе[е]н* і *сосон* (Бвц., Нов., Мар., Жвт.). Отже, різні відхилення від літературної норми не є рисою якої-небудь групи досліджуваних говірок (напр., західних), а трапляються в різних пунктах Лубенщини. Вони, очевидно, не можуть свідчити про відмінну діалектну підоснову цих говірок, а лише вказують на наявність відмінної звукової оболонки відповідних слів (форм) у деяких давньоруських говорах або на переймання з іншого діалекту

¹ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. 1, стор. 258.

(мови), пов'язане, кінець кінцем, з певними давньоруськими говорами. Зрідка відхилення викликаються нефонетичними змінами, зокрема впливом за аналогією (пор. *р'адѣнце* і *сукѣнце*, *ѣе"рэше"н'* і *сѣсен*).

Відповідно до рефлекса *о*, властивого лубенським говіркам, у розгляданій позиції полтавські говори порівняно частіше виявляють *е*, причому подекуди без паралелей, тобто майже з повною відмінністю від досліджуваних говірок. Так, звук *е* виступає або поряд з *о*: *сукѣ[ѣ]нце* (Супр., Гр.-Бр.); *бѣбе[о]н*, *сѣсе[о]н* (Гр.-Бр., Піщ.) та ін., — або без паралелей чи поплутань: *сукѣн[']це* (Піщ.), *сѣсе"н* (Супр., ВСороч.). Сталим збереженням *о* відзначаються, напр., говірки Дмитрівки і Градизька. У чернігівських говорах послідовніше виявляється *е* і спорадично — *о* (у перехідних, як правило, говірках).

Група слів, де лубенські говірки мають *е*, у полтавських говорах зрідка характеризується рефлексом *о* (особливо в прикметникових формах): *легѣн'кий* (Піщ.) — або навіть зміною *е > і*: *д'ін'цѣ* (Піщ.). Чернігівські говори щодо цього не відрізняються від лубенських говірок: *де[е"н]цѣ[ѣ]*, *легѣн'ки(ѣ)* (МКоц., Нав., ХОз., НБас., БРуд. та ін.).

Вивчення рефлексії *ѣ* у сполуках з носовими за матеріалами досліджуваних говірок, як і зіставлення з даними інших говорів, а також давньоруської мови, настановлює, таким чином, на припущення, що деяким давньоруським говорам було властиве «забарвлення» носових на інший голосний, яке послужило основою для виникнення звука *е*, а поплутання, відзначуване в лубенських та інших говірках і подеколи, між іншим, відбите літературною мовою (пор. *сѣсон* і *сѣсен*), свідчить про відкладання в системі говірок (або мови) різнодіалектних елементів. Наявність в окремих випадках поплутання, спільного для полтавських, чернігівських і південно-західних говорів (пор. *бѣбен* і *бѣбон*), не може бути витлумачена впливом того або іншого діалекту. Аналогічно відхилення, спорадичні в досліджуваних говірках (пор. *сукѣнце*), не є доказом північнодіалектної підоснови цих говірок або північнодіалектного впливу на них. Ідеться, отже, про випадковані особливості, які по-різному виявляються в різних говорах, залежно від особливостей історичного розвитку їх.

* * *

На основі вивчення сучасних даних і свідчень пам'яток, починаючи з XVII ст., та зіставлення з фактами сусідніх говорів удається не тільки виявити комплекс голосних звуків, що є результатом рефлексії *ѣ* у різних позиціях, а й певною мірою з'ясувати причини звукових явищ на ґрунті давнього *ѣ*, спільності й відмінності лубенських говірок щодо суміжних говорів та ін.

Найчастіше в досліджуваних говірках відповідно до **ъ** виявляється рефлекс **о**. Здебільшого цей звук виступає в приємниках-префіксах, у сполуках з плавними і в частині сполук з носовими. Порівняно часто відповідно до **ъ** розвинувся також звук **и**, зокрема в префіксах і в сполуках з плавними (пор. *глитат'*, *кривавий*, *гилкотат'*). Рідше цим говіркам властивий звук **і** (у приємниках-префіксах і в сполуках з плавними, притому в закритих складах), а також звуки **е** (у сполуках з плавними і носовими), **у** і **а** (у сполуках з плавними). Отже, відповідно до **ъ** у сильній позиції або на місці **ъ** у лубенських говірках виникло кілька голосних звуків.

Деякі рефлекси давнього **ъ**, як свідчать дані досліджуваних говірок, зрідка можуть чергуватися. Так, чергуються **о** — **і** (пор. *кротá* — *кр'іт*, *блoхá* — *бл'іх*), **о** — **и** — **і** (пор. *кроў* — *кривáвий* — *кр'іўц'á*, *дрóва* — *дрівит'н'á* — *др'іўц'á*, *пáлок* — *пáличка* — *пал'іч'ч'á*).

Частіше в однакових позиціях виступають два або три голосні звуки паралельно, без семантичного розрізнення варіантів, пов'язуваного з тим або іншим голосним звуком. Зокрема, паралелями бувають **о** — **і** (у приємниках-префіксах і в сполуках з плавними — пор. зо *мнóйу* — з'і *мнóйу*, *дроўц'á* — *др'іўц'á*), **о** — **и** — **і** (у префіксах), **о** — **и** (у сполуках з плавними — пор. *глотат'* — *глитат'*, *торч'ат'* — *тирч'ат'*), **о** — **е** (у сполуках з сонорними — пор. *вўзол* — *вўзел*, *сукóнце* — *сукéнце*).

Зрідка з певним звуком або також і з місцем наголосу пов'язується відмінне значення слова (пор. *н'ід'іслáт'* — *н'ідослáт'*, *гйрло* — *гóрло*, *гйркат'* — *гáркат'*, *пйрхат'* — *пўрхат'*, *молвá* — *мoвa*).

Звичайно, щодо паралельності рефлексів давнього **ъ** лубенські говірки не становлять чогось виняткового (пор. наявність паралелей навіть у літературній мові). Ідеться тільки про обшир бази того або іншого рефлекса і його паралелі. Саме обширом бази, або чисельністю охоплених фактів, а також способом рефлексії досліджувані говірки частково відрізняються від літературної мови і від полтавських говорів. Явища, спільні для цих говірок і полтавських говорів, здебільшого властиві й літературній мові. Від літературної мови лубенські говірки відрізняються паралелізмом рефлексів (у приємниках-префіксах, нерідко в сполуках з плавними і спорадично — у сполуках з носовими).

Вивчення даних, засвідчених пам'ятками, і порівняння особливостей рефлексії **ъ**, що були більш або менш обгрунтовано визначені за цими даними, з сучасними рисами дає важливі свідчення про діалектний тип досліджуваних говірок, про роль літературної норми і про вплив середньонаддніпрянських говорів на суміжні чернігівські говори.

КОНСОНАНТИЗМ ЛУБЕНСЬКИХ ГОВІРОК У ЙОГО ХАРАКТЕРНИХ РИСАХ ЗА ДАНИМИ ТРЬОХ СТОЛІТЬ

Система приголосних, як і голосних, у лубенських говірках загалом не відрізняється від консонантизму української літературної мови. Говіркові відмінності, як і в вокалізмі, пов'язуються з проблемою взаємопереходу артикуляційно близьких звуків, а також із питанням про палаталізацію і диспалаталізацію приголосних та ін.

У розділах про особливості вокалізму питання палаталізації і диспалаталізації (напр., губних перед рефлексом давнього *a < ę* і різних приголосних перед рефlekсами давніх *o, e, ъ, и*) та деякі інші явища, що стосуються приголосних, знаходили певне висвітлення. З огляду на це у вивченні консонантизму лубенських говірок найбільша увага приділяється тим явищам і питанням, які вище були тільки зачеплені або й зовсім не з'ясовані, причому приголосні теж розглядаються в парах і групах (зокрема за місцем творення), а не поодиночі.

ПРИГОЛОСНІ *г, к, х, г*

Як уже відзначалося, звуки *к, х, г* перед голосним *і* (< *o, e, ъ*) пом'якшуються в досліджуваних говірках менше, ніж передньоязичні (напр., *д, т, з, с*), і, крім того, не сприяють звуженню голосного *и*. Для повноти характеристики слід розглянути звуки *г, к, х, г* у позиції перед іншими голосними, перед дзвінками і глухими приголосними (зокрема, спинитися на дисиміляції), а також простежити і з'ясувати виникнення вставних і приставних звуків та занепад їх.

Давні глухі *к* і *х* в українській літературній мові зберігаються як нормально короткі тверді, тимчасом як дзвінке *г* здебільшого перейшло в гортанне фрикативне *г*. Отже, у літературній мові є по суті три типових приголосних, що походять з давніх задньоязичних звуків. Ця група властива, звичайно, і лубенським говіркам.

Звуки **г, к, х, г** у позиції перед голосними

У досліджуваних говірках приголосні **г, к, х, г**, як правило, не зазнають змін у позиції перед давніми **о, у, а, ы, е**: *горохо-він'н'а, гуси, дзиг[г]а, гедз', благén'кий, дон'ка, отакén'кий, хйтрий, тихén'ко* і под.

Те ж спостерігається в полтавських говорах: *слазон'ка, б'і-лén'кий, хал'áва, гай, гостéй* і т. ін. (ВСороч., Град., Піщ., Дмитр.).

У чернігівських говорах ці звуки здатні пом'якшуватись позиційно ширше, ніж у лубенських говірках: *вик'юдá, к'юдáх'и, г'ірла* (Миси); *к'ідай* (Плех., Мак.); *солóдк'ий, б'ілén'к'ий* (БРуд.) та ін. У багатьох південно-західних говорах, як відомо, м'якість цих звуків позиційно ще ширша¹.

Деякі з розгляданих приголосних у позиції перед голосними зрідка зазнають у лубенських говірках артикуляційних змін або пересунення. До таких випадків належать: *о́живо* (< *о́жиго, о́жог*) — «рогачилно, матеріал для рогачилна», *н'і́хот', ги́рува́т'* (< *ки́рува́т'*), *харч'а́т'*, а також спорадичне *ле"лéга* (Іск.). Пересунення буває непослідовним, і з варіантами, що виникли внаслідок цього явища, іноді пов'язується відмінне значення: *ги́рува́т'* — «спрямовувати воза за дишло», *ки́рува́т'* — «завідувати, бути на чолі»; *харч'а́т'* — «важко дихати, хрипіти» (особливо ві сні), *гач'а́т'* — «гавкати вриваним хриплим голо-сом». Отже, стикання двох фонетичних елементів на основі зміни одного давнього звука розв'язується в напрямі фонетико-семантичної диференціації. Подібне розв'язання трапляється також за інших змін звуків **г, к, г**.

Спорадичний перехід **к > г** і навіть **к > г** перед голосним частіше спостерігається в полтавських говорах: *ле"лéга* (Піщ.), *ле"лéга* (Град., Піщ., Дмитр.).

Простежити особливості звуків **г, к, х, г** за письмовими пам'ятками не легше, ніж особливості тих або інших голосних. Більше того, вивчати приголосні часто важче, оскільки щодо точності фіксації звуків манера писарів і книжна традиція глибошою мірою відбивались на консонантизмі (у зв'язку з тим, що приголосні в українській мові значно переважають над кількістю літер для них, тимчасом як число голосних і відповідних літер ближчі між собою або й збігаються).

Зроблений опис голосних **и, і, а** частково й приголосних, що виступають перед ними, виключає необхідність розглядати за письмовими пам'ятками XVII—XVIII ст. сполуки **г, к, х, г** з цими голосними. За наявними даними пам'яток з'ясуванню

¹ Див. J. Jan ów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Nadniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926, стор. 18 і 55; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 11; Б. Кобнянський, згадана праця, стор. 23 і 44.

підлягають ті ж особливості звуків **г, к, х, г**, що й за сучасними матеріалами, і, крім того, питання переходу їх у передньоязичні в сполучі з **і та и (<и)**.

У пам'ятках XVII—XVIII ст. майже не трапляється написань йотованих літер після **г, к, х, кг (=ґ)** у певних позиціях: *жителька, засягаєть* (Бвц. — Стрж., 441, 447); *сагайдака, злодійка* (Ябл. — Стрж., 182—183); *Галка* (Вільш. — Стрж., 142); *Новакювъ* (Нов. — Стрж., 419); *Губарь* (Мгар — Астряб, 25); *Юага, дѣка* (Лука — Жевахов, 287—288) і т. ін.

Якщо зважити на послідовність написань, то можна зробити висновок, що в досліджуваних говірках середини XVII ст. не було пом'якшення звуків **г, к, х, ґ**, яке б нагадувало рису південноросійських або багатьох південно-західних українських говорів.

Перед звуком **і** (графічно — **ѣ, е, и**) та звуком **и (<и)** приголосні **г, к, х** змінювалися в передньоязичні. Слід зауважити, що це становить типову рису лубенських говірок і за сучасними даними (крім поодиноких винятків типу *Ман'кин ч'об'іт, у Кречмйанк'і, ў Ор'іхоб'ж'і*). Чергування **г, к, х** з передньоязичними простежується за такими даними пам'яток XVII—XVIII ст.: *Олексишинъ, Свѣще, Демчись, тютци* (Бвц. — Стрж., 441); *Ридиць* (Остап. — Стрж., 212); *Мандрось, Голъницъ, Лукурчись* (Ябл. — Стрж., 182—183); *у селъ Остапувъ*, але — *на дочкѣ* (Савц. — Стрж., 211); *Свечиъ* (Губ. — Стрж., 443); *на рѣцѣ, Мизъновицѣ, на Гуляювицѣ*, але — *при Березотокѣ* (Мгар — Астряб, 43—46). Оскільки випадки збереження **к** стоять у такому ряді, де послідовно засвідчене чергування, ці відхилення належить, очевидно, вважати за помилку письма.

Перехід звуків **г, к, х** у передньоязичні, за фіксаціями середини XIX ст., засвідчують і сусідні говірки Іванкова (пор. *дорозі, неньці, на версі* — Труды, 593), Піщаного (пор. *на головці, по дорозі* — Труды, 580), Чорнух та Світличного (Труды, 578). На початку XX ст. ця особливість була характерною також для говірки Хоцьок (пор. *у кожусі, на боці, мусі*)¹, хоч у ній, на відміну від лубенських говірок, зберігалися приголосні дієслівної основи в дієприслівниках (пор. *печучи, бігучи*)².

Відсутність змін приголосних **г, к, х, г** перед голосними **а, о, у, и (<ы)**, **е** в досліджуваних говірках кінця XIX — початку XX ст. з'ясовується на підставі тогочасних записів: *великгопи, козаки, деньгами* (Хит. — ЛЛ., 7—8); *ручка* (Мгар — ЛЛ., 26); *казки, нивку* (Іск. — СЛ., 109, 111); *чоловіка, кожух, юбку, дорогу* (Крем. — СЛ., 5—6); *маленьке* (НБул. — СЛ., 73); *могила* (ССт., 13), *каганцем, парубками* (СЛ., 6, 10 — Литв.); *Макуха* (ССт., 25), *колиску* (К вопр., 6 — Сніт.); *конячка* (Шерш. — СЛ., 59); *ка́жие, служя́нка, ч'огó* (Оріх. — Ярош., 230) і т. ін. Ці дані, як і свідчення XVII—XVIII ст., дозволяють зробити висновок про відсутність у лубенських говірках минулого м'яких сполук типу **к'а, г'о, к'и** і под.

За відповідних умов, як впливає з даних кінця XIX — початку XX ст., приголосні **г, к, х** чергувалися в досліджуваних говірках з передньоязичними: *землянци, руці* (Хит. — ЛЛ., 5, 7); *кришці, латці* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *деревянці*, але — *Соломахина* (Іск. — СЛ., 107, 110); *сорочці, батюшці* (Крем. — СЛ., 6, 21); *на дорозі, в острозі* (Литв. — СЛ., 10); *подушечці* (Ябл. — К вопр., 4); *ла́уц'і, ка́з'ц'і* (Оріх. — Ярош., 231—232) та ін.

¹ Див. О. Д [орошкевич], згадана праця, стор. 113, 116.

² Див. там же, стор. 113.

Звуки г, к, х у позиції перед дзвінкими приголосними

У лубенських говірках звуки г, к, х, що стоять перед дзвінкими приголосними, не втрачають, як правило, своїх природних особливостей і не набувають інших фонетичних якостей: *квóлий*, але *похвóлому* («спокійно, врівноважено»), *хри́стїт'*, *гли[о]та́т'*, *розгн'іві́т'*, *угно́йїт'*, *гра́бит'*, *гре́чка*, *гл'áнут'*, *загн'ї́тїт'*, *глей*, *смеркне*, *хробáк*, *здви́гнїт'*, *гр'аз'*, *чу́хрát'* і т. ін.

Проте в деяких випадках, крім відзначеного *похвóлому*, бувають артикуляційні зміни г і глухих к, х унаслідок регресивної асиміляції, коли ці звуки повністю або частково переходять у дзвінкі: *гробáк*, *ве"лі́к"де"н'*, *глей*, *йагбі*, *вагза́л*, *г б'ісу* і под.

Подеколи з фонетичними варіантами, що постали в результаті змін звуків г, к, у досліджуваних говірках пов'язується відмінне значення: *глей* — «в'язкий ґрунт, клейка глина», *глей* — «вишнева та інша смола»; *меркнут'* — «губити яскравість, темніти», *мерхнут'* — «морщитися, бабіти».

Щодо збереження приголосних г, к, х у розгляданій позиції від лубенських говірок не відрізняються, очевидно, чернігівські, а також полтавські говори, хоч деякі з них і виявляють окремі відмінності. Тимчасом для багатьох південно-західних говорів перехід глухих у дзвінкі (к > г, х > г) і фрикативних у проривні (х > к, г > г) є характерним явищем¹.

Певну підставу для характеристики звуків г, к, х у позиції перед дзвінкими дають письмові факти з пам'яток XVII—XVIII ст.: *грошей* (Сел. — Стрж., 69); *Грицько Богданенко* (Бвц. — Стрж., 441); *Виноградний*, *могла*, *Крилицу*, *груди* (Прих. — Стрж., 162); *згнилих*, *грѣх* (Остап. — Стрж., 212); *короговою*, *крестини* (ВБул. — Стрж., 77); *Игнатенко*, *грошей*, *крестинами*, *ягнат* (Ябл. — Стрж., 141, 181, 182, 278); *Христова*, *грѣх* (Дейм. — Стрж., 35, 106); *Кривцьки*, *оглоблѣ* (Вільш. — Стрж., 142); *гребли* (Губ. — Стрж., 444); *греблѣ*, *гряда* (Мгар — Астряб, 43, 45); *помогли*, *Грицька* (Лука — Жевахов, 287) і под. Ці дані свідчать про збереження розгляданих звуків у сполуках з дзвінкими. Написання к відповідно до нового х (пор. *крестини*) зумовлене, можливо, тим, що лубенські говірки в XVII ст. зберігали один з давніших варіантів (пор. давньор. *хрѣстити* і *крѣстити*).

Як видно з оржицького запису, у позиції перед дзвінкими звуки г, к, х зберігались, очевидно, і в середині XIX ст.: *граю*, *одахну́лося*, *пригледі́ть*, *хребта́*, *гру́бе*, *христі́лись*, *якбі*, *глум*, *як же*, *потягне* (ЗОЮР, 10—13).

Характеристика приголосних г, к, х доповнюється розглядом даних кінця XIX — початку XX ст. У фіксаціях того часу трапляються цікаві свідчення: *хрестик* (ЛЛ., 8), *витагли*, *так дво́х* (ЛЛ., 10), *христя́н* (ЛЛ., 45 — Хит.); *хребті* (Іск. — СЛ., 109); *глину* (СЛ., 19), *вокзалом*, *Хрестовім*, *хрест*, *великдень* (СЛ., 21 — Крем.); *прибігли*, *гнались* (Литв. — СЛ., 15); *бог зна* (ЛЛ., 74), *хлипону́в* (ССт., 26 — Сніт.); *крестянка*, *зрі́б* (Шерш. — СЛ., 59—60); *гляди*, *розшморгну́в* (Ябл. — К вopr., 3—4); *йагбі*, *грош'ї* (Оріх. — Ярош., 230, 232) і под.

Згідно з цими даними, лубенські говірки виявляли, як правило, звук х у сполуці з р відповідно до давньоруських варіантів (пор. *хрестик*, *христя́н*).

¹ Див., напр., J. Janów, згадана праця, стор. 53.

Лише зрідка в згаданій позиції виступав звук *к* (пор. *крестянка*), що спостерігається, до речі, ще й тепер (у вимові літніх людей).

Відносно приголосного *к* перед дзвінками слід сказати, що цей звук або лише частково одзвінчувався, отже, й не знайшов свого відбиття в записах (пор. *вокзалом, великдень*), або ж переходив у *г* у різних говірках непослідовно (пор. *так двох і йагбі*). На записах, безумовно, могла позначитись і книжна традиція.

Нове *г* у сполучі з дзвінками, як впливає з однотипності написань, мало характер не задньоязичного, а гортанного або близького до нього звуку. Яскравий виняток становить тільки дієслово *хлипонув*, де з переходом *г > х* пов'язана відмінна семантика: *глипоні́т' — «мигонути, блимнути очима», хлипо-ні́т' — «хвицонути, садонути, ударити».*

Звуки *г, к, х* у позиції перед глухими приголосними

У позиції перед глухими (також і наприкінці слова) кінцево-складові *г, к, х* у досліджуваних говірках вимовляються, як правило, чітко: *би́ериґті́, стрі́гти, ле́гший, б'і́гце́м, пор'і́г, бат'і́г, пие́кті́, квокта́т', квóкче, крик, мн'а́кший, по́рох, хоу́ра́х* і т. ін. Однак це не означає, що в лубенських говірках не трапляється відхилень. Деяка частина їх властива, звичайно, й літературній мові, хоч у говірках вони виявляються численнішими.

Зміною, простежуваною значно ширше, ніж у літературній мові, є регресивна дисиміляція в сполучі двох замкнених приголосних: *бахте́р'і́а, тра́ктор, до́хтар', д'і́хт, ко[а]нтрахта́ц'і́йи, пра́хті́а, медп'і́нхт, Ві́хтор* і под. У різних словах ця зміна непослідовна і часто відновлюються нормативні варіанти (за винятком слів *дохтар', д'іхт*). Відновлення *к* свідчить, безперечно, про вплив літературної мови (явище дисиміляції фіксується, до речі, здебільшого в вимові літніх людей).

Іншу, цілком подібну, зміну становить асиміляція щодо голосу, унаслідок якої дзвінке *г* уподібнюється до наступного глухого звука: *во́х[г*]кий, б'і́г*[х]ти, д'о́х[г*]та́р, би́ериґ*ті́, стрі́г*ти, ле́х[г*]ко, н'і́г*т'і́, к'і́г*т'і́* та ін. На відміну від попереднього явища тут оглушення *г* не послідовне і не обов'язкове для всіх говірок. Оглушується *г* частіше в середині і спорадично — наприкінці слова. Загалом же оглушення *г* характерне переважно для говірок західної Лубенщини (Рудка, Прих., Жвт., Май., Ульянов. та ін.).

Полтавським говорам теж, імовірно, властива виразна вимова звуків *к, х* і, зокрема, дзвінкого *г* перед глухими (надто в абсолютному кінці слів): *по[у]б'і́г, р'і́г, во́гкий, б'і́гти, стрі́г-ти, пекті́, во́рог, горóх, гор'і́х* і т. ін. (Супр., ВСороч., Гр.-Бр., Піщ.). Зрідка дзвінке *г* асимілюється тут до наступного глухого: *во́хкий, б'і́хти* (Супр.); *р'і́г*, во́г*кий, б'і́г*ти* (Гр.-Бр.,

Град.)¹. Відповідно в сполучі замкнених приголосних полтавським говором властива регресивна асиміляція, яка, щоправда, часом не діє там, де в лубенських говірках вона послідовна (пор. *докторі́, -ар'і* — Гр.-Бр.).

У чернігівських говорах оглушення дзвінкого г є спорадичним явищем: *во́хки(й)* (Лем., Ус.); *б'іхти* (Пат.); *во́г*ки, б'іг*ти* (НБас.); *берехті́, стрі́хти* (Кіп.). І лише в південно-західних говорах звук г перед глухими (також наприкінці слів) майже послідовно оглушується: *бох, поб'іг*[х], во́хкий, б'іхти* і т. ін.² Регресивне розуподібнення в сполучі кт простежується, очевидно, в обох діалектних групах, як і в полтавських говорах, отже, йдеться про особливість, більш або менш поширену в усіх діалектах української мови.

Таким чином, основними змінами, яких зазнають звуки г, к, х перед глухими в лубенських говірках і завдяки яким ці говірки частково відрізняються від літературної мови, є дисиміляція к у сполучі з замкненим т, ширше простежувана в досліджуваних говірках, та оглушення г, виражене трохи по-іншому, ніж у літературній мові. За з'ясованими явищами лубенські говірки, зрозуміло, найближче стоять до полтавських говорів.

Незначне число фактів з пам'яток дозволяє певною мірою схарактеризувати сполучи приголосних г, к, х з наступним глухим у XVII—XVIII ст. Цими фактами є такі: *нѣхто, Догтярѣвского* (Бвц. — Стрж., 441, 447): *трахту* (Прих. — Стрж., 7); *прибѣгши, нѣхто, хто* (Ябл. — Стрж., 127, 183, 278); *нѣхто* (Дейм. — Стрж., 106); *выпрягши* (Вільш. — Стрж., 142); *змигши* (Губ. — Стрж., 443); хто (Лука — Жевахов, 288) і под. Цілком імовірно, що дзвінке г перед глухими, як здебільшого і в сучасних говірках, не оглушувалося. Майже послідовне написання х відповідно до давнього к у сполучі з проривним т свідчить, звичайно, про завершення дисиміляції приголосного к в цій позиції (єдиний випадок хто постав, напевне, за традицією, тим більше, що пам'ятка про Луку відзначається книжною манерою передачі розповідей).

Дзвінке г не оглушувалося також наприкінці слів, як це можна зрозуміти з послідовного написання літери г у цій позиції: *книг* (Прих. — Стрж., 25); *бог, бѣг* (Ябл. — Стрж., 181, 183); *подлуг* (Дейм. — Стрж., 27); *при-тягъ, книгъ* (Губ. — Стрж., 444); *книгъ* (Нов. — Стрж., 419) і т. ін.

На основі запису з Оржиці середини XIX ст. простежується дисиміляція к у сполучі з проривним т і збереження г перед глухим та наприкінці слова (пор. *ніхтѣ, хто, бог, потягті* і под. — ЗОЮР, 8—10).

Однорідні з лубенськими факти щодо дисиміляції в групі кт і дзвінкості звука г у сполучі з глухим та наприкінці слова засвідчувала на початку XX ст. говірка Хоцьок³.

Оглушення кінцевоскладового г у позиції перед глухим не засвідчують переважно і дані лубенських записів кінця XIX — початку XX ст.: *дбогтем*,

¹ Збереження дзвінкості г або спорадичний перехід г > х (перед к і наприкінці слів) виявляли також лебединські говірки (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 133).

² Див. П. І. Приступа, згадана праця, стор. 13; J. Janów, згадана праця, стор. 52, 54; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 24.

³ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 113 і 112.

ворог (Лук.)¹; *плог, витягти, заприг* (Хит. — ЛЛ., 9, 11, 46); *плог, бігти* (Мгар — ЛЛ., 26, 46); *побіг, витягти* (Іск. — СЛ., 107, 111); *бігти, острог* (СЛ., 7), *одприг* (СЛ., 10 — Литв.); *слуг, ніг, лехше* (Сніт. — ССт., 14, 24, 32); *витяг* (Шерш. — СЛ., 60); *запр'іг ту п'ару, л'іг* (Оріх. — Ярош., 230) і т. ін.

З другого боку, дані тих же записів potwierджують діяння дисиміляції в групі кт: *трахтирь, трахтирицк* (Мгар — ЛЛ., 27); *хто* (Іск. — СЛ., 109); *трахтира, нікто* (Литв. — СЛ., 10); *трахтиром, хто* (Сніт. — ССт., 14, 16) і под.

Отже, характерні особливості досліджуваних говірок, пов'язані з звуками г, к, х у розгляданих позиціях, майже повністю збігаються з відповідними особливостями говірки Хоцьок. Порівняння з сучасними даними свідчить про те, що в лубенських говірках до стійких особливостей належить переважне збереження дзвінкості г перед глухими і відсутність оглушення його наприкінці слів, а також дисиміляція к перед проривним т.

Явища на ґрунті г

Як відомо, звук г зустрічається в словах іншомовного або звуконаслідувального походження. У досліджуваних говірках цей звук виступає загалом у небагатьох випадках: *гедз', г'ула, гн'іт, гнот'та, г'ігнут'* («загинуті»), *галаган, гвалт, г'удзик, гирліга, дриг'ат', дзіга, г'елкот'іт', г'аганка, г'іла, гава, г'ергул'* («гусак великої породи»), *горгол'а* («огрядна жінка»), *г'рун'дз'ув'ат'* («зав'язувати»), *розг'еур'іт'* («розлінитись», «розніжитись»), *г'ендзур* («ломака»), *джиг'ун* і под.

Цікавим є те, що навіть у цій групі слів, багато з яких належить до маловживаних і маловідомих, проривне г дедалі частіше переходить у фрикативне г або, спорадично, у к і ще рідше — у д. Звук г здебільшого засвідчують: *г'ула, гн'іт, гнот'та, галаган, гвалт, гава* та ін.; звук к зустрічається в словах: *г'елкот'іт', к'іла, хлак*; звук д — у слові *дринджол'ата*. Послідовний перехід г > г усталився в таких випадках: *г'рунт, г'анок, бригада, г'аната, конгр'ес, г'рахвін, газ'ета, г'рахвик, г'ра-н'іт, г'радус, грип, а'г'і'єнт, аг'ітатор, агроном* і под. Уживання звука г переважає в говірках Березоточі, Біївців, Прихидьок, Жовтневого, Майорщини та Ульяновки, тобто властиве в основному говіркам західної Лубенщини. На ґрунті зміни давнього г іноді спостерігається фонетико-семантична диференціація: *гвалт* — «собачий гавкіт, валування», *гвалт* — «людський крик, лайка».

Для лубенських говірок, як видно, характерним явищем є занепад г і з'явлення замість нього звука г, причому, зникаючи, звук г артикуляційно й акустично впливає, очевидно, на якість г. Занепадові г сприяють літературно-правовисні норми, хоч важливим фактором є прогресивні і регресивні дисимілятивні

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431.

процеси. Дисиміляція щодо способу творення залежить від наявності в словах із звуком **г** інших проривних (часто в сполучі з **г**), а також вібранта **р**.

Важливо зазначити, що носії місцевих говірок, незалежно від віку, розцінюють **г** як звук, що відживає.

Тенденцією до послідовного заступлення звуку **г** досліджуваних говірок переключаються з іншими говорами української (і не лише української) мови. Так, за способом і результатами рефлексії **г** близько до лубенських говірок стоять бориспільські¹, лебединські² і полтавські говірки. Останні, що, правда, в деяких випадках виявляють незначні відмінності, рідше засвідчуючи перехід **г** > **г**. Звук **г** (здебільшого як паралель до **г**) виступає тут у словах: *грунт*, *га́нок* (Гр.-Бр., Піш.); *гвинт*, *брига́да*, *конгрэс*, *гранáта* (Гр.-Бр.), — тимчасом як досліджуваним говіркам у цих випадках властивий звук **г**.

Для роменських³, чернігівських і південно-західних говорів характерне послідовніше збереження звуку **г**, через те, напр., у чернігівських діалектах порівняно рідко зустрічається **г** або **к** на місці **г**: *грунт*, *гу́зик*, *гирлі́га*, *брига́да*, *гранáта* (Ус.); *га́нок*, *гу́дзик* (НБас.); *ку́з'ік* і *гу́з'ік* (Нав., Сорок., Кіп.); *ге́дз'*, *грунт*, *гранáта*, *конгрэс* (Кіп., Став.)⁴. Ще рідше трапляється

г < **г** у південно-західних говорах: *гвалт*, *гвинт*, *гу́дзик* (Брага); *брига́да*, *гранáта* (ВКісн.). Типовим же для чернігівських діалектів є збереження **г**: *га́нок* (-ак), *грунті́* (ХОз., МКоц., Сорок.); *гвинт* (Нав., Сав.); *гуз'і́дз*, *дзі́га* (Прох., Рудк., Лем., Кіп.) і под. Особливо ж ця риса виявляється в південно-західних говорах: *газді́н'у*, *лига́й*, *грунт*, *гранáта*, *га́нок* (Торське); *господáрка*, *господи́н'а*, *лига́ти*, *гвінт*, *гранáта*, *гваут* (Заставна) і т. ін.⁵

У досліджуваних говірках слід відзначити ще перехід **г** > **г** або **г** > **к** наприкінці слова: *дриг* — *дри́к* і *дзіг* — *дзі́к* (у цій парі, можливе семантичне розрізнення: *дзіг* — род. відм. мн. від *дзі́га*, -га і *дзі́к* — вигук «лусь!»).

Як підсумок, необхідно підкреслити, що лубенським говіркам разом з полтавськими говорами властива деяка специфічність явищ на ґрунті **г**. Можливо, що середньонадніпрянська діалектна риса, спільна з південноросійською і білоруською

¹ Див. В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 30.

² Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 133.

³ Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII.

⁴ Див. також Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 39; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 31.

⁵ Див. також J. Japów, згадана праця, стор. 52—53; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 56—57.

літературною особливістю, становить таке явище, яке прогресує і територіально поширюється.

Про характер цього явища в минулому певне свідчення дають пам'ятки XVII—XVIII ст. У пам'ятках зустрічаються різні написання відповідно до давнього **г**: *грошей* (Сел., Бвц. — Стрж., 69, 447); *гди* (Сел., Остап. — Стрж., 69, 211); *кгрунтов*, *грунтами*, *кгрунта*, *кгрунтах* (Стрж., 7), *кгди* (Стрж., 146 — Прих.); *кгдисмо*, *кгди* (ВБул. — Стрж., 77); *кгди*, *грошей* (Стрж., 181), *ягнят* (Стрж., 278 — Ябл.); *грунѣта*, *грѣх* (Дейм. — Стрж., 35, 106); *кгди*, *оглобѣ* (Вільш. — Стрж., 142); *грошей*, *граничить* (Губ. — Стрж., 443); *грунтѣ*, *кгрунтовѣ* (Мгар — Астрѣ, 44—45) і под.

Значна частина написань сполуки **кг** на місці давнього **г** указує, звичайно, на те, що лубенським говіркам триста років тому було властиве дзвінке проривне **г**. Разом з тим зіставлення різних фактів (пор. *кгрунтов* і *грунтами*, *кгди* і *грошей*) свідчить про перехід цього звука в **г** навіть у запозиченнях. Зміну **г** > **г** переживав, очевидно, і полонізм *кгди*, який, щоправда, пишеться здебільшого з **кг**, проте єдине написання з **г**, поряд з уживанням цієї літери в інших випадках (пор. *грунтѣ*, *грошей*), є цінним аргументом саме на користь переходу **г** > **г**.

За свідченням оржицького запису, в цій говірці був переважно фрикативний звук **г**, тимчасом як **г** фіксується спорадично (ЗОЮР, 8—14).

Риси, властиві лубенським говіркам щодо звука **г**, на початку XX ст. територіально виявлялись далі на захід від Лубенщини. Це видно з опису говірки Хоцьок, де відзначено перехід **г** > **г** (можливо, меншою мірою, ніж у досліджуваних говірках), а також і збереження **г** у значній частині слів¹.

Особливості лубенських говірок кінця XIX — початку XX ст. простежуються за даними діалектних записів. У цих записах є немало свідчень про звук **г** і його переходи: *Галичів*, *гроші*, *городі* (Пул. — СЛ., 114, 116); *годи*, *зогнали* (НБул. — СЛ., 73); *глибокі* (Бвц. — ЛЛ., 76); *великгопи*, *грошини*, *хлаг* (Хит. — ЛЛ., 7—8); *губерній*, *газети*, *грошей* (Мгар — ЛЛ., 27); *хлак* (ЛЛ., 47; СЛ., 108), *гряницю*, *гряні*, *годи*, *голова*, *грунт* (СЛ., 108—111 — Іск.); *хлак* (ССт., 14), *грище*, *хургон* (СЛ., 6, 11 — Литв.); *острог*, *генеральші* (Церк. — ССт., 32); *цеглу*, *глину*, *гвоздьми*, *губерній*

(Крем. — СЛ., 18, 19, 21); *гравѣн*, *угѣдно* (Оріх. — Ярош., 231) і т. ін. Із цих свідчень випливає, що давнє **г** незалежно від позиції в слові змінювався в більшості випадків, очевидно, у фрикативне **г** і тільки спорадично — у **к**. Збереження **г** (пор. *великгопи*) належить, імовірно, вважати за рідкісне явище. Зіставлення розглянутих свідчень з даними інших часів дозволяє зарахувати до числа стійких особливостей лубенських говірок такі явища, як загальнопоширений перехід **г** > **г** і спорадична зміна **г** > **к**.

Звук **к** у давній групі **квѣ**

Сполука **кв**, як гадають², у позиції перед **ѣ** перейшла в **цв** ще за досхіднослов'янської доби. Зміна **кв** > **цв** унормована східнослов'янськими і південнослов'янськими мовами, а в лубенських говірках зустрічаються первісний і похідний варіанти. Ці варіанти, що нерідко співіснують, виникли внаслідок боротьби

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 105, 112 і 113.

² Див. Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка, т. II, стор. 76.

різночасних звукових форм, одні з яких підтримуються перейманням з російської мови, а інші — впливом української літературної мови.

Так, несталистю в досліджуваних говірках відзначаються майже всі слова з давньою групою **кв**: **кв'ітнік** — **ц'в'ітнік**, **кв'іч'астий** — **ц'в'іч'астий**, **кв'ітка** — **ц'в'ітка**, **кв'іти** — **ц'в'іті**; рідше зберігається **кв** (**кв'ітич'н'**, **закв'іч'ч'ат'**, **кв'ітуват'**) або тільки **цв** (**ц'в'істі**, **ц'в'ітний**, **ц'в'іток**, **ц'в'іт**). Притому частина розглянутих випадків (із групою **кв** або **цв**) стала маловживаною (напр., **ц'в'іч'астий**, **ц'в'ітка**, а також **кв'ітнут'**).

У зв'язку з наявністю обох варіантів у досліджуваних говірках зустрічається випадок фонетико-семантичної диференціації: **кв'ітка** — «орган розмноження в рослини», **ц'в'ітка** — «саморобна прикраса».

Семантично диференційовані і недиференційовані паралелі знаходять своє пояснення, очевидно, в тому, що давньоруським діалектам, на основі яких розвинулись лубенські й полтавські говірки, спорадично були відомі випадки збереження **к** у групі **кв**, або ж у тому, що звук **к** з'явився як пізніше переймання з інших говорів (напр., із південно-західних) завдяки посередництву літературної мови.

Зміна **к > ц** у групі **кв** становить особливість також полтавських говорів: **ц'в'істі**, **ц'в'ітний** (Супр., В.Сороч., Піщ., Дмитр.); **ц'в'ітка**, **ц'в'іч'астий**, **ц'в'ітний**, **ц'в'істі** (Гр.-Бр.) та ін. Трапляються тут і випадки збереження **к** (**кв'ітка**, **кв'і(т)ч'астий**, **кв'ітеч'н'**).

У південно-західних говорах, як, до речі, і в говірці Хоцьок¹, частіше виступає **к**: **квітний**, **квітчанни**, **квітка** (Заставна); **кв'іч'астий**, **кв'ітка** (ВКісн.), — хоч буває і зміна **к > ц** (послідовна або в вигляді паралелі): **кв'іч'астий** і **цв'іч'астий**, **цв'ітний**, **цв'істі** (ВКісн.); **цв'ітка** (Торське); **цвітний** (Брага).

Аналогічні, приблизно, дані засвідчують чернігівські говори, причому група **кв** здебільшого є особливістю північної частини їх: **кв'ітасти** (СГута); **кв'етка**, **кв'етч'аста** (Пат.); **кветний** і **цветний**, **квіетч'астий** і **цветастий** (МКоц.).

Отже, різним говорам тією або іншою мірою властиві обидві звукові сполуки, пов'язані з давньою групою **квѣ**, і лубенські говірки щодо цього не виділяються чимось істотним серед решти говорів. Тому-то радніше варто зважати на тенденцію розвитку, беручи до уваги, звичайно, і дані минулого, що можуть указувати на відмінності в розвитку і на спільності з іншими слов'янськими мовами або на запозичення з них (напр., у південно-західних говорах — із польської, у полтавських — із російської).

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 113.

Як у позиції перед голосними, так і в позиції перед дзвінкими приголосними та в інших випадках у лубенських говірках спостерігається спорадичне або послідовне випадіння (відпадиння) звуків г, к, х, г. Спорадично ці звуки зникають у таких випадках: *ості(г)нут'*, *ле(г)ше*, *поўси(г)да́*, *(г, г)винт*, *(г)винтоўка*, *че^твёр(г)*, *йа(к)бі*, *(х)оўра́х*, *-рашо́к* (у всіх говірках), *(г)оро́х* (у говірках середньої Лубенщини), *па́с(к)лин* (Мар.) і под. Без г (різного походження) послідовно вживаються: *(за)(г)нузда́т'*, *то(г)ді́*, *бо(г)да́й*, *бо(г)знаш(ч')б*, *ні(г)де́*, *(г)угні́вий* (іноді *вугні́вий*), *застр'а́(г)нут'*, *(г)урчі́т'* («глухо клекотить у животі», але *гурчі́т'* — «гуде»). У літературній мові г занепадає значно рідше, а інші звуки взагалі зберігаються. Занепад г у досліджуваних говірках часто нагадує відповідне явище російської мови і, напевне, підтримується ним.

Відпадиння г у словах *горо́х*, *гугні́вий*, *гурчі́т'* пояснюється діянням аналогії тих слів, де звук г виник історично пізніше (як приставний) і де він у лубенських говірках нерідко не розвивається. Отже, це відпадиння належить до так званих явищ гіперизму, що трапляються, як правило, в смузі стикання різнодіалектних особливостей.

Частині полтавських говорів властиві деякі відмінності щодо занепаду звуків г, к, х, г. Зокрема, тут не зникає к, зберігається г у слові *гвинт* і частіше, ніж у досліджуваних говірках, відпадає г у слові *горо́х* (та його похідних): *оро́х* (Град., Дмитр.), *орохови́н'н'а* (Гр.-Бр.), *орохи́н'н'а* (Град.).

Чернігівським говорам зрідка властива втрата г чи г: *о[а]ро́х* (СГута, Стар., Мор., Ус.), *винт* (Кіп., Рудк.). Проте в останньому випадку часто, порівнюючи з даними лубенських говірок, виступає давнє г: *гвинт* (Нав., Сав., Став.).

Пам'ятки XVII—XVIII ст. засвідчують дуже мало фактів щодо розгляданого явища. Здебільшого вони стосуються сучасного прислівника *де*: *где* (Мгар — Астряб, 25; Вільш. — Стрж., 142; ВБул. — Стрж., 77; Остап. — Стрж., 212; Прих. — Стрж., 146, 162); *пов'сюди*, *повсюди*, *где*, *где́сь*, *на́где* (Ябл. — Стрж., 141, 181—183); *где*, *киторови* (Дейм. — Стрж., 27, 35); *где*, *негда́* (Лука — Жевахов, 286—287) і под. За цими даними, на яких, імовірно, відбилась книжна традиція, можна вбачати лише тривання занепаду г (г) у деяких словах, про що красномовно свідчить розбіжність у написанні одного й того ж слова, документованого однією й тією ж говіркою.

Як свідчить оржицький запис середини XIX ст., занепад звуків г (г), к у цій говірці був лексично обмеженим: *тоді́*, *де*, *іноді́*, але — *завсегда́*, *якби́*, *потягне́* (ЗОЮР, 8—10, 13).

З'ясуванню розгляданого явища певною мірою допомагають записи кінця XIX — початку XX ст. Дані цих записів не завжди сходяться з сучасними: *неподви́гнє*, *нігде́*, *ось де* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *четве́рг* (Крем. — СЛ., 21); *вита́гли* (Церк. — ССт., 32); *бог зна де вона́* (ЛЛ., 74), *не двину́т* («не зрушать»), *лехше* (ССт., 7, 32 — Сніт.); *насти́гне*, *де* (Литв. — СЛ., 10, 25); *тоді́*, *тягну́т*, *вита́гнув* (ЛЛ., 7—8), *зну́щаться*, *де* (ЛЛ., 45,

46 — Хит.), *розшморгнув* (Ябл. — К вопр., 4) і под. На підставі написання г у кількох випадках (пор. *неподви́гне, ні́где, четве́рг*) слід прийти до висновку, що в недалекому минулому звук г за наявності певних умов (принаймні чинних тепер) занепадав непослідовно. Інші ж дані щодо збереження або занепаду досліджуваних звуків не відрізняються від сучасних.

Виникнення приголосних г, х

Явищем, протилежним до занепаду звуків г, к, х, г у лубенських говірках, є розвиток приставних і вставних г, х. На відміну від літературної мови, приставні в цих говірках виникають трохи рідше. Крім того, характер приставного іноді залежить від наступного голосного. Якщо в літературній мові з приголосних г, к, х, г приставним буває лише г (перед будь-яким голосним)¹, то в досліджуваних говірках перед а, о, е виникає приставне г, перед у — вставне г, а перед и — приставне х (спорадично — г), причому в частині випадків приголосні г, х з'являються непослідовно. Ці звуки завжди виступають у словах *га, гарбу́з, гарма́та, га́спид, Га́нна, гарба́, го́стрий, куку́ргі́за, хика́т, хика́йка* (зрідка — *гі́кайка*). В інших випадках приставний звук або не вживається (*ор'іх, ей*), або в деяких говірках (ЧПол., Берзт., Нов., Бвц., Ябл. та ін.) трапляється зрідка. Зокрема, іменник *ор'іх* здебільшого не має приставного г, а з'явлення його характерне, як правило, для вимови молоді, у чому виявляється вплив літературної мови.

З приводу паралелей *ей* і *гей* слід зауважити, що вони супроводжуються семантичним розрізненням: *ей* — «вигук, яким передають звертання, підзивання, пересторогу», *гей* — «вигук, яким підганяють волів або корів».

Як видно, з приставними звуками г, х у досліджуваних говірках уживається невелика група слів, менша, ніж у літературній мові.

Крім позаетимологічного з'явлення звуків г, х, у лубенських говірках спостерігається ще виникнення задньоязичних і гортанного на етимологічній основі — унаслідок змін інших приголосних, про що йтиметься в наступних розділах.

Щодо з'явлення звуків г, х полтавським говорам, очевидно, властиві такі ж дані, як і досліджуваним говіркам. Чернігівські ж і південно-західні говори виявляють більші або менші відмінності.

Зокрема, у полтавських говорах розвивається або не розвивається протеза г: *го́стрий, гор'і́х, гарба́* і под. (Супр., ВСороч., Піщ.); *осі́йка, о́зе"ро, о́рёл* і т. ін., *гор'і́х* і *ор'і́х* (Гр.-Бр.). Навпаки, вставне г (пор. *куку́ргі́за*) подекуди не виникає (Сем., Глоб., НКоч., Піщ., Супр., Гр.-Бр.), а подекуди виступає як паралель (Град., Запс., ВБаг., Дмитр., Кел.).

¹ Див. Г. Ф. Шило, Явище протези в слов'янських мовах, «Питання слов'янського мовознавства», кн. 2, Львів, 1949, стор. 229—247.

У чернігівських говорах протеза **г**, як правило, відсутня: *a[o]réł, a[o]véś, ósen' (ós'in')*, *óstri(ǫ)*, *ar'íex (-íx)* (Коти, Сав., МКоц., Нав.). Лише спорадично (переважно в перехідних говірках) **г** простежується: *гор'íx (Ус.)*; *góstri(ǫ)* (СГута, ХОз., НБас., БРуд., Ус.); *гарба́* (Кіп., Коз., БРуд.)¹. Зрідка замість **г**, як у білоруській мові, зустрічається **в**: *вóстрий* (Плех.).

Південно-західні говори, незалежно від характеру приставного, характеризуються послідовним збереженням його: *гараба́, го́стрий, го[y^o]p'íx* (ВКісн., Брага, Торське)².

Отже, як і іншими даними щодо звуків **г, ґ, к, х**, за виникненням приставних досліджувані говірки найбільше сходяться з полтавськими говорами і разом з ними є найближчими до літературної мови.

За протезу **г** в лубенських говірках XVII—XVIII ст. сказати що-небудь певне не доводиться, тому що тогочасні пам'ятки фіксують дуже мало необхідних даних: *Гапоновського* (Губ. — Стрж., 443), *у сель Остапуць* (Савц. — Стрж., 211), *Гапка* (Вільш. — Стрж., 142), *Андрѣя* (Остап. — Стрж., 212), *орал* (Ябл. — Стрж., 127) і под. У зв'язку з цими даними видається ймовірним, що в минулому лубенським говіркам протеза **г** була властивою настільки ж, як і за нашого часу.

Подібною, очевидно, особливістю, отже, близькістю до досліджуваних говірок, відзначалися, згідно з короткими записами середини XIX ст., говірки Чорнух і Світличного (Труды, 577), Іванкова (Труды, 592) та Піщаного (Труды, 580).

Не виявляла відмінностей від лубенських говірок, за описом початку XX ст., говірка Хоцьок³.

Лубенські фіксації кінця XIX — початку XX ст. засвідчують обмаль придатних фактів: *неораний* (Пул. — СЛ., 115), *осики* (Бвц. — ЛЛ., 76); *аранником* (Іск. — СЛ., 110); *острог, аранник* (Литв. — СЛ., 10, 13); *орав, орють* (Мгар — ЛЛ., 26, 45); *Орехо́вщини, Андр'її, очі́ї* (Оріх. — Ярош., 230—232) і т. ін. Незважаючи на нечисленність подібних даних, сприймається як безсумнівне те, що досліджувані говірки характеризувалися сталістю в обмеженому вживанні протези **г** і що вони не мали в зв'язку з цим нашарувань південно-західного діалектного типу.

* * *

Вивченням приголосних **ґ, к, х, г** за сучасними даними досліджуваних говірок і за свідченнями минулого встановлюється майже повна тотожність етимологічної основи цих звуків у лубенських говірках і в літературній мові. Виявлені відмінності стосуються переважно взаємопереходів описуваних звуків,

¹ Див. також Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38; В. М. Брахов, згадана праця, стор. 29.

² Див. Г. Ф. Шило, згадана праця, стор. 233—237; J. Japów, згадана праця, стор. 22; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 45; Б. М. Яцимирский, Описание говора г. Старой Ушицы, Подольской губернии, Пгр., 1915, стор. 12; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 50 і 56.

³ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 115.

з'явлення приставних і вставних, асиміляції і дисиміляції та ін. Розгляд приголосних г, к, х, г в історичній площині свідчить про певну стійкість більшості особливостей, при тому стійкість послідовнішу, ніж це спостерігалось в системі вокалізму.

До відносно стійких особливостей належить обмеженість уживання протези г, чергування г, г, к, х з приголосними передньоязичними, наявність паралелей, що виникли на ґрунті давньої групи квѣ і рідкісне збереження к у групі кр, характерний (як варіант) для давньоруської мови. Менш стійким виявилось зникнення г, що тепер простежується трохи послідовніше, ніж, напр., півстоліття тому.

Розгляд деяких письмових свідчень середини ХІХ ст. і зіставлення з попередніми даними дозволяє судити як про звуки г, г, к, х у досліджуваних говірках пізнішого періоду, так і про певні зміни, що відбулись на ґрунті цих приголосних, зміни, завдяки яким особливості лубенських говірок наближались до свого сучасного стану.

Так, із зіставлення різночасних даних видно, що занепад г і перехід г > г (навіть у запозиченнях) тривав протягом ХVІІ—ХVІІІ ст. і не припиняється до наших днів, виявляючи також випадки зміни г (г) > к, що не спостерігались давніше, і вплив на артикуляцію г. Узагалі порівняння фактів з протезою х і фактів з переходом г > г (к), к > х, г > х та занепадом г (зрідка — г і к) дозволяє судити про можливість певного акустичного і фонетичного взаємонаближення приголосних г, г, к, х у лубенських говірках. Усі ці явища, до речі, найбільше споріднюють досліджувані говірки з полтавськими говорами.

Відпадиння (випадиння) г перед дзвінками в низці слів, за даними ХVІІ—ХVІІІ ст., тоді, напевне, лише починалось. Як з'ясовано, у середині ХІХ ст. і наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. звук г не завжди зникав. Отже, занепад г у досліджуваних говірках становить процес, який не закінчився ще й тепер і якому сприяють або перешкоджають літературно-нормативні впливи та переймання з російської мови (пор. літ. *остігнути, загнудати* і рос. *остынуть, занудать*).

Оглушення г у певній позиції, загалом спорадичне і властиве здебільшого західнолубенським говіркам, є, очевидно, явищем пізнішим, оскільки простежується воно зрідка лише за пам'ятками кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Дисиміляція кт > хт у ХVІІ—ХVІІІ ст. була характерною особливістю досліджуваних говірок. Про це свідчать також факти середини ХІХ ст., кінця ХІХ — початку ХХ ст. і найновіші спостереження.

У лубенських говірках середини ХVІІ ст. протеза г була, напевне, рідкісним явищем. Записи кінця ХІХ — початку ХХ ст. і сучасні дані вказують на значно меншу поширеність приставного г, ніж це характерне для південно-західних говорів. Не-

значне місце протези г у досліджуваних говірках останнього часу зумовлене впливом літературної мови.

Відповідно до цих особливостей лубенські говірки сходяться з полтавськими говорами (якщо не брати до уваги незначних відмінностей), хоч подеколи певні явища (напр., зміна $кт > хт$) простежуються і в інших групах говорів.

Незначні відмінності лубенських говірок полягають у наявності регресивної асиміляції $х$ (*гробáк*), у зміні $г > к$, у випадінні $г$ і $к$, у виникненні приставного $х$ та ін.

Причинами змін, що стосуються звуків $г$, $г$, $к$, $х$, є або суто внутрішні процеси або відповідні зразки, аналогії і впливи. Під суто внутрішніми процесами розуміються дисиміляція та асиміляція (регресивна і прогресивна), унаслідок яких постає, напр., перехід $к > х$ (*тра́хтор*), $г > г$ (*а́грус*), $х > г$ (*гробáк*) і $г > х$ ($г^x$) (*во́хкий*, *во́г^*кий*). За аналогією до приставного $г$, що в досліджуваних говірках може виникати або зникати, зрідка занепадає давнє $г$ (*орóх*, *угні́вий*). Разом з тим випадінню (випадінню) $г$ сприяють певні відповідники російської мови (пор. *винто́вка*, *урчи́т*), діючи нерідко спільно з говірковими явищами.

Останнє особливо стосується української літературної мови і правопису. Маючи сходження з говірковими особливостями або, в усякому разі, необхідний ґрунт у досліджуваних говірках, літературна норма підтримує такі явища, як збереження $к$ у групі $кв$, виникнення й усталення протези $г$ в окремих словах (пор. *гор'іх*), відновлення давніх звуків ($кт$ замість $хт$) та ін.

Отже, у системі консонантизму говірок спостерігається діяння тих же факторів, що й у вокалізмі, діяння, що, правда, вужче, оскільки самі зміни в консонантизмі лубенських говірок, як видно, мали меншу вагу, ніж у вокалізмі.

СЕРЕДНЬОЯЗИЧНІ ЗВУКИ

Середньоязичні звуки в досліджуваних говірках є найм'якшими, виразно палатальними, причому ця особливість їх виявляється в більшості позицій: *д'áте"л'*), *т'áмит'*, *дін'а*, *л'áда*; *д'óгот'*, *т'óхкат'*, *кон'ók* («черепичний гребінь»), *л'óднік*, *д'úжи-на*, *т'úт'а* («курка», дитяче), *н'úхат'*, *л'úл'ка*, *жал'*, *к'ін'*, *с'ад'* і т. ін.

Характерними явищами, пов'язаними з групою середньоязичних звуків, є взаємоперехід і заступлення, стягнення і випадіння, з'явлення вставних і приставних, диспалаталізація та асиміляція приголосних. Усі ці явища так або інакше порушують питання про поширення або звуження егімологічної основи кожного середньоязичного звука, а також, звичайно, питання про ступінь близькості лубенських говірок до літературної мови і до полтавських та чернігівських говорів.

Перехід одних середньоаязичних у інші досліджуваним говіркам узагалі властивий значно більше, ніж літературній мові, проте далеко менше, ніж деяким південно-західним говорам (напр., наддністрянським).

Замість інших середньоаязичних (переважно *д'* і *н'*) у лубенських говірках найчастіше виступає *й*: *рѣйса*, *йасна*, *порай*, *свайба*, *сойашник*, *сойашний*, *сойашнийійн'а*, *сойашниц'і*, *наўстѣжѣй*. Крім того, звук *й* трапляється ще в окремих випадках: *усайба* (Крем., Іск.); *шайка* (Дух.); *йате^чл'*, *-глик*, *-т'іл'* (ЧПол., Крем., Хит., Тарас., Прих., Жвт., Май.); *бородай* (ЧПол., НБул., Рудка); *глушпай* (Май., Мар.); *клайбище* (Крем.); *шѣйма* (Ульян.)¹.

Рідше різні середньоаязичні звуки зазнають таких змін, унаслідок яких з'являються середньоаязичні *л'*, *д'*, *н'*: *свал'ба* (Прих., Мар.); *оброд'ка* («недоуздок»), *Кан'істрат*, *пів'ін'* (Нов., Май.); *плаў'і* (у надсультських говірках); *ман'ачит'*, *Димн'ан* (Ульян.); *сомл'івац'ца* (Бвц.) та ін. Звук *н'* у слові *пів'ін'* міг би розглядатись як відбиття одного з давньоруських варіантів (пор. *повонь* і *поводь*), одночасно вказуючи на давність явища взаємозаступлення середньоаязичних у лубенських говірках, проте вживання цього звука як паралелі (*пів'ін'* і *пів'ід'* в обох говірках) свідчить, імовірно, про пізнішу взаємозаміну. З'явлення то *л'*, то *н'* у слові *плаў'і* пов'язується, очевидно, з семантичною диференціацією: *плаў'і* — «болотисті луки», *плаўн'і* — «порослі очеретами низькі береги».

Переходи одних середньоаязичних у інші в досліджуваних говірках здебільшого не відзначаються сталістю і тому-то нерідко спостерігається вирівнювання в напрямі до літературної норми. Щоправда, це вирівнювання в окремих випадках неоднакове. Про вплив літературної мови (щодо слова *свад'ба* — про переймання з російської мови) свідчить уживання нормативних варіантів переважно молоддю: *свад'ба* (Тарас., Хит., Нов., Ябл., Рудка); *сон'ашник*, *сон'ашнийище* (Крем., Нов., Прих., Май., Жвт., Ульян.); *д'атил'* (Оріх., Берзт., Нов., Чев., Ябл., Мар. та ін.).

У більшості подібних випадків лубенські говірки не знають заміни одних середньоаязичних іншими: *кон'їшн'а*, *град'іл'*, *бил'це*, *иш'авел'* (*иш'аўл'ў*), *крад'кома*, *славон'ка*, *білен'кий*, *лобан'*, *с'ідѣл'це* та ін.

¹ У говірці Городища, за даними П. Бузука, вимовляли *одинайцяць*, *дванайцяць*, тобто відбувався перехід *д' > й* у числівникових формах (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 182). У зв'язку з цим слід згадати тотожне явище, відзначене в говірці Денисівки (див. «Етнографічний збірник», т. XIV, Львів, 1904, стор. 11, 90, 91 та ін.). Відповідних випадків за нашого часу в лубенських говірках не зауважено.

Зіставлення випадків переходу середньоязичних з великою групою слів, де немає взаємозаміни їх, порушує питання про природу і причини цього фонетичного явища, що вже привертало до себе увагу (див. стор. 48 і 88). У М. Наконечного¹ це явище витлумачується як «розсунення» середньоязичних на складові артикуляції з вилученням палатального елемента й і зникненням другої артикуляції, що йде за й. Однак зіставний розгляд конкретних фактів вимагає іншого пояснення. Крім того, витлумачення явища як «розсунення» саме по собі видається сумнівним². Слова, у яких найчастіше спостерігається взаємозаміна середньоязичних (і, зокрема, заступлення д', т' звуком й), свідчать про те, що причиною цього явища є дисиміляція приголосних щодо способу і місця творення. Так, через наявність двох проривних у словах д'а́ти^{ел}(') і сва́д'ба або двох носових звуків у слові со́н'ашник відбувся процес дисиміляції, унаслідок чого один з проривних або один з носових був заступлений звуком й. У зв'язку з цим видається неправдоподібним припущення А. Кримського про існування проміжної стадії г'а між д'а і йа³. Отже, щодо природи розглядане явище слід уважати за фонетичне. Лише наприкінці слів (особливо ж наприкінці речення) взаємозаміна середньоязичних (пор. *пора́й, борода́й*) могла виникати за аналогією, хоч і тут, імовірно, діяв фонетичний фактор (пор. *пора́д'те ми́'і*).

За взаємозаміною середньоязичних досліджувані говірки близько стоять до полтавських говорів, у яких майже аналогічно зустрічається перехід д' (н', л') > й: *оса́йба* (Піщ.); *со́йашник, со́йашнич'ішч'()* (Град., Гр.-Бр., Дмитр., Піщ.); *йа́тлик, -те^чл'* (ВСороч., Піщ., Гр.-Бр.); *сва́йба* (Супр., ВСороч., Град.); *зо́л'ійник* (Опш.) і под. Є тут і інші випадки взаємозаміни: *по́в'ін'* (Піщ.), *шча́в'ію* (Супр.), — що не всі трапляються в лубенських говірках. Як правило ж, у полтавських говорах зберігаються середньоязичні звуки відповідно до загальнонародної норми: *град'і́л', бі́л'ц'а, шча́в'є́л', по́в'і́д', кра́д'ко́ма, ко́н'у́шн'а, ру́че^н'ка, обча́й'ка, ру́бе́л', на́ймит, ло́ба́н'* і т. ін.

Розглянуті особливості становлять де в чому значну відмінність досліджуваних і полтавських говірок від чернігівських говорів, у яких звук й виступає лише замість д': *йа́тел'* (Прох., Кіп., Лем., Стар., Пат., Став.), *сва́йба* (Стар., Біл., НБас., БРуд., Ус.), *уса́йба* (Сав.), *кла́йбишче* (Озер., Біл.). Тимчасом звук н' тут зберігається або диспалаталізується: *со́н'ашник* (Пат., ХОз., Прох., Біл., Ус.), *со́н'ашнич'ішче* (НБас., Коз.),

¹ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. 1, стор. 206—207.

² Проти пояснення цього явища як «розсунення» промовляють хоч би факти зворотного заступлення й іншим середньоязичним, відзначені як у лубенських (пор. *ман'а́ч'т'*), так і в інших говірках (пор. у старобільських: *поя́н'яв, нан'я́ли'сь* — див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 308).

³ Див. А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, СПб., 1907, стор. 15.

со́на[е]ш[ч]ник (Сорок., Лем., Кіп., Пат., Жев., МКоц.). На місці інших середньоязичних (зокрема д') у чернігівських говорах часто з'являється л': *уца́л'ба* (Сав.), *мурау́л'і* (-л'іе) (Люб., Лем., Вол.), *сва́л'ба* (Лем., Мор., Кіп., Пат., Сав., СГута, Став., Вол.), *лаб'іе́л'*, *барад'іе́л'* (МКоц.) та ін.¹ Лише в говірках, територіально близьких до лубенських, трапляються випадки взаємозаміни, властиві досліджуваним говіркам.

Збереженням н' у коренях слів південно-західні говори наближуються до чернігівських, проте переходом н' > й у суфіксах на ознаку здрібнілості докорінно відрізняються як від чернігівських, так і від полтавських та лубенських говірок (пор. *со́н'ішник* — Торське, Заставна, але *б'іле́йкий* — Заставна)². Отже, особливостями взаємозаміни середньоязичних досліджувані і полтавські говірки частково виділяються серед решти говорів.

Перші найдавніші дані щодо розгляданого явища засвідчені оржицьким записом середини ХІХ ст. Як видно з цього запису, говірка Оржиці не виявляла дисимілятивної взаємозаміни середньоязичних: *скі́льки, шельми, нельзі, маленькі, чотирна́дцати, два́дцять* (ЗОЮР, 9—12). У деяких подібних випадках (пор. *татонько, матусенька, синонько*) ця взаємозаміна не була характерною також для говірок Чорнух і Світличного (Труди, 578), Піщаного (Труди, 580) та Іванкова (Труди, 593).

Найближчі хронологічно дані кінця ХІХ — початку ХХ ст., засвідчені в різних діалектних записах, становлять значно ширше лексично-морфологічне коло: *д'а́д'ко, т'і́л'ки, біл'ш, дова́л'ні* (Оріх. — Ярош., 230—232); *два́дцять, молодця* (Шерш. — СЛ., 59—60); *голісе́нкий* (Крем. — СЛ., 6); *конопель, бі́льше* (Церк. — ССт., 33); *двена́дцятьма, скі́льки, двана́дцять* (ССт., 7, 14, 16), *весельце, рибоньку* (К вопр., 6 — Сніт.); *тихенько, скі́льки* (СЛ., 7), *два́дцяти, соя́шний* (СЛ., 10), *трина́дцять* (СЛ., 13 — Литв.); *бі́льш, ті́льки* (Вовч. — ССт., 15—16); *двана́дцять* (Хит. — ЛЛ., 9); *граді́ль, скі́лько, мельни́ці* (Мгар — ЛЛ., 26, 27, 29); *манісі́нька* (НБул. — СЛ., 73); *моло́тбу* (Пул. — СЛ., 116); *се́йчас, нельзі* (Таранд. — ЛЛ., 88, 92); *Сніпо́рид, гу́льбищи́* (Олекс. — СЛ., 97); *Сніпо́род, Сніпо́род, кладби́ще, спо́льзова́сь* (СЛ., 90—91), *серде́нько* (СЛ., 96 — Мацьк.); *Сніпо́рода, два́дцяти* (П'ят. — СЛ., 103, 105); *двана́дцять, ті́льки* (Іск. — СЛ., 110, 111) і т. ін.

Отже, численні факти, вірогідність яких здебільшого стоїть поза сумнівом, підтверджують зроблений за сучасними даними висновок про те, що заступлення середньоязичних у лубенських говірках належить до рідкісних, переважно лексикалізованих явищ. Винятки, відзначені в записах минулого (пор. *со́яшний, Сніпо́род*), є одними з найпоширеніших, найусталеніших і, можливо, найдавніших у говірках.

Перехід середньоязичних у задньоязичні

Через фізіологічну близькість звуків т' і к', д' і г', а частково також унаслідок діяння сусідніх м'яких приголосних на т' і д' у значній групі південно-західних говорів, як відомо, т' перехо-

¹ Див. ще В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 30; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 28.

² У південно-західних говорах часто заступається й: *ріпл'а́х, чирéпл'а, жа́бл'ачий* і т. ін. (див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 54).

дить у к', а д' — у г'. У лубенських говірках зустрічається лише перехід т' > к', притому в небагатьох словах: к'істо, к'існий, к'існотá, с'к'існ'ац'ц'а («ніяковіти, соромитися»), как'л'ета, ук'н'ат' («відняти, забрати силоміць»), с'к'іл'ки («стілки»). Ця зміна, що постає, очевидно, не без діяння дисиміляції щодо способу творення, послідовно властива східнолубенським говіркам, тимчасом як у говірках середньої, а особливо західної Лубенщини часто зберігається т' (за винятком говірок Майорщини, Прихидьок і Духової, де цього збереження не зауважено) ¹.

Подібний територіальний вияв зміни т' > к' не випадковий: у полтавських говорах, з якими межують східнолубенські говірки, змінюється, як правило, т' в к' (пор. к'істо, к'існий — Супр., Гр.-Бр., Град., Дмитр.), а в чернігівських говорах (крім спорадичного *ушчерк*) немає переходу т' > к' (БРуд., Ус., НБас., ХОз., МҚоц., Кіп., Сорок., Стар., Лем. і Став.) ². Отже, щодо розгляданого явища досліджувані говірки виявляються проміжними між полтавськими і чернігівськими говорами. Разом з тим завдяки збереженню органічного т' західнолубенські говірки, як і чернігівські говори, є найближчими до літературної мови.

З пам'яток минулого дані в питанні про перехід т' > к', д' > г' засвідчують лише записи кінця ХІХ — початку ХХ ст.: *тісно* (Михн. — СЛ., 103); *кільки у мене добра перевів, а мені дав подушечку; постій* (Ябл. — К вопр., 4); *тісно, притісняли, притіснять* (Церк. — ССт., 32—33); *йвс'т'* (Оріх. — Ярош., 232); *бездітний, дасть* (Крем. — СЛ., 6, 21); *у гості* (Литв. — СЛ., 12); *граділь, шість* (Мгар — ЛЛ., 26) і под. За цими даними, звуки т', д' у лубенських говірках півстоліття тому загалом не виявляли схильності до переходу в задньоязичні (винятком є лише *кільки* — «стілки»). Цікаво, що навіть у випадку лексикалізації (пор. *тісно*) зафіксовано збереження т'.

Зміни в дієслівній групі т'с'

Крім переходу переважно на фізіологічній основі, у досліджуваних говірках поширена зміна ще на виразно фонетичному ґрунті — унаслідок асиміляції. Ця зміна також стосується звука т'. Асимілюючись щодо місця і способу творення, звук т' у дієслівних зворотних формах змінюється в ц' і, в свою чергу, уподібнює с': *жури́ц'ц'а, л'л'е́ц'ц'а, л'л'у́ц'ц'а, нос'і́ц'ц'а, вóзиц'ц'а* і т. ін. Цією особливістю лубенські говірки в цілому не відрізняються від полтавських і багатьох інших говорів ³ та від літературної мови. Лише зрідка (напр., у говірках Чев. і Ябл.) трапляється стягнення ц'ц' (*жини́ц'а*). Аналогічні випадки відзначено також у полтавських говорах.

¹ Зміна т' > к' характерна, очевидно, і для говірки Городища (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 172).

² Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 161.

³ Розглянуті зміни властиві, напр., старобільським говіркам: *при́йде́шя, моли́ц'ц'а, то́пиц'ц'а* і т. ін. (див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 308).

Навпаки, дані чернігівських, а також і південно-західних говорів указують на значну відмінність цих діалектів. У чернігівських говорах, напр., після асиміляції звуки *ц'ц'* або стягуються: *женіц'а* (СГута, Мор.), — або диспалаталізуються: *женіцце, здайце* (Нав., МКоц., Жев.); *журицце[a]* (Жев., Люб., Коти), — або стягуються і диспалаталізуються водночас: *женіцце, здайце* (Сорок.); *журице* (СГута, Сорок.)¹. Лише в перехідних говірках зустрічаються випадки, характерні для лубенських і полтавських говірок.

Оскільки, згідно з даними пам'яток XVII—XVIII ст., інфінітив у досліджуваних говірках мав суфікс *-ти*, виявляючи спільність цих говірок з південно-західними діалектами, то в зворотній формі не діала, звичайно, асиміляція і не було переходу *т' > ц'*: *принятися* (Остап. — Стрж., 212), *оборонитися, обиходитися* (Ябл. — Стрж., 128, 182); також у інших пам'ятках: *исповѣдатися, ростатися* (Нарисн, 182, 188).

Більше того, відповідних змін лубенські говірки не знали, ймовірно, і в особових зворотних формах, — пор. *знайдується* (ВБул. — Стрж., 77), *остається* (Мгар — Астряб, 43) і под., — якщо тільки частка *-ся* вимовлялась як складова частина дієслова і на написаннях не відбилась книжна традиція.

Певну уяву про середньоязичне *т'* у дієслівних зворотних формах як у досліджуваних, так і в суміжних говірках середини XIX ст. дають побіжні зауваження К. Михальчука та І. Новицького і записи, зроблені в Оржиці та кількох пунктах поза Лубеничною.

Як свідчить К. Михальчук, у південно-східній діалектній групі, отже, й у лубенських говірках, частіше, ніж у південно-західній групі, виникали подовжені звуки в зворотних формах: *любицця, бьецця, граецця* (Труды, 480), — тобто звук *т'* у групі *т'с'* зазнавав асимілятивної зміни. Ці дані є визначальними для характеристики досліджуваних говірок, оскільки повністю відповідають сучасним особливостям їх.

Зміна *т'с' > ц'ц'* була, очевидно, властивою також оржицькій говірці, хоч у записах не знайшла свого повного відбиття: *женітьця, признається, вчитьця, вивчитьця* і под. (ЗОЮР, 8—13).

Відповідне явище було особливістю говірок Іванкова (пор. *бьецця, несецця, робицця* — Труды, 593), Чорнух і Світличного (Труды, 579). У говірці Піщаного нова група *ц'ц'* зазнавала стягнення (пор. *трапляцця, збираецця* — Труды, 580).

Записи кінця XIX — початку XX ст. відзначаються суперечливістю щодо *т'* у розгляданій позиції: *ббйц'ц'а, останиец'а* (Оріх. — Ярош., 231); *журицця, ховаються* (Крем. — СЛ., 6, 14); *умываються* (ЛЛ., 71), *звѣтця, питаецця* (ССт., 14, 16), *собіраюцця, звѣцця, хваліцця, дивіцця* (ССт., 24—26), *сміюцця, хваліцця* (К. вопр., 5, 6 — Сніт.); *дивицця, наближаюцця* (ССт., 13), *хваліцця, хвалітьця, возьметця, поручітьця* (СЛ., 9—11 — Литв.); *розвидняцця* (ССт., 33), *гнатьця* (СЛ., 8 — Церк.); *снитця* (ЛЛ., 72), *озиваецця* (ССт., 13 — Берзт.); *боляцця, звѣцця* (Вовч. — ССт., 15); *захаватьця, дивитця, брацця* (Хит. — ЛЛ., 8—10); *ворушійця, дивитця*,

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 159.

дивиться (Мгар — ЛЛ., 26—27); моли́ться, одберу́ться (Вільш. — ЛЛ., 47); світи́ться, пи́саться (Іск. — СЛ., 110—111); проща́ється (Ябл. — К вopr., 3); зве́нца, обси́пається, пасти́меться (Лук.)¹ і под.

Суперечливість, що нерідко тут повторюється (навіть за даними однієї й тієї ж говірки), виникла, можливо, залежно від різного темпу усного мовлення. Переважання ж написань без фіксації вподібнення т'с' > ц'ц' (чи ц') повинне розглядатись як результат діяння орфографічної традиції. У всякому разі написання -т'ся або, рідше, -ть'ся не є доказом того, що в недалекому минулому досліджуванім говіркам було властиве збереження цієї дієслівної групи без асиміляції. З усіх розглянутих фактів випливає також висновок, за яким у лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. серед випадків асиміляції т' у дієслівних формах, як і в інших позиціях, що про них ітиметься нижче, не спостерігалось сторонніх діалектних нашарувань або відхилень.

Явища в спо́лці с^(')т'

У позиції після палаталізованого с середньоязичне т', а також пом'якшене т' у лубенських говірках не зазнає, як правило, регресивної асиміляції щодо місця і способу творення; крім того, звук с може не палаталізуватись: *тес^(')т'*, *пос^(')т'іл'*, *кап'ус^(')т'аний*, *жи'єрс^(')т'анка* і т. ін. Лише подекуди (найчастіше в говірках Май., Прих. і НБул.) паралельно зустрічаються випадки асиміляції т' до ц': *гос'ц'і*, *шч'ас'ц'а*, *кап'ус'ц'аний*, *тес'ц'* (Май., Прих., НБул.); *с'ц'іна*, *гос'ц'і*, *кап'ус'ц'аний* (Оріх.); *во-лос'ц'* (Рудка); *кап'ус'ц'аний* (ЧПол., Ульянов.); *шч'ас'ц'а* (Берзт.). Спорадичний перехід т' > ц' зумовлений, очевидно, значним ступенем м'якості т' і палаталізації с.

Відповідні особливості виявляють також полтавські говори, хоч у деяких із них частіше й послідовніше змінюється т' у ц' (напр., у говірках Дмитр. і Град.). Чернігівським говорам рідше, ніж лубенським говіркам, властива асиміляція т' до ц': *тес'ц'*, *пас'ц'іл'*, *кап'ус'ц'ани* (Сорок., Мор., Плех.); *гос'ц'*, *тес'ц'*, *с'ц'іна* (БРуд., Ус.). У частині південно-західних говорів (здебільшого в покутських, гуцульських і буковинських)² звук т' у розгляданій позиції часто переходить у к', як і в інших позиціях: *з'іс'к'*, *гос'к'і*, *шч'іс'к'е* (Торське); *дван'ац'ік'*, *вм'іс'к'і*, *тес'к'*, *с'к'іна*, *шч'іс'к'е* (Заставна).

За з'ясованими явищами лубенські говірки разом з полтавськими і чернігівськими говорами розходяться з значною частиною південно-західних діалектів.

Пам'ятки XVII—XVIII ст. загалом не дають свідчень про наявність уподібнення в групі ст': *опов'єсть*, *єсть*, *тестя* (Прих. — Стрж., 161—162); *притрудно́стью* (Остап. — Стрж., 212); *зло́сть*, *справедливо́сть* (ВБул. — Стрж., 77); *в'єчність*, *часть*, *єсть*, *милостями* (Губ. — Стрж., 443—444); *в'єдомо́сть* (Нов. — Стрж., 419); *покаж'єсть* (Лука — Жевахов, 287); *в'єчність* (Мгар — Астряб, 26) і т. ін. У цих фактах, за винятком останнього, слід

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431—432.

² Див. Я. Жапо́w, згадана праця, стор. 9, 36 і 38; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 23 і 40; А. Е. Крымский, згадана праця, стор. 11.

убачати, звичайно, збереження середньоязичного т'. Лише в полонізмі *мосцѣ* (Прих. — Стрж., 161) трапляється написання ц відповідно до т'. Очевидно, у полонізмі перехід т' > ц' був лексикалізованим явищем. Отже, три століття тому, як і тепер, у досліджуваних говірках не діяла асиміляція т' у групі ст'. У зв'язку з цим, можна гадати, не було також повної палаталізації попереднього с.

Збереження т' у розгляданій позиції становило, ймовірно, характерну рису говірок Лубенщини і в XIX ст., оскільки, як пише К. Михальчук, у так званому канівсько-полтавському різноріччі «сь, передуючи ть, не впливає на видозміну останнього в ць: *гісьть, тесьть, щасьтя* та ін.» (Труды, 482). Це потверджується ще й даними оржицької говірки: *дасть, шість* і под. (ЗОЮР, 9—11).

З даними попередніх століть узгоджуються факти, наявні в фіксаціях кінця XIX — початку XX ст.: *кріпость, кріпості* (Лук.)¹; *сохранности* (Бвц. — ЛЛ., 76); *вичисть, зашелестіли* (Калайд. — ЛЛ., 58—59); *дасть* (Іск. — СЛ., 109); *шість, щастя* (Мгар — ЛЛ., 26); *кості, шість, кріпость* (ЛЛ., 7); *христьян* (ЛЛ., 45 — Хит.); *гості, йєсть* (Церк. — СЛ., 7); *оддасть, єсть, у гості, Хрістю* (Литв. — СЛ., 11, 12, 25); *кріпості* (Сніт. — ССт., 7); *очисть, дасть* (Крем. — СЛ., 21); *йѣст'* (Оріх. — Ярош., 232) та ін. Така однорідність і послідовність написань свідчить, безперечно, про відсутність зміни т' > ц' у позиції після с (с'), отже, про сталість розгляданої риси лубенських говірок, сталість, яка простежується протягом кількох століть.

Зміни в давніх групах дь, лъ, нь, ть

На окрему увагу заслуговує явище асиміляції давнього й у позиції після зредукованого ь перед голосним. Досліджуваним говіркам властиве уподібнення звука й до попередніх приголосних, зокрема до середньоязичних д', л', н', т', і виникнення подвоєння (чи подовження): *бієзлѣд'а, роздбл'а, нас'ін'а, знат'а* і под. Те саме, очевидно, слід сказати й про полтавські говори.

Для чернігівських говорів характерна деяка відмінність. Річ у тім, що середньоязичний звук тут зрідка не подвоюється і наступне е не переходить у а: *кам'ін'е, гол'л'є, вес'іл'є* (Прох., ХОз., НБас.); *кам'єн'є* (Нав., СГута); *вес'іл'є* (Сорок., Мор.) і т. ін.²

Стягнення приголосних, як відомо, є типовою рисою багатьох південно-західних говорів: *жит'а, вис'іл'а, нас'ін'а* (ВКісн.); *см'іт'є, є'іл'є, кам'ін'є* (Торське) і под.³

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 435.

² Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 162; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 19 і 29; В. М. Брахов, згадана праця, стор. 29; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 37; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 23, 28, 29 і 30.

³ Див. також Б. М. Яцимирський, згадана праця, стор. 5; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 32 і 39; П. Гладкий, згадана праця, стор. 112 і 131; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 47 і 54.

Отже, змінами, пов'язаними з й у позиції після давніх сполук дь, ль, нь, ть, лубенські говірки разом з полтавськими відрізняються від чернігівських і, особливо, від південно-західних говорів.

Пам'ятки XVII—XVIII ст. характеризуються поплутанням написань відповідно до й у розгляданій позиції: *держаннє, сознате* (Стрж., 441), *записанню* (Стрж., 447 — Бвц.); *о поседанню, уживанню* (Стрж., 7, 25). *подплате, освѣдченнем* (Стрж., 146 — Прих.); *по вислуханню, призрѣннѣ, платте* (Остап. — Стрж., 212); *на сватаннѣ, весѣллія* (ВБул. — Стрж., 77); *по занесенню, до сховання, злученнє, весѣллія* (знах. відм.), *у вязенню, за донесеннєм* (Ябл. — Стрж., 182—183); *уживанню* (Дейм. — Стрж., 27); *платте, на том весѣллі* (Сав. — Стрж., 211); *ограниченнє, заплаченнєм* (Губ. — Стрж., 444); *Пущиннем, Иляша, Иляшевои, Иляшевой* (Вільш. — Стрж., 142); *признаття, у ловленню* (Мгар — Астряб, 25) і т. ін.

З цих даних випливає, що в лубенських говірках середини XVII — першої половини XVIII ст. асиміляція й до попереднього приголосного була процесом завершеним, оскільки в пам'ятках переважають написання з подвоєнням. Крім того, на говірках, очевидно, позначалося стикання різнодіалектних особливостей (північних, чи чернігівських, і південно-західних), завдяки припливу носіїв, вихідців з обох діалектних територій, або ж ці особливості відбивались на манері писаря. Різне написання в одній і тій же пам'ятці (пор. *занесенню* — *сховання, Иляшевои* — *Иляшевой*) могло постати як результат напівдовгого звучання середньоязичного у вимові. Написання й на місці давнього ь (пор. *призрѣннѣ*) пояснюється, певне, діянням традиції, тобто розглядається як старослов'янізм або русизм (подібні випадки трапляються ще й за нашого часу).

Згідно з спостереженням К. Михальчука, у південно-східній групі говорів, а тим самим і в лубенських говірках, частіше, ніж у південно-західній групі, виникали подовжені звуки в іменній основі, тобто відбувались асимілятивні зміни на ґрунті давнього й після сполук дь, ль та інших перед голосним: *сіллю, писання, бігання* (Труды, 480).

Письмові дані пізнішого часу, точніше кінця XIX — початку XX ст., відзначаються деякою неоднорідністю щодо відбиття розгляданих сполук: *дранню* (НБул. — ЛЛ., 73); *клевання, провалля* (Олекс. — СЛ., 97, 99); *на Старосільї* (Гін. — ЛЛ., 80); *покоління, благословення* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *колоддя* (Вовч. — ССт., 16); *латаття* (Церк. — ССт., 33); *снідання, убрання* (Литв. — СЛ., 12—13); *боріння, Ілья* (Сніт. — ССт., 24, 26) і под.

На основі переважної більшості випадків з подвоєнням слід прийти до висновку, за яким півстоліття тому в досліджуваних говірках характерною рисою виступало уподібнення і відсутність стягнення на місці давніх груп дьй, льй, ньй, тьй. Окремі відхилення (пор. *Старосільї*) є або помилкою письма, або наслідуванням відповідної особливості російської мови.

Середньоязичні д', т', н', л' наприкінці складу (слова)¹ в зв'язку з питанням про диспалаталізацію

У позиції перед твердими приголосними, що починають новий склад, і наприкінці слова літературній мові властиве збереження палатальності звуків д', т', н', л' і спорадична асиміляція щодо м'якості наступних приголосних (у середині слова), за винятком прислівників *ранше, менше, тонше*, де звук

н' диспалаталізувався. У лубенських говірках диспалаталізація охоплює значно більше число випадків, хоч у прислівниках вищого ступеня палатальність н' подекуди зберігається (напр., у говірках Рудки і Жвт.), завдяки перейманням, очевидно, з російської мови (пор. *раньше*).

Так, нерідко диспалаталізується л' перед приголосними к, н, ш, ц: *ск'ілки, т'ілки, наўхилки, мёлник, сйлний, нац'алник, болний, болниц'а, т'ілна, в'йазалниц'а, пйлно, спиц'ийалний, ц'ипйлно, ушивалник, б'ілше, далше, палце"м, с'иделце* і т. ін.¹ Щоправда, назвати процес диспалаталізації л' у цій групі слів послідовним не можна, оскільки досліджуваним говіркам, як і роменським² та деяким чернігівським³, не чуже препалатальне л, точніше л, близьке до препалатального, що перешкоджає диспалаталізації л', виступаючи своєрідним бар'єром. Проте в позиції перед н звук л' часто все-таки чується виразно твердим. Тверде або напівтверділе л найчастіше зустрічається в говірках Біївців, Рудки, Тарасівки, Оріхівки, Крем'янки та ін., тобто територіально в різних пунктах Лубенщини. Наприкінці слова перехід л' > л (л) не спостерігається: *журавел', иц'а-вел', конопел'* і т. ін. Зате в сполучі з голосним у звук л', як і т', може знем'якшуватися: *лушн'а, тұл'ка, тул'пан*⁴. Загалом же диспалаталізація л' у лубенських говірках є, ймовірно, рисою, що тепер зникає.

Звуки д', т', н' здебільшого втрачають палатальність у дієслівних формах 2-ї ос. мн. наказового способу: *с'адте, побудте, пом'ітте, вигонте, прохолонте* та ін. Диспалаталізацію в цій позиції викликає наступний приголосний у спосіб асиміляції щодо твердості. Крім того, до твердого приголосного т звук д уподібнюється частково і щодо голосу.

Звук н' напівзнем'якшується в позиції перед суфіксом -с'к-ий: *рад'а́йс'кий, си́л'а́йс'кий, па́йс'кий* і под. Це явище в одних говірках здебільшого послідовне (Оріх., ЧПол., Берзт., Нов., Прих., Май., Ульянов.), а в інших виступає як паралель до збереження палатальності (Крем., Хит., НБул., Бвц., Рудка, Жвт., Мар.). Кільком говіркам (Чев., Ябл., Дух.) властива, як правило, палатальність приголосного н' перед суфіксом -с'к-ий. Зміна н' > њ постає, напевне, в результаті впливу попереднього твердого складу, властивого більшості відповідних слів, хоч можливим є також переймання з російської мови (пор. *крестьянский, пánский*).

¹ Відповідні випадки були спостережені в говірці Городища (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 169).

² Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII.

³ Див. П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 29; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 14.

⁴ Минулого століття І. Новицьким було відзначено знем'якшення звуків н', л' перед е (*сонешник, вилегати*) в чернігівських говорах (Труды, 527).

Диспалаталізація н' перед суфіксом -с'к-ий часто зустрічається і в полтавських говорах, частіше, ніж збереження палатальності, тимчасом як л' диспалаталізується рідше¹ (пор. *гор'анс'кий* — Дмитр.; *сілний* — Град.). Частіше, ніж у досліджуваних говірках, диспалаталізуються середньоязичні в формах 2-ї ос. мн. наказового способу дієслів, особливо в східнополтавських говорах, що має, ймовірно, зв'язок із загальною особливістю цих говорів — диспалаталізацією т' у дієслівних закінченнях (пор. *набира́йт*, *буди́т*, *проби́т* — Піщ.).

У чернігівських говорах перехід л' > л має такий же, приблизно, характер, як і в лубенських говірках², хоч, на відміну від останніх, це явище тут поширюється й на прикінцеве л': *мє́лник* (ХОз., Прох.); *через[с'с'ї]дє́льник* (НБас., ХОз., Пат., Лем.); *мє́лник*, *сі́льний*, *бо́льше*, *да́льше*, *седе́льце*, *стебе́льце*, *па́льце* (МКоц.); *рубе́л* (Нав., Коз., Люб.)³. Даними щодо н' перед суфіксом -с'к-ий чернігівські говори сходяться з лубенськими говірками і відрізняються від них особливостями знем'якшення д', що нерідко диспалаталізується в незвичайних випадках (пор. *крадко[а]ма́* — Мор., Сав., Біл.).

Південно-західним говорах, як відомо, диспалаталізація середньоязичних, особливо звука л', властива найбільшою мірою⁴. Можливо, що саме носіями цих говорів, які осіли на Лубенщині під час минулих переселень, підтримувалось явище диспалаталізації л', зокрема в позиції перед н.

Отже, за особливостями диспалаталізації середньоязичних д', т', н', л' у різних позиціях лубенські говірки виявляють найзначніші спільності з полтавськими говорами, особливо з середньою смугою їх.

Дані, що стосуються розгляданого питання і зустрічаються в пам'ятках XVII—XVIII ст., відзначаються деякою строкатістю в своєму написанні. Менше хитань пов'язано з відбиттям звуків н', д', т': *Лубе́ньський* (Бвц. — Стрж., 447); *Прухудьки* (Прих. — Стрж., 162); *зят і зять, старенкого* (Остап. — Стрж., 211—212); *атаманський, батком* (Стрж., 127—128), *меншим, ден* (Стрж., 181, 183 — Ябл.); *Густе́нький* (Дейм. — Стрж., 27); *людми* (Савц. — Стрж., 211); *лубенський* (Нов. — Стрж., 419); *кон* (Вільш. —

¹ Збереження м'якості л' у розгляданих випадках характерніше для лебединських говірок (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 132). У роменських говірках, навпаки, л' часто переходить у л: *джерелна, доділна, даліше* і т. ін. (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII). Перехід л' > л властивий і говіркам Старобільщини: *бі́льше, ті́лке, в'язі́льниці, бі́льшенцькі* і под. (див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 306 і 308).

² Явище зміни л' > л в позиційно вужче виявляється в говірці Хоцьок: *мє́лник, пї́лно* і под. (див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 111).

³ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 159 (до речі, у сосницьких говірках у позиції перед н, ш, а також у інших випадках було відзначено перехід л' > л); Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 29; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29.

⁴ Див. Б. М. Яцимирський, згадана праця, стор. 9; J. Janów, згадана праця, стор. 43; П. Гладкий, згадана праця, стор. 123—124; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 55.

Стрж., 142); *маленько, сани* (Лука — Жевахов, 287—288) і под.; також у віршах З. Дзюбаревича: *путь і путь, миленький, сухотонка, розмовонка, сердечко* (Нариси, 187—188).

За цими випадками написань можна вбачати, що в лубенських говірках XVII—XVIII ст. середньоязичні диспалаталізувалися частіше й послідовніше, ніж тепер. Звук *н'* знем'якшувався, очевидно, в позиції перед давнім суфіксом *-с'к-ий* (пор. *Лубенський, атаманський*), а в суфіксах *-еньк-, -оньк-* виступав, імовірно, напівзнем'якшеним, хоч у різних говірках диспалаталізація могла мати неоднаковий характер, що й спричинилось до відмінного написання в деяких випадках. Якщо ж ідеться про розбіжності в записах з одного села (пор. *маленько — сани*), то причину цього слід шукати в напівзнем'якшенні або в помилці письма. Диспалаталізація поширювалася на *н', д', т'* перед різними звуками (пор. *батком, меншим, людьми*). Наявність відповідних випадків у віршах З. Дзюбаревича вказує на те, що диспалаталізація *н', д', т'* була властивістю не тільки говірок Лубенщини. Загалом же це явище нагадує аналогічну особливість сучасних південно-західних говорів, що може свідчити про з'явлення її в лубенських говірках завдяки переселенським рухам.

Більше хитань у написанні стосується звука *л'*: *тилко* (Сел. — Стрж., 69); *жителка, доброволько* (Стрж., 441), *житель, скільки, больше, вольно* (Стрж., 447 — Бвц.); *волно, жител, сьлским* (Прих. — Стрж., 25, 161, 162); *тилко, обополне* (Остап. — Стрж., 212); *велможного* (ВБул. — Стрж., 77); *добровольне, тилко* (Стрж., 128, 141), *пилюи, Мелнику, кїлка* (Стрж., 181, 182 — Ябл.); *поволна* (Дейм. — Стрж., 106); *веселом, тилко* (Савц. — Стрж., 211); *погрѣшителнуо, сьлскому* (Пов. — Стрж., 37); *только, вольно, искилка, больше, дальне* (Губ. — Стрж., 443—444); *житель, сполною, толко, волно* (Нов. — Стрж., 419); *сполне, околничих, добровольнои* (Лубни — Стрж., 63—64); *Мелниченка, болше* (Стрж., 142), *жителкою, Волианскої, житель* (Жевахов, 311 — Вільш.); *больше, Омелку, Омелько, Мулченко, Ілко* (Лука — Жевахов, 287—288); *житель, начальникомъ, волно, омаль, тилко, Силаестръ* (Мгар — Астряб, 25—26); *тилко, болше* (із зауваг на книжці Гізеля — Нариси, 181); *тилко* (з віршів З. Дзюбаревича — Нариси, 187) і т. ін.

На основі переважної більшості випадків уживання літери *л* без знака м'якшення не слід, звичайно, робити висновку про те, що лубенським говіркам XVII—XVIII ст. був властивий перехід *л' > л*. Уважний розгляд фактів дозволяє до певної міри говорити про такий перехід як особливість говірок Прихидьок, Яблунева, Новаків і Вільшанки. Значна ж частина пам'яток привертає увагу до поплутань у написанні, що особливо характерні для говірок Білців, Луки та Мгаря і свідчать, очевидно, про наявність у XVII—XVIII ст. препалатального *л*, яке передавалося то літерою *л*, то сполукою *ль*. Лише в пам'ятці, пов'язаній з Губським, майже послідовно вживається *ль*, що може вказувати на збереження в цій говірці звука *л'*. У цілому, зрозуміло, за даними щодо звука *л'* і його часткової (перехід *л' > л*) та повної (перехід *л' > л*) диспалаталізації досліджувані говірки виявляли в XVII—XVIII ст. особливості, що майже не відрізняються від сучасного вияву їх. Можливо, що препалатальне *л* розвинулося в лубенських, як і в полтавських, говірках саме внаслідок часткової диспалаталізації середньоязичного *л'*, спочатку в позиції перед *н*, а потім і в інших позиціях.

Оржицький запис середини XIX ст. засвідчив дуже обмежене число фактів, що стосувались би розгляданого питання. Вони лише частково проливають світло відносно звука *л'* і ще менше — відносно звука *н'*: *скількі, тільки, шельми, нельзя; маленькі, пісень* (ЗОЮР, 9, 11, 12). Виходячи з цих фактів, можна сказати тільки про відсутність у говірці Оржиці переходів *л' > л*, *н' > н* в обмеженій лексично-морфологічній групі випадків.

З'ясуванню явища диспалаталізації середньоязичних у досліджуваних говірках допомагає немало даних, що зустрічаються в записах кінця XIX — початку XX ст.: *більш, пальця, тільки, кіньми, начальство, хитцянському* (ЛЛ.,

5—10), *настоятельно* (ЛЛ., 45 — Хит.); *граділь, більш, скілько, мельниці, заходьтєс* (Мгар — ЛЛ., 26—29); *больна* (Хал. — ЛЛ., 55); *больний, тільки, пользує, скільки* (Калайд. — ЛЛ., 58—59); *тільки, панська, цегельня* (Гін. — ЛЛ., 81—82); *тільки, більші, тарандинського, скільки* (Губ. — ЛЛ., 92—93); *тільки* (Бвц. — ЛЛ., 76); *манісінька, найбільш* (НБул. — СЛ., 73—74); *жительці, стрельскою* (Пул. — СЛ., 115); *кільця, спользувався* (Мацьк. — СЛ., 90—91); *больний* (ЛЛ., 74), *снітинський, скільки, більш* (ССт., 14—15), *раньше, підгорянська, челядській, кучанськїм, сильний* (ССт., 24—26), *Ізгородська*¹ (Сніт.); *тілки, тільки* (ССт., 18), *тільки, Зеленського, найбільший, засидься, панського, невольників* (СЛ., 6—9 — Литв.); *Біличанського, тільки* (Берзт. — ССт., 13); *конопель, більше* (ССт., 33), *йдьте, тільки* (СЛ., 7, 8 — Церк.); *тіл'ки, біл'ш, ў генієр'ал'с'к'їі, довол'ні* (Оріх. — Ярош., 231—232) і т. ін.

Звичайно, кілька помилок у написанні (пор. *челядській, кучанськїм*), які трапились, напевне, з вини друкарів, а не записувача, не применшують ваги розглянутих фактів для судження про диспалаталізацію середньоязичних у різних позиціях півстоліття тому. Загалом, як видно, в лубенських говірках зберігались артикуляційні особливості середньоязичних, а диспалаталізація (або напівдиспалаталізація) цих звуків траплялась дуже рідко. Зокрема, звук *л'* у більшості позицій виступав палатальним (пор. *більш, пальці, скільки, начальство, сильний, пользує*) і лише подекуди переходив,

мабуть, у так зване середнє *л* (пор. *тільки і тілки* в одному й тому ж записі).

Звук *н'* зберігав, можливо, палатальність у вищому ступені прислівників і прикметників (пор. *раньше*), зрідка — перед давнім суфіксом *-ск-* (пор. *снітинськї і панського*). Немає сумнівів щодо збереження палатальності *н'* у суфіксі на означення здрібнілості (пор. *манісінька*) і в основі при відмінюванні (пор. *кіньми*). Розбіжність у написанні прикметників (уживання знака м'якшення після *н'* або лише після *с*) знаходить пояснення в тому, що в вимові м'якість зосереджувалася на одному з двох сусідніх звуків, не розподіляючись через дисимілятивну протидію на кожному з них. За нашого часу, як уже з'ясовано, м'якість концентрується переважно на другому звукові, тимчасом як середньоязичний зазнає диспалаталізації. У наказовій формі дієслів середньоязичні, ймовірно, зберігали палатальність (пор. *йдьте, засидься*), що становить деяку відмінність проти сучасних даних.

Щодо розбіжностей у записах, пов'язаних з одним і тим же селом, то вони найхарактерніші для фіксацій із Снітина (пор. *підгорянська, Ізгородська і кучанськїм, челядський*). У записах з інших сіл розбіжності трапляються зрідка (пор. *тілки і тільки* — Литв.).

Виникнення середньоязичних звуків

Як уже відзначалося, говіркам Лубенщини властиве з'явлення і збереження звуків *й, л', н'* у позиції після губних перед рефлексом давнього *а < ę* (пор. *голуби́ята, хлопі́я, мн'а́со, рип-л'а́т', свирбл'а́т', ло́ўл'а́т'*). Виникнення середньоязичних у досліджуваних говірках цим не обмежується. Так, етимологічна основа звука *й* поширюється внаслідок з'явлення вставного і приставного *й* у позиції після голосного, між голосними та перед голосним (зокрема на початку слова). Крім того, *й* може виступати між словами як ритмомелодичний засіб. Нове *й* засвідчується в говірках такими, напр., випадками: *(з)найті́, при́йн'а́т', зайн'а́т'* («зачепити»), *п'ід'ї́йн'а́т'* і *з'д'ї́йн'а́т'* (обоє маловживані), *при́йшо́ў, ви́йшла, ч'ама́йдан, жайво́рнок, п'ід-*

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

дубайло; мойі, Андр'іян, гармон'іа, а також пойн'ятно, Нароп-лін («літак»), йаконів'іа («масток») і под. Паралельно до з'явлення звук й часом не розвивається: прин'ато (Рудка), прин'ау (Ябл.).

На ґрунті виникнення або відсутності вставного звука спостерігається явище диференціації значення слів: зан'імат' — «навчати учнів», займат' — «забирати тварину в шкоді», «зачіпати».

Випадками з'явлення й лубенські говірки сходяться з полтавськими, хоч ув останніх спостерігаються спорадичні відмінності (пор. дв'йчи¹ — Гр.-Бр.), і, до певної міри, з південно-західними говорами. Значне розходження виявляють чернігівські діалекти, у яких часто розвивається й після голосного перед приголосним, а також на початку слова: трейчи (МКоц., Прох., Сорок., Стар.); двуйчи, трийчи (Жев.); двуйчи, трейчи (Нав.); трейт'і (Сорок., Пат., Коти); гойстри (Лем., Вол.) і т. ін.²

Особливості написань у пам'ятках XVII—XVIII ст. дозволяють такою ж мірою, як і щодо явища диспалаталізації, судити про виникнення вставних і приставних середньоязичних (зокрема й), хоч, можливо, частина випадків у результаті впливу традиції і не відбивала справжнього звучання: пошовиши (Сел. — Стрж., 69); пошол, прийнятися (Остап. — Стрж., 211—212); пришли; одишов, пошла (Дейм. — Стрж., 35, 106); дойшла (Савц. — Стрж., 211); пошовиши, дойшли (Пов. — Стрж., 36); своимъ, мои (Бвц. — Стрж., 441); пойшедиши, трейтий, третего (Прих. — Стрж., 161—162); пайсинок (Пир. — Стрж., 175); знайшол, прийшол (ВБул. — Стрж., 77—78); пойшли, своим (Стрж., 141, 127); пилнон, изнайшов, прийшовиши, пошовиши, пришозши, увойшам, наняла, пошов, пришов, вийшли, вишовиши, отийшла (Стрж., 181—183), затайилса, розийшовса (Стрж., 278 — Ябл.); танєса (Он. — Стрж., 80); стоить, знайшла, пойшовиши (Губ. — Стрж., 444); моихъ (Нов. — Стрж., 419); пойшласмо, стоить (Стрж., 142), отрутити (Жевахов, 311 — Вільш.); пришовъ, оувойшовъ, вишовиши, подойшовиши, пойшовъ, мои сани (Лука — Жевахов, 286—287); на плавль, ихъ, на плавняхъ, Лукомль, мѣсце і мѣйсце, своих, Шіяну, Шіанъ (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін.

Факти, що стосуються виникнення й (або, в певних позиціях, і), розпадаються, як видно, на дві, приблизно рівні, протилежні групи, причому різне написання простежується в одній і тій же пам'ятці (пор. трейтий — третего, прийшовиши — пришовиши). Така суперечливість зумовлена, певне, тим, що в позиції між двома голосними, а також перед голосним на початку слова і після голосного перед приголосним у середині слова нове й було звуком неповного творення, слабкої фрикації, тобто лубенські говірки XVII—XVIII ст. характеризувалися рисою, близькою до південно-західної діалектної особливості, що спостерігається у випадках розвіу. В іншому випадку наявність й поряд з його відсутністю (трейтий — третего) вказує на зникнення в досліджуваних говірках риси північнодіалектного типу або ж на поодинокі переймання з чернігівських говорів, яке тепер не спостерігається (пор. до цього і пайсинок).

¹ Слід зазначити, що дехто схильний розглядати тут й як спорадичний залишок давньоруської звукової оболонки (див. А. Потебня, цит. праця, стор. 58).

² Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 154 і 161.

Виникнення *й* у більшості дієслівних форм минулого часу полегшувалося тим, що лубенські говірки ще нерідко зберігали давнє *о* (пор. *пойшешши, пойшовши*). Проте, зважаючи на відсутність *й* в окремих випадках за цієї обставини (пор. *пошовши*), доведеться визнати, що процес виникнення *й* у дієслівних формах ще тривав. Відсутність *й* (пор. у фіксаціях з Яблунева, Остапівки і Селецького: *пошовши, пошол[о]*) є свідченням того, що в говірках південно-західної Лубенщини давнє *о* переходило в *і* незалежно від наголосу в слові і що цей перехід передував у часі стягненню або випадінню кореневого і передкореневого *й* (пор. сучасні *п'ід[у], п'іш[о]*). Те ж саме, звичайно, стосується стягнення *й* у прикметникових формах дав. і місц. відм. одн. жің. роду. Зрідка розбіжності (пор. *вийшли — вишовши, пришовъ — оувойшовъ*) виникли, можливо, внаслідок часткової, неповної гортанної фрикації звука *й*. Як впливає з фактів, цей звук подекуди ще не розвинувся в таких випадках, у яких виступає за нашого часу (пор. у пам'ятках: *пришов, одишов, вишовши*).

Нове (вставне і приставне) *й* частіше розвивалося в говірках Вишого Булатця, Яблунева і Мгаря. Навпаки, у говірці Дейманівки, як свідчить відповідна пам'ятка, *й* послідовно відсутнє там, де інші говірки його знають.

Відповідно до виникнення вставних після губних перед рефлексом давнього *а* < *є* зрідка ці вставні (*н'*, *л'*) розвивалися також перед рефлексом давнього *ѣ* або перед йотованими (пор. *на плавлѣ, плавняхѣ, Лукомлѣ*), причому, за сучасними даними, вставні *н'*, *л'* тут здебільшого є сталими. Отже, після XVII—XVIII ст. у лубенських говірках тривав, можливо, лише процес підсилення фрикації *й* на роззіві і на початку слова перед голосним.

Чернігівські говори, за І. Новицьким, у середині XIX ст. характеризувались виникненням *й* після голосних: *двійчи, трейчи, трейтій, гойстрий, бийстрий* (Труды; 529). Оржицька говірка, навпаки, відзначалася щодо цього непослідовністю навіть у префіксальних формах дієслів (пор. *наня́ли, пришл́а* — ЗОЮР, 12, 10), виявляючи, отже, північнодіалектну особливість. Зате між словами звук *й* у говірці Оржиці розвивався дуже часто (ЗОЮР, 9, 11).

Риси, властиві чернігівським говорам, були спостережені в говірці Іванкова: *пришовъ і прийшовъ, куплїть і купїть, дивлїть і дивїть*, але *тречи, гострий, бистрий* (Труды, 592). Говірки ж Піщаного (Труды, 580), Чорнух і Світличного (Труды, 588) у подібних випадках зовсім не засвідчували північнодіалектних особливостей.

Порівняно з сучасними даними лубенських говірок і даними минулого цікаві факти щодо виникнення середньоязичних, зокрема *й*, у різних позиціях відзначено записами кінця XIX — початку XX ст.: *третій, найшли, пройшли; виняли, із їх, знайшов, пішов, увійшов, прийшли, вийшли, зайшла, дійшли* (Хит. — ЛЛ., 5—11); *наняв, обійшов, прийшов, зойшлись, пішла, дійшло* (ЛЛ., 26—27), *вийшла* (ЛЛ., 45 — Мгар); *двічі, найшли* (Хал. — ЛЛ., 55); *занімали* («займали»), *пришов* (Гін. — ЛЛ., 80, 82); *підійшов, вийшов* (Крем. — СЛ., 5, 20); *Андріяки, пішли, найшли* (НБул. — СЛ., 73—74); *пройшло, обійшов, недоїмку, приніма* (Пул. — СЛ., 115—116); *заняли, дійшов* (Михн. — СЛ., 101—102); *пришов, хазяїн, пішов; підішла, третій* (Іск. — СЛ., 107, 111); *вийшла, підішла, наняла* (ЛЛ., 71, 74), *найшов, перейшли, перешли* (ССт., 7), *трічі, пішов* (ССт., 16), *виняла* (К вопр., 6 — Сніт.); *пришов, виняв* і (частіше) *виняв* (Литв. — СЛ., 10—13); *найшов, гойшов, вийшла, зійшов* (Ябл. — К вопр., 3—4) і т. ін.

Значна частина цих фактів свідчить про те, що в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст., як і за нашого часу, звук *й* виникав між голосними, після голосного перед приголосним і на початку слова перед

голосним. У загальному плані відзначені особливості становили відмінність досліджуваних говірок від чернігівських діалектів, а в частковостях — також від свого попереднього й сучасного стану (пор. дані XVII—XVIII ст.: *пришли, одишов і пойшли, пойшовши*; дані кінця XIX — початку XX ст.: *вийшла, обійшов і виняли*, — і сучасні: *найн'ау, п'ід'ийшла, війн'ала, п'ішбуши*). У деяких випадках й стоїть там, де його немає в чернігівських говорах (пор. *прийшла*), і, навпаки, не виступає в таких випадках, де, як правило, зберігається чернігівськими говорами (пор. *двічі, третій*). Щоправда, окремі факти з відсутністю й (пор. *виняли*) могли б розглядатись на початку XX ст. і за нашого часу як північнодіалектні впливи. Проте порівняно значна група слів, що не мають й і, крім того, подеколи відзначаються своєрідним звуковим складом, указує на інший фактор. Таким фактором є тут переймання певних особливостей російської мови, унаслідок чого звук й не розвивався (пор. *виняли, недоїмку, заняли, перевели*). Притому відсутність й властива багатьом записам, зробленим у різних селах. Перейнята особливість зрідка, напевне, перепліталася з говірковою, що полягала в неповному творенні звука й, у його слабкій фрикації. Останнє, можливо, якраз і викликало розбіжності в написанні (пор. *перешли* — *перейшли, виняв* — *вийняв*).

У низці слів після виникнення й, зафіксованого в XVII—XVIII ст. (пор. *пойшли, пойшовъ*), сталося стягнення. Через те в записах кінця XIX — початку XX ст. ці слова вже пишуться без й (пор. *пішов, підшла*), не завжди, ясна річ, відповідно до сучасної вимови.

Отже, з фіксацій попередніх часів і зіставлення з сучасними даними видно, що в лубенських говірках триває виникнення й в одних випадках і занепад у інших. Відмінність щодо цього даних минулого від норм літературної мови і близькість або й відповідність до них сучасних даних свідчить, як і щодо інших звукових явищ, про вагу впливу літературної мови, що позначається на говірках останніми десятиріччями.

Занепад звуків л', й (і), т'

Протилежним до виникнення є випадіння середньоязичних, тобто явище, якого літературна мова майже не знає. У досліджуваних говірках нерідко зникає звук л' і спорадично — звук т': *т'і(л')ки[о], ст'і(л')ки[о], ск'і(л')ки[о], м'ас(л')ниц'а* (але *м'асл'ана*), *ск'атиєр'(т')*. Тут здебільшого стикаються два процеси: диспалаталізація л' і випадіння цього звука, причому перший процес видається давнішим від другого і поступається перед ним.

Частіше занепадає в говірках звук й: *добрі(й)диєн', то(й)-р'ік, помі(й)ниц'а, ра(й)дуга, комба(й)н', Пантієлі(й)мон, с'і(й)ч'ас*. Подекуди без звука й уживається слово *в'і(й)с'ко* (Крем., Бвц., Нов., Рудка), тимчасом як у формі множини й тут відновлюється: *в'ійс'ка (войс'ка)*.

Усунення л', т', й пояснюється діянням тенденції до спрощення групи приголосних. Крім того, занепаду л' сприяє, очевидно, дисиміляція щодо м'якості, а занепаду й — особливість наголошення.

Відповідними даними щодо розгляданого явища характеризуються також полтавські говори (пор. *ск'іки, радуга, в'іс'ко, дисв'ітил'ну* — Град.), як, до речі, й говірки Старобільщини¹. У чернігівських говорах зникнення звуків л', й у властивій

¹ Див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 306 і 307.

лубенським говіркам лексичній групі часто виявляється послідовніше, а, до того, занепадає *й* у закінченні наз. відм. одн. прикметників чол. роду: *вós'ко* (Сав., МКоц., Коз.); *ск'іки*, *т'іки*, *б'ілен'ки*, *кап'уст'ани* (НБас.); *скуйки*, *туйки* (Прох.); *дóбри*, *ма[о]ла[о]д'ї* (Коти, Лем., Пат., Кіп., Сорок.) і под.¹

Достатнє число фактів щодо явища випадіння середньоязичних *л'*, *й* засвідчують пам'ятки XVII—XVIII ст. Хоч факти ці бувають інколи взаємно-виключними, проте відносно деяких позицій, а також пам'яток (отже, *й* говірок) створюють вичерпну уяву. З багатьох відзначених випадків можна назвати такі: *войска* (Стрж., 441), *Сърий, скільки* (Стрж., 447 — Бвц.); *м'ський, слушний; власний* (Прих. — Стрж., 7, 25); *вывод слушны* (Пир. — Стрж., 22); *бабаковими, зелений* (Остап. — Стрж., 211—212); *войска, щербатий* (Ябл. — Стрж., 181); *полковий* (Дейм. — Стрж., 27); *только, росохватий, искилька, только* (Губ. — Стрж., 443—444); *городозий, войска* (Нов. — Стрж., 419); *старшій* (Мгар — Астряб, 25) та ін.

На основі цих даних можна зробити висновок, що в лубенських говірках XVII—XVIII ст. зберігалось флективне *й* прикметників чол. роду одн. в наз. відм. Виняток могли становити лише деякі говірки на північному заході Лубенщини (пор. *слушны* в говірці Пирятина). Зберігався, очевидно, і звук *л'* у корені слів, тимчасом як на *й* зрідка позначалось явище занепаду (пор. *бабаковими*). Останні моменти разом з рідкісним зникненням флективного *й* належать, зрозуміло, до відмінностей від сучасних особливостей говірок.

Подібні відмінності частково простежуються за оржицьким записом середини XIX ст. Щоправда, говірка Оржиці характеризується послідовним збереженням флективного *й* у прикметниках чол. роду (пор. *с'їтий, косо-вий* — ЗОЮР, 9, 12), однак у ній не спостережено *й* занепаду кореневого *л'* (пор. *скільки, тільки, нельзя* — ЗОЮР, 9, 11).

Збереження кореневого і флективного *й* було також властивістю говірок Піщаного (Труды, 580), Чорнух і Світличного (Труды, 588). У говірці Іванкова флективне *й* прикметників чол. роду одн. зберігалось, зате кореневе *й* спорадично занепадало (пор. *бистрий, рудий і виду — вийду, виму — вийму*, — Труды, 592).

Певною послідовністю написань виділяються факти щодо розгляданого питання, наявні в фіксаціях кінця XIX — початку XX ст.: *с'в'ат'ї, с'їчас, т'їл'ки* (Оріх. — Ярош., 231); *хитрий, тільки* (Хит. — ЛЛ., 5, 8); *виймать, залізний, скільки, прийде, вийт* (Мгар — ЛЛ., 26—29); *старий, сейчас* (Таранд. — ЛЛ., 87—88); *бездітний, прийде* (Крем. — СЛ., 6); *Прийми́ніх* (НБул. — СЛ., 74); *військо, скільки, прийдеши* (Пул. — СЛ., 114—115); *чорний, тільки, вийт* (П'ят. — СЛ., 104—105); *займища, займали* (Михн. — СЛ., 101); *зніймав, багатий, війском, прийде, сейчас, тільки* (Іск. — СЛ., 108—111); *прийдуть, військо* (ССт., 4); *страшний, скільки* (ССт., 7, 14), *кастрик* (К вопр., 7 — Сніт.); *тільки, тихий* (Литв. — СЛ., 10); *прийду, добрий, кільки* (Ябл. — К вопр., 3—4) і т. ін.

Послідовність написань у більшості випадків відбиває, безперечно, фонетичний стан говірок. Як і за минулих часів, наприкінці XIX ст. в лубенських говірках зберігалось флективне *й* прикметників чол. роду (пор. *хит-*

¹ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 162—163; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 21; Його ж, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 18; В. М. Бражнов, згадана праця, стор. 26—27; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 40 і 42.

рий, добрий) і кореневі л', й (пор. тільки, виїмать, війт) з поодинокими, щоправда, винятками (пор. с'їчас, кастрик). Із зіставлення з сучасними даними випливає, що випадіння кореневих л', й є порівняно новим явищем, набутим, імовірно, не без деякого переймання з російської мови чи, точніше, з її говірок.

Стягнення звука й (і)

Близько до випадіння стоїть так зване стягнення. Унаслідок діяння цього явища в лубенських говірках спостерігається відсутність й у суфіксі вищого і найвищого ступеня прикметників та прислівників, у дієслові *п'їту* і похідних від нього формах та в закінченні дав. і місц. відм. одн. прикметників (займенників і числівників прикметникового типу) жін. роду: *нов'ї(й)-ший, густ'ї(й)ше, дал'ї(й), скор'ї(й)ш; п'ї(й)диєм(о), п'ї(й)-дуть, п'ї(й)де; скуп'ї(й) ж'їн'ц'ї, у т'ї(й) сам'ї(й) хат'ї* та ін.

Змінами в перших двох позиціях досліджувані говірки, зрозуміло, не розходяться з літературною мовою. До цього, однак, слід додати, що в західнолубенських говірках (Мар., Май., Жвт., Прих., Рудка та ін.) спорадично зберігається й у дієслівній формі *пийду*, будучи, ймовірно, залежним від збереження давнього о в префіксі *по-*. Більшості говірок Лубенщини властиве збереження й у прислівнику *скор'їй* (з утратою ш), як наслідок, очевидно, переймання з російської мови, і відсутність цього звука в прислівнику *мириш'ї(й)*.

Явище втрати флексивного й у прикметниках дав. і місц. відм. одн. жін. роду є характерним для східнолубенських і менше — для західнолубенських говірок. Поширене воно, напевне, і в говірках тієї території, що лежить на північний схід від Лубенського Надсулля, оскільки простежується також на Лебединщині¹. Носієм відновлення й, відзначуваного майже в усіх досліджуваних говірках, буває здебільшого молодь, що свідчить про вплив літературної мови. Лише в деяких говірках західної Лубенщини й у цій позиції не є ознакою віку мовця і пояснюється, мабуть, діянням особливостей сусідніх чернігівських говорів або ж давніших особливостей самих досліджуваних говірок.

Стягненням у перших двох позиціях лубенські говірки не розходяться як з південно-західними, так і з полтавськими говорами (пор. *здоров'їший, найскор'їше, б'їл'їший, п'їду* — Супр., ВСороч., Град., Піщ.)². Повну протилежність щодо цього становлять чернігівські говори, де послідовно або переважно зберігається й: *дабр'їши, б'єл'їши* (Плех., Сороч.); *скор'їше, стар'їши* (Мор.); *шир'єч'їше, даўж'їше* (Плех.); *пийду* (НБас., БРуд., Ус.); *пійде* (Люб.); *пуйде, пійде* (Змет.) і под.

¹ Див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 135.

² Ці випадки стягнення виявляє також говірка Хоцьок (див. О. Д[о]рошкєвич, згадана праця, стор. 114).

Стягнення ж *й* у прикметниковому закінченні дав. (місц.) відм. одн. зближує досліджувані говірки з правобережними середньонадніпрянськими і з південно-західними говорами, оскільки в полтавських говорах це явище досить спорадичне і зустрічається в говірках, суміжних з лубенськими (Град., ВСороч.), а в чернігівських говорах майже не трапляється: *на чорну́й, сін'у́й* (Сорок.); *на маладу́й, глибо́ку́й, ту́й* (Пат., Кіп.); *молоди́й д'ї́чин'і, на тий йа́ліну́ці* (БРуд., ХОз., Прох.); *на ту́(й), на чо́рни(й)* (Лем.). Не знала його і говірка Хоцьок¹. Тимчасом для південно-західних говорів таке стягнення є дуже характерним: *молод'і, на т'і, у глибо́к'і* (ВКісн., Брага)².

Отже, збереження західнолубенськими говірками звука *й* у дієслівних формах типу *пойду́* є наслідком стикання цих говірок з чернігівськими говорами. Тим же чинником, до певної міри, підтримується *й* у розгляданих формах прикметників жің. роду. Однак основну роль у відновленні цього *й* відіграє вплив літературної мови. Стягнення *й*, як типова риса досліджуваних говірок, що відрізняє їх від полтавських говорів, указує, можливо, на діалектний зв'язок між лубенськими говірками і південно-західними говорами та їхніми носіями. Явище зміни *-ій > -і* в прикметникових формах для досліджуваних говірок є, очевидно, рисою порівняно новою, підтримуваною тепер або донедавна південнокиївськими і середньочеркаськими говорами.

За даними пам'яток XVII—XVIII ст. вдається з'ясувати лише питання про флексивне *й* у дав. і місц. відм. одн. прикметників жің. роду. Факти щодо цього виявляються однотипними: *у ямъ своей* (Прих. — Стрж., 146); *по самуй правдѣ, матери своєюй* (Остап. — Стрж., 211—212); *той шкодѣ* (Ябл. — Стрж., 182); *по смерти моюй, при жонѣ моей* (Дейм. — Стрж., 35); *в коморѣ моей* (Савц. — Стрж., 211); *на которой* (Губ. — Стрж., 444); *сестрѣ роженный* (Лубни — Стрж., 63); *на своей, по моей* (Мгар — Астрб., 25—26) і т. ін.

Згідно з послідовністю в написанні розгляданого *й* слід визнати, що в дав. і місц. відм. одн. прикметників жің. роду лубенським говіркам XVII—XVIII ст. було властиве збереження звука *й*. Це залежало, мабуть, від здебільшого незакінченої зміни *о (е) > і* в новому закритому складі. (пор. *самуй, своєюй, роженный*).

Оржицька говірка в середині XIX ст. відзначалась, імовірно, збереженням прикметникового флексивного *й* і непослідовним стягненням *й* у дієслівних формах від *іти* (пор. *при тій жіңці; пішов і пійде* — ЗОЮР, 8—10).

Якщо за даними щодо випадіння середньоязичних наприкінці XIX — на початку XX ст. і в середині XX ст. спостерігався деякий відступ від норм літературної мови, то за даними відповідного часу щодо стягнення *й* помітне наближення лубенських говірок до норм літературної мови. вирів-

¹ Див. О. Д[орошкевич], згадана праця, стор. 117 і 118.

² Див. ще О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 56; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 52; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 8 і 13; J. Japów, згадана праця, стор. 78 і 82; П. Гладкий, згадана праця, стор. 124, 142 і 144; І. Свенцицький, Бойківський говір села Бітля, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. CXIV, кн. II, Львів, 1913, стор. 124.

нювання під її впливом. Факти з записів кінця XIX — початку XX ст. дозволяють з'ясувати долю суфіксального, кореневого і флексивного *й*: у Саливовій, далі, на Великій (Хит. — ЛЛ., 8); в тій кришці, пійди, божій (Мгар — ЛЛ., 26—27); Якубиній, піди (Хал. — ЛЛ., 55); здоровійшій (Таранд. — ЛЛ., 92); у тій горі (Бвч. — ЛЛ., 76); в одній сорочці, давнійш (Крем. — СЛ., 6, 21); мерщій (Пул. — СЛ., 115); на Семененковій, на нашій (Мацьк. — СЛ., 91, 94); давнійш (Шерш., Михн. — СЛ., 59, 103); у Заїчиній, піде, піди, скверніших, пойду, у тій, поїде (Іск. — СЛ., 109—111); Лубенській (Берзт. — СЛ., 47); на тій, піду, піди (ЛЛ., 71), мерщій (К вopr., 6 — Сніт.); на курячій (Ябл. — К вopr., 3); на тій, на Вовчій долині (Литв. — ССт., 13—14); на Деркачевій горі; дазнійш, здоровійши (Вовч. — ССт., 15, 21); по рúс'к'ї, мойї (Оріх. — Ярош., 232); на кожній, піде (Лук.)¹ і т. ін.

Відповідно до тих даних, що стосуються питання про *й* у суфіксі вищого й найвищого ступеня, треба вважати збереження цього звука в лубенських говірках півстоліття тому за річ безсумнівну. Можливо, що звук *й* виступав непослідовно, проте в записах з різних пунктів Лубенщини (Таранд., Іск., Пул., Шерш., Крем., Вовч., Сніт. і Михн.) не відзначено жодного випадку, коли б не була вжита літера *й*. Оскільки за нашого часу досліджувані говірки не засвідчують суфіксального *й*, доведеться зважити на істотне діяння нової діалектної тенденції і літературної норми протягом останніх десятиріч. За аналогією до стягнення в середині слова (пор. *давнійш* > *давниш*), а зрідка також наприкінці слова (пор. *далій* > *далі*), що властиве літературній мові, відбувається стягнення прикінцевого *й* і в інших випадках (пор. *мирйш'ї*, *скор'ї*).

Дані щодо кореневого *й* у дієслівних формах свідчать про непослідовне стягнення його, принаймні в деяких говірках (Мгар, Лук., Іск.). Ця непослідовність, як уже з'ясовано, трапляється зрідка ще й тепер, хоч вирівнювання, звичайно, відбувається (пор. *пойду*, *поїде* у говірці Ісківців, чого останнім часом не зафіксовано).

Звук *й* у прикметникових формах дав. і місц. відм. одн. жін. роду, з огляду на однотипність численних написань, наприкінці XIX — на початку XX ст. не зазнавав стягнення з попереднім *і* (пор. на *Великій*, на *нашій*). У зв'язку з тим, що, за новими спостереженнями, стягнення *й* у цій позиції є досить поширеним явищем, виникає питання про час і додаткову причину його.

Вище, за сучасними даними, фактором стягнення *й* було визнано зв'язок з правобережними південно-західними говорами та переймання лубенськими говірками або поширення в них іншодіалектної риси. Зважаючи на те, що після появи досліджуваних пам'яток минуло лише півстоліття і що протягом цього періоду дедалі більше позначався вплив літературної мови, слід шукати говіркову передумову стягнення *й*. Такою передумовою є ослаблення фрикації повнозвучного *й*. Ослаблення фрикації та остаточне стягнення *й* викликається і підтримується, очевидно, морфологічною аналогією закінчення дав. і місц. відм. одн. іменників жін. роду, з якими узгоджується *й* означенням до яких виступає прикметник (пор. в *одн'ї хат'ї*).

* * *

Вивчення особливостей середньоязичних у порівняльно-історичному плані свідчить про те, що найдавнішою рисою лубен-

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431—432.

ських говірок є відсутність асиміляції t' у сполучі $c'()t'$, наявність уподібнення y у групах $дѣй$, $лѣй$ і т. ін., спорадична диспалаталізація середньоязичних, виникнення вставного і приставного y , а також n' , $л'$ і поодинокі факти випадіння кореневого y . До пізніших явищ у досліджуваних говірках належить зміна групи $t'c' > ц'ц'$, завершення переходу $e > a$ в позиції після груп $д'д'$, $л'л'$ і под., що виникли з $дѣй$, $лѣй$ і под., усталення y у деяких дієслівних формах минулого часу, стягнення y у дієслівних формах від *пѣти*, спорадичний занепад $л'$ і часткова диспалаталізація середньоязичних у дієслівних формах наказового способу. Найновішим явищем є зміна $-ій > -і$ в суфіксі вищого (найвищого) ступеня і в закінченні дав. (місц.) відм. одн. прикметників жіп. роду. Як видно, більшість рис лубенських говірок зберігається послідовно і лише деякі зазнають певних змін.

Простежувані зміни викликаються здебільшого діалектними закономірностями (пор. випадки переходу $c'()t' > c'ц'$; перехід $-ій > -і$ в прикметникових і дієслівних формах; факти фонетико-семантичної диференціації; занепад середньоязичних і т. ін.). Нерідко зміни постають завдяки впливу літературної мови (пор. відновлення звуків n' , t' , $д'$; зворотний процес $-і > -ій$ у закінченні дав. і місц. відм. одн. прикметників жіп. роду; стягнення $-ій > -і$ в суфіксі вищого і найвищого ступеня; усунування випадків стягнення подвоєнь та ін.). Певну вагу для окремих змін мають відповідні аналогії або зразки російської мови (пор. відновлення або збереження звуків $д'$, n' , y ; випадки відсутності вставного y або асиміляції в групі $л'й$ перед голосним тощо). Рідше можна вказати на роль морфологічного моменту, якщо не об'єднувати його з діалектними закономірностями. У ряді випадків, звичайно, окремі фактори діють водночас і взаємопов'язано.

Розгляд явищ випадіння і стягнення y доводить, що в досліджуваних говірках вони діяли нерозривно, аналогічно до того, як рівночасно тривали процеси занепаду y в окремих позиціях і виникнення цього звука в інших позиціях. Це діяння своєрідної звукової рівноваги простежується як за історичними, так і за сучасними даними. Однак звукова рівновага виявляється не тільки в зв'язку з звуком y , а значно ширше y частіше.

Так, явища дисимілятивної взаємозаміни середньоязичних, уподібнення їх і переходу в інші звуки, а також переходу внаслідок диспалаталізації, явища виникнення приставних і вставних та випадіння середньоязичних разом із стягненням звука y , тобто явища, які звужують або поширюють етимологічну основу середньоязичних приголосних і часто є відмінними між собою за характером і наслідками, загалом і зводяться до того спільного, що можна назвати звуковою рівновагою

і що спостерігається також серед явищ, пов'язаних з іншими звуками.

Більшість особливостей середньоязичних приголосних і змін, що їх зазнавали ці звуки в минулому, з'ясовується за даними пам'яток XVII—XVIII ст., як і за фіксаціями пізніших часів. За цими даними більш або менш вірогідно простежуються такі явища, як асиміляція і диспалаталізація середньоязичних, виникнення вставних і приставних та випадіння і стягнення.

Згідно з фіксаціями і спостереженнями середини XIX ст., особливості середньоязичних, властиві лубенським говіркам, простежуються територіально трохи далі на північ і значно далі на захід від Лубенщини.

Записи кінця XIX — початку XX ст., поряд з низкою особливостей, що відповідають сучасним, дозволяють виявити також деякі відмінні риси.

Характеристика лубенських говірок на основі розгляду середньоязичних звуків доводить діалектну спільність цих говірок з полтавськими говорами і відмінність від інших говорів української мови, зокрема від суміжних чернігівських.

Ряд особливостей середньоязичних приголосних становить специфіку досліджуваних говірок і разом з іншими своєрідними особливостями може бути підставою для визначення в числі середньонаддніпрянських говорів окремого лубенського діалекту.

ПЕРЕДНЬОЯЗИЧНІ ПРИГОЛОСНІ

Передньоязичним звукам у досліджуваних говірках властива здебільшого виразна і ясна вимова. Специфічні риси тут виникають у результаті взаємозаміни передньоязичних, утрати дзвінкості або переходу глухих у дзвінку передньоязичні, випадіння і виникнення їх, палаталізації і диспалаталізації та ін. Для визначення особливостей лубенських говірок, а разом і спільностей та розходжень з іншими говорами необхідно розглянути умови й обсяг кожного явища і кожної тенденції.

Заступлення сонорних звуків

Унаслідок артикуляційної близькості щодо місця й способу творення багатьох передньоязичних звуків і, особливо, дисиміляції (деколи — асиміляції) в досліджуваних говірках простежується взаємоперехід сонорних, шиплячих і зубних. Нерідко взаємоперехід передньоязичних пов'язується з розпадом аффрикат на складові елементи і занепадом одного з них, з випадінням звуків та іншими явищами.

Спостереження над заступленням сонорних свідчить про те, що замість етимологічних приголосних уживаються звуки *л* (*л'*), *н* і *р*: *ліцар'*, *лімар'*, *кал'ідор*, *хал'андра*, *хвонтал*, *кал'ікатура*, *сиклитар'*, *лаболатор'ія*, *паламар'*, *плигат'*, *ошмал'уват'* («да-

леко, швидко і, як правило, даремно сходити»), *шкулáй* («недбало і тепло зодягнена людина, що третється по закутках»), *гол'і-черева, рибáлит'*; *калаву́р*; *хвѣришал, шкал'ару́йч'а* (як паралель у деяких говірках до основного *шкаралу́па*); *некру́т, хва́нди, банца́лка; вирбл'у́д, не"ре"не́лка, карас'і́р* та ін.¹ Без дисимілятивної заміни *р* на *л* у говірках поширені *сирибрó, срибрó*, хоч у назві ртуті — *жи"вѣ ср'і́бло* — заміна є.

Отже, у процесі розуподібнення і заступлення на місці інших сонорних найчастіше з'являється звук *л*. За деякими винятками, що зустрічаються в вимові людей різного віку (пор. *ліца́р', ліма́р', ошмал'ува́т', рибáлит', вирбл'у́д, не"ре"не́лка*) і здебільшого з таким фонетичним складом унормовані літературною мовою, решта випадків заміни становить, як правило, особливість вимови літніх людей, тобто є рисою, яка занепадає. Важливо відзначити в цьому зв'язку, що в вимові молоді і взагалі людей письменних сонорні вживаються переважно в згоді з етимологією: *коридо́р, хвонта́н, си"крита́р, карау́л* і т. ін. Лише подекуди зберігаються позаetimологічні звуки (*хва́нди, некру́т, ліма́р'*).

Переставлення сонорних (пор. *шкал'ару́йч'а, калаву́р*) частіше спостерігається в східнолугубенських і рідше — у західнолугубенських говірках.

В одному випадку з розуподібненням сонорних або його відсутністю пов'язується відмінне значення слова: *ліца́р'* — «(славний) молодець», *рі́цар'* — «вояка, завойовник».

Щодо взаємозаміни сонорних у полтавських говорах можна вказати лише на деякі своєрідні факти, зафіксовані у вимові літніх людей: *благади"р'і, Благади́р'іу́ка* (Гр.-Бр.). Тимчасом у чернігівських говорах відмінності зустрічаються частіше: *камла́та, каз'о́лни, клегі́н'а, веза́нниц'а* (МКоц.); *лабалато́р'і́а, пал'і́хма́херс'ка* (західні говірки Козелецького і Чернігівського районів); *скалал'у́шча* (Мор.) і т. ін.² Отже, тут поширена заміна етимологічного *н* звуком *л*, яка майже не трапляється в досліджуваних говірках.

Загалом же явище взаємозаміни сонорних є найтиповішим для південно-західних говорів³.

Далеко не з однаковою певністю й вичерпністю можна з'ясувати особливості передньоязичних звуків у досліджуваних говірках середини XVII — початку XVIII ст., оскільки в пам'ятках того часу не завжди вдається виявити достатню і різноманітну кількість необхідних фактів. Зокрема, небагато свідчень дають пам'ятки XVII—XVIII ст. відносно взаємозаміни сонорних звуків: *ярмалку* і *ярмарку* (Остап. — Стрж., 211—212); *Цилюрикового*,

¹ Сюди можна додати, як вузькомісцеве, *па́скрин* (Ябл.), *пол'і́нниц'а* (ЧПол.) і прізвисько *Карас'і́рка* (Вовч.).

² Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 161; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олішівського району, стор. 28—29 і 30.

³ Див. J. Japów, згадана праця, стор. 44 і 47; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 37 і 39; П. Гладкий, згадана праця, стор. 123 і 124; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 12.

талярей (Прих. — Стрж., 7); *Керебердъ* (Пир. — Стрж., 163); *галярей*, *срѣберка*, *срѣбра* (Стрж., 181—182), *ярмарку* (Стрж., 278 — Ябл.); *паламарем* (Дейм. — Стрж., 35); *ярмарок* (Савц. — Стрж., 211); *таляровъ* (Нов. — Стрж., 419).

З розгляду цих фактів випливає, що за наявності в слові двох однакових сонорних один з них заступається іншим сонорним, причому зрідка навіть там, де тепер це не спостерігається (пор. *ярмалку*). Проте в інших випадках обидва однакових сонорних зберігалися (пор. *срѣбра*). Отже, розглядане явище належить у лубенських говірках до давніх і майже не відрізняється від новітнього свого вияву.

Це явище вимальовується трохи конкретніше на основі записів сусідніх говірок Чорнух і Світличного, Піщаного, Іванкова, а також Оржиці на Лубенщині. За даними згаданих записів, у названих говірках серед різних випадків збереження або заступлення сонорних є такі, що тепер не зустрічаються в досліджуваних говірках: *паламаръ*, *некрутъ*, *ярмарокъ*, *картопля* (Чорнухи і Світличне — Труды, 578; Піщане — Труды, 580); *калавѣром* (Оржиця — ЗОЮР, 8); *панамаръ* і *паламаръ*, *левѣхна* і *невѣхна*, *колонні* і *коноплі*, *ярмалокъ*, *ярманокъ* і *ярмарокъ*, *некрутъ* і *рекрутъ*, *лейстровий* (Іванків — Труды, 592).

Розглядані особливості ширше простежуються за фіксаціями кінця XIX — початку XX ст., найближчими хронологічно і найпевнішими, хоч і не завжди вірогідними, методично: *сребро*, *серебром*, *тарілку* (Хит. — ЛЛ., 8); *фонталом* (Лук.)¹; *лицарь* (Пул. — СЛ., 114); *ярмарок* (Берзт. — ЛЛ., 72); *ярмарок*, *лицарь*, *Петенбург* (СЛ., 10), *сребра*, *серебро* (СЛ., 12, 25 — Литв.); *конопель* (Церк. — ССт., 33); *сребро*, *ярмарок* (Крем. — СЛ., 20); *ярмарок* (ЛЛ., 71), *ребрах* (ССт., 24 — Сніт.); *комѣату* (Оріх. — Ярош., 230) і т. ін.

Отже, за необхідних умов, як видно з цих фактів, у лубенських говірках не завжди відбувалось заступлення або метатеза сонорних. Здебільшого ці звуки зберігалися відповідно до етимології, як це характерне для говірок і тепер. Порівняно з даними XVII—XVIII ст. явище заступлення, очевидно, звузилося, оскільки, напр., у часто вживаному *ярмарок* уже не зустрічається таке написання, як у пам'ятках минулих століть.

Переходи шиплячих звуків

У групі шиплячих приголосних заміни зазнають переважно африкати *ч* і *дж*, а на їхньому місці виступають фрикативні *ш* і *ж*. У словах, що мають здебільшого значне поширення в говірках, звук *ч* у позиції перед замкненим *н* або *т* зазнає регресивної дисиміляції щодо способу творення (оскільки в артикуляції *ч* є замкнений елемент) і переходить у *ш*, точніше втрачає один з артикуляційних компонентів. Аналогічна зміна зустрічається також у літературній мові, проте лубенським говіркам вона властива лексично далеко ширше: *пáс'ішник*, *с'ішній*, *зада́шник*, *сойа́шний*, *йайе́шн'а*, *йáшник*, *моло́шний*, *м'іс'ашний*, *налі́шник*, *бур'áшний*, *пті́шн'а*; *пóшта*, *ни́ушті́вий*, *ба́ште* і т. ін.

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 436.

У частині розглянутих випадків новий звук **ш** зберігається досить стало, а в деяких рідше або частіше відновлюється африката **ч** (у вимові людей різного віку, хоч послідовніше в вимові молоді): *бе^чзнéчний*, *смач^чний*, *м'іс'а^чний* і под. Відновлення **ч** викликається впливом вимовних та правописних норм літературної мови.

Окремо стоїть явище фонетико-семантичної диференціації, коли з тим або іншим звуком пов'язується відмінне значення слова: *се^чрдéчний* — «щирий», «належний до серця», *се^чрдéш^чний* — «бідолашний».

Африката **дж**, незалежно від походження, позиції в слові і характеру лексичної групи, де вона зустрічається, у лубенських говірках переходить у фрикативне **ж**: *др'іж^ж'ж'і* (*дрóж'ж'і* і навіть *дрóж'ч'і*), *бжолá*, *жм'іл'* (частіше *чм'іл'*), *жигáт'*, *минжувáт'*, *ганж*, *же^чре^члó*; *сижú*, *глáжу*, *хожú*, *загорóжи^чений*, *при^чйіжжáли* тощо¹. У зв'язку з цим зворотне явище (**ж** > **дж**) не спостерігається: *жук*, *жáрит'*, *жáйворонок*, *мижá* і т. ін.

Якщо в недієслівних і невіддієслівних утвореннях звук **дж** ще фіксується як паралель у всіх лубенських говірках (проте, як правило, у вимові людей письменних, зокрема молоді), то в дієслівних формах африката **дж** буває спорадично в говірках західної і ще рідше — у говірках середньої Лубенщини (навіть у вимові письменних людей, особливо місцевих учителів-мовників). Отже, у досліджуваних говірках діє тенденція до втрати африкати **дж** і заміни її фрикативним **ж** (у дієсловах 1-ї ос. одн. теперішнього часу — зрідка також проривним **д'**, завдяки морфологічній аналогії). Перехід, або фонетичне спрощення, **дж** > **ж** у дієслівних формах 1-ї ос. одн. могла викликати аналогія чергування **з** — **ж**, **с** — **ш** (пор. *возíт'* — *вожú*, *просíт'* — *прошú*). Про переймання з російської мови, яке частково позначалось на переході, більше свідчать наявні в лубенських говірках випадки переставлення артикуляційних компонентів: *угождáў*, *нарóжди^чний* і под.

Глибше вивчення переходу **дж** > **ж** виявляє діяння дисиміляції щодо способу творення на віддалі або в безпосередній близькості (наявність замкненого звука в слові і замкненого елемента в **дж**): *бджолá*, *кинджáл*, *др'іждж'і* та ін.

За давністю явище переходу **дж** > **ж** у досліджуваних говірках (або **ж** у частині їх), імовірно, не нове.

¹ Ще не так давно в східнолубенській говірці Березоточі було відзначено африкату **дж** у дієслівних формах (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 184), а тепер вона не спостерігається навіть у вимові письменних.

Слід ще вказати на перехід $\text{ш} > \text{ж}$: *йўжка* («засувка в димарі»), *брѣжка*. Це явище постало, напевне, за аналогією до випадків, де ж є звуком фонетичним (пор. *д'їжка*, *н'їжка*, *дўжка*).

Даними щодо переходу $\text{ч} > \text{ш}$ і $\text{дж} > \text{ж}$ лубенські говірки майже повністю збігаються з полтавськими говорами¹. Проте останнім, очевидно, властивий послідовніший перехід $\text{дж} > \text{ж}$ у невіддієслівних утвореннях і спорадичний перехід $\text{ч} > \text{дж}$ (пор. *джумá* — Гр.-Бр.). Крім того, у дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу фрикативне ж зустрічається лише в частині полтавських говорів (переважно у вимові молоді), загалом поступаючись перед нефонетичним $\text{д}'$ ².

У південно-західних говорах звуки ж і ч , навпаки, часто переходять у дж (пор. *джуравéл'*, *сáдж'иe*, *джумá*)³.

Чернігівські говори зберігають, в основному, етимологічні звуки. Через те тут немає заміни ч перед н або т : *пшeнiйчнiшчe*, *сoйачнiчнiйшчe* (Ус.); *пшeнiйчнi*, *тутéчн'i* (МКоц.); *пoчтéннi(й)*, *пoмóчник*, *кл'ўчник* (Мор.); *смáчнi* (Стар.); *кл'ўчнi[']к* (Став., Коти) і т. ін.; не спостерігається перехід $\text{ч} > \text{дж}$: *пчa[o]лá*, *чм'ї[e,ie]л'* (Прох., Ус., МКоц., Нав., Кіп., Пат.), — а також не спрощується африката дж у дієслівних формах: *xo[a]джў*, *бyджў*, *вo[a]джў* (Ус., НБас., Прох., Лем., Кіп.) та ін.⁴ Лише подекуди спрощення $\text{дж} > \text{ж}$ трапляється: *бyжў*, *сижў*, *xo[a]жў* (МКоц., Пат., Жев., Плех., Коти, БРуд.)⁵. Слід загалом сказати, що риси, властиві досліджуваним говіркам, виявляють територіально близькі до них чернігівські говори.

Отже, явищем переходу шиплячих лубенські говірки част-

¹ Проникнення фрикативних або й м'яких зубних у дієслівні форми (замість дж) відзначене також у говірках лебединських (див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 135), роменських (див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII: *ходю*, *хoжю*, *oбxoджю*) і путівльських (див. П. Попов, згадана праця, стор. 9: *ходжу*, *хoджю*, *вoджю*, *вoдjo*).

² Див. також В. С. Ващенко, згадана праця, стор. 95.

³ Див. І. Свенцицький, згадана праця, стор. 123; J. Janów, згадана праця, стор. 42; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 24 і 43; П. Гладкий, згадана праця, стор. 124; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 57.

⁴ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 161; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 42—43; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 28; В. М. Брахов, згадана праця, стор. 32; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 20.

⁵ Див. там же.

ково виділяються серед діалектів української мови, відрізняючись певною мірою і від полтавських говірок.

Не більше фактів, ніж щодо заступлення сонорних, у пам'ятках XVII—XVIII ст. стосується питання про перехід шиплячих: *межи* (ВБул. — Стрж., 78); *м'сячних*, *м'сячние* (Ябл. — Стрж., 181—182); *ручницю*, *ствержаєм* (Стрж., 62—63), *ствержаючи* (Астряб, 21 — Лубни); *жерело*, *межи* (Мгар. — Астряб, 25—26) і т. ін. Не виключено, що ці написання відбивають справжнє звучання, якщо зважити на можливість збереження ч

перед н і фонетичного спрощення $\widehat{дж} > ж$ у сучасних досліджуваних говірках (пор. *м'іс'ачний*, *ручний*, *ствержуйу*). З огляду на такі факти доведеться визнати, що в лубенських говірках XVII—XVIII ст. не розвивалося

$\widehat{дж}$ ($< ж$) або діяло спрощення $\widehat{дж} > ж$ (пор. *жерело* і *ствержаєм*) і могла зберігатись африката ч перед н. Отже, тенденція до спрощення африкат

дж, зокрема в дієслівних формах, виявляється в досліджуваних говірках ще з XVII ст.

Деяку ясність у питання про вияв розгляданих особливостей пізніше, у середині XIX ст., уносять короткі й побіжні уваги К. Михальчука та І. Новицького. Судячи на підставі цих уваг, слід сказати, що в лубенських говірках приблизно століття

тому африката $\widehat{дж}$ дієслівних форм 1-ї ос. одн. теперішнього часу зазнавала розсунення і занепаду першого артикуляційного елемента, хоч ця зміна відбувалася непослідовно (Труды, 482 і 532—533). Сусіднім говіркам Іванкова, Чорнух і Світличного

було властиве послідовне збереження дієслівної африкати *дж* (Труды, 593, 579), а в говірці Піщаного, як, очевидно, й Оржиці, вона переходила в *ж* (Труды, 580; ЗОЮР, 9—10).

Заступлення шиплячих, а точніше фонетичне спрощення африкат може простежуватись на небагатьох фактах із записів кінця XIX — початку XX ст. Ці факти охоплюють дієслівні форми і позицію перед замкненим н: *слухного* (Хит. — ЛЛ., 46); *Собашника* (ССт., 25), *скушно*, *прийїзжай* (К вопр., 5, 6 — Сніт.); *хожу*, *обіждали*, *молошну* (Крем. — СЛ., 6, 14, 21); *понайїждали* (Черк. — СЛ., 8); *сояшний*, *прийїзжає*, *присуджено* (Литв. — СЛ., 10—12); *обіждали* (Пул. — СЛ., 115) і т. ін.

Як видно з написань, африката $\widehat{дж}$ зазнавала «розсунення» на складові елементи і здебільшого — занепаду першого з них. Рідше траплялось переставлення цих елементів (пор. *обіждали*), що, до речі, іноді спостері-

гається в говірках Лубенщини й тепер. Зберігалась африката $\widehat{дж}$, мабуть, спорадично (пор. *присуджано*). У такий же спосіб відбувалася зміна ч $>$ ш перед н, де внаслідок дисиміляції африката ч поступалася місцем перед фрикативним ш. Заміна ч $>$ ш була, ймовірно, послідовнішою, ніж останнім часом, оскільки згодом помітніше виявився вплив літературної мови.

Заміна зубних приголосних

У групі взаємопереходів передньоязичних, що не викликаються нормами чергування і фонаційного уподібнювання, увагу привертає також заміна зубних. Частіше від інших заміни зазнає африката $\widehat{дз}$, рідше — звуки т, з, с, ц.

Африката $\widehat{дз}$, що виникла, як гадає М. Наконечний¹, на ґрунті розподібнення однакових щілинних (пор. *із звóном* > *із дзвóном*), у досліджуваних говірках часто переходить у фрикативне *з* або спрощується до першого артикуляційного компонента: *кукур(г)ўза*, *звонóк*, *закан'д'ўбиц'ц'а*, *зёркало*, *з'урч'át'* і т. ін. Деякі слова з звуком $\widehat{дз}$ стали маловідомими (пор. *дзигар'і*, *дз'ўба*, *дз'обát'*, *дзйглик*, *дз'áўкат'*, *дз'в'áкат'* та ін.), що теж звужує вживаність африкати $\widehat{дз}$. Останнє, принагідно кажучи, цілком стосується також африкати $\widehat{дж}$.

Як видно, у лубенських говірках виявляється тенденція до уникнення дисиміляції в групах однакових щілинних *зз* або *з'з'*, тенденція до звуження вживаності африкати $\widehat{дз}$. Це явище підтримується також випадінням з ужитку низки слів, що мають звук $\widehat{дз}$, і перейманнями з російської мови (пор. рос. *зёркало*, *звенёт* та ін.). Щодо звуження вживаності $\widehat{дз}$ необхідно ще відзначити в досліджуваних говірках спорадичне «розсунення» цього звука на окремі артикуляційні елементи. Про збереження ж його (пор. *кукурўдза*, *дзв'інóк*, *дзёркало* і под.) слід сказати, що воно спостерігається у вимові молоді. Характерно, що чим більше вживається відповідне слово, тим послідовнішим є перехід $\widehat{дз}$ > *з* (пор. *зёркало*, *звонóк*, *кукургўза*). У маловживаних словах звук $\widehat{дз}$ стало зберігається лише тоді, коли вони виступають прізвищами або прізвиськами: *Дзе"ндзёр'а* (Берзт.), *Дзе"ндзёвеч'р* (Литв.). Такі слова зайшли, можливо, через посередництво білоруської мови, засвідчуючи давні колонізаційні зв'язки Лубенщини з Білорусією, оскільки в говірках утрачено семантику згаданих слів-прізвищ.

У зв'язку з викладеним зворотна заміна, тобто дисиміляція в групах *зз*, *з'з'*, що трапляються в межах слова або словосполучки, у досліджуваних говірках фіксується досить рідко: *у гн'із'дз'і* (Май.); *дз'аб* (Берзт., Дух., Прих.); *дз'áбра* (НБул.); *роз'дз'áва*, *роз'дз'áвит'* (Оріх., Крем., Прих., Мар., Ульянов.). Група *з'з'* значно частіше зазнає іншої дисимілятивної заміни, коли друге *з'* переходить у проривне *д'*: *з'д'ім*, *з'д'іў*, *роз'д'áва*, *роз'д'áвит'* (Хит., Іск., Чев., Ябл., Дух., Рудка, Тарас та ін.).

¹ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. 1, стор. 211—212.

Дисимілятивна заміна спостерігається також у групах *сс, с'с'*: *сцат'* («ссати»), *волос'ц'а, к'іс'ц'а, ріс'т'у*. Крім того, буває заміна с іншого характеру: *цѣмр'ага, ваканц'ія*.

Нерідко в лубенських говірках виступає с замість з у прийменнику-префіксі: *сбѣс'ім, собрац'ц'а, сотворит', согр'ішит', создат'* і т. ін. Звук с з'являється тут у результаті переймання з російської мови, проте не без діяння (на віддалі) дисиміляції приголосних щодо голосу. Спорадично трапляється заступлення *ц > с*, а також *з > с* і *с > з* (на місці давнього г): *м'існо, м'існий; тóрзат' — тóрсат'*.

Нарешті, у кількох словах т замінюється звуком д: *скірда* (Ульян., Мар., Жвт., Май., Иск., Хит.); *да, дак* і, зрідка, *до*¹ (у західнолубенських говірках), *кардóч* («товстий папір»), *диѣдѣктор*. На цьому явищі позначилася, звичайно, особливість чернігівських говорів, оскільки звук д виступає переважно в західнолубенських говірках, і, крім того, переймання з російської мови, тому що заміна *т > д* трапляється і в інших говірках (навіть у полтавських).

В окремому випадку із звуком т або д нерідко пов'язується відмінне значення: *так* — «не по-іншому» (прислівник), *дак* — «але (та, то)» (сполучник), «ото» (частка; пор. у реченні: *Дак в'ін так і сказав*).

Звук *дз* послідовніше, ніж у досліджуваних говірках, замінюється в полтавських говорах. Тут подекуди переважає або й виключно виступає з замість *дз* (ВСороч., Град., Піщ., Супр.), особливо в широко відомих і часто вживаних словах. У таких випадках звук з нерідко властивий і чернігівським говорам: *з'єркало, званкі(й), з'урчат'* (Плех., Жев., МКоц.); *кукуруза* (Лем., Став., Жев., НБас., Ус.)². Африката *дз* зрідка відсунга також у південно-західних говорах³. Отже, тенденція до звуження вживаності *дз* не обмежується говірками Лубенщини і взагалі всієї Полтавщини, а простежується, очевидно, значно ширше.

Як і в досліджуваних говірках, у полтавських говорах зміна з > *дз* спорадична: *роздз'ава, роздз'авити*, але *зв'ір'*⁽¹⁾, *з'аб, з'абл'а, зв'ід* і т. ін. (Гр.-Бр., Піщ.). Чернігівські говори трохи частіше (особливо в окремих словах) виявляють схильність

¹ Пор. у реченні: *До йа йомѣ й кажѣ*.

² Див. також П. С. Лисенко. Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 28.

³ Див. J. Janów, згадана праця, стор. 40—41; П. Гладкий, згадана праця, стор. 125; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 23 і 42; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 57.

до цієї зміни: $\widehat{дз'аб}$ (Сав., Стар., Макс.); $\widehat{дз'абра}$ (Стар.); $\widehat{дзвид}$ (Борсп.); $\widehat{роздз'авит'}$ (Лем., Став., Нав., БРуд.) тощо.

Заступлення $з > д'$ (пор. $\widehat{розд'ава}$) у полтавських говорах буває рідше, ніж у лубенських говірках. Майже не знають його й чернігівські говори. Тимчасом замість $т$ у групі слів тут стало зберігається $д$ (да, дак, до, $ск'[\dot{у}]рда$)¹, а в полтавських говорах зміна $т > д$ — явище рідкісне (за винятком слова $\widehat{скірда}$).

Дані лубенських пам'яток XVII—XVIII ст. щодо взаємозаміни зубних приголосних виявляються недостатніми за кількістю і вірогідністю: $\widehat{чадз'мовалися}$ (Прих. — Стрж., 162); $\widehat{з злости, знову}$ (Ябл. — Стрж., 182—183); $\widehat{зелений}$ (Остап. — Стрж., 212); $\widehat{назимков, звун}$ (Лубни — Стрж., 63) і т. ін. Зіставлення фактів, які стосуються звукових пар, дозволяє при-

пустити, що в лубенських говірках траплялася заміна $\widehat{дз} > з$ (пор. $\widehat{звун}$) і $\widehat{з} > \widehat{дз}$ (пор. $\widehat{надз'мовалися}$, але $\widehat{назимков}$). Звичайно, що явище спрощення $\widehat{дз}$ і випадки заміни $з > \widehat{дз}$ мають відповідне відбиття і в сучасних досліджуваних говірках.

Згідно з спостереженнями К. Михальчука та І. Новицького, у середині XIX ст. лубенським говіркам було властиве пересунення $т > д$ у певній лексичній групі: да, до, дак (Труды, 482 і 530). За даними записів того ж, приблизно, часу, це явище відзначене в говірках Світличного (Труды, 578), Іванкова (Труды, 592) і, як паралель, у говірці Оржиці (пор. да, то, да й покине, до й тогб немає, да не заразом, та випітувать, так святими стали і т. ін. — ЗОЮР, 8—12). Тимчасом у говірках Чорнух і Піщаного звук $т$ не зазнавав пересунення (Труды, 578 і 580).

Обсяг заступлення зубних частково визначається також на підставі фіксацій кінця XIX — початку XX ст., які засвідчують небагато даних щодо розгляданого питання: так, $\widehat{сослать}$ (Литв. — СЛ., 6, 14); $\widehat{то тої, так, де це йа}$ (Оріх. — Ярош., 230—231); $\widehat{так, созналася}$ (Крем. — СЛ., 6, 20); $\widehat{сбунтовать}$ (Пут. — СЛ., 24); $\widehat{так він побіг, сей}$ (СЛ., 107), $\widehat{дак як вичитав}$ (ЛЛ., 47 — Іск.); $\widehat{так тільки загуло, дзвін}$ (Хит. — ЛЛ., 8); $\widehat{так, оце, за сі, отсіх}$ (Мгар — ЛЛ., 26—27); $\widehat{так вона пішла, дзвоничку, та й сяду}$ (ЛЛ., 71), $\widehat{дак собаки порвуть}$ (К вопр., 7), $\widehat{да як зачнуть, дзвони, да як напав, зовсім, звонять}$ ², $\widehat{совсім}$ (ССт., 16 — Сніт.); $\widehat{дзвони}$ (Берзт. — ССт., 13) і т. ін.

Серед зубних звуків, як видно, заступлення виявляли пари $т — д$, $с — з$, $с — ц$ і $з — \widehat{дз}$. Територіально ширше, ніж тепер, траплялося $д$ замість $т$, відзначене навіть у східнолубенській говірці (Сніт.). На основі давності поселення Снітина можна припустити, що пересунення $т > д$ (да, дак) було властивою досліджуваним говіркам рисою, яка пізніше почала зникати.

Заступлення $с — з$, що спостерігається в префіксі, незадежно від дальшого звука, пов'язане, очевидно, з перейманням із російської мови. Однак

¹ Див. Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 161; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 39 і 45; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 28; В. М. Браخنнов, згадана праця, стор. 30 і 33—34.

² «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

це явище могло виникнути на говірковому ґрунті наслідком того, що в минулому неповністю завершилася контамінація давніх прийменників *изъ і съ*, а також за аналогією до *с* перед глухими приголосними (пор. *зовсім* — *совсім і спитай*).

Факти, пов'язані з виникненням африкати *ц* на основі групи *тс* (*сей, оце, сі, отсіх*), свідчать про те, що лубенські говірки до недавнього часу, напевне, зберігали в займеннику і його похідних формах звук *с* паралельно до нового звука *ц*, який згодом став панівним.

Зовсім недавно в досліджуваних говірках послідовніше виступала африката *дз* без спрощення її або заміни фрикативним *з*, як це впливає з майже послідовних написань двох літер відповідно до звука *дз*.

Пересунення шиплячих і зубних звуків

Науковий інтерес становить також явище взаємозаміни шиплячих і зубних, зокрема фрикативних *с* — *ш*, *з* — *ж* і африкат *ц* — *ч*. У кількох випадках, як відомо, несталість щодо вживання звука *с* або *ш* відбилась і в літературній мові (пор. *спійця* і *шпійця*). Спорадично літературна мова має ще звук *з* відповідно до *ж* (пор. *залога, залізо*). Зате взаємозаміна звуків *ц* — *ч* літературній мові не відома. У лубенських говірках, навпаки, випадки взаємозаступлення (особливо звуків *с* — *ш*) виявляються досить часто.

Приголосні *с* — *ш* у цих говірках найчастіше заступають один одного в позиції перед *к*, рідше — перед *т*, *м*, а також перед *п*, *в*, *л* і деякими голосними. Як правило, звуки *с* і *ш* бувають префіксальними. Виняток становлять переважно запозичення і спорадично — ті з успадкованих слів, у яких заміни зазнає кореневий звук перед приголосним або голосним. Відповідно до давнього *с* звук *ш* виступає порівняно в небагатьох випадках: *шкарлупа, шкала, шкура, шкр'абат', дошкулит', вишк'ір'ат', вишкварки, ушкварит', шкутил'гат'; наўшпін'ки; ошмаруват', шмóркат'; швóр'ін'; розмишл'ат'; кол'ішн'а, шолудівий*; зрідка в словах: *штил'вага, штрахоўка, ариштáнт, шпо́риш, нáшморк, тормошít', окол'áша, шмарка́й* і под.¹

Відновлення або збереження *с* спостерігається не тільки в словах з рідкісним *ш* на місці *с*, а деколи й у словах з послідовним *ш*: *кол'існ'а* (Хит., НБул., Нов.)²; *скр'абат'* (НБул.); *свóр'ін'* (ЧПол., Берзт., НБул., Май.); *вискир'ат'* (Нов.). Характерно, що звук *с* у багатьох випадках (*стил'вага, страхоўка, ариштуват', споріш, нáсморк, свóр'ін'*) є переважно ознакою мовлення молоді. Як істотне, загалом слід підкреслити те, що звук *ш* зберігається здебільшого внаслідок деетимологізації слова, неясності його морфологічної будови або неясності семантики.

¹ Пор. також прізвище *Шкві́ра* (Сніт.).

² Збереження *с* (*колеся*) відзначене і в говірках південного сходу Кубані (див. М. Н. Шабалин, Русские говоры на юго-востоке Кубани. Автореферат, М., 1952, стор. 11).

Для більшості випадків у лубенських говірках не характерне заступлення $c > ш$; *скѣл'а*, *скло*, *скл'анка*, *вискал'ат'*, *скорінка*, *наўпростец'*, *стоўба*, *стоўбур*⁽¹⁾, *спіў'а*, *госпитал'*, *смáлиц'* і т. ін.

Паралельне вживання звуків *с*, *ш* в одному слові іноді зумовлюється семантичною диференціацією, у результаті чого фактично виникає два різних слова: *дóшка* — «прилад, шкільна мебель», *дóска* — «плоский з обох боків кусок дерева»¹; *кристáл* — «камінець у детекторі радіо», *криштáл*⁽²⁾ — «оздоба з коштовного прозорого каменя»; *валасáт'* — «ганяти, шлятися», *валашáт'* — «топтати ботвиння, бадилля»; *смаркáч* — «слабосилий, малюк», *шмаркáч* — «людина, що шморгає носом».

Рідше трапляється взаємозаміна звуків *з* — *ж*. На відміну від попередньої пари, заступлення приголосних *з* і *ж* відбувається на етимологічній основі кожного з них. Зокрема, відповідно до давнього *ж* у деяких випадках більш або менш послідовно виступає *з*⁽³⁾: *з'áбра*, *зáйворонок* (Рудка, Мар., Ульянов.); *зáйвор'ішок* (Жвт., Май.); *м'із*, *миз* (прийменник), *зáга*, *зал'ізний*, *зáлоза* *з'урч'ат'*. Навпаки, замість *з*⁽³⁾ іноді трапляється звук *ж*: *р'іжний*, *р'іжніц'а* (НБул., Рудка, Прих., Мар., Ульянов.); *рóжа*, *дражніт'*, *дражлівий*². Проте в обох випадках заступлення ($ж > з$, $з > ж$) частіше вживаються етимологічні звуки, тобто перехід $ж > з$ і $з > ж$ усувається.

Отже, явище заміни $ж > з$ і $з > ж$ у досліджуваних говірках простежується ширше, ніж у літературній мові. Однак найвиразнішим це явище буває в західнолубенських говірках, що не є випадковим, якщо зважити на подібний стан у південно-чернігівських говорах.

Паралельне вживання звуків *з* — *ж* у кількох випадках залежить від певного значення слова і тому-то не є довільним. Отже, на ґрунті заступлення *з* — *ж* у досліджуваних говірках усталюється явище фонетико-семантичної диференціації: *з'áбра* — «орган дихання риб», *жáбра* — «комір і шия (лише в переносному розумінні: *уз'ат'*, *придавіт'* за *жáбра*)»; *рóза* — «троянда», *рóжа* — «мальва, калачики»; *зáга* — «печія», *жáга* — «спрага».

Африкати *ц* і *ч* заступають одна одну в небагатьох словах, причому заміни здебільшого зазнає давнє *ч*: *цурáц'ц'а*, *цур*, *чурбáк* і *цурбáк*, *чурка* і *цурка*; *прицѣпшчик* (але *ч'іпл'ат'*, *прич'іпл'уват'*), *ч'áпл'а* і *цáпл'а*, *наў(с)цѣпóчки* і *на(ў)шчѣпóчки* (у західнолубенських говірках); *на торц'áх* і *на торч'áх*

¹ Семантичне розрізнення цієї пари зустрічається також у чернігівських говорах.

² Пор. ще прізвище *Колóд'ажний*, відзначене на сході (ЧПол.) і південному заході Лубенщини (Денисівка). Слід заважити, що звук *ж*, який у звичайному вживанні слова не виступає (пор. *колóд'азна вода*), свідчить, імовірно, про білоруське походження прізвища (пор. білор. *калòдзеж*, *калòдзежны*).

(Іск.); *прицандáли* і *прич'андáли*, *цурká* («відходи битого зерна після молотби»), *прич'ена* (але *зац'ен*). У більшості ж випадків подібного заступлення не буває: *ч'истий*, *ра́чки*, *че́бр'ец'*, *д'і́ч'ата*, *т́ч'а*; *ци́брó*, *двир'ц'ата*, *циба́тий*, *ц́пиг'*, *цо́кац'ця*, *м'и́ний* і т. ін.¹

За варіантами *ч́урка* — *ц́урка* в багатьох досліджуваних говірках усталилося відмінне значення, і, таким чином, фонетична диференціація пов'язується з семантичною: *ч́урка* — «оцупок, обрубок, кусок дерева», *ц́урка* — «загострена паличка, уживана в дитячій грі».

Нарешті, досліджуваним говіркам властиве ще пересунення *т > ч*⁽¹⁾: *жа́ч'ка*, *жа́ч'ка́р'*, *стр'і́ч'ен'на*. Зміна *т > ч*⁽¹⁾ виникає тут унаслідок діяння дисиміляції щодо способу творення і, мабуть, завдяки аналогії (пор. *с'і́кач'ка*, *стр'і́ч'а*).

Розгляд фактів щодо заступлення шиплячих і зубних свідчить про те, що в лубенських говірках частіше, ніж у літературній мові, відновлюються етимологічні звуки. Зокрема, звук *с* у говірках дедалі більше витискує історично розвинене *ш*. Отже, для досліджуваних говірок характерне звуження вживаності шиплячих². Це необхідно сказати також про заступлення *з — ж* і *ц — ч*, хоч останні трапляються рідше. Говорячи про звуження вживаності шиплячих, слід нагадати про певну роль переймань з російської мови, особливо ж у випадках витиснення *ш* звуком *с*. З другого боку, процесові заступлення *ш < с*⁽¹⁾, зрідка, *ж < з*, *ч < ц* протидіє вплив літературної української мови.

У полтавських говорах удається простежити лише поодинокі відмінності від лубенських говірок. Ці відмінності виявляються в зв'язку з заступленням шиплячих зубними (пор. *сква́рка*, *скарл́уна* — Гр.-Бр.) або з відсутністю такого заступлення (пор. *ште́л'ва́га*, *шво́р'їе́н'*, *кол'і́шн'а*, *м'ї́ж*, *жа́йворонок* — Супр., ВСороч., Град.). Деяку відмінність становить і послідовніше заступлення (пор. *зал'і́зний* — Град., Піщ., ВСороч.). Оскільки згадані відмінності мають спорадичний характер, то необхідно визнати, що тенденції і явища, властиві досліджуваним говіркам на ґрунті заступлення шиплячих і зубних, є спільними також для полтавських говорів.

Чернігівські говори здебільшого послідовніше засвідчують давнє *с*, заміну *ж > з* і, менше, *ч > ц*: *до́ска*, *сква́рок*, *скребі́ти*, *азер'ет*, *миз*, *зе́ур'іт'* (МКоц.); *скорл́уна*, *даска́*, *скваро́к*, *зе́урит'*, *грецкуо́віе* (Нав.); *наўспі́нки*, *до́ска*, *грецку́віе* (Кіп.); *ска-*

¹ Окремо може розглядатись явище заступлення зубних, шиплячих і задньоязичних, що досі спостережене на лексично обмеженому матеріалі: *тарáнкул*, *дихт'арі́к* («дифтерит»), *заѓускнут'*, *обл'ескли́вий*, *харпа́к*. Для глибшого з'ясування цього явища необхідний значний матеріал з різних говорів.

² У говірці м. Лебедини відзначене, навпаки, збереження шиплячих (див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 142).

лал'у́ща, сква́рка, грец'і́вце (Мор.) і под. З другого боку, тут виявляються шиплячі там, де, як правило, на їхньому місці виступають зубні в лубенських говірках і в літературній мові: *шкорінка* (Став.); *шкло*, *шкл'анка* (Сав., Нав., Біл., Стар.); *шкл'анка* (МКоц., Кіп.); *мишл'у* (Стар.); *желі́зни* (Лем.) і т. ін. Лише перехідні говірки дедалі виразніше засвідчують особливості заступлення шиплячих і зубних приголосних, характерні для лубенських говірок.

Проте найусталеніше звуки *ш* і *ж* зберігаються в південно-західних говорах: *штél'мах*, *мишл'у*, *шкло*, *шкл'анка*, *шква́рок*, *шти́л'ва́га*, *до́шка* (але *сл'уб*, *виск'ір'ети*); *жа́йворонок*, *іржа́ти*, *жиу́р'іти* і т. ін. (Торське)¹. Виняток становить тут лише слово *залі́зний* (з похідними).

Тенденція до звуження вживаності шиплячих, виявлена (з деякими вузькомісцевими відмінностями) в лівобережних говорах, має, ймовірно, зв'язок з заступленням шиплячих зубними в дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу. На Лубенщині таке заступлення буває паралельно в середніх і спорадично — у деяких західних говірках (пор. *нос'у́*, *три́мт'у́*, *ла́з'у* і т. ін.). У полтавських говорах це явище нерідко слід пояснювати також відсутністю чергування, оскільки подекуди тут немає шиплячих у дієслівних формах (Град., Піщ., Дмитр.). Чернігівські говори послідовніше, ніж лубенські говірки, зберігають шиплячі в цих формах, хоч зубні замість шиплячих зустрічаються і в них (Сорок., БРуд., Ус. та ін.), притому, що характерно, у вимові молоді.

За свідченнями пам'яток XVII—XVIII ст. чи не найповніша картина вимальовується відносно заміни шиплячих і зубних: *прошу* (Сел. — Стрж., 69); *ближний* (Бви. — Стрж., 447); *шкапу*, *Яско* (Прих. — Стрж., 7, 161); *новопошлюбленну* (ВБул. — Стрж., 77); *пашню*, *прошу* (Стрж., 127—128), *шкатулка*, *вшетечно*, *позичила* (Стрж., 181—183), *овчара*, *чи* (Стрж., 278 — Ябл.); *Шкуратами*, *пошлюбила* (Дейм. — Стрж., 27, 35); *Позиченко*, *розних* (Он. — Стрж., 80); *Колесниченко*, *Мацюковой* (Єнк. — Стрж., 431); *цужоложство*, *цѣпец* (Пир. — Стрж., 170, 302); *криштале́в* (Михн. — Стрж., 73); *Ячко*, *у мажи* (Стрж., 63), *Миска́*, *завше*, *вшелякой* (Астряб, 20 — Лубни); *покажу*, *жерело*, *межи* (Мгар — Астряб, 25—26); *при шлюбі́*, *шлюбую*, *завше*, *чрезъ*, *шкатула* (з написів на книжці Гізелея — Нариси, 181—182) і т. ін.

Зіставлення розглянутих фактів з сучасними даними вказує на незначну відмінність у заміні шиплячих і зубних. Так, у XVII—XVIII ст. лубенським говіркам ще не були властиві зубні замість шиплячих у дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу (пор. *прошу*, *покажу*), хоч узагалі заміна траплялася. Зокрема, зубні виступали там, де тепер не зустрічаються (пор. *Яско*, *Миска́*, *Ячко*). Такі випадки свідчать про іншодіалектне або іншомовне (напр., білоруське) нашарування, яке, напевне, постало внаслідок колонізаційних рухів населення, проте пізніше зникло. Крім того, у досліджуваних говірках траплялось заступлення зубних шиплячими (пор. *завше*, *криштале́в*, *мажи*). Це теж вказує на іншодіалектну (південно-західну) рису і на колонізаційні зв'язки Лубенщини. Подібного типу заступлення тепер, як з'ясовано, зникло або зникає. Заступлен-

¹ Див. також Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 42; П. Гладкий, згадана праця, стор. 125; J. Jap ów, згадана праця, стор. 41 і 42.

ня ж — з, імовірно, зустрічалось, як і за нашого часу, значно рідше (пор. *позичила, розних, межі*), а пересунення ц — ч діяло частіше (пор. *цужоложство, цѣпец*).

У середині XIX ст. І. Новицьким було відзначено як характерну особливість так званих ніжинсько-перейаславських говірок пересунення ж > з: *озеред, зеврати* (Труды, 529). З цього випливає, що лубенські говірки зміни ж > з не знали. Згідно з даними К. Михальчука та І. Новицького, у цих говірках не було також переходу шиплячих ж, ч, ш у зубні в дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу (Труды, 479 і 532—533).

За записами того ж, приблизно, часу, збереження шиплячих (зокрема, й у дієслівних особових формах) становило особливість говірок Піщаного (Труды, 580), Іванкова (Труды, 592—593), Чорнух і Світличного (Труды, 578—579): *мижѣ, ожеред, жевріє, черезѣ, чарувать, лажу, прошу, лечу* і под. Щоправда, у говірках Іванкова та Світличного зафіксоване явище контактації: *черезѣ і керезѣ*.

Говірка Сержиці характеризувалась, очевидно, як збереженням шиплячих та зубних, так і випадками заступлення їх: *сижі, цур, валасѣлася, овалѣшить, одсахнілося* (ЗОЮР, 9—11).

Як свідчать факти кінця XIX — початку XX ст. відносно заміни шиплячих і зубних, у лубенських говірках протягом останніх десятиліть стались окремі зміни. Якщо більшість тих фактів відповідає сучасним даним, то деякі розходяться з ними: *через, між, залізний, службу* (Хит. — ЛЛ., 8); *залізний, колішню* (Мгар — ЛЛ., 26); *зачепили, через; шгиль, Шквиря, накожні* (Сніт. — ССт., 7, 17, 24); *стаканчик* (Іск. — СЛ., 109); *шаблі, позич і пожич, позичив, стаканів, через, обіща, прошу* (Литв. — СЛ., 10—13); *пушу, скла, почепляють* (Крем. — СЛ., 14, 19, 21); *шабля* (НБул. — СЛ., 73); *випушу, чіпляли* (Шерш. — СЛ., 59, 62); *скла, позичать* (Пул. — СЛ., 115—116); *чѣрка, рѣзніи, тѣс'ач* (Оріх. — Ярош., 230—231) і под.

Зіставлення даних різного часу виявляє поодинокі відмінності в пересуненні ч — ц, ж — з і ш — с. Зокрема, тепер у лубенських говірках звук ц виступає там, де він не зустрічався давніше (пор. *зачепили, почепляють, чіпляли* і сучасні *прицѣпичик, прицѣпний*). Це знаходить своє пояснення, очевидно, в перейманні з російської мови.

Відповідне явище стосується також пари ж — з. У минулому досліджувані говірки послідовно, мабуть, зберігали з' у слові *залізний*, тимчасом як тепер тут часто з'являється ж. Півстоліття тому навіть у східнолубенських говірках траплялось поплутання ж — з на основі з (пор. *позич і пожич* — Литв.). Тепер це поплутання відсутнє, оскільки паралель *пожич* вийшла з ужитку.

З приводу пари ш — с слід зазначити, що півстоліття тому лубенські говірки характеризувались, очевидно, більшою сталістю шиплячих приголосних у дієслівних формах (пор. *прошу, пушу*), хоч узагалі вже й тоді лексична група з шиплячими була звужена (пор. *скла*).

Оглушення дзвінких д, ж, з та одзвінчення глухих с, т, ч, ш

Досліджувані говірки не властива значна втрата дзвінкості передньоязичних д, ж, з. Найчастіше дзвінки оглушуються на початку слова (складу) і в середині слова (наприкінці складу) в позиції перед глухими, зазнаючи уподібнення до них. В абсолютному кінці слова оглушення майже не буває.

На початку слова (складу) і в середині слова (наприкінці складу) дзвінкість утрачають прийменник-префікс *з-* і звуки *з, д* в інших прийменниках-префіксах, а також звуки *д, ж, з*, що належать до кореня: *іс са́ду, с тобо́йу, сц'і́нит', схова́т', спа́сти; чи́риєс те́бе, чи́рис(с')іде́л'ник, роска́зуват', биєспі́шний; в'іц'ц'і́л', п'ід'не́рти, отка́зат'; тх'і́р, же́ртка, шві́д'ко; грома́ц'кий, два́ц'ц'ат', соло́ц'ий; прика́щик, ло́жка, (ло́ш'ка), при́каз'ка, л'і́сти* і под.

З приводу розглянутих випадків треба зауважити, що не всі вони і не в усіх лубенських говірках характеризуються однаковою послідовністю оглушення дзвінких передньоязичних. Прийменниково-префіксальне *з* зберігається навіть частіше, ніж переходить у *с*, особливо в говірках середньої і східної Лубенщини. Далеко рідше оглушується *з* кореневе (напр., у говірках НБул. і Прих.).

Послідовніше від звука *з* оглушується *д* як у префіксах, так і в коренях. У позиції перед *ц'*, а також перед *с* (пор. орфографічне *відсі́ля, два́дцять, лю́дський*) звук *д* уподібнюється до *ц'* або (разом з приголосним *с'*) утворює африкату *ц'*. У частині східних (Крем., Тарас.), а надто в середньолубенських говірках *д* у цих випадках, крім того, частіше переходить у *т* з коротким замкненням в артикуляції (*два́ц'ц'ат', в'іт'ц'і́л'*). Префіксальне *д* найбільше наближується до *т* або звучить як *т* у позиції перед *п*, хоч у префіксі *од-* утрачає дзвінкість перед різними приголосними (крім дзвінких *б, в, д* та ін.). Щодо оглушення в префіксі *од-* варт указати на досить типову рису російської мови, яка, зрозуміло, могла відбитися на досліджуваних говірках. Утрата дзвінкості *д* у префіксах (за винятком *од-*) виявляється характернішою для деяких говірок (Прих., Ульянов., Ябл. та ін.).

Із збереженням або втратою дзвінкості префіксального *д* зрідка пов'язується відмінне значення слова, що вдається констатувати в ряді говірок: *отне́рти* — «відімкнути», *одне́рти* — «віднести»; *от'н'а́т'* — «зменшити одне число на інше», *од'н'а́т'* — «роз'єднати, відділити»; *отказа́т'* — «відмовити», *одказа́т'* — «відповісти з брутальністю». Перед *к* і *ш* кореневе *д* оглушується зрідка (Рудка, Жвт., Ульянов., Ябл. та ін.). Виняток щодо цього становлять *ло́тка* і *же́ртка*, де перехід *д > т* усталений усіма говірками, яким відомі названі слова.

Утрата дзвінкості *ж* у нечисленних випадках відзначається несталістю і, за цієї умови, здебільшого властива говіркам Яблунева, Прихидьок, Жовтневого, Ульяновки та ін.

В абсолютному кінці слова, як зазначалося, звуки *д, ж, з* у лубенських говірках зберігають дзвінкість. Винятком є лише слово *у́доуш*, де звук *ш* постав, можливо, за зразком форм вищого ступеня, та поодинокі випадки (*са́д'т, к'і́з', н'і́жш, р'і́жш*), де оглушення буває частковим.

Отже, перехід дзвінких **д, ж, з** у глухі для досліджуваних говірок є взагалі явищем не характерним. Це стосується навіть західної частини їх, де оглушення спостерігається трохи частіше, ніж у говірках середньої і східної Лубенщини. Зрозуміло, що обсягом і ступенем оглушення **д, ж, з** лубенські говірки незначною мірою відрізняються від літературної мови.

Одзвінчення глухих передньоязичних **с, т, ч, ш** у досліджуваних говірках буває досить рідко: *про́з'ба, о́з'де(чки), ста-мёзка, жбу́рл'а́т', жбу́рн'у́т'* (але *пошп'у́рит'*) і, звичайно, *р'і́з-*

дво́ та *розгляда́ні* вже *бро́жка, йу́жка* і *бдж(')[ж]ола́*. Перехід у дзвінкі викликається, зрозуміло, регресивним або прогресивним уподібненням щодо голосу, яким відзначається попередній або наступний дзвінкий приголосний (пор. *о́с'де́чки, шбу́рл'а́т', бчо́ла́*), а також структурно подібними словами, де дзвінкий звук є органічним (пор. *стамё́ска* і *моту́зка, бир'і́зка, поворо́зка, нар'і́зка*).

Щодо оглушення дзвінких передньоязичних лубенські говірки виявляють незначні відмінності від полтавських говорів. В останніх префіксальне з зберігається, очевидно, послідовніше: *ро́зказі́, з то́го ча́су* (Супр.); *ро́зпов'і́сі, чере́з тї́жде"н', з т'ї́й* (Гр.-Бр.); *ро́сказі́, з' садóчка* (ВСороч.). Те ж стосується кореневого **з**. Префіксальне **д** у полтавських говорах оглушується частіше (напр., у говірках Супр., Град., Гр.-Бр.), тимчасом як кореневе **д** перед приголосними в різних лексичних групах зазнає різних змін. Зокрема, перед **к** дзвінкість губиться тут послідовніше (*солóд'кий, р'і́д'ко* — Гр.-Бр.; *солóт'кий* — Супр.), у сполучі з **ц'** звук **д** уподібнюється і може стягатися (*дванáц'а́т'* — Супр., Піщ.), а перед **ш** зберігається, асимілюючи **ш** щодо способу творення в **ч**. Характерніше для полтавських говорів оглушення **ж** (*сте́жка, ло́ж'шка* — Гр.-Бр.; *ло́шка* — Супр.)¹, а також оглушення дзвінких в абсолютному кінці слова (пор. у говірках Град., Гр.-Бр. та ін.). Крім усього, тут подекуди зберігається **ч**: *пчо́ла́* (Супр., Гр.-Бр.)².

Від чернігівських діалектів досліджувані говірки також відхиляються незначною мірою. У цих діалектах рідше втрачається дзвінкість **д, ж, з** у будь-якій позиції (окрім перед **ц** у числівниках): *іс' садóчка, розпо́в'і́сі, чере́сс'іде́л'ник* (БРуд.); *с тийéйу, ро́ска́жеш, бе́рэска* (Ус.); *л'ї́[іе́]зти, мо́ро́з* (Прох., Ус.); *о́д'пов'і́д', од то́йéйі, солóд'ки, пуд'пéрти, ло́ж'шка* (НБас.); як виняток — *озе́ре́т* (Лем.); *дванáц'а́т'* (Прох., ХОз., Ус.); *дванáцет'* (Пат., Лем.); *дванáцет'* (Кіп., Стар.); *ст(')е́ж'шка*

¹ Оглушення **ж** майже не зустрічається в лебединських говірках (див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 133).

² Непослідовність зміни дзвінких і переходу в глухі свого часу вже привертала увагу (див. П. Бузук, цит. праця, стор. 171).

(Прох., МКоц., Кіп.) і т. ін.¹ Звук ч у давньому *бьчела* в чернігівських говорах, як правило, не переходить у дж: *пча[о]ла* (Кіп., Пат., Лем., МКоц., Прох., НБас.).

Отже, здебільшого спорадичним оглушенням, як і випадками одзвінчення, лубенські говірки посідають проміжне становище між чернігівськими і полтавськими говорами. Проте разом з ними вони значно відрізняються від південно-західних діалектів, де дуже поширена втрата дзвінкості незалежно від позиції в слові: с *садбчка*, *роскажиш*, с *теіу*, *л'іс'ти*, *р'іт'ко*, *пітт'оки*, *м'іт'л'*, *мор'ос*, *віс[с']*, *бер'іс'зка*, *ст'ешка*, *л'ош'жа*, *двац'ц'іт'* (ВКісн.).²

Питання про втрату дзвінкості в минулому лубенські пам'ятки XVII—XVIII ст. дозволяють з'ясувати трохи повніше і виразніше, ніж інші моменти, що зумовлене наявністю значної групи фактів: *спадка*, *тридцять* (Сел. — Стрж., 69); *отказала*, *небожци* (Бвц. — Стрж., 441); *из садком* (Стрж., 7), *откопавши*, *под плате*, *отдал*, *одходѣ* (Стрж., 146, 162 — Прих.); *под короговою* (ВБул. — Стрж., 77); *подливаючи*, *з молодиками*, *з товарищом*, *от того* (Стрж., 141), *з коморѣ*, *будто*, *отходячи*, *двадцять*, *от завѣсов*, *из капишук*, *с того*, *з кибалки* (Стрж., 181—183 — Ябл.); *росказали*, *отмѣнили*, *з платтем*, *схопившиися*, *одняли*, *с скринѣ* (Остп. — Стрж., 212); *од того* (Стрж., 27), *близкого*, *отправити*, *одправу* (Стрж., 35), *од пана* (Стрж., 106 — Дейм.); *ис худобы* (Он. — Стрж., 80); *с комори*, *з скринѣ* (Савц. — Стрж., 211); *откупили*, *одѣ потоку*, *знову* (Губ. — Стрж., 443); *одкладати* (Нов. — Стрж., 419); *одѣ села*, *отѣ лѣса* (Єпк. — Стрж., 431); *отступили*, *от того* (Мгар — Астряб, 25—26); *зѣ хаты* (Лука — Жевахов, 288) і т. ін.

Частина цих фактів з написанням з у приємних-префіксах свідчить про те, що в лубенських говірках, незважаючи на наступний глухий звук, здебільшого зберігалася дзвінкість з, відповідно до теперішнього стану. Про несталість щодо збереження з можна судити на підставі подвійних написань (пор. с *того* і з *коморѣ* — Ябл.; *росказали* і з *платтем* — Остп.).

Те ж, приблизно, слід сказати про звук д. У приємних-префіксах трапляється літера т як перед глухими, так і, рідше, перед дзвінками (пор. *отходячи*, *отправити* і *отдал*, *от завѣсов*). Розбіжність у написанні, часом в аналогічній і навіть у тотожній позиції, в одному й тому ж документі (Прих., Ябл., Остп., Дейм. та ін.) дозволяє говорити про спорадичність оглушення д у XVII—XVIII ст. Проте звук д оглушувався, напевне, трохи послідовніше, ніж з. Така відмінність простежується в досліджуваних говірках і тепер. Цікаво, що подвійність написань, з огляду на факти, не зумовлена артикуляцією наступного глухого.

У середині слів кореневе д, імовірно, зберігалася (пор. *садком*, *будто*), хоч у деяких випадках літера д писалася, очевидно, за традицією (пор. *тридцять*). З приводу останнього, щоправда, варто згадати про ті випадки зберігання д або переходу в т (з коротким замкненням в артикуляції)

¹ Див. також Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 28; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олішівського району, стор. 27.

² Див. також О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 55; Б. М. Яцимирський, згадана праця, стор. 10 і 11; J. Janów, згадана праця, стор. 35, 36, 60—61; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 23, 41, 42 і 43; П. Гладкий, згадана праця, стор. 112, 124 і 125; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 12; І. Свенцицький, згадана праця, стор. 123.

у позиції перед ц', що трапляються в сучасних говірках східної і середньої Лубенщини.

Перехід глухого в дзвінкий простежується на єдиному випадку, відзначеному в різних пам'ятках: *просба, прозбу* (Стрж., 62—63), *прозбою* (Астряб, 20 — Лубни). Безсумнівно, що в цьому випадку звук с перед б зазнавав одзвінчення і переходив у з.

За даними оржицької говірки середини XIX ст., звук д загалом не втрачав тут дзвінкості (пор. *одлучивсь, підчистив, одсахнулося, горбд* — ЗОЮР, 9—11), а звук з оглушувався (пор. *сховався, с хребта, спаде* — ЗОЮР, 9—12). Однак зрідка засвідчується явище оглушення, асиміляції і навіть стягнення приголосного д у префіксі (пор. *очиній, очинів* — ЗОЮР, 10).

У записах кінця XIX — початку XX ст. є немало фактів, придатних для з'ясування умов і обшари явища оглушення дзвінких, зате факти щодо одзвінчення глухих майже відсутні: з *каменем, одправить, рудки, дванадцять, од пана, роспутьті* (Хит. — ЛЛ., 7—10); *роскрив, віз, ось де* (ЛЛ., 26—27), *одчинить, плужки, сказав, схотіли* (ЛЛ., 45—46 — Мгар); *одказує* (ЛЛ., 71), *аж слезить, дужче, підходить* (ЛЛ., 74), *рослутна, над хутором, вдовш, дванадцять, ріжка, улізти* (ССт., 14—17), *с того, з парафією, зчипались, через три дні, з конюшні* (ССт., 24—26), *з тим* (К вопр., 7), *городком, с сієї, скинули, с кручі*¹ (Сніт.). *підступа*², *от тієї, городці*³ (Лук.); *ніжці* (Ябл. — К вопр., 4); *од ченців, ложки* (ЛЛ., 47), *роскопав, сказала, дванадцять, зборню, зборщик, підходить* (СЛ., 109—111 — Іск.); *водка, мед, с каганцем, одчинить, лізти, швидче, з кім, зсочив* (СЛ., 6—7), *розсердивсь, отправив, двадцяти, сторож, одправили, лотку, з процентом, везти, одказавсь, ізсипали* (СЛ., 9—12 — Литв.); *одчини, з саней, скинув* (СЛ., 6), *отправляв, розсипається, сказав, росхилялась* (СЛ., 18—20 — Крем.); *двадцять, однімем, отняли* (Шерш. — СЛ., 59, 60, 62); *дорожка* (Пул. — СЛ., 115); *у город продат', скідаў, ос' біжйт', росплату* (Оріх. — Ярош., 230—231) і т. ін.

Розгляд цих даних у цілому дозволяє зробити загальний висновок про те, що в лубенських говірках протягом тривалого часу переважно зберігається дзвінкість передньоязичних, незважаючи, як правило, на позицію в слові і на наступний звук. Зокрема, здебільшого не оглушувались, як і тепер, префіксально-прийменникові дзвінки з. (пор. *розсипається, з тим*) і д (пор. *одправить, підходить, над хутором*), а також, звичайно, кореневі (кінцевоскладові) з, ж, д (пор. *улізти, віз, плужки, сторож, рудки, мед*).

Проте записи майже з кожного села водночас засвідчують випадки втрати дзвінкості, що стосуються в основному префіксально-прийменникових з, д і зустрічаються нерідко в одній і тій же позиції і навіть в одному слові (пор. *з тим* — *с того, з конюшні* — *с кручі*; *з кім* — *с каганцем*; *розсипається* — *росхилялась*; *одправили* — *отправив, однімем* — *отняли*). Таке поплутання характеризує записи з Снітина, Крем'янки, Литвяків, Шершнівки, Ісківців та ін. Наявність серед написань випадків типу *зборщик, отняли*, — де літери с і т не вважаються, звичайно, наслідком помилки, тому що звуки с і т у позиції перед дзвінкими (не лише в цих словах) трапляються і в сучасних лубенських говірках, — свідчить про переймання з російської мови. Отже, випадками оглушення префіксально-прийменникових з і д дані кінця XIX — початку XX ст. повністю відповідають даним середини XX ст.

Аналогічна відповідність простежується і щодо дзвінких корневих (кінцевоскладових), які оглушувалися досить рідко (пор. *вдовш, лотку, але водка, сторож, дорожка*).

Отже, півстоліття тому, як і тепер, у досліджуваних говірках найчастіше зазнавало оглушення з, рідше — д і майже зовсім не оглушувалося ж.

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

² Там же, 1893, № 9, стор. 431.

³ Там же, стор. 435.

На відміну від літературної мови, де здатність передньоязичних пом'якшуватись буває обмежена позиційно (напр., лише в середині і на початку складу або лише перед і, що походить з давніх о, е, ѣ), у говірках Лубенщини нерідко палаталізуються ці приголосні або зберігається давня м'якість їх, незважаючи на позицію, тобто виявляється тенденція до ширшого (за позиційним та історичним обсягом) пом'якшення передньоязичних звуків. Це стосується приголосних фрикативних, африкат і сонорного р.

Сказане найвиразніше простежується на прикладі звука р, здатність якого до пом'якшення не обмежується позицією в середині або на початку складу і навіть у цій позиції виявляється лексично ширше, ніж у літературній мові. Досліджуваним говіркам властиве досить послідовне пом'якшення р у численних випадках на початку та в середині складу (слова): *р'ама*, *гр'ад*, *гр'ак*, *гр'аніц'а*, *ко(ў)др'а*, *вар'аніц'а*, *кватір'а*, *р'ахац'а*, *мак'ітр'а*, *комор'а*, *комар'а*, *комир'а*, *дóхтар'а*, *др'укуват'*, а також: *кошар'а*, *в'ір'а*, *ўчор'а*, на *йар'ах* (середньолубенські говірки); *стоўбур'а* (Крем., Тарас., Рудка); *кр'ук* *кр'а́че* (Жвт.), *др'аговина́*, *стр'уч'ок*; *тр'ухлий* (ЧПол.), *серéбр'аний* (Май.) та ін. Однак нерідко р виступає твердим: *пранік* («знаряддя до прання білизни») поряд з *пр'анік* («солодке печиво»), *хм́ара*, *ра́зом*, *маж́ара*, *ра́(й)дуга*, *бра́га*, *ни́чупара*, *драбі́на*, *дражні́т'*, *дра́тва*, *ора́й*, *гра́дусник* і т. ін.

М'якість р часом буває єдиним показником відмінного значення слова (як у парі *пранік* — *пр'анік*) або служить засобом фонетико-семантичної диференціації: *грак* — «гравець, картьяр», *гр'ак* — «гайворон»; *дра́пат'* — «утікати», *др'апат'* — «розпушувати, шкрябати»; *ра́ма* — «парникова оправа», *р'а́ма* — «віконна оправа»; *ра́мка* — «прямокутна облямівка малюнка або тексту», *р'а́мка* (*р'а́мц'а*) — «дерев'яна оправа картини або фотографії».

На відміну від літературної мови, де послідовно диспалаталізується р наприкінці складу (слова), у досліджуваних говірках пом'якшення виявляється і в цій позиції: *две"р'мі*, *комар'*, *багатір'*, *Захар'ко*, *цар'*, *базар'*, *са́хар'*, *бо́ндар'*, *пісар'*, *Лазар'*, *косар'*, *Хар'к'іу*, *лімар'*, *сикритар'*, рідше — *нір'йа*, *бур'йан*, а також *зв'ір'*, *стоўбур'* і т. ін.

М'якість р наприкінці складу, що зберігається послідовніше, ніж на початку та в середині складу, і підтримується, очевидно, російською мовою, впливає на звук р у інших позиціях (пор. *комир'* — *комир'а* і *комор'а*). З другого боку, палаталізація р, усталена на початку та в середині складу, переноситься і в позицію на кінці складу (пор. *пісар'а* — *пісар'*). Цікаво, що наприкінці складу, який починається шиплячим або м'яким приголосним, звук р, як правило, не палаталізу-

ється: *пожар* — *пожару́*, *в'їу́чар* (*оу́чар*) — *в'їу́чара́*, *сто́л'ар* — *сто́л'ара*, *ма́л'ар* — *ма́л'ара* тощо. Пом'якшення *р* у цих випадках не буває, звичайно, через дисиміляцію щодо м'якості.

Слід зазначити, що якість звука *р* на початку і в середині складу частіше регулюється впливом літературної норми, унаслідок чого *р* зазнає диспалаталізації (особливо в деяких східних, рідше — у західних говірках Лубенщини). Про *р* наприкінці складу в усьому лексичному обсязі цього сказати не можна, хоч деякі слова (очевидно, вживаніші) виявляють схильність до ствердіння *р*: *Харк'їу́*, *димар*, *п'їр'їа*, *амбар*, *сикритар* і т. ін. Перехід *р' > р* відбувається, приблизно, рівномірно в усіх говірках (у середньолубенських, здається, послідовніше).

Даними щодо *р* на початку та в середині складу досліджуваних говірок частково розходяться з полтавськими говорами, у яких трохи рідше палаталізується *р*: *комора*, *кошара*, *коўдра*, *рама*, *град*, *граніц'а*, *мак'їтра* (Супр.); *рама*, *граніц'а*, *град* (Піщ., Гр.-Бр.); *мак'їтра*, *кошара* (Дмитр.) та ін. Навпаки, *р* наприкінці складу в цих говорах зберігає м'якість у всіх випадках майже такою ж мірою, як і в лубенських говірках: *подв'їр'їа*, *манастір'*, *амбар'*, *косар'*, *Хар'кова* (Супр., Піщ., Гр.-Бр.); *п'їскар'*, *зв'їр'* (Дмитр., Супр.); *комар'*, *пу'ожар'*, *жнивар'*, *дзвонар'* (Дмитр.) і под.

На відміну від лубенських і полтавських говірок, у чернігівських говорах усувається (з різною послідовністю) м'якість *р* на початку і в середині складу, диспалаталізується кінцевоскладове *р* і, крім того, диспалаталізація поширюється на випадки, де літературній мові і лубенським та полтавським говіркам властиве м'яке *р*: *ко́дра*, *бу́ра*, *зо́ра*, *коса́р*, *з'в'їр*, *Хар'кова* (ХОз.); *ра́ма*, *гра́д*, *граница́*, *бура́к*, *за́ра*, *пра́жа*, *камо́ра* (МКоц.); *ратава́т'*, *багати́р* (Коти); *граница́*, *бу́ра*, *комо́ра*, *анба́р*, *п'їр'їе* (НБас.) і под.¹ Лише зрідка трапляється тут пом'якшення *р* у різних позиціях, особливо в говірках, територіально близьких до лубенських.

Проміжними між лубенськими і полтавськими говірками, з одного боку, та чернігівськими, з другого, є, очевидно, говірки лебединські², роменські (пор. *бондара*, *румка*, *трапка* і *рямка*, *гряд*, *хуторах*)³, а також путивльські⁴.

Найбільшою ж послідовністю щодо твердості *р* у всіх позиціях і через те найбільшою відмінністю від досліджуваних

¹ Див. також Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 158—159; Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, стор. 28—29; його ж, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 15; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 39; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 30; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29.

² Див. А. Бескровний, згадана праця, стор. 132.

³ Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII.

⁴ Див. П. Попов, згадана праця, стор. 9.

говірок відзначаються південно-західні говори (пор. *гарачий, ганчар, пража, звір, расний, бурак, ратувати, вишк'ірати, шкрабати, повітра, гамбяр* — Брага)¹.

Отже, серед діалектів української мови лубенські говірки є одними з тих, у яких найчастіше палаталізується **р** або зберігається його давня м'якість.

У пам'ятках XVII—XVIII ст. легко відзначається розбіжність у передачі м'якого і непом'якшеного **р**: *тепер* (Сел. — Стрж., 69); *Ширай* (Бвц. — Стрж., 447); *уряду* (Прих. — Стрж., 25); *тепер, уряд* (ВБул. — Стрж., 77); *вряде, оручи, Харко* (Стрж., 127), *гончара, уряду, тепер, дверни, Бондарь і Бондар, трох* (Стрж., 181—183), *овчара, у Пиратинь, овчар* (Стрж., 278 — Ябл.); *писаря, Назар* (Он. — Стрж., 80); *уряде, теперь* (Губ. — Стрж., 443); *вряде* (Нов. — Стрж., 419); *уряде, границами* (Єнк. — Стрж., 431); *комору* (Михн. — Стрж., 73); *Пиратинь, Пирятина, комору, вряду* (Вільш. — Стрж., 142); *пастиря, монастиря, монастирь, монастиру* (Лубни — Астряб, 20); *монастир, Губарь, монастиря, монастиру* (Мгар — Астряб, 25—26); *теперь* (Лука — Жевахов, 287) і т. ін.

Немає сумніву, що на початку та в середині складу в деяких лубенських говірках XVII—XVIII ст. значно частіше, ніж тепер, траплялося диспалаталізоване **р**. Згідно з фактами, це стосується насамперед говірок Яблунева і Вільшанки (пор. *оручи, трох, гончара і Пиратинь, вряду* — з пам'яток про обидві говірки). Проте факти щодо диспалаталізації **р** зустрічаються і в пам'ятках, пов'язаних з іншими селами. Привертає увагу розбіжність (у записах з Вільшанки, Лубен, Мгаря) або деяка непослідовність (у записах з Яблунева, Єнківців). Обидва моменти, якщо зважити на наявність їх ще й тепер, свідчать про певну непослідовність розгляданого явища в окремих говірках.

Порівняно частіше знем'якшеним було кінцевоскладове **р**, відзначаване особливо в пам'ятці з Яблунева, а зрідка також у пам'ятках із Мгаря, Вишого Булатця, Онишків та ін. Однак непослідовність та попултання відбилися і на цій позиції (пор. *Бондарь і Бондар, теперь і тепер*). Отже, лубенські говірки або деякі з них за якістю звука **р** у XVII—XVIII ст. помітно виявляли північнодіалектну особливість. Протягом двох-трьох століть сталася, очевидно, зміна в напрямі послідовнішої палаталізації **р** на початку і в середині складу. Тимчасом якість кінцевоскладового **р** певних змін не зазнала, крім поодиноких винятків (пор. *теперь і сучасне теңер*). Слід, звичайно, пам'ятати, що в записах могла відбитися манера писаря, яка викликала частину розбіжностей².

Згідно з загальними спостереженнями К. Михальчука (Труды, 480), у середині XIX ст. лубенським говіркам мала бути властивою перевага м'якого **р** над твердим: *зарязився, гаряздъ, бурякъ, рязокъ* при послідовній твердості в позиції перед **е** та наприкінці слів. Трохи по-іншому вимальовується уява про якість **р** з даних І. Новицького: *буря, горювати, Харько, царь, бондарь, базарь, сахарь* (Труды, 530).

Уточнення щодо пролягання межувальної лінії за твердістю і м'якістю **р** можна зробити на основі записів з Оржиці, Піщаного, Чорнух, Світличного та Іванкова. Говірка Оржиці

¹ Див. також О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 53; К. П. Михальчук, згадана праця, стор. 507 і 508; І. Верхратський, Говір батьків, Львів, 1912, стор. 21; J. Japów, згадана праця, стор. 46—47; П. Гладкий, згадана праця, стор. 110 і 123.

² Щодо цього пор. написання назви посади лубенським писарем — *писарь* (Стрж., 444) і пирятинським — *писар* (Стрж., 106).

характеризувалась, очевидно, рисами, властивими сучасним лубенським говіркам (пор. *тепёр, калавѳром, цур, заразѳм, чотирна́дцати, звір* — ЗОЮР, 8—12). Істотних відмінностей від цих рис не виявляли, ймовірно, говірки Піщаного (пор. *паламаръ, буря, горювать, Харко, царь, бондарь, говорю* — Труды, 580) і Чорнух, де зміна $p > p'$ відзначена перед голосним, приголосним і в закінченнях (пор. *горювать, Харько, царь, бондарь* — Труды, 578). У говірці Іванкова, навпаки, переважало p тверде (Труды, 592), а в говірці Світличного p пом'якшувалося лише перед голосними (Труды, 578). Отже, згадувана лінія, що відокремлювала говірки з переважно м'яким p від говірок з переважно твердим p , пролягала в середині ХІХ ст. на північний захід і північ від умовної прямої, кінцевими пунктами якої були Піщане і Чорнухи.

З сучасними даними щодо якості p у лубенських говірках майже повністю сходяться факти кінця ХІХ — початку ХХ ст.: *хитряк, заряд* (ЛЛ., 5, 7); *Сіряку, трѳох, монастирь* (ЛЛ., 10); *государя, орють* (ЛЛ., 46 — Хит.); *дрючок, коморю, тепер, монастирь, Мгаря, царя, царь, трахтирь, шинкаря, шинкарь, ратуйте* (Мгар — ЛЛ., 26—29); *горять, тепер* (ЛЛ., 71—72); *царь* (ССт., 3); *Мотря, рядно, Бубирь* (ССт., 14—15); *Шквиря, кражу, кучера* (ССт., 24—26); *матірь* (К вопр., 6); *багатирь*¹ (Сніт.); *теперь* (Лук.)²; *бурьян* (Берзт. — СЛ., 47); *пирьячко, тепер* (Ябл. — К вопр., 3); *гряницю, грянї* (СЛ., 108); *післязавтраго, матерью* (СЛ., 111 — Іск.); *кучер, кучерю, ратуйте, тепер* (СЛ., 6—7); *лицарь, кухарь, трахтира, трѳох, царю, Царь, вечеряти* (СЛ., 10—11); *дрючок, кучеру, ганчарь, Сібір* (СЛ., 13—15 — Литв.); *монастирь* (Крем. — СЛ., 18); *лицарь* (Пул. — СЛ., 114); *Лазарь* (Лаз. — СЛ., 128); *пара, двір, чарка, товар* (Оріх. — Ярош., 230—231) і т. ін.

Оскільки наприкінці складу (слова) значно частіше літера p пишеться з знаком м'якшення і оскільки ці написання видаються вірогідними (вони здебільшого відповідають новим даним, за винятком таких фактів, як *матірь, теперь, матерью*), доводиться визнати, що півстоліття тому, коли ще майже не було впливу української літературної мови, у лубенських говірках кінцевоскладове p пом'якшувалося у більшій кількості випадків, частіше і послідовніше, ніж тепер, і це було характерним, як свідчить частина з розглянутих даних, для всіх досліджуваних говірок. Можливо, що хитання відносно p наприкінці складу траплялися на той час як в окремій говірці, так і в індивідуальній вимові (пор. *кучер* і *кухарь* — Литв.).

Поплутання щодо якості p у лубенських говірках зустрічалися також на початку і в середині складу. Подібні поплутання тепер говіркам не властиві або мало властиві (принаймні, у вимові однієї й тієї ж особи): *кучерю* — *кучеру* (Литв.), *ратуйте* (Мгар) тощо. Випадки палаталізації (*кучерю, коморю*) і диспалаталізації (*ратуйте*) були, звичайно, виявом місцевої говіркової риси.

Особливості пом'якшення і ствердіння шиплячих

Вивченням питання про рефлексацию давнього $a < \epsilon$ було з'ясовано, що в певних формах і лексичних групах досліджуваним говіркам властиве збереження м'якості шиплячих перед

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334.

² Там же, 1893, № 9, стор. 432.

рефлексом давнього $a < \epsilon$. М'якими, як відомо, шиплячі залишаються й перед і будь-якого походження. Однак цими позиційними умовами палаталізація шиплячих у лубенських говірках не обмежується. Через те слід буде вказати ще на одну, хоч і незначну, відмінність цих говірок від літературної мови.

Крім палаталізації подовжених шиплячих (*п'і́дда́ш'ш'а*, *кло́ч'ч'а*, *п'і́ч'ч'у*, *роздо́р'іж'ж'а* і под.) та шиплячих нормально коротких у позиції після приголосного (*бо́р'іч'у́*, *Пово́лж'а*, *те́шч'а*, *го́р'іч'а*, *ха́рч'ува́т'і* под.), у досліджуваних говірках ці приголосні або деякі з них пом'якшуються ще в позиції перед давнім *а*, перед *а*, *о*, що походять з *е*, і в інших позиціях, зокрема перед давнім зредукованим *ь*: *ми́ш'ач'ий* (у середньолубенських говірках також *ми́ш'а*, *душ'а*, *ш'анува́т'*), але *миша́к*, *ч'у́ч'ало*, *ту́ч'а*, *ч'асні́к*, *до́йч'*, *га́р'а́ч'ий*, *бдж'ола́* (у деяких говірках), *гр'іш'ми* і т. ін. Отже, пом'якшення зде-

більшого зазнає звук *ч* і рідше — *ш*, *дж*. З приводу звука *ч* слід підкреслити, що він у лубенських говірках завжди виступає якщо не м'яким, то, в усякому разі, напівм'яким. Напівм'якість *ч* становить, здається, одну з характерніших рис досліджуваних говірок. Щодо інших шиплячих це не спостерігається, та й узагалі палаталізація їх фонетично і лексично виявляється значно вужче.

Збереження м'якості шиплячих, а особливо звука *ч* у різних позиціях (не в одних лише дієслівних формах 3-ї ос. мн. теперішнього часу) звертає увагу на непереконливість твердження О. Шахматова про те, що в східних говорах української мови м'якість шиплячих (*бі́жать*, *ско́чять*, *ло́шя*) викликається впливом за аналогією таких слів, як *ле́тять*, *но́сять*, *те́ля* (Нариси, 72).

Даними щодо якості шиплячих лубенські говірки розходяться з полтавськими говорами лише тим, що в останніх не пом'якшується *ш* і не всюди пом'якшуються *ж*, *дж*: *ми́шачий*, *ша́пка*, *шанува́ти*, *душ'а* (Супр., ВСороч., Піщ.); *бдж'ола́* (Гр.-Бр., Піщ.); *бдж'ола́* (Град.); *ору́жж'а* (Дмитр.) та ін. Звук *ч* у полтавських говорах палаталізується, напевне, не менш послідовно: *облі́чч'а*, *шч'авéл'*, *ч'абáн*, *гонч'а́р'*, *ту́ч'а*, *ч'овен*, *пч'ола́*, *ч'і́стий*, *ч'олов'іки*, *жоу́ч'*, *дошч'*, *ч'ума́*, *п'і́ч'ка* (Гр.-Бр.); *кло́чч'а*, *облі́чч'а*, *те́шч'а* (Дмитр.) і т. ін. Проте ця риса, ймовірно, властива однаковою мірою не всім полтавським говорам.

М'якість і напівм'якість територіально, очевидно, проходить через центральну і північно-східну Полтавщину, оскільки виявляється також у лебединських говірках¹, де, крім того,

¹ Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 132—133.

частково палаталізується африката *дж*¹. Позиційно ширше пом'якшуються шиплячі в роменських говірках (пор. *хожю, жару, гладжю, чяс, шьо, страшно, душія*)², що дуже нагадує відповідну рису багатьох південно-західних говорів української мови.

Із чернігівських говорів подібне явище властиве зрідка тільки деяким перехідним говіркам: *об'ішч'айут', туч'а* (БРуд.); *нішч'б* (Ус.) і под., тимчасом як в основній діалектній масі шиплячі диспалаталізовані: *туча, гончар, пчолá, душá* (Прох., ХОз.); *скаралушча* (Стар.); *бджолá, мішачи(й)* (БРуд., Ус., НБас.); *пчалá, чумá, туча* (МКоц., Кіп., Пат.) і т. ін.³

На відміну від усіх наддніпрянських говірок, зокрема від лубенських, для південно-західних говорів, насамперед наддністрянських, характерне досить послідовне, особливо в деяких позиціях, пом'якшення шиплячих приголосних: *ш'єнка, ч'їсто, ли'єж'єти, ганч'єр, сáдж'иє, ми'єж'є* і т. ін. (Торське)⁴.

Отже, як і за особливостями звука *р*, за якістю шиплячих досліджувані говірки посідають своєрідне місце серед діалектів української мови, будучи найближчими до полтавських говорів. Фонетично і лексично трохи ширший вияв пом'якшення шиплячих у середньолубенських говірках, порівняно з іншими досліджуваними говірками, пояснюється, ймовірно, тим, що на середній Лубенщині густіше осідали переселенці з південно-західної діалектної території під час колонізаційних рухів.

У небагатьох випадках за даними лубенських пам'яток простежується якість шиплячих у період XVII—XVIII ст.: *стоячого, жона, винайшол* (Стрж., 7, 25, 146); *Чорниш, нашого* (Стрж., 161 — Прих.); *вечорниці, ночью, товаришом* (Стрж., 141); *гончара, чоловіка, жона, знайшов, копачоя* (Стрж., 182—183); *овчар* (Стрж., 278 — Ябл.); *узбочю* (Губ. — Стрж., 444).

Майже послідовне написання шиплячих у сполюках не з йотованими голосними або знаком м'якшення приховує, зрозуміло, природний стан говірок, оскільки випадки вживання літери *ю* (пор. *ночю, узбочю*) свідчать про наявність у лубенських говірках XVII—XVIII ст. палаталізованих шиплячих у позиції перед голосними заднього ряду (якщо не безвідносно, то, безперечно, при подовженні шиплячих). М'якість шиплячих при подовженні могла впливати на інші позиції, унаслідок чого поширювався процес палаталізації шиплячих.

¹ Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 133.

² Див. П. А. Гнедич, згадана праця, стор. VIII і IX.

³ Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 160; П. С. Лисенко. Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 31; Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 15.

⁴ Див. також Б. М. Яцимирский, згадана праця, стор. 10; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 12—13, 23, 24, 42—43; П. Гладкий, згадана праця, стор. 110 і 127; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 11; J. Japów, згадана праця, стор. 41; І. Верхратський, згадана праця, стор. 2.

Як можна судити на підставі зробленого К. Михальчуком опису говорів, м'якість подовжених шиплячих виявлялася в говірках Лубенщини й пізніше, у половині XIX ст. (пор. *ніччю, піччю* — Труды, 480). Дані К. Михальчука доповнюються характеристикою так званого харківсько-полтавського наріччя, де, за І. Новицьким, шиплячі **ж, ч, ш** пом'якшуються незалежно від позиції: *лошя, лежать, ускочать* і под. (Труды, 530). Характеристики І. Новицького потверджують, у свою чергу, матеріали, записані за його програмою в Піщаному, Чорнухах і Світличному (Труды, 580 і 578). У всіх цих говірках засвідчено палаталізацію шиплячих. Тимчасом у говірці Іванкова зафіксовано явище паралелізму (щоправда, лише в дієслівних формах): *лежать* і *лежять, вискочать* і *вискочять* та ін. (Труды, 592). Отже, ізоглоса м'якості шиплячих у середині XIX ст. відповідала, очевидно, визначеній вище ізоглосі м'якості **р**.

Важче судити про якість шиплячих у досліджуваних говірках кінця XIX — початку XX ст., оскільки в записах того часу літери **ж, ч, ш** рідко сполучаються з йотованими або з знаком м'якшення: *чоломкатись, ружжя* і *ружжа, грішми* (Хит. — ЛЛ., 8); *шапку, нашупав, ручка, вечора* (Мгар — ЛЛ., 26); *получчало* (ЛЛ., 74), *шапками* (ССт., 7), *заплачу, одвіча* (К вопр., 7 — Сніт.); *Польша* (Берзт. — СЛ., 47); *грішми* (СЛ., 6), *одріжчє, здобиччю, здобичч, добич, позич* (СЛ., 11—13), *ратищами, ружами* (СЛ., 15 — Литв.); *ноччю, ружжя* (Крем. — СЛ., 15, 20); *криша* (НБул. — СЛ., 73); *вівчар, Верешака* (Мацьк. — СЛ., 90—91); *займиша* (Михн. — СЛ., 101); *ш'ч'є, країч'є, шо і шо, од'єжу, ч'єботи, служ'янка, ч'ог'о, ч'арка, ш'ос', ш'об, ч'ог'о, т'с'ач, ч'ас, під'ожд'ау, ш'є, ч'ас, ш'ч'ос'* (Оріх. — Ярош., 230—232).

Після розгляду й зіставлення різних фактів стає зрозуміло, що в багатьох записах, крім транслітерованих фонограм з Оріхівки, нерідко відбувався вплив правописної традиції, наслідком чого був відступ від того, що чулось, у його фіксації. Зважаючи на відступи від переважно послідовного написання **ж, ч, ш** не в сполуках з йотованими або знаком м'якшення, а також сприймаючи ці відступи не за випадкові (особливо з огляду на свідчення фонограм), необхідно визнати, що лубенським говіркам була властива палаталізація або напівпалаталізація шиплячих у позиції перед давнім **ь**, давньою сполукою **ьј** (тобто при подовженні шиплячих) і в інших позиціях, зокрема в абсолютному кінці слова. Останнім часом зі сфери палаталізації випадають, можливо, звуки **ш** і **ж** (особливо в наказових формах дієслів), крім випадків подовження, де м'якість цих приголосних зберігається досить стало.

Увага до якості зубних і сонорного л

У зв'язку з тим, що питання палаталізації приголосних, зокрема зубних і сонорного **л**, перед **і** (різного походження), перед палатальними або палаталізованими приголосними, а також у інших позиціях, як і питання диспалаталізації м'яких та пом'якшених звуків, дістали певне висвітлення в попередніх розділах цієї праці, відпадає необхідність у спеціальній увазі до питання про особливості пом'якшення і ствердіння передньоязичних зубних і сонорного **л**. Побіжно варт лише зазначити, що в лубенських говірках ці приголосні (серед них, звичайно,

і звук **ц**) пом'якшуються перед і з давнього закінчення **-ьѣ** (наз. відм. мн. членних прикметників жін. роду): *руд'і, сирѣд'і, др'ібн'і, сіз'і, лас'і, білоліц'і, кр'ігл'і* і под. Виняток становлять лише присвійні прикметники, у закінченні наз. відм. мн. яких майже всім досліджуваним говіркам узагалі властивий звук **и** і твердість приголосних перед ним: *бабусини, мати-рини, сестрини, т'їйчини* і т. ін. Обома моментами ці говірки розходяться, зрозуміло, з літературною мовою.

Твердість приголосного і збереження **и** є спорадичним явищем у деяких полтавських говірках (ВСороч., Гр.-Бр.) і послідовною рисою чернігівських говорів, де вона виступає не лише в присвійних прикметниках (пор. *чужій, добри, гарні кон'і* — Прох., ХОз., БРуд., Ус. та ін.)¹. У південно-західних говорах, як відомо, звук **и** звузився до **і**, проте попередні приголосні не пом'якшуються (пор. *два фійні парубки, добрі брати, мамині хустки* — Торське).

З'ясування якості зубних за пам'ятками XVII—XVIII ст. не становить особливих труднощів, хоч факти тут і поділяються на дві різні групи, одна з яких характеризується твердістю, а інша — м'якістю зубних: *Хваско, хлопця, купецким, светлицу* (Сел. — Стрж., 69); *сестрениамъ, Беевцями, Достярувскою* (Бвц. — Стрж., 441, 447); *Гричко* (Стрж., 25), *Яско, Хваска, Кришцу* (Стрж., 161—162 — Прих.); *Сеско* (ВБул. — Стрж., 77); *пшеницю, пшениця* (Стрж., 127—128), *мясницях, вечорниц, Васком* (Стрж., 141), *Лубен, Юску, вусьминадцять, Савинец, д'їйца, Швеє, женця, м'їцу, конца* (Стрж., 181—183), *у Лубнях, овец* (Стрж., 278 — Ябл.); *близкого, духовницю* (Дейм. — Стрж., 35); *Леско, м'їсцях* (Он. — Стрж., 80); *Енковцями, кришниця* (Губ. — Стрж., 443); *Енковцями* (Нов. — Стрж., 419); *Енковцями, конець, границями, Мацюкъ* (Енк. — Стрж., 431—432); *прозбу, овец, Бековцях, ручницю* (Стрж., 63), *Стас, отца, м'їцу, м'їся, Лубняхъ* (Астряб, 20—21 — Лубни); *чернцювъ, отецъ, чернцямъ, Васко, прозвискомъ, отца, якос. половцию* (Мгар — Астряб, 25—26); *улицу, Гричка* (Лука — Жевахов, 287) і т. ін.

У цілому, як видно, написання, що можуть уважатись за свідчення твердості зубних **д, т, з, н, с, ц**, майже вдвічі переважають над написаннями, за якими ті ж звуки видаються м'якими. Характерно, що всі випадки пом'якшення зубних припадають, як правило, на початок або середину складу. Тимчасом про пом'якшення наприкінці складу свідчень майже немає. Це не є наслідком неважності або самоволі писаря, оскільки в кожній пам'ятці знак м'якшення в певних випадках не пропускається. Тому-то видається ймовірним припущення, за яким у лубенських говірках XVII—XVIII ст. здебільшого диспалаталізувалися зубні приголосні наприкінці складу (слова), за винятком, можливо, звука **т** (пор. *тридцять*), хоч з приводу **т**, а також приголосних **д, н, л** треба пам'ятати, що вони виразніше пом'якшувалися, мали середньоязичний спосіб артикуляції, а це й знаходило своє відбиття на письмі (пор. ще *с克里нь*).

На початку або в середині складу виявом палаталізації зубних є вживання йотованих літер, які найчастіше пишуться після **ц**, рідше — після **н**. Проте літера **ц** далеко не послідовно поєднується з йотованими. Така розбіжність у написанні, властива пам'яткам з Яблунева, Селецького, Енківців, Мгаря та ін. (пор. *женця — конца, Енковцями — границями*), виникла, правдоподібно, внаслідок діяння аналогії до позиції наприкінці складу,

¹ Див. також Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови, стор. 18; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 35.

а також унаслідок стикання правописної традиції і звучання. Проте можна зробити припущення, що в лубенських говірках кінця XVII ст. процес палаталізації зубних, зокрема с і ц, а також інших передньоязичних був нестійким і що наслідком цього в пам'ятках постала частина розбіжностей. З прийняттям такого припущення необхідно визнати, що протягом двох-трьох століть у досліджуваних говірках сталися певні зміни з якістю передньоязичних у різних позиціях і відбулось поширення процесу палаталізації.

Цікаво, що в назві м. Лубен звук н був палаталізованим ще в XVII—XVIII ст. Ця деталь привертає увагу через те, що й за наших днів, незважаючи на нову літературну норму, усім говіркам Лубенщини властиве достить стало пом'якшення цього звука.

Якщо відносно диспалаталізації зубних зіставити дані різних говірок, про які є пам'ятки, то виявиться, що це явище здебільшого було характерне для говірок північно-західної Лубенщини (Прих., Ябл. та ін.).

За даними середини XIX ст., у чернігівських говорах зовсім не пом'якшувався звук ц: *атца, маладица, канци, шевцу* (Труды, 530). У говірці Піщаного, навпаки, відзначене пом'якшення цього приголосного: *хлопець, карбованець, молодиця, шевцю* (Труды, 580). Відповідну рису спостережено і в говірках Оржиці (пор. *пáлицю, трі́дцять, хлб́нець* — ЗОЮР, 8—12), Чорнух та Світличного (Труды, 578), а також Іванкова (Труды, 592). На підставі цих даних слід визнати, що ізоглоса м'якості ц пролягала далі на північний захід і північ, ніж ізоглоса м'якості р та ізоглоса м'якості ши́плячих.

Фіксації кінця XIX — початку XX ст. відзначаються переважною послідовністю написань щодо якості зубних і, в зв'язку з цим, здебільшого відповідають сучасним даним. Розглядані фіксації засвідчують немало фактів, що охоплюють різні позиції в слові: *якийсь, Хиць* (ЛЛ., 5), *сонця* (ЛЛ., 7), *Катеринославську, хитцянському, городиського* (ЛЛ., 10 — Хит.); *палець, віниця, возьміть, купця, Полтавській, у Лубнях* (ЛЛ., 26—27); *восьмериком, косовицю* (ЛЛ., 45—46 — Мгар); *возьмете* (Бвц. — ЛЛ., 76); *криницю, дівиця, візьми* (ЛЛ., 71—72), *Лубень, Вишневецький, пшеницю, Литвяки* (ССт., 3, 13, 14, 16), *Грицько, литвяківце* (ССт., 24 — Сніт.); *криницю, пятниця* (ЛЛ., 72), *щось* (ССт., 13 — Берзт.); *горобець, горобец, горобця* (Ябл. — К вопр., 3); *увесь, криниця* (Церк. — СЛ., 8); *Ісько, якись, Йіськівці, Йіськівці, гряницю, московській, Мацьківце, війском, возьми, десятській* (Іск. — СЛ., 107—111); *Литвяками, візьме, ховались* (ССт., 13—14), *щось, хлопець, пшеницю, двадцять, зносьте* (СЛ., 9—12 — Литв.); *цариця, ченець, криниця* (Крем. — СЛ., 19—20); *мрець* (Пут. — СЛ., 24) і т. ін.

Із розбіжних написань тут передусім привертають увагу ті, що стосуються суфіксального с. Оскільки в записах з одного й того ж села зустрічається літера с без знака м'якшення поряд з випадками вживання цього знака і оскільки диспалаталізації с (звичайно, в прикметниках і прислівниках) не відзначено за нашого часу, випадки з пропуском знака м'якшення (пор. *городске, Полтавській і городиського, Катеринославську*) слід розглядати як традиційні. Відповідну оцінку дістає також написання непом'якшеного ц, уживаного поряд з фактами, що мають цілковиту вірогідність щодо м'якості звука ц (пор. *горобец і горобець, горобця* — Ябл.).

Розбіжність у записі з Ісківців (*Ісько, Йіськівці і Йісківці*) є, ймовірно, відбиттям тенденції до диспалаталізації с, що тепер, до речі, прийнята за норму.

Щодо якості кореневих з, с в інших випадках, то тут на основі розглянутих фактів (пор. *восьмериком, зносьте*) схильності до диспалаталізації визнати не доводиться. Зате, як свідчать нові дані, у сучасних лубенських говірках виявляється подібна схильність, зокрема в наказовій формі

дієслів (пор. *восьмиєро, восьмирік; знѡсте, вивѡзте, л'їзте* і под.). Звуки з і с знем'якшуються тут унаслідок асиміляції за твердістю до наступного приголосного.

Отже, приголосні **з, с і**, звичайно, **ц** за певних умов були м'якими, а загальний обшир вияву м'якості їх — трохи більшим, ніж за наших днів.

У цілому, як видно, дані різного часу, що стосуються якості зубних, **є**, приблизно, взаємовідповідними, а це свідчить, як і низка інших фонетичних моментів, про відносну стійкість певних особливостей лубенських говірок, про близькість їх до норм літературної мови або й збіг говіркових особливостей і цих норм.

Виникнення вставних передньоязичних звуків

На деяку увагу заслуговує питання про виникнення передньоязичних. Із численних випадків розглянутими мають бути ті, що не зустрічаються або мало зустрічаються в літературній мові. Виникати передньоязичні можуть у результаті деєтимологізації слова і пов'язування його з іншим близькозвучним словом, за аналогією до різних форм певного слова або словотворчих засобів, через необхідність розрізнявати значення слів із подібним звуковим складом та ін.

Лубенським говіркам відомі вставні передньоязичні **д, т, н, р, с, ж, ч**: *Коф'їндрат, уздр'їц'їа* («привидітися, приснитися»), *здр'а* («даремно»), *стр'їтин'а, страм, нѡжниц'ї; каржѡн* (у деяких західних і середніх говірках); *зап'їастї, охл'їсти, плїўстї,*

прост'агѡт' (і *прот'агѡт'* з іншим значенням); *бжджолѡ* (у деяких західних говірках), *горїч'їч'ок, одѣржа* (ЧПол.), *кучи'ер-гѡра* (НБул.) та ін. Проте в більшості подібних випадків уживання вставних не спостерігається: *дошч, риўтї, добр'їший* і под., *грибтї, скїбти, розр'їшит', зр'їчий, постач'ят', нѡшест', зр'аб'їт', зр'ахац'їа* та ін.

Відмінне значення слова, як зауважено, залежить від наявності або відсутності вставного **с**: *прост'агѡт'* — «виставляти (руку, ногу, голову)», *прот'агѡт'* — «просмикувати, просилати (напр., нитку)».

Більшістю розглянутих випадків виникнення передньоязичних, зокрема **д, ж, н, р, т, ч** і частково — **с**, досліджувані говірки відступають від літературної мови. Про спільність або розходження щодо цього з іншими говорами доводиться судити на основі обмежених даних, що стосуються не всіх згаданих звуків.

У полтавських говорах не виявлено вставних **р, ж, ч і с**: *дошч^(?), дѡшка, кажѡн, бджолѡ* (Піщ., Гр.-Бр.); *скор'їше, стар'їший, ри'їтї* (Супр., ВСороч., Град.). У чернігівських говорах також не розвиваються **ч, с, ж і**, крім того, зрідка — **т**: *здоров'їйши, скор'їйше* (ХОз.); *б'ел'їйши* (Плех.); *реўтї, бджолѡ* (НБас.); *срам* (Макс.). Зате в окремій лексичній групі тут майже послідовно з'являється **р**: *дѡришка, куршч, доршч* (Пат.,

Мор.). З такою, приблизно, послідовністю в південно-західних говорах зберігаються вставні **р, с, ч** та ін.¹

Отже, щодо фонетичного обсягу розгляданого явища лубенські говірки виділяються, ймовірно, серед інших діалектів, частково розходячись навіть з полтавськими говорами.

На основі небагатьох фактів, проте з певною вірогідністю, з'ясується виникнення вставних передньоязичних у XVII—XVIII ст.: *Кондрат* (Стрж., 7), *уздр'їши* (Стрж., 146 — Прих.); *знову, горщику* (Ябл. — Стрж., 183); *знову* (Губ. — Стрж., 443) і под. Узагалі, зрозуміло, з'явлення передньоязичних становило в минулому особливість лубенських говірок (пор. д у слові *Кондрат* і ч у слові *горщик*), проте в більшості випадків, де можна було б шукати вставних д і н, пам'ятками вони не засвідчені. Очевидно, за таких умов ці звуки не розвивались або розвивалися зрідка (пор. сучасні *уздр'їлос'* і *зноу*, а не *здноу*).

Обмаль фактів щодо розгляданого питання засвідчують також записи кінця XIX — початку XX ст.: *розказують, дощ* (Хит. — ЛЛ., 8); *канпличку* (Бвц. — ЛЛ., 76); *розказували* (Лук.)²; *розказав* (Берзт. — ЛЛ., 72); *узрілось, розказували* (Іск. — СЛ., 107, 109); *розказувала* (Литв. —

СЛ., 6); *рудоваста* (Михн. — СЛ., 103); *одежу, одежі* (Оріх. — Ярош. 230—231). Однак і за цими фактами, якщо не сумніватись у вірогідності їх, можна розпізнати деякі цікаві особливості, зокрема відсутність епентез **р** і **д** (пор. *дощ, узрілось, одежу*) та наявність нових **н** і **с** (пор. *канпличка, рудоваста, розказав*). У цілому всі ці випадки, порівняно з сучасними даними, становлять деяку специфічність, оскільки тепер не спостерігається виникнення **с**, зате виявляється звук **д** (пор. *рудуватий, розказав, уздр'їлос'*).

Зникнення передньоязичних звуків.

Розвиток голосного в групі з сонорним

Частіше передньоязичні в досліджуваних говірках занепадають. Занепаду зазнають, в основному, ті звуки, що знаходяться в групах приголосних на початку або наприкінці слова. Унаслідок випадіння передньоязичних такі групи з двох-трьох звуків спрощуються до одного-двох приголосних. Занепад здебільшого викликається асимілятивно-дисимілятивними процесами, рідше залежить від темпу мови. Ці чинники мають, очевидно, зв'язок з загальною закономірністю, що простежується в багатьох говіркових явищах і зветься фонетичним спрощенням.

У певних позиціях і лексичних групах або формах послідовно або спорадично в лубенських говірках зникають як давні, так і нові звуки **д, ж, з, л, р, т, ч**: *о(д)гр'їба́т', пої́з(д)ний, прáз(д)ник, тї́ж(д)н'а; мо́(ж)на, стра́(ж)да́т'; (з)дра́стуй, (з)оста́й'ця, ро́(з)шї́тай'ця, (з)на́йті, у́(з)до́йш, (з)рі́ст* («зростання», «величина»); *мо́(л)н'ї́а, па́ск(л)ин'* (зрідка);

¹ Див. П. И. Приступа, згадана праця, стор. 13; І. Верхратський, згадана праця, стор. 27 і 38; J. Jabłow, згадана праця, стор. 37—38 і 46; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 38, 45 і 53; Б. М. Ядмирский, згадана праця, стор. 12; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 61.

² «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431.

че^и(р)нец', га(р)нч'ірка; зв'іс(т)но, страс(т)на́; ш(ч)о, ш(ч)ос', ш(ч)об, ш(ч)е, ш(ч)о́кало і т. ін.

Крім того, у запозиченнях довгі приголосні майже послідовно спрощуються в нормально короткі: *то́на, го[а]ла́нський, Би[а]сара́б'їя, Прі́с'їя* та ін., але *ма́нна, ва́нна, Га́нна*.

Діяння дисиміляції щодо голосу, місця або способу творення приголосних спостерігається в словах *о(д)гр'іба́т', (з)дра́стуй, м'іс(т)ний* і багатьох інших. Через асиміляцію лежить шлях до зникнення передньоязичних у таких випадках, як *роз(з)шч'о́т, ш(ч)е* і под. Темп мови позначається, зрозуміло, на кожному окремому випадку. Занепад передньоязичних може залежати й від місця наголосу в слові.

Розглядане явище почалося в лубенських говірках, напевне, за ранньої доби існування їх, про що можна судити, напр., на підставі відсутності окремих звуків у словах, відомих як старі назви або прізвища: *Чин'ц'і́й ху́т'ір* (Вовч.), *Шо́кало* (Крем., Мгар і Вільш.).

У фонетичному спрощенні внаслідок занепаду звуків виявляється, звичайно, виразна тенденція до простішої будови складу, до уникнення незвичних і невластивих (особливо в прискореній вимові) сполук приголосних на початку або наприкінці складу як в окремому слові, так і на межі з іншими словами. Проте зникнення приголосних є лише одним із способів вияву цієї тенденції. Усунення незвичних складів досягається також розвитком перед сонорним або після нього неетимологічних голосних.

З розвитком таких голосних на матеріалах досліджуваних говірок уже частково доводилося стикатись (у вивченні питань про рефлексацию давнього ъ). Тепер слід спинитися на виникненні голосного в приголосних групах із сонантом, де цей голосний не має, як правило, зв'язку з етимологічним звуковим попередником. Приголосні групи, у яких розвивається голосний у сусідстві з сонорним, зустрічаються здебільшого в запозиченнях і рідше — в успадкованих словах (також у похідних формах від них): *кал'і́бир, Оликсáндир, кан'і́вэ́рт, комба́йін, м'ін'і́стир, орке́стир, ме́тир, тиáтир, ві́хор, свéкор, паска́лін'* (зрідка), *шкара́лу́па* (у говірках східної і подекуди — середньої Лубенщини), *т'і́гор, контирза́ходи, цил'інди́р* та ін.¹

Отже, у сусідстві з сонорним найчастіше розвивається звук *и*, рідше — *і, о, а*. Як видно, досліджувані говірки виділяються на тлі літературної мови кількістю історично нових звуків, а також позиційним характером їх (голосні в цих говірках розвиваються не лише перед сонорними, а й після них).

Через відсутність достатніх даних відносно фонетичного спрощення в інших діалектах, зокрема полтавських і чернігівських, не можна зробити задовільного зіставлення з ними лу-

¹ Пор. також прізвище *Маложо́н* (Вовч.).

бенських говірок. У полтавських говорах спостережено, приблизно, аналогічні факти щодо зникнення передньоязичних, деколи, щоправда, не настільки послідовні, а то й спорадичні: *мѡн'їѡа* (Град.); *остѡлас'* (Дмитр., Гр.-Бр.), але *шоб, шо, н'їшб, ганчѡр'*¹⁾ та ін., де майже завжди фіксується занепад приголосних. У чернігівських говорах рідше, ніж у досліджуваних говірках, випадає в окремих словах *л*, а щодо зникнення *ч, з і р* спостерігається деяка непослідовність. Цілком імовірно, що за спрощенням будови складу (коштом передньоязичних) та недопущенням незвичних сполук приголосних (у спосіб розвивання голосних біля сонорних) чернігівські і полтавські говори характеризуються в цілому, за винятком поодиноких відмінностей, такими ж особливостями, як і лубенські говірки¹.

Занепад передньоязичних, порівняно з виникненням їх, за даними пам'яток XVII—XVIII ст. вимальовується виразніше, на ширшому ґрунті і, очевидно, з неменшою певністю: *власний, позно* (Стрж., 25, 146), *шо, Середопостной* (Стрж., 162 — Прих.); *шоб, перстнѣ* (ВБул. — Стрж., 78); *гончѡра, шоб, шо, власний, знайшов, мѣсцѣ і мѣстцѣ, мѣсѡа* (Ябл. — Стрж., 182—183); *шо, власние* (Остап. — Стрж., 212); *мѣсѡах* (Он. — Стрж., 80); *шо, мѣстцѣ, власне, ше, знайшлося* (Савц. — Стрж., 211); *мѣстѣ, посоховатий* (Губ. — Стрж., 444); *мѣстѡа* (Вільш. — Стрж., 142); *ше, срібный* (Стрж., 63), *мѣсцѣ, мѣсѡа* (Астряб, 20 — Лубни); *шобѣ, шо, шоб, тижня, чернѣ, мѣсѣ, чернѣ* (Мгар — Астряб, 25—26) і т. ін.

З розглянутих прикладів випливає, що за результатами й послідовністю явище випадіння передньоязичних у XVII—XVIII ст. мало трохи інший характер, ніж тепер. Справді, поряд з фактами, що відповідають сучасним (пор. *власний, мѣсѡа, тижня, срібный*), у пам'ятках виявляються й такі, що частково або значно відрізняються від поширених за нашого часу. До відмінностей належить непослідовність занепаду деяких звуків, збереження випадних передньоязичних, які тепер зникають, або втрата не того приголосного, що занепад у сучасних говірках.

Непослідовно, мабуть, зникали звуки *т, ч, з і р* (пор. *перстнѣ, Середопостной, шобѣ, ше, знайшов, чернѣ*). В останньому випадку могло зникати *н*, тимчасом як тепер тут занепад звук *р* (*їин'ї*). Проте в інших словах (можливо, частіше вживаних) передньоязичні випадали без хитань, і тому-то в записах не виявлено поплутань (пор. *власний, тижня, гончѡра, срібный*). Частина випадків, звичайно, носить на собі сліди книжної традиції (пор. *шобѣ, мѣстцѣ*), ускладнюючи можливість дати вичерпнішу і правдивішу оцінку явищеві занепаду передньоязичних у XVII—XVIII ст. Звичайно, на це ускладнення доводиться наштовхуватися майже кожного разу, коли йдеться про характеристику лубенських говірок за даними письмових пам'яток.

На матеріалах кінця XIX — початку XX ст. явище випадіння передньоязичних звуків простежується без значних ускладнень: *срібный, шоб, шо* (сполучник), *не знѡть шо, ось шо ми воювали, товаришѡа, страсної* (ЛЛ., 8), *повише, шоб, хитѡяне, Хіці* (ЛЛ., 10 — Хит.); *Шокал, ше, огріб і одгріб, шоб, шо, шоб* (Мгар — ЛЛ., 26—27); *зостались, понаходить* («познаходити»), *шо* (Бвц. — ЛЛ., 76); *шоб, шо* (ЛЛ., 71—72), *шоб* (ССт., 7), *обірали* («одбирали»), *поздрастувѡсь* (ССт., 14, 32), *зосталась, іше* (К вобр., 6 — Сніт.); *шо, остався* (Лук.)²; *шо, шоб* (ЛЛ., 71—72), *шось, шо* (ССт., 13 — Берзт.); *найшов* («знайшов»), *оттут, шо* (Ябл. — К вобр., 3—4); *шо, шось*,

¹ Це питання, як і низка інших, може бути ґрунтовно висвітлене лише в працях, спеціально присвячених полтавським і чернігівським говорам.

² «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431, 435.

щоб (Церк. — СЛ., 8); *чернеці, що, ченців* (ЛЛ., 47), *що, щоб, серце* (СЛ., 107—109 — Іск.); *щоб* (СЛ., 6), *щось, зостається, поздрастувавсь, можна, сьогодні, що, пострадає, товаришом, здрастуйте* (СЛ., 9—13 — Литв.); *чернеца, ченці, що, скла, ченця, ченець, щоб, общества* (Крем. — СЛ., 18—20); *найшли* (НБул. — СЛ., 74); *спрежда, прежде, що* (Мацьк. — СЛ., 94); *щоб, зостається* (Пул. — СЛ., 115—116); *ш'ч'є, що, шос', ш'об, ш'ос'* (Оріх. — Ярош., 230—232) і т. ін.

За наведеними даними, випадіння передньоязичних зумовлювалося ступенем уживаності певного слова і, в зв'язку з цим, тенденцією до фонетичного спрощення в слові. Порівняно з даними XVII—XVIII ст., у досліджуваних говірках сталося лексичне й фонетичне поширення явища занепаду і, певно, з'явилися переймання окремих моментів з російської мови. Поширення явища полягає в тому, що через два століття збільшилось число передньоязичних випадних і кількість слів, де випадали передньоязичні. Сталого занепаду (у певній групі слів) або занепаду послідовного, ніж у XVII—XVIII ст., зазнавали ті ж звуки, що є випадними й тепер. Як на результат, на якому відбилось переймання з російської мови, можна вказати на відпадіння префіксального з (пор. *зостався, знайшов*), а також кореневого звука (пор. *пострадає*), не завжди, шоправда, послідовне, у чому полягає відмінність фактів кінця XIX ст. від сучасних.

* * *

Розгляд різних явищ, пов'язаних з передньоязичними звуками, на значному фактичному матеріалі сучасних лубенських говірок і писаних пам'яток та різних документів попередніх часів свідчить про те, що ці явища за своїм обсягом і вагою трохи перевищують відповідні явища в групі середньоязичних і задньоязичних приголосних.

Висвітлення особливостей передньоязичних звуків, як і інших груп приголосних та голосних, виявляє деякі, більш або менш виразні, більш або менш послідовні, відмінності між говірками східної, середньої і західної Лубенщини. Виразніші і послідовніші відмінності на ґрунті передньоязичних визначаються між досліджуваними говірками в цілому і літературною мовою та полтавськими говорами, а особливо між досліджуваними говірками та іншими діалектами української мови.

Від літературної мови лубенські говірки відрізняються обсягом і деякими наслідками взаємозаміни, одзвінчення і втрати дзвінкості, палаталізації і диспалаталізації, виникнення і занепаду передньоязичних звуків, а також явищами, що стосуються сонорних у групах приголосних. Згаданими явищами ці говірки більше або менше, ніж від літературної мови, відрізняються від полтавських говорів, хоч узагалі найближче стоять саме до них, маючи з ними й тут найбільше спільностей.

Зокрема, у лубенських говірках далеко ширше, ніж у літературній мові, виявляється взаємозаміна шиплячих і шиплячих та зубних, унаслідок чого нерідко відновлюються етимологічні звуки (у спосіб звуження фонетико-лексичної сфери звучання приголосних *дж, дз* або заступлення шиплячих зубними). Тенденція до звуження вживаності шиплячих видається спіль-

ною для полтавських та інших лівобережних говорів. Якщо заміна африкат фрикативними звуками зрідка простежувалась за пам'ятками попередніх часів і не є зовсім новою особливістю, то заступлення шиплячих зубними, особливо в дієслівних і віддієслівних формах та утвореннях, де це явище не можна, очевидно, відокремлювати від спостережуваного в інших формах і лексичних групах, є особливістю порівняно новою.

Лубенським говіркам у звуковому, позиційному і лексичному плані ширше, ніж літературній мові, властива палаталізація передньоязичних. У схильності до поширення палаталізації пересвідчують письмові дані минулого і зіставлення їх з сучасними фактами. Отже, як тенденція до звуження вживаності аф-

рикат *дж*, *дз* і шиплячих, так і тенденція до поширення палаталізації, відзначені, разом з деякими іншими явищами, на різночасних матеріалах у досліджуваних говірках, а також (на сучасних матеріалах) у полтавських говорах, є виявом найновіших рис середньонаддніпрянських говорів. Незважаючи на вплив української літературної мови і на певні переймання з російської мови, які викликають поодинокі випадки диспалаталізації передньоязичних, у цілому явище палаталізації в лубенських говірках продовжує залишатися ширшим, ніж у літературній мові.

У зв'язку з змінами в явищах, характерних для передньоязичних звуків, і процесами, які тривають у говірках, слід зазначити, що зіставлення численних різночасних фактів свідчить про відносну стійкість багатьох особливостей передньоязичних, як і взагалі фонетичних рис досліджуваних говірок.

Витлумачення властивостей передньоязичних, зокрема взаємозаміни шиплячих і зубних, виявляє в лубенських говірках іншодіалектні (північноукраїнські і південно-західні) та іншомовні (російські і білоруські) нашарування (як фонетичні, так і лексичні). Ці нашарування є, очевидно, свідченням про колонізаційно-етнічні зв'язки населення Лубенщини з іншими давньоруськими і староукраїнськими землями.

З вивчення фактів занепаду передньоязичних, як і інших звуків, а також випадків з'явлення голосного в сусідстві з сонорним у групі приголосних видно, що в досліджуваних говірках діє виразна тенденція до фонетичного спрощення слова. Ця тенденція служить забезпеченню потреб вимови і простежується, напевне, також у полтавських та чернігівських говорах.

Зіставлення з різними говорами як щодо передньоязичних, так і щодо інших звуків доводить, що говірками, найближчими або й належними до лубенських, є говірки, поширені на схід, південь і південний захід від Лубенщини.

У досліджуваних говірках майже відсутній губно-зубний фрикативний звук **ф** і вже через те предметом дослідження є, власне, лише губно-губні. Спосіб творення губно-губних **б, п, в**¹, **м** у лубенських говірках і в літературній мові загалом тотожний. Відмінність якісного характеру полягає в окремих особливостях губних у позиції перед голосними, зокрема перед рефlekсами давніх **о, е, а** (< **є**), у ступені та обсязі втрати дзвінкості, у взаємозв'язках з іншими приголосними і голосними звуками, у взаємозаміні губних, у виникненні й занепаді їх та ін.

Поодинокі особливості губних, властиві лубенським говіркам, були вже розглянуті в зв'язку з вивченням рефlekсації давніх **о, а** (< **є**) і **ъ**. Для повноти характеристики необхідно спинитись на взаємозаміні губних і губних з іншими звуками, на оглушенні й одзвінченні губних, а також на виникненні й занепаді їх у певних позиціях.

Особливості заступлення звука **ф**

Оскільки в досліджуваних говірках дуже рідко зустрічається звук **ф**, постає питання про його відповідники. В усіх словах (як правило, іншомовного походження), незалежно від часу засвоєння їх, звук **ф** у говірках Лубенщини зазнає заміни на губні **в** або **п**, на передньоязичне **ш** (< **х**), задньоязичні **х** або **к** і на звукосполуки **хв, кв**: *Вéкла, Мат'в'ій* (паралельне і рідше вживане *Махтéй* вважається іншим іменем); *пастригува́т'* («приметувати»), *карто́пл'а, пл'áшка* («скляна посудина з вузьким горлом», але *хл'áшка* або *хвл'áшка* — «плоска металева посудина»), *Пана́с* (і *Хвана́с, -с'ій*), *Оста́п, Пили́п, Сти́епан* (і *Сти́ехван*), *Га́пка, Нийі́п'ір* (паралель *Никихво́р* виступає як інше ім'я), *проштра́пиц'я* («провинитися»); *Тим'іш*; *Охр'ім, ху́рман, ху́ра, ко́хта, хурту́на* (і *хворту́на*), *хунт, Трохім, хронт, Хімка, хлак, хлакóн, Хро́ла, Хома́, хланг, хлот, храк, хрені, хунда́минт, арихме́ти[']їка, хутл'а́р; проскура́, кухва́йка, розкухві́риний; хве́ршал, хвасо́н, Хвидо́т, Хвидо́с'(ій), хве́рма, хвил'о́нка, хв'ікус, хво́кус, хво́рма, хво́то, прохве́сор,*⁽¹⁾ *охвице́р, Хве́д'(ка), хв'іртка, ш(к)áхва, хв'ігу́ра, хва́ртух*⁽¹⁾ (частіше — *квартух*), *хвამи́[']л'ія*; *квасо́л'а* і т. ін.

Здебільшого, як видно, відповідно до **ф** у говірках виступають звуки **п, х** і сполука **хв**, рідше або й зовсім спорадично — інші приголосні (**в, т, к** і **кв**).

У зв'язку з послідовною заміною **ф** лубенським говіркам не відомий перехід іншого фрикативного, дзвінкого **в** і сполу-

¹ Губно-зубному **в** в артикуляційно-акустичному плані спеціальної уваги не приділяється і в вивченні різних явищ цей звук не відокремлюється від губно-губного **в**.

ки **хв** у **ф** або в близький до нього приголосний: **хв'іст**, **хвалá**, **хвiл'а**; **л'убóу**, **лаўка** і под.

Наявність серед розглянутих фактів фонетичних паралелей (пор. **Панáс** — **Хванáс**, **Маг'в'ій** — **Махтéй**, **хуртúна** — **хвортúна**, **квартúх** — **хвартúх**) свідчить, безперечно, про стикання двох чинників — говіркового і загальнонародного та говіркового й іншомовного. Загальнонародний та іншомовний чинники, що в цьому разі переважно збігаються, сприяють з'явленню в говірках звука **ф**, який, проте, не зберігає своєї артикуляції, а передається групою **хв**, паралельною до місцевих, давніших звукових відповідників.

Про вплив літературної української мови або, рідше, про переймання з російської мови можна говорити на підставі спорадично фіксованих у деяких говірках окремих слів із звуком **ф** (як правило, у вимові молоді): **шка́фа**, **фамiл'iйá**, **фунт**, **фúра**, **ф'іртка** (Жвт.); **шкаф**, **фронт**, **фунт** (Мар.); **ша́фа**, **фам'iл'iйá**, **ф'ігу́ра**, **фунт** (Бвц.); **фунт** (Оріх., Берзт., Ульянов.); **фрúкти** (Рудка); **фа́нди** (НБул.) і т. ін.

Поряд із загальним напрямом у заміні **ф** різними звуками, в окремих лубенських говірках трапляються ще спорадичні відхилення: **хвунт** (Крем., Тарас.); **хвúра** (Мар.); **пасо́л'а** (Берзт., Вовч.); **касо́л'а** (Хит.). Одні з цих відхилень (з групою **хв**) виникли пізніше, інші є залишками давнішої говіркової риси.

У полтавських говорах звук **ф** теж замінюється рядом приголосних: **карто́пл'а**, **хва́ртух**, **хунт**, **хúра**, **хв'іртка**, **ша́хва**, **хва́рба**, **хвал'ш**, **квасо́л'а** (Дмитр.). Проте трохи частіше, можливо, ніж у досліджуваних говірках, заміна не відбувається: **фунт**, **фúра**, **ф'іртка**, **ша́фа**, **фам'iл'iйá**, **фа́ртух**, **ф'ігу́ра** (Супр.); **фунт**, **ф'іртка** (Піщ.) і т. ін. Як і в лубенських говірках, випадків переходу **в > ф** не зустрічається.

Чернігівські говори виділяються порівняно більшою послідовністю заміни **ф**, особливо групою **хв**, унаслідок чого тут майже не трапляються випадки збереження **ф**: **хва́ртух**, **шка́хва**, **хвамiл'iйá**, **хв'ігу́ра**, **хвíртка**, **хунт**, **хúра**, **квасо́л'а** (ХОз., БРуд.)¹. Не відзначено фрикативного **ф** і в лебединських говірках².

Південно-західним говорам, навпаки, властиве **ф** і, крім того, відомий перехід **хв > ф**: **карто́фл'і**, **фартúх**, **фúра**, **фі́ра**, **фунт**, **фі́ртка**, **фасо́л'а**, **фі́гу́ра**, **ша́фа**, **фамiл'iйá**; **фаліти**, **фі́ст** (Брага)³.

¹ Див. також Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 39; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 31; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29.

² Див. А. Бескровный, згадана праця, стор. 134—135.

³ Див. також J. Japów, згадана праця, стор. 29—30 (пор. **на́фта**, **каф'тáник**; **фóрост**, **фі́лі** і под.); І. Верхратський, згадана праця, стор. 3 і 26; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 23, 36—37;

Отже, разом з полтавськими і чернігівськими говорами лубенські говірки становлять специфічну діалектну групу, якій звук **ф** лишається невластивим, незважаючи на вплив літературної мови.

Відповідно до **ф** у пам'ятках XVII—XVIII ст. можна знайти різні написання, які проливають світло на питання про долю цього звука в минулому. На місці етимологічного **ф** пишуться літери **ф, п, х, хв** та ін.: **Хвеско** (Сел. — Стрж., 69); **Хведоръ** (Бвц. — Стрж., 447); **Пархома** (Стрж., 7); **Филипенкови, Нечипор** (Стрж., 25), **Хвеска** (Стрж., 162 — Прих.); **Федор** (Остап. — Стрж., 211); **Остап** (ВБул. — Стрж., 77); **Тимошевъ, Прокопиху, шафуетъ, Прокоп, Матвѣнко** (Стрж., 181—183), **Матвѣй** (Стрж., 273 — Ябл.); **Остапуцъ, Хведором** (Савц. — Стрж., 211); **Охрѣма** (Губ. — Стрж., 443); **Онопренко** (Єнк. — Стрж., 431); **Филиповим** (Стрж., 142), **Степанъ** (Астряб, 35 — Вільш.); **Матвѣй, Пилипъ** (Астряб, 25, 35), **Хведора, Хоменка** (Астряб, 46 — Мгар); **Евхимъ, Тимошъ Чикиса, Хведор, Матвѣй** (Берзт. — Астряб, 35); **Федоренкомъ, Агафія** (Лука — Жевахов, 287—288) і под.

Більшість написань **е**, зрозуміло, вірогідними свідченнями про відповідники губно-зубного **ф** у XVII—XVIII ст. Не викликає сумніву звукове значення літер **п, в, х, ш** (< **х**) і **хв**, серед яких найчастіше вживається літера **п**. Цікаво, що з усіх випадків лише один (**Евхимъ**) розходиться з тим, що властиве східнолубенським говіркам за нашого часу і що було з'ясовано вище, у зв'язку з питанням про голосні **е—о**.

У кількох словах літера **ф** ужита, очевидно, за книжною традицією, особливо якщо зважити на розбіжні факти в одному документі (пор. **Федор і Хведором** — Стрж., 211). Проте в говірках зрідка, можливо, траплявся губно-губний приголосний, близький до губно-зубного **ф**, що й було приводом для з'явлення розбіжних написань.

З другого боку, пам'ятки не засвідчують жодного випадку написання **ф** на місці звуків **в** і **хв**: **впоминаюсь** (Сел. — Стрж., 69); **церковъ** (Бвц. — Стрж., 441); **ухватившись, вдарил** (Прих. — Стрж., 162); **любовъ, Дрохвиного, стовпом** (ВБул. — Стрж., 78); **впоперек, второбрачное, ухватила** (Ябл. — Стрж., 127, 182, 183); **всякие, церков** (Дейм. — Стрж., 35) та ін.

Така сталість написань переконує в тому, що в лубенських говірках XVII—XVIII ст., як і тепер, не було переходу **в > ф** або **хв > ф**.

Досліджувані явища ширше й певніше простежуються за даними кінця XIX — початку XX ст. Серед цих даних є частина фактів, що допомагають з'ясувати долю звука **ф** і питання про можливість або неможливість переходу **в, хв > ф**: **хлаг, схватили** (Хит. — ЛЛ., 8—9); **півтора, хвалиться** (Мгар — ЛЛ., 26—27); **офицер, фунтів** (Губ. — ЛЛ., 92—93); **Лохвиці, куражками, захватите, Федор, парадія, хвалиця** (ССт., 3, 7, 14, 16, 24, 26), **хваліться, Пархім** (К вопр., 5—6 — Сніт.); **хапають, фонталом** (Лук.)¹; **кровь, хвались** (Черк. — ССт., 24, 33); **хлак** (ССт., 14), **хваліться, вскопчив, хургон** (СЛ., 9—14), **ухватили, волхв** (СЛ., 13—14), **Нечипір** (СЛ., 25 — Литв.); **Нечіпора** (СЛ., 15), **Пелипенко, маніфест** (СЛ., 18—19 — Крем.); **Трохим** (Пут. — СЛ., 24); **Евхим** (НБул. — СЛ., 73); **захватять** (Пул. — СЛ., 115); **рихва, хлак, Остаповської, Марфа, хватить** (Іск. — СЛ., 107—110); **гравин, врем'н'а, лаўки, Франції, по хранцузк'ї** (Оріх. — Ярош., 231—232) і т. ін.

На підставі цих свідчень можна, звичайно, зробити висновок про те, що губно-зубне **ф** наприкінці XIX — на початку XX ст. здебільшого зазнавало заміни звуками **х, п, к, хв** і що, навпаки, **в** або **хв** не переходили в **ф**, оскільки відповідно до **ф** пишуться літери **х, п, к, хв**, а на місці давнього **в**

Б. М. Яцимирский, згадана праця, стор. 8 і 11; П. Гладкий, згадана праця, стор. 113 і 123; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 57; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 10—11.

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 436.

і, особливо, сполуки **хв** жодного разу не зустрічається літера **ф**. Варто додати, що звуки **п** і **х** виникали замість **ф** без помітних розходжень із сучасними даними, окрім деяких випадків, де паралельно до **х** у результаті непослідовного діяння літературної норми останнім часом з'являється також **хв** (пор. *хургон* — *хвургон*, *хлаг* — *хвлаг*). Звук **к**, відзначений єдиний раз (пор. *куражками*), тепер поступився, завдяки тій же причині, перед групою **хв** (*хвурáжка*) або звуком **х**.

Сумнів викликає тільки вживання літери **ф**, тим більше, що на місці **ф** майже не зустрічається група **хв**. Очевидно, у тих випадках, де звучав приголосний, близький до губно-зубного **ф**, або два приголосні **хв**, записувач звертався до літери **ф**. Можливо, що зрідка в окремих говірках індивідуальний вимові був властивий звук **ф** (пор. *фунтів* — Губ., *Марфа* — Іск.), адже подібні випадки відзначено і в характеристиці сучасного стану говірок.

Переходи губно-губних і губних та інших звуків

Якщо заміна **ф** різними відповідниками в досліджуваних говірках не є зворотною, то заступлення інших губних деякими приголосними або голосними належить, як правило, до взаємопереходів. Явища взаємопереходу спостерігаються в таких парах або групах звуків: **в**—(ʏ)—**м**, **м**—**н**, **в**—(ʏ)—**л**, **б**—**м**, **в**—ʏ—**у**, **в**—ʏ—**о**, **б**—**в**, **в**—ʏ—**й**, **в**—**х** та ін. Причиною цих явищ може бути дисиміляція щодо місця або способу творення, деетимологізація слова, лабіалізація (через веляризацію) або делабіалізація приголосного, фонетична метатеза, посилення звучності, евфонічний момент, ритм і темп мови та ін., причому в кожному окремому випадку або в групі випадків трапляється діяння не одного, а двох або й кількох чинників.

Розглядані переходи виявляються конкретно в таких випадках (за групами):

в—(ʏ)—**м**: *бўз'івок*, *бэзв'ін*, *мáндри*, *розўўний* (зрідка), *йаконóв'йа*, *Півон* (зрідка), *р'імний* (у говірках Крем., Тарас., Берзт., Хит., НБул., Прих.), *триўно* — *тримно*, *ведм'ід'*;

м—**н**(^о): (*в*)*инбáр'* (Берзт., НБул., Бвц., Рудка та ін.), *намастёр* (Тарас., Бвц. та ін.), *наб'іт'*, *-бўт'* (Чев., Ябл.), *обн'іжок*, *лáнна*, *ланпáдка*, *канхвóрка*, *áнба*, *бóнба*, *антóбус*, *намысто*, *канпрéс*, *н'іздр'á*, *Нихвóд'ій*, *бурмўс*, *че'рémка*;

в—(ʏ)—**л**: *п'іўкóпа* — *полўк'іпок*, *п'іўдин'* («одна з чотирьох сторін світу», «середина дня») — *пóлудин'* («середина другої половини літнього дня»), *мóлн'йа* — *мóўн'йа* (зрідка), *слобóда* («воля»), *слободá* («поселення»), *ослобоніт'*, *нислобóдна* («вагітна») — *нисвобóдна* («зайнята, невільна»), *кошóўка* — *кошóлка*, *с'н'ілниц'а* («оснівниця»);

б—**м**: *ц'áмрина* — *ц'áбрина*, *млинéц'*, *бéкат'* — *мéкат'*, *йурмá* — *йурбá*, *блин* («каюк, край»);

в—ʏ—**у**: *ўдáч'а* — *ўдáч'а*, *вз'ат'* — *ўз'ат'* — *уз'át'*, *ўдовá* — *удовá*, *ўсе* — *усé*, *ни ўпáсти* — *шоб упáсти*, *вздр'іт'* — *ўздр'іт'* — *уздр'іт'*.

в — **ў**(**у**) — **о**: **взут'** — **ўзўт'** — **узўт'** — **озўт'**, **ўнук** — **унўк** — **онўк**, **ўбут'** — **убўт'** — **обўт'** (можливе розрізнення: **убўт'** *щ'о* — **обўт'** *кого*), **огорóдом** — **на ўгорóд'і**, **огўдина** — **на ўгўдин'і**;

п — **б**: **ч'урпáк** — **ч'урбáк**, **пис'іголове"ц'** — **бис'іголове"ц'**, **роsp'ікувац'ц'а** — **розб'ікувац'ц'а**;

в(**ў**) — **б**: **клáдбишче** — **клáдвишче**, **скóўзалка** — **скóб-залка**;

в — **ў** — **й**: **с'івáч'** — **с'ійáч'**, **с'іўбá** — **с'ійбá**, **кóўдра** — **кóйдра** (зрідка);

в(**ў**) — **х**: **похтóрно**, **похторít'**, **ахтоноб'іл'**.

Як причина переходу, дисиміляція щодо місця і способу творення або водночас щодо обох моментів яскраво простежується в численних випадках (пор. **розўўний**, **инбáр'**, **обн'іжок**, **с'ійбá**), у цілому значно частіше, ніж інші фактори.

Зв'язок переходу з деетимологізацією виступає в словах **бўз'івок**, **ведм'ід'**, **обн'іжок**, **йаконóв'і́йа** (до останнього, уживаного в значенні «маєток», є нетрансформована паралель **еконóм'і́йа** — «збереження, заощадження»).

З дисиміляцією нерідко переплітається делабіалізація губних (пор. **инбáр'**, **набўт'**, **ланпáдка**, **слобóда**). Проте найпоширенішою лабіалізація і делабіалізація в лубенських говірках виявляється на ґрунті давнього **л** (пор. **полўк'інок** і **п'іўкóпа**, **пóлудин'** і **п'іўдин'**, **кошóлка** і **кошóўка**).

Зрідка взаємоперехід виникає внаслідок метатези приголосних (пор. **намаст'ір**, **намісто**, **ведм'ід'**).

Посилення звучності стосується, звичайно, звука **в** у його позиції після голосного перед приголосним або паузою. Це явище відбувається на основі давніх **в** і **л**, у зв'язку з чим губно-губне **в**, незалежно від походження, переходить у нескладове **ў** і навіть у голосні **у** або **о** (пор. **вз'ат'** — **ўв'ат'** — **уз'át'**, **ўнук** — **унўк** — **онўк**, **п'іўкóпа**, **кошóўка**). Цікаво, що в позиції перед зубними, особливо перед **з**, звук **в** здебільшого, здається, не посилює звучності і зберігає губно-губну артикуляцію. Здатність приголосного **в** переходити в голосні **у**, **о** викликає зворотний процес, коли голосні **у**, **о** втрачають частину звучності і дають нескладове **ў** (пор. **на ўгорóд'і**).

Посилення або послаблення звучності нерідко залежить від потреб евфонії, від темпу і ритму мови (пор. **вздр'іт'** — **уздp'іт'**, **ўдáч'а** — **удáч'а**).

Наявність того або іншого звука може, звичайно, залежати від наступного голосного або приголосного (пор. **п'іўдин'**, але **пóлудин'**, **кошóлка** і **кошóўка**, але **кошóлоўка**). Звідси впливає, що **л** перед голосним у лубенських говірках не веляризується і не переходить у нескладове **ў**, як це спостеріга-

ється в південно-західних говорах, зокрема в наддністрянських¹.

Необхідно зауважити, що в більшості випадків заступлення губних і різних приголосних (в—м, м—н, в—л, б—м, в—й, в—х) нові звукові відповідники, які суперечать літературній нормі, зустрічаються переважно в вимові старіших людей. Послідовне збереження неетимологічних звуків властиве деетимологізованим словам або запозиченням з неясною семантикою (пор. *бúз'івок*, *обн'іжок*, *мáндри*, *йáконóв'і́йя*). У тих же випадках, коли в сферу заступлення, чи пересунення, потрапляють голосні, говорити про більший або менший ступінь послідовності переходу або про значну роль літературної мови не доводиться, тому що в цьому разі йдеться про особливість виразу і сталу.

Щодо взаємозаміни губних і взаємопереходу губних та інших звуків у полтавських говорах, порівняно з лубенськими говірками, виявляються незначні відмінності, які стосуються переважно групи консонантизму і полягають у тому, що заступлення в деяких випадках буває рідше або й не спостерігається. Так, спорадично зустрічаються нові звуки в словах: *р'імний* (Град., Піщ.), *кля́двшич'е* (Гр.-Бр.) та ін. Не відзначено взаємозаміни в словах: *ц'а́мрина*, *амба́р'*, *манасти́р'*, *ма́бут'*.

У чернігівських говорах низка слів послідовніше вживається з неетимологічними звуками на місці губних; у деяких словах, навпаки, заміна відсутня, а в окремих випадках, крім того, поширюється коло відповідників до етимологічних звуків. Послідовніший тут перехід м > н і в(ў) > о: *инба́р* (Став., Жев., Лем., Пат.), *анба́р* (Прох.), *набу́т' [d]* (ХОз., Прох., Біл., Жев., Лем., Мор., Стар., Сав.); *обу́т'* (ХОз., Ус.); *озу́т'* (Прох.)². Не замінюються губні в словах: *кля́д' би́ше* (Прох., Лем., Кіп., Мор., БРуд.); *ка[о]вн'іе[i]р* (Жев., МКоц., Нав., Сорок.) та ін. Цікаві також своєрідні випадки заступлення губних і збільшення числа відповідників до них: *ко́ндра* (ХОз.), *с'іт'ба́* (Ус.), *с'ід'ба́* (Сав.), *колу́попox* (Прох.), *роззо́ра* (МКоц.).

На відміну від лубенських та інших говірок, у південно-західних говорах губні часто заступаються звуком в, у зв'язку з чим етимологічне в не зазнає заміни (пор. *завкнула* — Брага і *вандрува́ти* — Торське)³.

¹ Див. J. Janów, згадана праця, стор. 30 і 49; I. Верхратський, згадана праця, стор. 21; П. Гладкий, згадана праця, стор. 124; Б. Қобиланський, згадана праця, стор. 38—39.

² Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 157—158; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 27; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29 і 30.

³ Див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 55 і 56; П. Гладкий, згадана праця, стор. 120, 122—123 і 124; Б. М. Яцимирский,

У галузі взаємопереходів і заступлень губних за пам'ятками XVII—XVIII ст. можна простежити лише явище вокалізації губного в та переходу л і голосного у в нескладове *ў* або в приголосний звук *в*.

Суперечливими є дані щодо лабіалізації *л*, причому суперечливістю характеризуються майже всі пам'ятки: *доробилсь, был, був* (Сел. — Стрж., 69); *сполна, втручалсь* (Бвц. — Стрж., 441); *привов, освѣдчил* (Прих. — Стрж., 162); *знайшол, говорив* (ВБул. — Стрж., 77); *быв, перепросив* (Стрж., 128); *быв, полталярок, шукал, знайшов, почал, переховав* (Стрж., 181—183); *розийшовся, затайилсь* (Стрж., 278 — Ябл.); *быв, мов, наймав, мешкав* (Дейм. — Стрж., 106); *позбавил, таився, мав* (Он. — Стрж., 80); *привязав, почав* (Пов. — Стрж., 36—37); *говорив, був, осталсь, убив* (Кур. — Стрж., 102—103); *порадивъ, почаль, дававъ* (Мгар — Астряб, 25—26); *пришовъ, отпочилъ, былъ і бувъ, бачилъ, сидѣвъ* (Лука — Жевахов, 286—288) і под.

З огляду на наявність в одній і тій же пам'ятці розбіжних написань в одному й тому ж слові або в структурно подібних словах (пор. *был — був, затайилсь — розийшовся*), на поширене вживання літери *л* у словах, які фонетично чи морфологічно або й за обома показниками належать до словникового складу української мови (пор. *знайшол, почаль, бачилъ*), і на загалом удвічі більше число написань в проти написань *л*, а в деяких пам'ятках на переважне або послідовне вживання в (Дейм., Пов., Ябл., Мгар), необхідно визнати, що літера *л* у дієслівних формах зумовлена здебільшого традицією, а не звучанням. Лише в кількох випадках (пор. *сполна, полталярок*) літера *л* відповідає, можливо, приголосному *л*, оскільки в цій позиції звук *л* зустрічається й тепер.

Менше позначилася традиція на фактах, що стосуються питання про зв'язки губного в з голосними *у, о*: *Настю удову, унук, врьд* («орган влади»), *всь, уже* (Сел. — Стрж., 69); *врьде* (Стрж., 441); *урьде, учинивши, взявши* (Стрж., 447 — Бвц.); *уживати* (Стрж., 25), *узьявши, то у куи, ораз, узрѣвши* (Стрж., 146), *пане врьде, тому уже, и вдарил, потим ударил, о землю ударилсь* (Стрж., 161—162 — Прих.); *у комору, в комори* (Остап. — Стрж., 212); *въехал в село, у Кононувцѣ, в Кононувцѣ, учинюк, мене у сѣни* (ВБул. — Стрж., 77—78); *пане врьде, взявши, так уряду, до уряду, бо усьх, у хижу, усадивши, за пазуху укинула, у коморѣ и у скрычи* (Ябл. — Стрж., 181—183); *в селѣ, уряд* (Стрж., 35), *слуга у пана, грѣху у двори* (Стрж., 106 — Дейм.); *у селѣ, у мене, в коморѣ, врьд* (Савц. — Стрж., 211); *ульз, у загороду, втѣкати, утѣк* (Пов. — Стрж., 36—37); *оразѣ, урьде, у низѣ, то у вершинѣ, в якомѣ, утягла* (Губ. — Стрж., 443—444); *всь купѣ* (Єнк. — Стрж., 431); *у млинѣ, в кули, уже, не убив* (Кур. — Стрж., 102—103); *взяла у оглоблѣ, у воза уломила* (Вільш. — Стрж., 142); *у Мгарѣ, и умерѣ, ульзѣ, Шянну у дозорѣ, писанѣ в монастиру* (Мгар — Астряб, 25—26); *пойшовъ вѣ господу, вѣ сусѣдяхѣ, взявши* (Лука — Жевахов, 287—288) і т. ін.

Якщо розглядати ці факти недиференційовано і без сумнівів у вірогідності їх, то необхідно визнати зв'язки губного в і голосного у в XVII—XVIII ст. не менш широкими, ніж тепер.

Диференційований розгляд свідчить про те, що відповідно до давнього в удвічі частіше вживається літера *у*, ніж літера *в* (незважаючи на попередній і наступний звуки), що відповідно до давнього у пишеться як літера *у*, так і літера *в* (пор. *уряд — врьд*), що в позиції після голосного вживається, як правило, літера *у*, після приголосного — то *у*, то *в*, перед губними — майже послідовно літера *у*, перед шиплячими — лише *у*, перед зубними — обидві літери однаковою мірою і що, нарешті, замість давнього в у пам'ятках іноді трапляється літера *о*, як свідчення, ймовірно, посереднього переходу *в > у > о* (пор. *ораз*).

згадана праця, стор. 8 і 9; J. Janów, згадана праця, стор. 29—33; І. Верхратський, згадана праця, стор. 22—23, 25 і 27; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 36 і 43.

Оскільки, як сказано, на фактах щодо взаємопереходу **в**—**у** мало позначилась правописна традиція, то видається не тільки позірним, а властивим і внутрішньо те, що в XVII—XVIII ст. губне **в** не менш послідовно, ніж тепер, переходило в **у** як у позиції після голосного перед різними приголосними, так і, особливо, перед шиплячими та губними, незалежно від попереднього звука. Доречно зауважити, що в сучасних лубенських говірках прийменниково-префіксальне **в**(**ў**), потрапляючи в позицію перед губними, часто губить свою артикуляцію шляхом її послаблення і злиття з артикуляцією наступного губного. Разом з тим звук **у** міг редукуватись і переходити у **в**(**ў**) там, де тепер цього переходу не буває (через переміщення наголосу) або ж із переходом пов'язується інше значення слова: *ур'ад* — «орган влади» (у минулому — *уряд* і *вряд*), але *ўр'ад*, *ур'ад* — «свідоме життя, пробудження, панування, господарювання».

Не викликає сумніву наявність нескладового **ў**, що виразно доводить зіставлення поплутань в однакових або подібних випадках (пор. *вт'кать* — *ут'к*, *и вдарил* — *потим ударил*, *вряде* — *уряде*, у *Кононуць* — в *Кононуць*).

Обмеженість письмових свідчень про опосередкований перехід **в** > **о** не може бути доказом обмеженості такого переходу в дійсності. Проте, якщо пов'язати зміну **о** < **в** із звуженням уживаності **у** замість **о**, то слід припустити, що лексичне поширення цього **о** відбулося пізніше, ніж у XVII—XVIII ст.

Для розгляду питання про інші випадки заступлення в пам'ятках не виявлено достатньої кількості фактів. Поодинокі з них стосуються різних звуків: *второбрачное* (Ябл. — Стрж., 182); *Николая*, *Мыколая*, *Миколая* (Дейм. — Стрж., 35); *Микитенко* (Он. — Стрж., 80). Зрозуміло, що на початку запозичених слів лубенські говірки XVII—XVIII ст. мали зміну **н** > **м**, тимчасом як група *вт* зміни, очевидно, не зазнавала.

Про стан деяких розгляданих явищ і територіальне поширення їх частково уяву дають записи середини XIX ст. Згідно з цими записами, у говірках Чорнух і Світличного зрідка траплявся перехід **в** > **м** і **м** > **н** (пор. *рімний*, але *мабуть*; у Чорнухах — *рунтать* — Труды, 578). Перехід **в** > **м** відзначений і в говірці Піщаного (Труды, 580). Найхарактернішим же це явище було для говірки Іванкова (пор. *набуть* і *мабуть*, *пасемковать* і *пасинкувать* — Труды, 592). Дані говірки Оржиці засвідчують, очевидно, нескладове **ў**, що виникло з давніх **л**, **в** та **у**, і перехід давнього **в** у звук **у** (пор. *пита́в*, *вже*, *півтора́ста*, *вкі́нув*, *на́вчиш*; *у́се*, *звить унесé*, *уво́прé* — ЗОЮР, 8—14).

Чимало даних засвідчують лубенські записи кінця XIX — початку XX ст. Тут, зокрема, є цікаві випадки серед фактів, що стосуються зв'язків **в**(**ў**)—**л** і **в**—(**ў**)—**у**—**о**: *поселилась слобода*, *усмотрів*, *то уранці*, *півмітка*, *завтра* (СЛ., 107—110), *і огород*, *як ввійде*, *живе у сусідах* (СЛ., 111 — Іск.); *полтинник* (Шерш. — СЛ., 60); *тече у Терни* (НБул. — СЛ., 73); *Півторацький*, *три ухопить* (Пул. — СЛ., 115); *жив удвох*, *увійшов* (Крем. — СЛ., 5—6); *ввійшли у хату*, *уже вязує*, *узяв* (СЛ., 6), *полумайстерок*; *молва*, *уходить у острог*, *не в слободі*, *посмотрів*, *удов*, *упяť*, *обую*, *убрався у равне убрання* (СЛ., 9—13 — Литв.); *Корсунуво Слобідку*, *увесь*, *одного ударили* (СЛ., 7—8), *півгода*, *він у воду*, *сидів в воді*, *упяť* (ССт., 33 — Церк.); *укинули у Сулу* (ССт., 7), *вдовш*, *вскочить в воз*, *півдня* (ССт., 15), *той і упав*, *увіходить* (ССт., 25—26), *та впяť*, *узяв*, *він оп'ять* (ЛЛ., 71), *ніч упяť*, *уночі* (ЛЛ., 74 — Сніт.); *та удвох узяли*, *освобождено*, *повк москалів*, *йїхав у Лубні* (Тиш. — ЛЛ., 19); *круглим в руці*, *вляť*, *півтора*, *упущений*, *увійшов*, *хотів взяť*, *узявся*, *вони убили* (ЛЛ., 7—10),

осмотрів, сіла унизу (ЛЛ., 46, 73 — Хит.); олять, утовшики, тоді взяв, тоді узав, півковишка (Мгар — ЛЛ., 26—27); полка́ми (Губ. — ЛЛ., 93); убра-та, сіла у болоті, олять (Берзт. — ЛЛ., 72—73); півкопи, хоч і вбий, його і убий, влять (Ябл. — К вопр., 3—4); щоб $\oint$ город, по́тім у́пйат' у́стайе, спау́, він у́же́ ние знау́ (Оріх. — Ярош., 230—231) і т. ін.

Ті з цих фактів, що допомагають з'ясувати явище заступлення в(й)—л, здебільшого відповідають найновішим даним, зокрема щодо заміни в > л (пор. *слобода*, *Слобідку*, але *освобождено*), а також щодо переходу л > в(й) як у дієслівних формах (навіть у запозиченнях з російської мови), так і в інших випадках (пор. *жив*, *усмотрів*; *півмітка*). Проте відносно переходу л > в(й) не можна не вказати на характерний для південно-західних говорів факт послідовної заміни в слові *ловк*, чого тепер не спостережено. Збереження л'в окремих випадках (пор. *полтинник*, *полумайстерок*, *молва*) властиве лубенським говіркам і за нашого часу, особливо в складних словах з *полу*.

Зіставлення даних щодо переходу в—(й)—у—о свідчить про більшу поширеність голосного у відповідно до давнього в. Незважаючи на те, якому звуку відповідає літера в (нескладовому $\dot{y}$ чи дзвінкому в), написання в у згаданих пам'ятках зустрічається приблизно втричі рідше, ніж написання у, на підставі чого й доводиться судити відносно поширеності звука у наприкінці XIX — на початку XX ст. Найчастіше перехід в > у спостерігається, згідно з записами, у говірках Хитців, Снітина, Лигвяків, Березотчі, Пулинців та ін.

Звук у зафіксовано в позиції після голосного (пор. *то уранці, живе у сусідах, вони убил*), у позиції перед голосним (пор. *уходить у острог*) і після приголосного перед приголосним (пор. *жив удвох, він у воду, удвох узяли*), проте переважно після голосних а, и, і, а також перед губними і перед групою приголосних (пор. *упущений, убрався у рване*). Усе це вказує на те, що значна поширеність голосного у, завдяки зменшенню випадків із збереженням давнього в, хоч і залежала від тих же факторів, про які йшлося в розгляді сучасних даних, проте виявлялась, очевидно, послідовніше, ніж тепер.

Кілька фактів досить певно засвідчує наявність нескладового $\dot{y}$, отже, не дозволяє схематично розглядати всі зафіксовані дані. Нескладове $\dot{y}$ визначається на підставі поплутань у написанні (пор. *тоді взяв — тоді узав, хоч і вбий — його і убий*) і, природно, на підставі фонограм з Оріхівки. Звичайно, звук, близький до у, міг бути прихований як літерою в, так і літерою у в багатьох інших випадках. Такий, близький до нескладового $\dot{y}$, звук виступав, можливо, також тоді, коли вживалося подвоєння (пор. *як ввійде, уже вв'язує*) або написання двох чи трьох в на стику слів (пор. *сидів в воді, хотів взять*). Однак ці випадки вимагають глибшого вивчення на основі даних технічного звукозапису.

Як було з'ясовано, на основі о в лубенських говірках виникав звук у і через посередництво останнього — нескладове $\dot{y}$, паралельно з збереженням о (пор. *віч олять, ніч упять, та влять* — Сніт.). Тимчасом тепер о тут не зустрічається.

Зрідка в записях кінця XIX — початку XX ст. трапляються факти щодо заступлення або збереження інших губних: *наместо* (Тиш. — ЛЛ., 18); *давно* (Лук.)¹; *горобець* (Ябл. — К вопр., 3); *кімнати* (Церк. — СЛ., 7); *компанію* (Литв. — СЛ., 13); *кладбищі* (Крем. — СЛ., 20); *все півно* (Шерш. — СЛ., 60); *комнату, на хтором* (Оріх. — Ярош., 230—231).

Якщо на більшості цих даних не позначалась традиція — у чому важко сумніватися, — то вони переважно збігаються з найновішими свідченнями. Лише деякі з них мають тепер паралелі (пор. *кладвище, р'імно*), що в записам минулого не знайшло, можливо, свого відбиття.

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 432.

Як і інші дзвінки, губне б в досліджуваних говірках, незалежно від позиції в слові, вимовляється ясно й виразно, зберігаючи голос: *гриб, грѣбка, обходить, грибі, б'їла, зубок, ч'убук* і под.

Проте в деяких словах давнє б може частково втрачати дзвінкість або й зовсім переходити в п: *стоуп* (у всіх говірках, у всіх формах і похідних утвореннях), *п'юла* (Мар., Ульянов.), *п'їла* (Ябл.); *голѣбка, бѣбка, скїбка, дуб* (Рудка, Жвт.); *голѣбка, обхѣдит* (Май.); *бѣбка, з'аб* (ЧПол., Дух., Прих.); *опѣлѣбка* (Оріх., Жвт.) і т. ін. Притому часткова або повна втрата дзвінкості б, спорадично відзначається в різних говірках Лубенщини, характеризує, як правило, вимову старіших людей.

Як на приклад переходу $p > b$, крім аналогічного *скрібка*, що виник завдяки діянню фонетичних *шібка, скїбка, бѣбка* і под., та відзначених вище *ч'урбак, розбѣкувац'я* і под. з пересуненням перед голосним, можна вказати на зрідка вживаний випадок, що є одним з варіантів, диференційованих семантично: *йѣбка* — «сукия, спідниця», *йѣпка* — «верхній жіночий одяг типу свитки». Варіант з одзвінченням п і новою для говірок семантикою запозичений з російської мови.

Для полтавських говорів характерні, приблизно, такі ж дані щодо явищ оглушення б та одзвінчення п: *голѣбка, дуб*, *п'юла, скїбка, йѣструб* (Гр.-Бр.); *бѣбка, пѣруб'ки, з'аб, дуб* (ВСороч.); *паркан* (Супр.). Зіставлення лубенських і полтавських даних доводить, що за розглянутими явищами лубенські говірки сходяться в усьому істотному з полтавськими.

На основі численних фактів можна говорити про певну однорідність щодо цього також чернігівських говорів: *обшїйка* (БРуд.); *граб'ки, скїбка, йѣстреб, обрѣбка* (НБас.); *дуб, бѣбка, грабкі, скїбка* (Ус.); *кадаѣб* (Сорок.)¹. Проте в окремих випадках чернігівським говорам властиві протилежні зміни звуків б, п: *п'юла, баркан* (Прох., ХОз., НБас., Кіп., Пат., Лем., Нав.), *абтека, збакаваце, баркан* (МКоц.) та ін.

Значно розходяться з досліджуваними говірками і полтавськими та чернігівськими говорами південно-західні діалекти, у більшій частині яких звук б утрачає дзвінку вимову наприкінці слова і перед глухими².

За небагатьма даними пам'яток частково з'ясовується питання про дзвінкість б та одзвінчення п у XVII—XVIII ст.: *могла б то бити, Пархомѣ*

¹ Див. також Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олішівського району, стор. 27.

² Див. О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 55; Б. М. Яцимирський, згадана праця, стор. 9 і 11; П. Гладкий, згадана праця, стор. 112; І. Свенцицький, згадана праця, стор. 123; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 12; J. Japów, згадана праця, стор. 60—61; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 37.

(Прих. — Стрж., 162, 7); *стовпом* (ВБул. — Стрж., 78); *общим, щоб твои* (Стрж., 181), *впоперек* (Стрж., 127), *пелену, за пазуху* (Стрж., 183 — Ябл.); *способъ покажу* (Мгар — Астряб, 25); *прищєб дѣж, прищєби, прищєпи* (Пир. — Стрж., 273—274) і под.

Послідовне написання літери **б** відповідно до давнього **б**, крім єдиного винятку, свідчить, звичайно, про зберігання досліджуваними говірками, як і тепер, дзвінкого **б** перед глухими приголосними, а згаданий виняток указує на давність переходу **б** > **п** у слові *стовп*.

Так само переважне написання літери **п** на місці давнього **п** відбиває загальну особливість лубенських говірок, яка полягала в відсутності одзвінчення **п** перед дзвінками або голосними звуками. Лише зрідка (у деяких словах або в окремих говірках) траплявся, очевидно, перехід **п** > **б** у розгляданій позиції (пор. *прищєб*).

Збереженням дзвінкого **б** характеризувалась, напевне, і говірка Оржиці в середині XIX ст., як про це свідчать тогочасні записи: *колі б, воні б тоді, хребті, начебо* і под. (ЗОЮР, II—13).

Як і щодо заступлення або відсутності заступлення губних, така ж, приблизно, відповідність різночасних даних простежується щодо втрати або збереження дзвінкості **б** та одзвінчення **п**: *погреб, можна б тут, стовповою, обкрадять* (Хит. — ЛЛ., 8—10); *об кришку, юпку, щоб узнав* (Мгар — ЛЛ., 26, 27, 45); *можна б ті, глибшої* (Бвц. — ЛЛ., 76); *губицане* (Губ. — ЛЛ., 92); *обсипається* (Лук.)¹; *обкидана, парубки, лоб* (ССт., 7, 24, 26), *рибку, голубко* (К вопр., 6—7 — Сніт.); *коли б так* (СЛ., 7), *парубками, свободі, стовпа, убив, обкрадять, обходять* (СЛ., 10—14 — Литв.); *юбку* («верхній одяг типу свитки»), *общественні* (Крем. — СЛ., 6—21); *голубчик* (Шерш. —

СЛ., 59); *коробка, на хребті* (СЛ., 109), *юпку* (ЛЛ., 47 — Іск.); *запріѣ, щоб купити* (Оріх. — Ярош., 230) та ін.

Згідно з послідовністю написань літери **б**, безвідносно до позиції в слові або на стику слів, звук **б** наприкінці XIX — на початку XX ст. не втрачав дзвінкості і не переходив у **п** (за винятком відомих *стовповою, стовпу*). Щодо одзвінчення **п** (пор. *юпку* і *юбку*), то літера **б**, ужита єдиний раз з усіх випадків фіксації слова, видається сумнівним фактом.

Приставне в і вставні в, ʹ

Як і серед інших звуків, у групі губних спостерігається, за певних умов, явище виникнення і випадіння. Розвиватись або зникати в лубенських говірках найчастіше може **в(ʹ)**. Звук в розвивається здебільшого з потреб усунення розвіву голосних на основі придихового приступу (слабкого тертя повітря) в голосовій щілині: *ра́д'іво* (род. відм. *ра́д'іва*), *калаву́р, індивідува́льний*, а також *паву́к, павути́на, паво́н'їа* тощо.

Виникнення ʹ зрідка зумовлюється аналогією слів з фонетичним ʹ, що постало на основі давнього **у** або **в** (із префікса **въз-**): *наўпро́т' іў, наўсти́жєй (наўст'їж), наўпросте́ц', наўшип'и́ки, наўди́бки* (пор. *наўзнак* < *навѣзнакъ* або *наўмысно* < *наумысно*).

За аналогією до іменників колишньої основи на **-в-** (пор. *мо́рква, бу́ква*) з'являється звук **в** в іменнику *па́хва* (лише в говірці Чевельчі зафіксовано *пахá*) і здебільшого в іменнику *вирства́* (лише в говірках Крем'янки, Хитців, Ісківців і Духової вживається *вирста́*, а в говірках Тарасівки і Біївців — обидва варіанти).

¹ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 432.

На початку слова перед голосними в досліджуваних говірках переважно не розвивається приставне **в**: *ўси, ўтлий, ўлиц'а, ўзол, уз'кий, огон', ікона* і под. Проте на цій позиції частково позначається вплив літературної мови, унаслідок чого розвивається **в** (як правило, у вимові молоді): *вўлик, вуз'кий, вуж, вўхо, вогон', вўлиц'а, в'ікони* (останнє, зрозуміло, за аналогією до інших). Частіше приставне **в** наявне в говірках Тарасівки, Червоних Поліг, Новаків, Чевельчі і Яблунева, тобто в різних пунктах Лубенщини, без певного територіального зосередження.

У полтавських говорах, а особливо в південній частині їх, приставне і вставне **в(ў)** розвивається послідовніше: *вўлик (-'ік), вўлиц'а, вўзол(-ел), наўшипін'ки(-н'ачки), наўст'іж (-аж), вуж, вўхо, вўгил', вуз'кий* (Град., Піщ., Гр.-Бр.); *вогон'* (Піщ., Дмитр.); але *огон'* (Град.), *наст'іж* (Гр.-Бр.), *наст'аж* (Дмитр.), *верста* (Піщ., Супр.). До південнополтавських близькими, ймовірно, були старобільські говірки¹.

Приблизно такий стан, як у полтавських, виявляють північночернігівські говори, тимчасом як південночернігівські діалекти щодо виникнення **в(ў)**, за винятком поодиноких розходжень, можуть розглядатись як однорідні з лубенськими говірками. Так, у північночернігівських говорах **в(ў)** здебільшого вживається: *вўгол', вўлиц'а, вўхо, вуж, вуз'і(й)* (Плех. Задер., Уб., Граб., Лоп.). Це знаходить своє пояснення, очевидно, у впливі білоруської мови. Південночернігівським гово-рам, навпаки, **в** невластиве: *уж, ўхо[а], ўлиц'а, ўго[а]л'* (Кіп., Пат., Жев., Став., МҚоц.); *пáхá, верста* (Жев., МҚоц.), але також *наўст'аж, вўзел* (Кіп.), *лáтва* (Сорок., МҚоц.) і под.²

Найхарактернішим приставне і вставне **в(ў)** є для багатьох південно-західних говорів: *вёрства, трўнва, стрўнва, вўлиц'и^е, вўлий, вуж, вўгл'и^е, вогон'* і т. ін. (Торське)³. Таким виявом цієї риси південно-західні говори виразно розходяться з лівобережними діалектами і, зокрема, з лубенськими говірками.

Дані щодо з'явлення **в** за пам'ятками XVII—XVIII ст. виявляються непослідовними: *у востатку* (Прих. — Стрж., 162), *сорокоуст* (Дейм. — Стрж., 35), *Леонтию* (Єнк., Бвч. — Стрж., 431, 441), *устнои* (Кур. — Стрж., 102), *на улицѣ, на улицу* (Лука — Жевахов, 287). Виняток із групи фак-

¹ Див. А. Ветухов, згадана праця, стор. 308.

² Див. ще Ю. Виноградський, згадана праця, стор. 161; Г. П. Іжакевич, згадана праця, стор. 38; П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, стор. 27; В. М. Брахнов, згадана праця, стор. 29.

³ Див. також Б. М. Яцимирський, згадана праця, стор. 10—11; П. И. Приступа, згадана праця, стор. 9—10; П. Гладкий, згадана праця, стор. 128; J. Japów, згадана праця, стор. 20 і 22; Г. Ф. Шило, згадана праця, стор. 233—234; Б. Кобилянський, згадана праця, стор. 45; І. Верхратський, згадана праця, стор. 2; О. С. Мельничук, згадана праця, стор. 56.

тив, що характеризуються відсутністю вставного або приставного **в**, не є, вірогідно, випадковістю, отже, в XVII—XVIII ст. лубенським говіркам лише зрідка було властиве з'явлення **в** між голосними. Про те, що це явище було спорадичним, видно з послідовного написання більшості розглянутих випадків без літери **в** у відповідній позиції, зокрема перед голосним у на початку слова.

Певну уяву про розглядану особливість і територіальне поширення її дають короткі записи середини XIX ст. Так, у говірках на північ і захід від Лубенщини досить рідко траплялося приставне **в**: *огонь, удодъ, уголь, уси, уxo, улица* (Чорнухи і Світличне — Труды, 577); *уголь, улица, удодъ* (Піщане — Труды, 580); *огонь і вогонь, усь і вусь, уxo, удудъ, орелъ, уголь* (Іванків — Труды, 592). Нове **в** було, очевидно, спорадичним і в говірці Оржиці (пор. *калавѳром, але на ѳм, необашної, не однаково* (ЗОЮР, 8—14).

За чисельно обмеженими даними кінця XIX — початку XX ст. деякою мірою з'ясовується стан виникнення губного **в** у досліджуваних говірках: *огонь* (Хит. — ЛЛ., 9); *одно уxo, аулами* (ССт., 7, 14), *улиця*¹ (Снит.); *огнем* (ССт., 33), *по облаках* (СЛ., 7 — Церк.); *Орлова* (ССт., 14), *у острог, удов* (СЛ., 10, 11 — Литв.); *дві верстви і дві версти* (Шерш. — СЛ., 59—60); *Савуленкового, Асаула* (Іск. — СЛ., 108—109) і т. ін.

Згідно з цими фактами півстоліття тому перед голосними **о, у** на початку слова, у випадках роззіву в середині слова або в інших позиціях губно-губне в виникало трохи рідше, ніж тепер, і притому менш послідовно у вимові однієї й тієї ж особи (пор. *дві верстви — дві версти, Савуленкового — Асаула*). Деяке поширення вставного і приставного **в** у говірках останнього часу зумовлене, звичайно, впливом літературно-національної норми.

Зникнення губних приголосних

Явище занепаду або спрощення поширюється на різні губні, проте найчастіше на звук **в**(*ѳ*). Занепадають губні в досліджуваних говірках з причин дисиміляції, деетимологізації та евфонії, а спрощуються, звичайно, подвійні приголосні в запозиченнях способом стягнення: *роз(в)óрина, ку(ѳ)и́йн, б'іс(ѳ)-с'áких, ко(ѳ)др'а, мо(ѳ)л'áѳ, б'із(в)рédний* (у деяких говірках); *п'ід'(в)ісок, О(ѳ)ксéн'г'іѳ, (ѳ)ладі́ка, (ѳ)ладі́мар', із(в)йáзуват', з(в)йáзát', на(ѳ)здогін'ц'і, ко(ѳ)мир (-'ip), по(ѳ)з, спрá(ѳ)жн'ий, (ѳ)скип'it', (ѳ)стр'it', трé(б)а, риѳмат'із(м), ри(ѳ)ман'т'із(м); гáм(м)а* і т. ін.

У більшості випадків губні зникають досить послідовно. Подекуди ж завдяки впливу літературної української мови або внаслідок переймань з російської мови зрідка відновлюються етимологічні звуки: *розвóриєна* (Жвт., Дух.), *куѳи́йн* (Нов., Прих.), *розвóра* (Оріх., Чев., Ябл., Май., Рудка, Мар.), *наѳздогін(ц'і)* (НБул., Нов., Бвц.) і под.

Порівняння явищ виникнення і зникнення губних свідчить про те, що за фонетичним і лексичним обсягом у говірках

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

ширше простежується зникнення, тимчасом як у літературній мові губні частіше розвиваються і рідше занепадають.

У полтавських говорах зустрічаються поодинокі випадки, що становлять відмінність від лубенських говірок. До цих випадків належить послідовне зникнення *у* у словах *кушійн* і *кóдр'а* (Град., Гр.-Бр., Дмитр.), послідовніше збереження *в* у слові *розвóра* (Супр., Гр.-Бр.) тощо.

Більшими відмінностями (щоправда, здебільшого лексикалізованими) характеризуються чернігівські говори, у яких звук *в*(*у*) або стало зберігається, або, як і в полтавських говорах, губиться: *завв'іца*(-іца), *кавн'ієр*(-ієр) (Жев., МКоц., Нав., Сорок.); *кадоуб* (ХОз., Прох., Ус.); *мóвва* (МКоц.); *наўздогін*(-уїн) (Лем., Пат., Кіп.); *кушійн* (Лем., Мор., Нав., Кіп., Плех.).

Близькими до сучасних видаються факти щодо розгляданого явища, засвідчені пам'ятками XVII—XVIII ст.: *мови, перший* (Остап. — Стрж., 212); *на стръчу, перво, против* (ВБул. — Стрж., 77); *перше* (Дейм. — Стрж., 27); *одинъ озля другого, перший* (Єнк. — Стрж., 431); *мовѣ, против двора* (Луга — Жевахов, 287) і т. ін. Як видно, близькість полягає в зберіганні *в*(*у*) похідними від давнього *първыи* і *противъ*, у втраті *в*(*у*) іншими словами. Деяке поплутання (пор. *первей* і *перше*), що зумовлюється зникненням то *в*, то *ш*, властиве досліджуваним говіркам і тепер. Утрата *в* у деяких випадках (пор. *стръчу, озля, озмѣте*) зустрічається подекуди і в сучасних говірках Лубенщини.

Цікаві дані щодо занепаду губних виявляються в записях кінця XIX — початку XX ст.: *зв'язали* (СЛ., 10), *одв'язали, не озъме, розв'язав* (СЛ., 12 — Литв.); *поз ті могили, кушини* (Крем. — СЛ., 14—15); *поз ту дорожку* (Пул. — СЛ., 115); *перва* (НБул. — СЛ., 73); *возъми* (Іск. — СЛ., 110); *спражнього* (Хит. — ЛЛ., 8); *жандари* (Мгар. — ЛЛ., 46); *зв'язали, проти тії гори* (Бвц. — ЛЛ., 76); *Полит, зліз на дом* (ССт., 16), *поз його, напротив біжить* (ССт., 24—25), *розъязу, розв'язала, зъязала* (К вopr., 6),

*перше*¹ (Сніт.); *пáла при́д ним, ви́ли... і поса́дили на сту́л'ї* (Оріх. — Ярош., 230—231) і т. ін.

Розгляд цих фактів доводить, що в лубенських говірках кінця XIX — початку XX ст. губні звуки, а особливо *в*(*у*), значно частіше зникали, ніж з'являлися, як це залишається типовим і тепер. Притому деталями щодо зникнення різночасні дані майже повністю сходяться між собою. Зокрема, півстоліття тому були зафіксовані випадки несталості та непослідовності (пор. *розъязу* — *розв'язала, проти* — *напротив, озъме* — *возъми*) і поодинокі відмінності між говірками (пор. *перва* — НБул. і *перше* — Сніт.), хоч ці відмінності, найімовірніше, можна вважати за непослідовність. Відносно занепаду інших губних записи не засвідчують достатніх даних (пор. *жандари, Полит*), проте, як відомо, це явище поширюється на них надто рідко.

* * *

У підсумку дослідження губних звуків за сучасними даними лубенських говірок і за пам'ятками та записами минулого шляхом зіставлення з літературною нормою і різними го-

¹ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

ворами української мови слід підкреслити, що найхарактернішими і найширше простежуваними явищами в групі губних, властивими досліджуваним говіркам, є заміна, взаємоперехід і взаємозаступлення губних і губних та деяких інших звуків, а також зникнення (випадіння і стягнення) губних. Спорадичними і незначними в фонетико-лексичному плані явищами є оглушення, одзвінчення і виникнення губних.

Заміною губно-зубного **ф** поширюється етимологічна основа ряду приголосних (губних, передньоязичних і задньоязичних), у цілому далеко частіше, ніж у літературній мові, з охопленням усіх позицій у численній лексичній групі. На відміну від цього явища з його односторонністю, перехід і заступлення губно-губних губними або язичними та голосними звуками належать у лубенських говірках до явищ зворотних. Перехід і взаємозаступлення губних приголосних і губних та інших звуків, як і відповідні явища в різних галузях вокалізму та консонантизму досліджуваних говірок, є виявом позиційного й артикуляційного зв'язку між звуками. Перехід і заступлення вказують на діяння певних чинників і зумовленість тих або інших звуків та їхніх особливостей, а також свідчать про єдність фонетичної системи говірок.

Факторами, від яких залежить і якими зумовлюється взаємозаміна і взаємоперехід губно-губних, як і втрата дзвінкості та одзвінчення, з'явлення і занепад цих приголосних, є передусім говіркові закономірності. Вони виявляються в асимілятивно-дисимілятивних процесах, артикуляційній близькості губних, морфологічній подібності в словах і її впливі, темпі і ритмі мовлення, фонетико-семантичній диференціації та ін. Національно-літературна норма і спорідненомовні переймання часом доповнюють і підтримують діяння говіркових особливостей або видозмінюють їх і приводять до нових наслідків чи, скоріше, до паралелізму, з більшою або меншою стійкістю варіантів. Літературно-національна норма і переймання з російської мови зрідка можуть збігатися.

З вивчення явищ у групі губних випливає, що найодноріднішими з лубенськими говірками є північнополтавські і частково відмінними — південночернігівські говори.

Простеження тих же явищ на основі пам'яток і записів минулого обґрунтовує стійкість особливостей губних, свідчить про наявність вирівнювання в досліджуваних говірках (особливо за останні десятиріччя) і потверджує тезу про належність їх до говорів середньоадніпряньського діалектного типу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Вивчення за сучасними даними і письмовими свідченнями минулого, починаючи з другої половини XVII ст., фонетичних особливостей лубенських говірок у їхніх зв'язках з полтавськими і чернігівськими говорами та з загальнонародною літературною нормою дозволяє зробити деякі найголовніші висновки.

1. Розгляд наслідків рефлексії давніх голосних, різних змін приголосних та інших фонетичних особливостей розкриває ряд чинників, що визначають напрям змін і характер явищ у досліджуваних говірках. Важливішими чинниками є внутрішньодіалектні закономірності, вплив загальнонародної літературної мови і переймання з інших говорів та мов (здебільшого з найспорідненішої російської), причому в системі консонантизму діяння названих чинників простежується трохи слабше, оскільки консонантизм порівняно з вокалізмом зазнає в лубенських говірках менших змін. Напрямок змін і характер явищ, як відзначено в багатьох випадках, нерідко залежить не від однієї, а від кількох причин, що часто доповнюють або підтримують одна одну.

2. На фонетичних явищах і наслідках змін більше, звичайно, відбивається говіркова сукупність властивостей і менше — впливи та переймання. Говірковими причинами зумовлюється відповідна рефлексія тих або інших голосних, артикуляційне взаємонаближення і взаємозаступлення деяких звуків; початок або завершення асимілятивно-дисимілятивних процесів; виникнення або занепад звуків; оглушення або одзвінчення і палаталізація або диспалаталізація приголосних; зрідка також — фонетико-семантична диференціація та ін.

Говіркова сукупність властивостей охоплює, зокрема, рефлексію давніх *о, е* (у нових закритих складах) і *ѣ* як переднього і (крім певних винятків) та давнього *а* (<ѣ) — як *а* незалежно від наголосу; збіг давніх *ы, и* в одному середньому звукові *и* (також поза деякими винятками); схильність одних звуків (як голосних, так і приголосних) наближуватись до інших або їй переходити в них чи заступатися ними за певних умов; розширення або звуження голосного завдяки впливу попередніх чи наступних приголосних; вокальну гармонію, менш, очевидно, виявлену, ніж у літературній мові; участь акцентних і ритмомелодичних моментів у низці випадків і явищ; усталення відмінної семантики слова внаслідок рефлексії або відхилення у вимові звука; морфологічну аналогію (якщо не виділяти її в окремий фактор); ширший, супроти літературної норми, вияв палаталізації приголосних; звуження вживаності деяких звуків та ін.

Окремі явища в лубенських говірках не поширюються на всі випадки, коли одні й ті ж звуки знаходяться в однакових фонетичних і структурних умовах. Неповне поширення таких явищ і частковість змін, тобто наявність відхилень або значних непослідовностей, викликається зрідка діяннями інших фонетичних рис говірок, а частіше — зовнішніми, сторонніми факторами.

3. Простежуване на матеріалах лубенських говірок діяння морфологічної аналогії (при окремому розгляді її) стосується змін, які пов'язуються з семантикою слів і форм їх або похідних утворень та залежать від схожості з іншими словами і формами або похідними утвореннями, що мають

зв'язок з першими як однорідні з ними в якому-небудь плані. Зміни цього порядку розглядаються, звичайно, як достатньо значні самі по собі і як нефонетичні. Однак різночасні дані досліджуваних говірок свідчать про те, що морфологічна аналогія викликає певні зміни або сприяє розвитку того чи іншого явища найчастіше тоді, коли для настання тих же змін або того ж явища в природі говірок наявні (хай і незначні) фонетичні передумови (пор., напр., роль м'якості попередніх приголосних для зміни деяких голосних або для уникнення такої зміни поряд з діянням морфологічної аналогії).

4. Національно-літературна норма, будучи загалом близькою до лубенських говіркових особливостей, нерідко доповнює або підтримує діяння цих особливостей, а також видозмінює і ускладнює їх або надає їм відмінного напрямку, якщо вони значно розходяться з літературною нормою.

Новими наслідками, що постають у результаті впливу загальнонародної мовної норми, є виникнення паралелізмів і варіантів, з'явлення і збагачення синоніміки та розвиток фонетико-семантичної диференціації. Отже, вплив цієї норми найбільше позначається на лубенських говірках у ділянці фонетичних особливостей тоді, коли в говірках є необхідний ґрунт, коли в говірках створилася внутрішня передумова і виявляється виразніша, ніж у інших випадках, близькість до літературної мови.

Завдяки впливу загальнонародної літературної мови в досліджуваних говірках триває нівеляція в напрямі до норм цієї мови і наближення до неї в багатьох тих випадках, коли до недавнього часу виступали певні розходження або відмінності. Унаслідок цього впливу вламкові, спорадичні явища, які нерідко більше або менше нагадують деякі північнодіалектні риси і розглядаються переважно як архаїзми, як елементи давнішої системи говірок середньонадніпряньського діалектного масиву, поступово стираються і зникають, що особливо помітно протягом останніх десятиліть.

Під діянням загальнонародних мовних норм не всі вузькоговіркові фонетичні риси розхитуються або занепадають з однаковою швидкістю і послідовністю, а деякі з них до певної міри навіть протистоять цьому діянню, як це яскраво виявилось на занепаді кінцевого й у дав. і місц. відм. одн. прикметників жіп. роду.

5. Переймання з інших діалектів і мов, насамперед з мов російської, засвоюються найпослідовніше в тих випадках, коли в самих лубенських говірках уже траплялись певні хитання і склалось відповідне підґрунтя (близькі або аналогічні явища, структурно подібні звукосполуки, слова або форми їх, тотожні або майже тотожні процеси). Ці переймання, як і вплив літературної української мови, нерідко накладаються на говіркові особливості, найчастіше приводячи до паралелізмів або фонетичних «синонімів» з більшою або меншою стійкістю їх, не порушують своєрідності досліджуваних говірок у фонетичній системі і її особливостях, а також, як правило, не витіснюють місцевих говіркових засобів.

Відповідні аналогії, зразки і переймання з російської мови, що мають певну вагу для явищ у вокалізмі і консонантизмі лубенських говірок, як і полтавських говорів, пояснюються, крім усього, тією обставиною, що Лубенщина, будучи частиною активної в політичному, громадському та іншому розумінні території Лівобережжя, уже давно мала тісні зв'язки з російськими землями.

6. Спостереження над багатьма фонетичними рисами і змінами, яких вони зазнають завдяки діянню різних факторів, на сучасних матеріалах лубенських говірок і письмових даних минулого свідчить про те, що певні явища, як і взагалі фонетична система цих говірок, характеризуються відносною стійкістю, отже, поступовістю змін, навіть коли йдеться про негипотетичні й спорадичні випадки, тривалістю процесу занепаду або зникнення давніших рис і ціліснішим виявом особливостей, що давно стали типовими, хоч і не послідовними.

Поступовість звуження або поширення конкретного явища може переходити і переходить в інтенсивність унаслідок визрівання внутрішньої передумови і одночасного значного впливу національно-літературної норми.

7. Поширеність у лубенських говірках здебільшого нетипових відхилень, як і спорадичне з'явлення їх; частково зумовлюється територіальною близькістю чернігівських говорів. Проте тільки цим пояснити такі відхилення не можна, особливо якщо взяти до уваги рівнозначні або подібні відхилення в полтавських говорах. Нерідко відхилення бувають лише близькими до північнодіалектних особливостей і простежуються за історичними пам'ятками, тому-то вони розглядаються як залишки давніших діалектних рис, як успадкування від староукраїнських і давньоруських говорів.

8. Паралелі, що розвинулися в лубенських говірках за аналогією до певної позиції (сусідство з різними звуками, зв'язок з наголосом та ін.), не залежать, як правило, від семантики слова і розглядаються здебільшого як суто фонетичні, а зрідка і як аналогічні утворення.

Ускладнення в вигляді паралелізму може відбуватися внаслідок розрізнення: наголошена — ненаголошена позиція; сусідство з пом'якшеними — сусідство з твердими (стверділими) звуками, початок і середина слова — кінець слова, а також зрідка лише в наголошеній позиції або лише наприкінці слова.

Незважаючи на те, що явище паралелізму сягає в староукраїнську і навіть у давньоруську добу і широко виявляється в сучасних досліджуваних говірках, лубенськими пам'ятками староукраїнських часів воно засвідчується в поодиноких випадках.

9. Паралельні варіанти, з якими пов'язується відмінна семантика слова, є наслідком фонетичних (спорадично — акцентних або фонетико-акцентних) і переважно однорідних своєю суттю змін, за яких одні звуки заступаються іншими або переходять в інші (або одне наголосження чергується з іншим) відповідно до найбільшого задоволення потреб мовлення і спілкування. Це явище, іменоване фонетико-семантичною диференціацією і досить поширене в лубенських говірках, полягає в тому, що для предметів, дій, понять, явищ і т. ін., близьких між собою функцією, становищем тощо і до певного часу позначуваних спільною назвою, використовуються або й усталюються дві назви, відмінні одним лише звуком (зрідка — двома звуками, або місцем наголосу, або тільки пом'якшенням чи непом'якшенням приголосного), причому звуки як семантичні диференціатори становлять два різні, історично послідовні в лубенських говірках або одночасні в лубенських і сусідніх говірках (сусідній мові) фонетичні варіанти. У випадках фонетико-семантичної диференціації особливо виразно виступає значення звука як матеріальної основи слова.

Семантичним диференціатором у досліджуваних говірках бувають як гдосні, так і приголосні звуки, проте значення слів трохи частіше розрізняються за участю голосних, особливо таких, як о, е, і.

Численні випадки фонетико-семантичної диференціації зумовлені внутрішньоговірковими особливостями і стиканням цих особливостей з діями загальнонародної літературної норми або з перейманням із російської мови (зрідка — з інших говорів). З набуттям відмінних значень деякі локалізми, що відрізнялися від загальнонародних слів лише фонетично, починають розходитися з ними й семантично. Це розходження може становити також відмінність від інших говорів. Узагалі ж фонетико-семантична диференціація, як принагідно зауважив ще О. Потебня¹, має позитивну вагу для живих народних говірок.

10. Забезпеченню потреб вимови в досліджуваних говірках служити фонетичне спрощення слова, передусім такого, що його фонетична структура сприймається як ускладнена і переобтяжлива в процесі мовлення. У фонетичному спрощенні, що відбувається через випадіння (занепад) окремих звуків, а також через виникнення голосного в сусідстві з приголосними, зокрема перед сонорним або після нього, виявляється тенденція, згідно з якою фонетичний склад дістає простішу будову або розчленовуються незвичні й невластиві сполуки приголосних (особливо в запозиченнях) як в окремому слові, так і на стику з іншими словами. Фонетичному спрощен-

¹ Див. А. Потебня, цит. праця, стор. 39.

ню сприяють говіркові закономірності або переймання із споріднених діалектів чи мов.

11. З явищем спрощення частково перегукується ширше спостережувана особливість, названа звуковою рівновагою. Ця особливість у досліджуваних говірках обіймає такі явища, як випадіння і стягнення звуків, перехід одних звуків у інші, уподібнення їх і взаємозаміна (або пересунення, як визначив Ф. Енгельс, підкресливши, що це явище не зачіпає характеру говору)¹, як, нарешті, перехід унаслідок диспалаталізації та виникнення вставних і приставних звуків. Діяння звукової рівноваги відбувається, звичайно, в рамках фонетичної специфіки говірок, засвідчуючи як відносну стійкість матеріальної основи їх і залежність цієї стійкості від певних умов і факторів, так і єдність та цілісність фонетичної системи лубенських говірок.

12. Порівняно з іншими (особливо сусідніми) говорами, у досліджуваних говірках частіше спостерігається палаталізація приголосних. Позиційне, фонетичне і лексикалізоване поширення цього явища, особливо перед рефlekсами давніх *о, е, ъ*, простежується останніми десятиріччями, а випадки його відсутності трапляються в говірках крайнього північного заходу Лубенщини. Ізгласа м'якості приголосних (майже в усіх випадках) переміщується з південного сходу на північний захід і на північ Полтавщини. Посилення процесу пом'якшення відбувається значною мірою через поєднання палаталізації, властивій російській мові і, з другого боку, українській літературній мові та її лівобережним говорам.

13. Сучасні і минулі дані, що стосуються тих або інших фонетичних особливостей лубенських говірок, доводять обґрунтованість свідчення О. Шафонського про рефlekсацію наголошеного *о* і не потверджують висловлюваної в літературі думки про поширеність «дифтонгів» у більшій частині полтавських говірок². Вивчення тих же даних заперечує припущення О. Потебні про виникнення в на початку слова значно давніше від рефlekсації початкового *о* в закритому складі³ і спростовує зауваження П. Бузука про те, що в полтавських говорах ненаголошені *е* та *и* збіглися в одному звукові не лише перед наголосом або після нього, а й у абсолютному кінці слова⁴. Запереченню підлягає і здогад А. Кримського про існування проміжної стадії *г'а* між сполуками середньоязичних з голосним *д'а* і *йа*⁵, а також тлумачення цього явища М. Наконечним⁶ як «розсунення» середньоязичних.

На матеріалах досліджуваних говірок певне уточнення дістають деякі висловлювання Л. Булаховського, зокрема його думка про збереження наголошеного *е* в дієсловах 2-ї ос. одн. теперішнього часу завдяки впливу давнішого закінчення і форм 3-ї ос. одн.⁷, оскільки впливати могли ще форми 1-ї і 2-ї ос. мн. та структурно подібні іменники. Л. Булаховський вважає, що нерозрізнювання ненаголошених *е, и* в південно-східних говорах починається з XVIII ст.⁸, однак у лубенських говірках воно виявляється ще в середині XVII ст. Згідно з думкою Л. Булаховського, перехід *и > і* в дієслівних формах тривалої дії стався внаслідок відбиття польського впливу⁹, тимчасом як справжньою причиною цього переходу є аналогія подібних численних дієслів із звуком *і* органічного походження. Трохи

¹ Ф. Енгельс, Франкский диалект, у кн.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, стор. 435, а також стор. 420, 437 і 438.

² Див. П. Бузук, цит. праця, стор. 163.

³ Див. А. Потебня, цит. праця, стор. 88.

⁴ Див. П. Бузук, цит. праця, стор. 166.

⁵ Див. А. Крымский, згадана праця, стор. 15.

⁶ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. I, стор. 206—207.

⁷ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 104.

⁸ Див. там же, стор. 100.

⁹ Там же, стор. 102.

загальним є його висновок про взаємонаближення звуків *и*, *і* в позиції після *г*, *к*, *х*, *б*, *п*, *в*, *м* і *ж*, *ч*, *ш* у південно-східних говорах¹. Справа в тім, що в досліджуваних говірках *и* звукується тільки після *ч*, звуки *г*, *к*, *х* зовсім не звужують *и*, а губні, навпаки, розширюють *і*.

Дані лубенських говірок не дозволяють прийняти за вірогідний погляд О. Шахматова на збереження м'якості шиплячих у східних говорах², а також деякі думки інших дослідників.

14. Різним перебігом явищ, відмінними наслідками певних змін або взагалі наявністю своєрідних особливостей лубенські говірки розходяться з літературною українською мовою. Головнішими з розходжень є більша послідовність закономірності в рефлексії другого *о* повноголосся за відсутності в минулому новоакутової інтонації, поширеність збереження ненаголошеного, а зрідка також і наголошеного *о* в історично закритому складі, частіше виявлюваний перехід давнього *е* в *і*, наявність зміни *е* > *о* в закритому і відкритому складах і більша поширеність зміни *о* > *а*. Не менш важливе розходження становить виникнення групи *ми'* перед рефлексом давнього *а* (< *є*), збереження м'якості шиплячих перед *а* (< *є*), паралельність і строкатість у рефлексії давнього сильного *ъ*, вузький вияв вокальної гармонії, переважне збереження ненаголошеного *и*, ширше відбиття палаталізації приголосних, значне звуження вживаності приголос-

них *г*, *дж*, *дз* і майже абсолютна відсутність звука *ф*, більший обсяг заступлення і пересунення та виникнення і занепаду звуків, звуження вживаності шиплячих та ін.

15. Серед діалектів української мови лубенські говірки за фонетичними особливостями найбільше розходяться з чернігівськими говорами. Це пояснюється тим, що чернігівським говорам властивий ряд своєрідних рис, найхарактернішими з яких є наявність «дифтонгів» або різних монофтонгів відповідно до давніх наголошених *о*, *е* (у нових закритих складах) і *ѣ* та збереження, як правило, ненаголошених *о*, *е* (< *є*, *ѣ*), значна поширеність переходу давніх *о*, *е*, *ѣ* в *а* не під наголосом у відкритих складах, а то й послідовність цього переходу, переважне збереження *е* на місці ненаголошеного *а* (< *є*), здебільшого чітке розмежування ненаголошених *е*, *и* і, навпаки, плутання або близькість звуків *і*, *и*, диспалаталізація або неом'якшування приголосних у багатьох позиціях та ін.

16. Зіставлення багатьох даних лубенських і полтавських говірок свідчить про те, що лубенські і полтавські говірки мають значно більше спільностей, ніж відмінностей. До найтиповіших спільностей належить загальний напрям рефлексії давніх *о*, *е*, *ѣ*, *а* (< *є*), *ѣ*, *ы*, *и*, характер артикуляційних і позиційних зв'язків нових звуків (*е*—*о*, *о*—*а*, *о*—*у*, *е*—*и*, *и*—*і*, *ж*—*з*, *ш*—*с*, *р*—*л*, *ч*—*ш*, *д'*—*й* та ін.), майже тотожний або часто тотожний вияв палаталізації і диспалаталізації приголосних, занепаду і виникнення звуків, оглушення дзвінких і одзвіччя глухих приголосних, ступінь звуження

вживаності звуків *г*, *дж*, *дз* та ін.

З цих спільностей, безперечно, випливає, що лубенські говірки, маючи середньонадніпрянську діалектну основу, разом з центральними та східними говорами Полтавщини належать до південно-східної групи діалектів української мови.

17. Завдяки впливу літературної мови, що посилювався за останні десятиріччя, і середньонадніпрянських говорів, фонетичні особливості яких у найбільш сучасному стані їх дедалі виразніше простежуються в лубенських говірках, у чернігівських говорах, зокрема в територіально близьких до Лубенщини, відбуваються процеси стирання тих або інших північнодіалектних фонетичних особливостей та пересування ізоглос у північному і північно-західному напрямку. Притому вплив середньонадніпрянських говорів є знач-

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, стор. 101.

² О. Шахматов і А. Кримський, цит. праця, стор. 72.

но давнішим і глибшим, про що свідчить немало середньонаддніпрянських діалектних рис, які послідовніше виявляються в суміжних чернігівських говорах. Отже, у стиканні північнодіалектних і середньонаддніпрянських рис перемагають останні, тимчасом як перші занепадають.

18. З'ясування фонетичних питань на сучасному говірковому матеріалі, як одному з важливих джерел вивчення історії українського народу, і більш або менш задовільне витлумачення їх дістає значні аргументи також у дослідженні письмових пам'яток XVII—XVIII ст. і різних записів середини XIX та кінця XIX — початку XX ст. Дані попередніх часів, узяті в основному без зіставлень з даними іншодіалектних пам'яток, засвідчують фонетичні особливості лубенських говірок часів української народності і доби, коли сформувалася українська нація. Ці дані вказують як на деякі відмінності, що виявлялися в минулому, і на певні зміни, що сталися або тривають у досліджуваних говірках протягом двох-трьох століть, так і на ряд стійких особливостей. З розгляду даних пам'яток випливає, що лубенські говірки мали виразні ознаки і риси середньонаддніпрянської діалектної звукової системи, які шліфувались і вирівнювались у напрямі до сучасного стану; що окремі особливості, спільні в минулому для чернігівських і полтавських говорів, у лубенських говірках є здебільшого пройденим етапом; що говірки, поширені на захід і північний захід від Лубенщини, зберігали північнодіалектні риси ще в середині XIX ст.

19. Зміни, що сталися в досліджуваних говірках після середини XVII ст. або почалися незадовго і полягають у здійсненні деяких випадків асиміляції, стягненні нового й у різних позиціях і лексичних групах або в виникненні його, у випадінні інших приголосних, заступленні шиплячих (звуженні вжи-

ваності шиплячих), у схильності до невживання звуків *г*, *дж*, *дз*, у поширенні явища палаталізації та ін., свідчать про поступовість розвитку говірок і про взаємозумовленість та взаємозалежність властивих їм фонетичних особливостей, їхніх елементів матеріальної основи народного слова.

20. Порівняно з давніми рисами східнослов'янських мов і менш давніми рисами наріч української мови, фонетичні особливості лубенських говірок є в основному новішими, хоч серед них зберігаються й такі, що сягають у минулу мовну спільність. Наявність специфічних особливостей, без хронологічної диференціації їх, свідчить про спадкоємність і неперервність життя носіїв цих говірок, отже, про неперервність заселеності краю. Тимчасом наявність рис, що споріднюють ці говірки з північними і південно-західними говорами, указує на спільність походження та різні зв'язки населення краю з носіями названих говорів, отже, на процеси міграції. Останні процеси, разом з політичною та економічною концентрацією, якою характеризувалась доба складання української народності і особливо української нації, були фактором з'явлення в лубенських говірках, як і взагалі в середньонаддніпрянських говорах, тих рис, що раніше були властиві іншим говорах. Таким чином, досліджувані говірки лише нівелювались в процесі стикання корінних носіїв місцевого діалекту з носіями інших говорів і носіями інших східнослов'янських мов, а не постали шляхом синтезу, унаслідок так званої змішаної колонізації краю носіями двох груп діалектів. Формуванню лубенських говірок сприяли ще внутрішні політичні й економічні умови останніх століть (перебування краю в складі одного феодального володіння, одного полку та одного повіту).

У зв'язку з цим витлумаченням питання про походження й формування говірок Лубенщини і Середньої Наддніпрянщини та про характер їх слід визнати помилковим як твердження ряду мовознавців про те, що південно-східні говори становлять суміш різнодіалектних елементів¹ або що

¹ Див. К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, стор. 458; його ж, К южнорусской диалектологии, К., 1893, стор. 8; його ж, Открытое письмо к А. Н. Пылину по поводу его статей в «Вест. Евр.» о споре между южанами и северянами, К., 1909, стор. 46—47.

вони виділилися в «чистому» вигляді з інших діалектів¹, так і погляд, згідно з яким ці говори за фонетичними особливостями стоять ближче до південно-західних і далі від північних діалектів².

21. Територіально лубенські говірки є більш-менш окресленим діалектним типом. Хоч ізголоси ряду фонетичних особливостей нерідко проходять поза Лубенщиною (зокрема на схід і південний схід, спорадично — в інших напрямках) і часто навіть на Лубенщині не збігаються та переплітаються, усе ж досліджені фонетичні особливості могли б у своїй сукупності бути підставою для того, щоб у складі середньонаддніпрянських говорів визначити лубенський діалект (не конче, безумовно, в розгляданих географічних межах). Разом з тим дослідження фонетичних особливостей показує, що лубенські говірки можна поділити на східну, середню і західну групи, хоч у минулому вони розпадались на дві групи — південно-східну і північно-західну.

Пролягання деяких ізоглос поза Лубенщиною свідчить про наявність більш або менш істотних спільностей між лубенськими говірками і полтавськими та чернігівськими говорами, про впливи діалектів і про існування перехідних говірок. Перехідними на середньонаддніпрянській діалектній основі є західнолубенські говірки, а перехідними на чернігівській (східнополіській) основі — говірки північної Пирятинщини, Бобровицького та інших південних і південно-східних районів Чернігівської області.

Отже, слід прийняти за слушні думки О. Потебні³ і К. Михальчука⁴ про діалектні межі на заході сучасної Полтавщини. Подібне розв'язання питання заперечує схильність деяких мовознавців ще й тепер відмежовувати північні говори від південно-східних у цьому районі лінією Канів—Лубни—Сенча, тобто повертатися до схеми О. Шафонського⁵, а не лінією Переяслав-Хмельницький—Пирятин—Лохвиця, як це робив К. Михальчук та обстоював О. Потебня і як це потверджується вивченням фонетичних особливостей місцевих говірок.

¹ Див. А. Шахматов, К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, «Archiv für slavische Philologie», т. XVIII, 1899, стор. 329; П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 272.

² Див. К. П. Михальчук, Открытое письмо к А. Н. Пыпину, стор. 68.

³ Див. А. Потебня, цит. праця, стор. 5.

⁴ Див. К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, стор. 477.

⁵ Див. А. Шафонский, згадана праця, стор. 24—25.

© 2004 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 255: 105–112

**АЛФАВІТНИЙ СПИСОК ЗГАДУВАНИХ У ПРАЦІ
НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ З УМОВНИМИ ПОЗНАЧЕННЯМИ
НАЗВ ТІЄЇ ЧАСТИНИ З НИХ, ДЕ РІЗНОГО ЧАСУ БУЛИ
ЗРОБЛЕНІ ЗАПИСИ**

Березань, Переяслав-Хмельницького району, Київської області.
 Березняки, Хорольського району¹, — **Бер.**
 Березова Рудка, Пирятинського району, — **БРуд.**
 Березоточа, Лубенського району, — **Берзт.**
 Берестівка, Роменського району, Сумської області, — **Берест.**
 Бихов, Могильовської області, БРСР.
 Біївці, Лубенського району, — **Бвц.**
 Білики, Козелецького району, Чернігівської області, — **Біл.**
 Бориспіль, Бориспільського району, Київської області, — **Борсп.**
 Боромля, Охтирського району, Сумської області, — **Бор.**
 Брага, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області, — **Брага.**
 Варва, Прилуцького району, Чернігівської області, — **Варва.**
 Вахівка, Іванківського району, Київської області, — **Вах.**
 Велика Багачка, Решетилівського району, — **ВБаг.**
 Велика Кісниця, Могилів-Подільського району, Вінницької області, — **ВКісн.**
 Великий Тростянець, Полтавського району, — **ВТрост.**
 Великі Кринки, Глобінського району, — **ВКринки.**
 Великі Сорочинці, Миргородського району, — **ВСороч.**
 Висачки, Лубенського району.
 Вищий Булатець, Лубенського району, — **ВБул.**
 Вихвостів, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Вихв.**
 Вільшанка, Лубенського району, — **Вільш.**
 Вовчок, Лубенського району, — **Вовч.**
 Волинка, Менського району, Чернігівської області, — **Вол.**
 Воронинці, Лубенського району.
 В'язівка, Лубенського району.
 Галич, Івано-Франківської області.
 Гінці, Лубенського району, — **Гін.**
 Глинське, Роменського району, Сумської області.
 Глобине, Глобінського району, — **Глоб.**
 Городище, Пирятинського району.
 Горошине, Хорольського району.
 Грабів, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Граб.**
 Градизьк, Глобінського району, — **Град.**
 Гребище, Лубенського району.
 Григоро-Бригадирівка, Кобеляцького району, — **Гр.-Бр.**
 Гриньки, Хорольського району, — **Гр.**
 Губків, Березнівського району, Ровенської області.
 Губське, Лубенського району, — **Губ.**

¹ До населених пунктів, розташованих на території Полтавщини, назва області не дається.

Давидівка, Пирятинського району.
 Дейманівка, Пирятинського району, — **Дейм.**
 Денисівка, Лубенського району.
 Дмитрівка, Кременчуцького району, — **Дмитр.**
 Домонтове, Золотоніського району, Черкаської області.
 Духова, Лубенського району, — **Дух.**
 Єнківці, Лубенського району, — **Єнк.**
 Єрки, Миргородського району, — **Єрки.**
 Єрківці, Хорольського району.
 Жеведь, Чернігівського району, Чернігівської області, — **Жев.**
 Жереб'ятин (тепер — Жовтнєве), Бориспільського району, Київської області.
 Жовтнєве, Пирятинського району, — **Жвт.**
 Загребелля, Менського району, Чернігівської області, — **Загр.**
 Задерівка, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Задер.**
 Запсілля, Кременчуцького району, — **Запс.**
 Заставна, Кіцманського району, Чернівецької області, — **Заставна.**
 Засулля, Лубенського району, — **Зас.**
 Зметнів, Менського району, Чернігівської області, — **Зм.**
 Золотухи, Лубенського району.
 Іванків, Бориспільського району, Київської області, — **Іванків.**
 Ісківці, Лубенського району, — **Іск.**
 Каївка, Драбівського району, Черкаської області.
 Калайдинці, Лубенського району, — **Калайд.**
 Канів, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області.
 Келеберда, Кременчуцького району, — **Кел.**
 Кіпті, Козелецького району, Чернігівської області, — **Кіп.**
 Клепачі, Лубенського району.
 Козацьке, Бобровицького району, Чернігівської області, — **Коз.**
 Коломийці, Драбівського району, Черкаської області.
 Комарівка, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Ком.**
 Кононівка, Лубенського району, — **Кон.**
 Коровай, Пирятинського району.
 Коти, Чернігівського району, Чернігівської області, — **Коти.**
 Красилівка, Козелецького району, Чернігівської області, — **Крас.**
 Крем'янка, Лубенського району, — **Крем.**
 Крутий Берег, Лубенського району.
 Кумейки, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області.
 Курінька, Лохвицького району, — **Кур.**
 Лазірки, Лубенського району, — **Лаз.**
 Лемеші, Козелецького району, Чернігівської області, — **Лем.**
 Литвяки, Лубенського району, — **Литв.**
 Лопатні, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Лоп.**
 Лука, Лубенського району, — **Лука.**
 Лукім'я, Лубенського району, — **Лук.**
 Лушники, Лубенського району.
 Любеч, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Люб.**
 Майорщина, Пирятинського району, — **Май.**
 Макишин, Чернігівського району, Чернігівської області, — **Мак.**
 Максим, Козелецького району, Чернігівської області, — **Макс.**
 Максимівка, Пирятинського району.
 Малютинці, Пирятинського району, — **Мал.**
 Мар'янівка, Пирятинського району, — **Мар.**
 Мацьківці, Лубенського району, — **Мацьк.**
 Мгар, Лубенського району, — **Мгар.**
 Минійки, Коростишівського району, Житомирської області.
 Миргородщина, Кобеляцького району, — **Мирг.**
 Миси, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Миси.**
 Михайло-Коцюбинське, Чернігівського району, Чернігівської області, — **МКоц.**
 Михнівці, Лубенського району, — **Михн.**
 Мізяків, Калинівського району, Вінницької області.

Могильов, Могильовської області, БРСР.

Мозир, Гомельської області, БРСР.

Моровське, Козелецького району, Чернігівської області, — **Мор.**

Навози (тепер — Дніпровське), Чернігівського району, Чернігівської області, — **Нав.**

Надинівка, Козелецького району, Чернігівської області, — **Над.**

Нижній Булатець, Лубенського району, — **НБул.**

Нижній Іржавець, Лубенського району.

Нова Басань, Бобровицького району, Чернігівської області, — **НБас.**

Новаки, Лубенського району, — **Нов.**

Нова Кочубеївка, Карлівського району, — **НКоч.**

Нові Боровичі, Щорсівського району, Чернігівської області, — **НБор.**

Озеряни, Прилуцького району, Чернігівської області, — **Озер.**

Олександрівка, Лубенського району, — **Олекс.**

Онишки, Лубенського району, — **Он.**

Опішня, Зіньківського району, — **Опш.**

Оржиця, Лубенського району, — **Оржиця.**

Оріхівка, Лубенського району, — **Оріх.**

Остапівка, Лубенського району, — **Остап.**

Паволоч, Попільнянського району, Житомирської області.

Патюти, Козелецького району, Чернігівської області, — **Пат.**

Переяслав (тепер — Переяслав-Хмельницький), Київської області.

Петрівка, Полтавського району, — **Петр.**

Пирятин, Пирятинського району, — **Пир.**

Піски, Лубенського району, — **Піски.**

Пішана, Білоцерківського району, Київської області, — **Пішана.**

Пішане, Золотоніського району, Черкаської області, — **Пішане.**

Пішане, Решетилівського району, — **Піш.**

Плехів, Чернігівського району, Чернігівської області, — **Плех.**

Плехів, Лубенського району.

Повстин, Пирятинського району, — **Пов.**

Прилуки, Чернігівської області.

Прихідьки, Пирятинського району, — **Прих.**

Прохори, Ніжинського району, Чернігівської області, — **Прох.**

Пулинці, Лубенського району, — **Пул.**

Путівців (тепер — Жовтневе), Лубенського району, — **Пут.**

П'ятигірці, Лубенського району, — **П'ят.**

Рожів, Макаріївського району, Київської області.

Ромодан, Миргородського району.

Рудка, Пирятинського району, — **Рудка.**

Рудківка, Бобровицького району, Чернігівської області, — **Рудк.**

Савин, Козелецького району, Чернігівської області, — **Сав.**

Савинці, Лубенського району, — **Савц.**

Сари, Гадяцького району, — **Сари.**

Світличне, Прилуцького району, Чернігівської області, — **Світличне.**

Селецьке (Мало- або Велико-?), Лубенського району, — **Сел.**

Семенівка, Хорольського району, — **Сем.**

Сенча, Лохвицького району.

Сл[и]п[и]порід (тепер — Олександрівка), Лубенського району.

Смолянка, Чернігівського району, Чернігівської області, — **Смол.**

Снітин, Лубенського району, — **Сніт.**

Солониця, Лубенського району.

Сорокошичі, Козелецького району, Чернігівської області, — **Сорок.**

Сосниці, Меньського району, Чернігівської області.

Ставиське, Козелецького району, Чернігівської області, — **Став.**

Стара Басань, Бобровицького району, Чернігівської області, — **СБас.**

Стара Гута, Козелецького району, Чернігівської області, — **СГута.**

Старогородка, Козелецького району, Чернігівської області, — **Стар.**

Супрунівка, Полтавського району, — **Супр.**

Сушки, Драбівського району, Черкаської області, — **Сушки.**

Тарандинці, Лубенського району, — **Таранд**.
Тарасівка, Хорольського району, — **Тарас**.
Тернавщина, Лубенського району, — **Терн**.
Терни, Лубенського району.
Тишки, Лубенського району, — **Тиш**.
Торське, Борщівського району, Тернопільської області, — **Торське**.
Трипілля, Кагарлицького району, Київської області.
Убіжичі, Ріпкинського району, Чернігівської області, — **Уб**.
Ульяновка, Пирятинського району, — **Ульян**.
Усівка, Пирятинського району, — **Ус**.
Халепці, Лубенського району, — **Хал**.
Хитці, Лубенського району, — **Хит**.
Ховми, Бахмацького району, Чернігівської області, — **Хов**.
Ходорків, Попільнянського району, Житомирської області.
Хомутець, Миргородського району.
Хороше Озеро, Ніжинського району, Чернігівської області, — **ХОз**.
Хорошки, Лубенського району, — **Хор**.
Хоцьки, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, — **Хоцьки**.
Церковний (тепер — Жовтнєве), Лубенського району, — **Церк**.
Чевельча, Лубенського району, — **Чев**.
Чепелів, Щорсівського району, Чернігівської області, — **Чеп**.
Червоні Пологи, Лубенського району, — **ЧПол**.
Черевки, Лубенського району.
Чернєщина, Решетилівського району, — **Черн**.
Чорнобиль, Чорнобильського району, Київської області.
Чорнухи, Лохвицького району, — **Чорнухи**.
Чуднівці, Лубенського району, — **Чудн**.
Чутівка, Лубенського району.
Шелепухи, Корсунь-Шевченківського району, Київської області, — **Шелепухи**.
Шершнівка, Лубенського району, — **Шерш**.
Шеки, Лохвицького району, — **Шеки**.
Яблунєве, Лубенського району, — **Ябл**.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Астряб** — М. Г. Астряб, Лубенский Мгарский свято-преображенский монастырь, Полтава, 1915.
- Жевахов** — Н. Д. Жевахов, Святитель Иоасаф Горленко, т. I, ч. III, К., 1909.
- ЗОЮР** — П. Кулиш, Записки о Южной Руси, т. I, СПб., 1856.
- К вопр.** — В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья в XVI и XVII веках, К., 1899.
- ЛЛ.** — В. Милорадович, Лесная Лубенщина, К., 1900.
- Нариси** — О. Шахматов і А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, Вид-во УАН, К., 1924.
- Сл.** — В. Милорадович, Средняя Лубенщина, К., 1904.
- ССт.** — В. Милорадович, Снетинская старина, К., 1898.
- Стрж.** — «Стороженки. Семейный архив», т. 6, К., 1908.
- Труды** — «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», т. 7, СПб., 1872.
- Ярош,** — В. Ярошенко, Украинские фонограммы в фонетической транскрипции, «Известия Отд. русск. яз. и слов. ИАН», т. XVII, кн. 3, 1912.

КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ

Энгельс Ф., Франкский диалект, у кн.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, стор. 412—439.
Ленін В. І., Критичні замітки з національного питання; Про право націй на самовизначення, Твори, т. 20, стор. 1—33 і 361—418.

Антонович В. Б., Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569), «Киевская старина», 1882, № 1.

Антонович В. Б., Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885.

Антонович В., Содержание актов о казаках 1500—1648 год., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, К., 1886.

Арандаренко Н., Записки о Полтавской губернии, ч. III, Полтава, 1852. «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, К., 1886, т. III, К., 1905.

Бакай Н., К истории колонизации Левобережной Украины в XV—XVI в., «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 4, X., 1892.

Баранович А. И., Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», кн. 32, М., 1950.

Богданович А. В., Сборник сведений о Полтавской губернии, Полтава, 1877.

Бодянский П., Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год, Полтава, 1865.

Бочкарев К. П., Город Лубны. Исторический очерк, «Исторический вестник», т. 81, кн. 9, 1900.

Бочкарев К. П., Очерки Лубенской старины, вып. I, М., 1900.

Боплан Г., Описание Украины. 1630—1648, «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896.

Владимирский-Буданов М., Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, К., 1905.

Владимирский-Буданов М., Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.), «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. II, К., 1890.

Владимирский-Буданов М., Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века, «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, К., 1886.

Жевахов Н. Д., Акты и документы Лубенского Мгарского спасо-преображенского монастыря, К., 1913.

«Історія СРСР», т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1950.

«Історія Української РСР», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1954.

Каруновский В. П., Статистическое описание Лубенского округа, Полтавской губернии (1858-го года), Полтава, 1890.

«Книга Большому Чертежу», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950.

- Лазаревский А., Из истории сел и селян Левобережной Малороссии, «Киевская старина», 1891, № 1.
- Лазаревский А. М., Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. II, 1896.
- Лазаревский А., Лубенщина и князья Вишневецкие, «Киевская старина», 1896, № 1—3.
- Линниченко И. А., Критическая оценка сочинения «Л. В. Падалка, Прошлое Полтавской территории и ее заселение», Одесса, 1916.
- Ляскоронский В., Остатки древнего городища в м. Снетине, Лубенского уезда, Полтавской губ., «Киевская старина», 1896, № 3.
- Ляскоронский В., Остатки древнего Лукомльского городища в м. Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ., «Киевская старина», 1893, № 9.
- Ляскоронский В., Очерк внутреннего быта Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст., «Лохвицкий исторический сборник», К., 1906.
- Максимович М., О десяти городах и некоторых селах древней Украины, «Москвитянин», 1854, т. I, № 1—4.
- Максимович М. А., О минимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом, «Собрание сочинений», т. I, К., 1876.
- «Малороссийские переписные книги 1666 года», К., 1900.
- М[аркевич] Н., Левобережная Украина в XV—XVI ст. Очерк колонизации, «Киевская старина», 1896, № 4—6.
- Маркевич Н., О народонаселении Полтавской губернии, К., 1855.
- Маркевич Н., Реки Полтавской губернии, «Записки Русского Географического общества», кн. XI, 1856.
- М[илорадович] В., Свадебные песни в Лубенском уезде, Полтавской губернии, «Киевская старина», 1890, № 7—9.
- Михальчук К. П., Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в «Вест. Евр.» о споре между южанами и северянами, К., 1909.
- Падалка Л. В., Карта казачьих полков на Полтавской территории, изд-е Полтавской ученой архивной комиссии, Полтава, 1914.
- Падалка Л. В., Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы с картами, Полтава, 1914.
- «Повесть временных лет», ч. I, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950.
- «Полтавский земский календарь», Полтава, 1909.
- Русов А. А., Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей, Х., 1892.
- Самоквасов Д. Я., Древние города России, СПб., 1873.
- Стороженко Н. В., Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве, «Киевская старина», 1891, № 3.
- Шафонский А., Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851.
- Шахматов А., К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, «Archiv für slavische Philologie», т. XVIII, 1899.

-
- Бескровный А., К диалектологии слобожанских говоров, «Язык и литература», т. II, вып. I, Л., 1927.
- Богородицкий В. А., Диалектологические заметки. Говор села Сушки, Золотоношского уезда, Полтавской губернии, Казань, 1901.
- Брахнов В. М., Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951.
- Бузук П., Діалектологічний нарис Полтавщини, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929.

- Булаховський Л. А., 3 історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, 1946.
- Булаховський Л. А., 3 історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, 1946.
- Булаховський Л. А., Східнослов'янські мови як джерело відбудовання спільнослов'янської акцентологічної системи, «Мовознавство», т. 4—5, К., 1947.
- Верхратський І., Говір батюків, Львів, 1912.
- Ветухов А., Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии, «Русский филологический вестник», 1894, № 1—2.
- Виноградський Ю., До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928.
- Гладкий П., Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929.
- Гнедич П. А., Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд, вып. I, Полтава, 1915.
- Д[орошкевич] О., Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переславського повіту на Полтавщині, «Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука», К., 1915.
- Жилко Ф. Т., Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., 1953.
- Жилко Ф. Т., Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950.
- Іжакевич Г. П., Про особливості говірок Броварського району, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950.
- Janów J., Gwara małopolska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskie z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926.
- Кобил'янський Б., Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928.
- Крымский А., Древнекиевский говор, СПб., 1907.
- Лисенко П. С., Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської обл., «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., 1953.
- Мельничук О. С., Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеська обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951.
- Михальчук К. П., Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7, СПб., 1872.
- Попов П., Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України, «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. VII—VIII, К., 1926.
- Потебня А., Заметки о малорусском наречии, «Филологические записки», вып. I—V, Воронеж, 1870.
- Свенцицький І., Бойківський говір села Бітля, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. CXIV, кн. II, Львів, 1913.
- Шило Г. Ф., Явище протези в слов'янських мовах, «Питання слов'янського мовознавства», кн. 2, Вид-во ЛДУ, Львів, 1949.
- Яцимирский Б. М., Описание говора г. Старой Ушицы, Подольской губернии, Пг., 1915.
- Новицкий И. П., Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7, СПб., 1872.

З М І С Т

Передмова	4
Загальні відомості	5
Риси вокалізму лубенських говірок у хронологічному розрізі	21
Наслідки рефлексії давнього о	—
Говіркові явища на ґрунті рефлексії давнього е	43
Позиційні зв'язки голосних е та о (зрідка — а)	63
Результати змін на місці давнього ѣ	76
Звук а , що походить з давнього ѣ , і його рефлeksi	85
Звуки о (зрідка — е) та у залежно від позиції в слові і різних фонетичних умов	96
Голосні о та а в позиційних і фонетичних зв'язках	105
Співвідносність голосних е та и	116
Явища, пов'язані з давніми ы , и і новими и , і	124
Звукове відбиття давнього ѣ у сильній позиції	144
Консонантизм лубенських говірок у його характерних рисах за даними трьох століть	153
Приголосні г , к , х , г	—
Середньоязичні звуки	167
Передньоязичні приголосні	188
Губні звуки	221
Загальні висновки	236
Алфавітний список згадуваних у праці населених пунктів	243
Умовні позначення деяких використаних джерел	247
Коротка бібліографія	248

Иван Алексеевич Варченко

Лубенские говоры и диалектная смежность
(Фонетические черты на протяжении трех столетий)
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні*

Редактор *В. Г. Войцехівська*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Оформлення художника *І. А. Семенюка*

Технічний редактор *О. О. Матвійчук*

Коректор *Н. М. Омеляненко*

БФ 05036. Зам. № 498. Вид. № 304. Тираж 1800. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. фіз.
аркушів 15,75+1 вкл. Умовн. друк. аркушів 15,875. Обліково-видавн. аркушів 16,34.

Підписано до друку 27/IV 1963 р. Ціна 1 крб. 8 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

1 крб. 8 коп.